

ગુજરાતી ભાષાનાં વ્યાકરણ લિપિ જોડણી વગેરે ઉપર છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં લખાયેલા અને અન્યાન્ય સામયિકોમાં છંપાયેલા ૨૫ લેખોનો આ સંગ્રહ વિષયને અનુરૂપ એવા અક્ષર અને શબ્દ એ મધ્યે એકત્રિત રૂપમાં ગુજરાત સાહિત્ય સમાના સભ્યો સમક્ષ રજૂ કરતાં મને આનંદ થાય છે.

ગુજરાતી એ સ્વતંત્ર ભાષા છે. એની લિપિ એ પણ એની આગવી છે. આ વસ્તુ આંખ સમક્ષ રાખી એનાં સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવ લક્ષ્યમાં આવે એ રીતે તે તે વિષયનું નિરૂપણ લેખોમાં આપવામાં આવ્યું છે. દરેક લેખમાં એ સાથે કાષ્ઠ અને કાષ્ઠ મુદ્રો નવીન રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય છે એ પણ તજ્ઞો જોઈ શકશે.

જોડણીનો વિષય, જ્યારે હું હજી સંશોધનના ક્ષેત્રમાં પા પા પમણી બરતો હતો ત્યારનો જોતો તપાસતો આવ્યો છું. શરૂથી પ્રાચીન ગ્રંથોના સંપાદનને અંગે જૂની ગુજરાતી ભાષાના સંપર્કમાં આવવાનું પ્રવાધી અને એ કારણે સંખ્યાબંધ પ્રાચીન હાથપ્રતો જોવાનો લાભ મળ્યો હોવાથી મારા હૃદયમાં વ્યુત્પત્તિ-પદ્ધતિ ખૂબ ધર કરી ગયો હતો; એથી જ વ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચારણ અને સારસ્વતના સમન્વયવાળા જોડણી નક્કી કરવા તરફ મેં શરૂમાં મારી શક્તિઓ વાપરેલી. અમદાવાદમાં આવ્યા પછી-ખાસ કરીને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગમાં કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ મળવાથી ભાષાશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથોનો અભ્યાસ સરળ બન્યો. એને અંગે જોડણીના વિષયમાં પણ મને નવી દૃષ્ટિ મળી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણીના નિયમોનું વિવરણ આપતાં પાઠીયોમાં તે:

જોડણીનું આજનું સ્વરૂપ બ્યવહારપૂરતું છે જોડણીના નિયમોમાં ન્યાં ક્યાં અસ્વાભાવિકતા છે તેને ભાષાશાસ્ત્ર બરદાસ્ત કરી શકે નહિ, તેથી જે કાષ્ઠપથ્ય વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક અથો લખે તે દેશના સ્વાભાવિક વ્યાપક જીવત સિચ્ચારણોનો જ સમાદર કરે એ સ્વાભાવિક છે. આવા શાસ્ત્રીય અથો સખ્દનું સાચુ સ્વરૂપ આપી શકે; બલે એને લેખનમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોડણી બ્યક્ત ન કરે.

પરતુ આ વિષયને આવી શુદ્ધિથી જોનારા વિદ્વાનો આપણે ત્યાં છે કેટલા ? આ વિષય જ એવો જટિલ અને માથાફાડિયો છે કે એ તરફ ધણુ ઝાઝા વિદ્વાનો દષ્ટિ આપે છે; તેથી જ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા એકવા પડી જાય છે, કેટલીક વાર ઉપેક્ષિત પણ થાય છે. સ્વ. નરસિંહરાવનું ઉદાહરણ આપણી સામે એ જ કહે છે

પણ વિદ્યાઓના સંશોધન તરફ યુજ્જરાતનાં સંતાનો વધુ અને વધુ ખ્યાન દેવા લાગ્યા છે. આ રીતે ખ્યાન અપાતા વધુ સ્વાભાવિક દષ્ટિ કેળવાશે, ત્યારે જ શકારપદ વિષયો વધુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પામશે.

ઉપર મેં માત્ર વલણ બતાવ્યું તેમ જોડણીના બ્યવહારુ નિયમો સ્વીકારવા જોઇએ એ બાબતમાં વિદ્વત્સમુદાયમાં ભાગ્યે જ એ મત હોષ્ટ શકે સાથે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે બ્યવહારને સત્યનું પીઠબળ હોવું આવશ્યક છે. કાષ્ઠપથ્ય પરતુ સત્યપી દૂર જાય તો એ બ્યવહાર છે એટલા માત્રથી સ્વીકાર્ય બની જતી નથી. જોડણી-અને ભાષાવિષયક તમામ બ્યવહારુ નિયમો-નું વલણ ભાષાના તથ્યની સમીપતમ આવવાનું હોવું જોઇએ જેમ જેમ આપણા ભાષાસેવકો ભાષાને લગતા સત્યનું શોધન કરતા આવે તેમ તેમ બ્યવહારુ નિયમોએ એમના કાર્યસારને પોતામાં ગ્રીલી લેવો જોઇએ સત્ય કરતાં કશું વધુ બ્યવહારુ નથી.

યુજ્જરાત માહિત્યસભાએ આ લેખસંગ્રહ છાપી પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાહસ કર્યું છે એ મઢે હું મહાનો આભારી છું.

મીઠાખળો, અમદાવાદ }
તા. ૩૦-૬-૪૫ }

કેશવરામ ઠા. શાસ્ત્રી

અનુક્રમણિકા

લેખાક

વિષય

પૃષ્ઠ

ભાષા-વ્યાકરણ

૧. ગુજરાતી વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન ૧-૩૯
ગુજરાતી (૩), ગુજરાતી વ્યાકરણ (૪), વ્યાકરણની આશરયકતા (૭),
વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન (૧૧), ઉપસંહાર (૩૭)
૨. આપણી વર્ણમાલા ૩૯-૫૭
આદર્શ લિપિ (૩૯), ચેદકાલીન વર્ણમાલા (૪૨), બારાખડી ને
વર્ણમાલા (૪૪)
૩. ગુજરાતી વર્ણમમામ્નાય ૫૭-૬૯
વર્ણોત્પત્તિના કારણો (૫૭), વર્ણમાલા (૬૨)
૪. વર્ણશિક્ષા ૬૯-૭૬
૫. ગુજરાતની બોલોએ ૭૭-૯૬
ઉત્તર ગુજરાતની લાક્ષણિકતા (૮૬), મધ્ય ગુજરાત (૮૭), દક્ષિણ ગુજરાત
(૮૮), કાઠિયાવાડ (૯૦)
૬. મૂર્ધન્યતર ૩-૬ અને નિહ્વામૂલીય ૭ ૯૭-૧૧૫
મૂર્ધન્ય ૩-૬ (૧૦૮), મૂર્ધન્યતર ૩-૬ (૧૦૮), નિહ્વામૂલીય ૭ (૧૧૩)
૭. મૂર્ધન્યતર ૩-૬ અને અવળી માત્રા ૧૧૫-૧૨૩
મૂર્ધન્યતર ૬-૬ (૧૧૬), અવળી માત્રા (૧૧૮), મૂર્ધન્યતર ૩-૬ ને
નિહ્વામૂલીય ૭ (૧૧૮)
૮. પદાંત ઇ-ઈ ઉ-ઊ ૧૨૩-૧૩૬
સાનુનાસિક અત્ય ઈ-ઊ (૧૨૫), નિરનુનાસિક અત્ય ઇ-ઉ (૧૨૮)
૯. અનુસ્વાર અને અનુનાસિક ૧૩૭-૧૬૫
અનુસ્વાર (૧૩૭), સિધ્ધાંતેષાદિમા અનુસ્વારનો સ્થિતિ (૧૪૦), ગુજ-
રાતી નેશ્ચોમા અનુસ્વારની સ્થિતિ (૧૪૧), ક્રોમળ ઉચ્ચારણ ક્રિયા
અનુનાસિક (૧૪૫), અનુનાસિકની વ્યાખ્યા (૧૪૬), અનુનાસિકનું

વેખાક

વિષય

પૃષ્ઠ

પરોપજીવિત્વ (૧૪૯), અનુનાસિકનો ઇતિહાસ (૧૫૦), અનુનાસિકની
પ્રાચીનતાનું પ્રશ્ન (૧૫૨), અનુનાસિકનો ગુજરાતીમાં અવતાર ને
સ્થિતિ (૧૫૩)

૧૦ પદાત માનુનાસિક દીધ ક ૧૬૬-૧૮૦

૧૧ વ્યાખ્યાનું શિક્ષણ ૧૮૧-૧૯૨

અક્ષરવિચાર (૧૮૨) રાખ્દવિચાર (૧૮૬) વાક્યવિચાર (૧૮૭),
નેડણી (૧૯૨)

લિપિ-વિચાર

૧૨ ગુજરાતી લિપિની પરપરા બતાવનાર કોઠો ૧૯૨-૧૯૩

૧૩ રાખ્દલિપિ અગે લિપિસુધારણા ૧૯૪-૨૦૪

૧૪ લિપિસુધારણા (૧) ૨૦૫-૨૦૮

૧૫ , (૨) ૨૦૯-૨૧૬

સ્વરો અને ખાસખડી (૨૧૨) બ્યજનો (૨૧૩), નેડાક્ષરો (૨૧૪),
શિરોરેખા વિનાની આતરશાષ્ટ્રીય લિપિ (૨૧૫)

૧૬ ગુજરાતી અક્ષરોના ખીયા ૨૧૬-૨૨૭

નેડણી-વિચાર

૧૭ નેડણી વિશે કાંઈક ૨૨૮-૨૩૮

૧૮ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માળની નેડણી ૨૩૯-૨૫૮

૧૯ કાંવ નર્મદાશકર અને ગુજરાતી નેડણી ૨૫૯-૨૬૮

નેડણીમાં મૂલ્યમૂલ નિયમ (૨૬૧), તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ (૨૬૧),
તત્સમેતર શબ્દોની શુદ્ધિ (૨૬૪) ઉપસદાર (૨૬૭)

૨૦ નેડણી ૨૬૮-૨૭૨

૨૧. શાસ્ત્રોચ્ચાગ્નિશુદ્ધ નેડણી ૨૭૩-૨૮૯
પરિશિષ્ટ (૨૮૬)

૨૨ નેડણીની એકવાચ્યતા ૨૮૯-૩૬૪

લેખાંક.

વિષય

પૃષ્ઠ

તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ (૩૦૩), વિદેશીય ઉચ્ચારણોની ઝિલ્લવટ (૩૨૩), તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોમાં બ (૩૨૭), તત્સમેતર શબ્દોની શુદ્ધિ : સ્વરો (૩૨૮), વિભક્તિજન્ય ફેરફારના નિયમો (૩૪૩), વિરૂદ્ધ એ-ઓ (૩૫૨), દેહલીક પ્રકીર્ણતા (૩૫૬), પરિશિષ્ટ (૩૫૮), શબ્દો છૂટા પાડવા ન પાડવા વિશેના નિયમો (૩૬૩)

૨૨. સાર્થ શુદ્ધરાતી જોડણીકાશ (અવલોકન) ૩૬૫-૩૭૬

તત્સમ શબ્દો (૩૬૬), હ્રસ્વ અને યજ્ઞિતિ (૩૬૬), તદ્ભવ શબ્દો (૩૭૨), ઈકાર અને ઉકાર (૩૭૩), વિભક્તિ અને કાળના પ્રત્યયો (૩૭૬)

૨૪. શુદ્ધરાતી શબ્દોની વ્યવહાર જોડણી ૩૮૦-૪૧૧

અક્ષર અને રીપ્દ

[તદ્વિષયક લેખોનો સંગ્રહ]

૧. ગુજરાતી વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન

(આર્યા)

અક્ષરોન-તિમિર ભેદી જ્ઞાન-અસ્પૃશ્ય પ્રકાશ કરનારો
ગુરુ-રવિ-પદ્મ-કમલોમાં સદૈવ રોજી નમન આપું,
વાગીશ્વર વક્ત્રમને વંદી શ્રીવિદ્યલેસ વિભુવરને,
ગુરુના કૃપાકદાહે નિબંધ લખવા પ્રયાસ બને.

(ગીતિ)

અમણી કરતાં ફરતાં રંગી મા ગુર્જરી કૃપામૃતને
રોટા નિબંધપાત્રે, પીતાં બે સર્વ ભક્ત રસિક બને.

(અનુક્રુણ.)

ગુર્જરી-સિંધુ છે મોટો, પાન તેને કદી નથી;
તથાપિ તરવા ત્રાપે કરું છું ચલ પ્રેમધી.

દુરેક વિષય હાથ ધરતી વખતે નવી નવી ઢલપનાઓ મગજમાં
અરિસન દરી મૂકે છે, અને એવી રિચતિ લાવી મૂકે છે કે સત્ય-
અસત્યનો નિર્ણય કરવો આતિ ટકિન થઈ પડે. એજ સમયે મનો-
ન્યાયાધીશ આવી ઢલપનાઓના સાતત્ય-અસત્યત્વનો નિર્ણય આપવામાં
મદદ કરે છે, અને ખીલાં પછુ એવાં ફેટલાંક સાધનો મળ્યા આવે
છે કે જોથી આગળ વધતાં એક પછી એક અડચણ દૂર થતી જાય છે.

ગુજરાતી વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન કરવા મન પ્રેરાય છે તે વખતે
સ્વાભાવિક રીતે એ વિચાર ઉપરિચિત થાય છે કે, કયા ગુજરાતી
જ્ઞાણાનું અગ્રાધત્વ અને કયાં આ અદ્યપમતિનું હુક્કત્વ? પરંતુ તે
વખતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાંતર્ગત શ્રીકૃષ્ણવાક્ય—“સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ
સંસિદ્ધિં હમતે નર-પોતાના કામમાં મસ્ત, મેળવે નર સિદ્ધિને,”નું

સ્મરણ આવતા હૃદય ઉત્પાદપૂર્ણ થાય છે અને આગળ વધવા પ્રેરાય છે આવી સ્થિતિ થતા માધનોનું બાહ્ય પણ આવી મળે છે

પ્રસ્તુત વિષયનો વિચાર કરતા સ્વાભાવિક રીતે આ પ્રશ્નો પ્રાપ્ત થાય છે —

(૧) ગુજરાતી એટલે શું ?

(૨) ગુજરાતી બાકી શું એ શું ? અને

(૩) તેની આવશ્યકતા શી ?

૧. ગુજરાતી

ગુજરાતી, આ શબ્દ મૂળ 'ગુજરાત' શબ્દને તદ્દિતનો 'ઈ' અત્યય લાગી સિદ્ધ થાય છે જે કે એ વિશેષણ છે, તથાપિ અહીં 'ભાષા' શબ્દના સ્થાનમાં વપરાયો છે, તેથી ગુજરાતી ભાષા એવો અર્થ પ્રતીત કરાવે છે ગુજરાત એ દેશવિશેષ છે, અને તેમાં ઉત્તરે પાલણ્યપુરની ઉત્તરસીમા, દક્ષિણે સુરત જિલ્લાની દક્ષિણસીમા, પૂર્વે ધરમપુર સ્વસ્થાન અને અગ્રવલ્લી કુગની દારમાળા, અને પશ્ચિમે કાઠિયાવાડનો પશ્ચિમ તરફનો અગ્નિસમુદ્રનો કાંઠો, એમ સીમાત આવેલા છે આ પ્રદેશમાં અને તે પ્રદેશના મધ્યમાં આવેલા પ્રદેશમાં જે ભાષા બોલાય છે તે જ ગુજરાતી ભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે

જૂના ગુજરાતમાં મહીનદીના ઉત્તરભાગ પાલણ્યપુર, કડી, અમદાવાદ, મહીકાકા અને ખેડાનો જ સમાવેશ થતો હતો સૂત્ર તે વખતે કોંકણભાગમાં મનાવુ હતું આ પ્રદેશનું 'ગુજરાત' એવું નામ દસમા-અગિયારમા સૈમના મધ્ય ભાગમાં પ્રાપ્ત હોય એમ મનાય છે તે પહેલાં આ દેશ આનર્ત+ લાટ દેશ મળી હતો લાટ પ્રદેશની ભાષા તે સમયે લાટી હતી લાટી ભાષા એવી અંદર હતી કે હજી સુધી અલખાનરમયોમાં લાટાનુપ્રાસ નામે શબ્દલકાર પ્રસિદ્ધ છે રાગ ભોજ 'સગરનીકેલારણ માં જે ગુજરાતી ભાષાનું વસ્તુદર્શન કરાવે છે તે ખરેખર આનર્ત+ લાટની ભાષા છે ?

૧ આ ગુજરાતની તે વખતની વિશિષ્ટ ભાષા ગમે તે હો, પણ ગુજરાતી ભાષા તેમ લાટવાસીઓની ભાષાને ટકરમાં ભોજ કહેરોએ છે

જ્યારથી ગુજર નામની એક પ્રજા આ દેશમાં આવી રાજ્ય કરવા સુધી પહોંચી ત્યારથી આ દેશ ગુજરાત કહેવાય છે જૂના તામ્રપત્રો અને શિલાલેખોમાં આ દેશનું નામ ગુર્જરા મળી આવે છે, દારણ કે આ દેશમાં આશ્રય લઈ ગુજરા નિર્ભય થયા હતા એમ કહેવાય છે.

કેટલીક બીજી પ્રજાઓ માફક ગુજર લોકો પણ વાયવ્યકાશ્વ-માના હિંદુસ્તાનના કુમરી પ્રદેશમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવી પહોંચ્યા. પ્રથમ તો તેઓ પન્નમર્માં આવી વસ્યા, જ્યાં હજી પણ 'ગુજરાત' અને 'ગુજરાનવાલા' એવા બે નિદેશ છે આ નામ તેઓ ત્યાં વસતા હતા તેથી જ પડ્યું છે, એ ચોક્કસ છે ત્યારપછી તેઓ રજપૂતાના અને માળવા તરફ વધ્યા, અને આગળ વધી ગુજરાત (તે વખતે આનર્ત-લાટ) અને આનર્દેશ સુધી વધ્યા, તથા તે તે સ્થળે પોતાના રાજ્યો સ્થાપ્યા રજપૂતાનામાં તેઓએ એક મહારાજ્ય સ્થાપ્યું એ ગુજર-વચ્ચમાં જ રાજા ભોજ પ્રતીકાર થયો હતો, એમ કહેવાય છે આ ભોજના સમયમાં તેઓની મત્તા કનોજમાં સ્થાપિત થઈ હતી જ્યારથી અણહિલપુર પાટણમાં આવડાવશનો અત આવતા મોલકી વચ્ચની સ્થાપના થઈ ત્યારથી આ પ્રદેશ 'ગુજરાત' નામે પ્રસિદ્ધ થયો આ સાહસિક પ્રજાના નામ ઉપરથી જ આ દેશનું નામ 'ગુજરાત' પડ્યું હોય, એમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી

આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ સાધવામાં આવે છે:

ગુર (ગુરી, ગુદાદિ-ઉચ્ચમને) = ઉચ્ચ કરવો આ છટ્ટા ગણના ધાતુ ઉપરથી ગુર (પું) = ઉચ્ચમ, શબ્દ આવે છે (કિયન્ત) ગુરિ જીર્યન્તિ इति गुजरा = જેઓ ઉચ્ચમમાં પોતાની નિંદગી પૂર્ણ કરે છે તે ગુર્જરા, અથવા, ગુરિ જરા ચર્પા તે ગુર્જરા = જેઓને ઉચ્ચમમાં જ જરા આવી ગઈ છે તે ગુર્જરા તાન્ પ્રાયતે ચો દેશ સ ગુર્જરા (ભોમગવન્) = તે ગુર્જરાને જે ગયાવે છે તે ગુર્જરા (પું) અથવા, તાન્ પ્રાયતે

પઠન્તિ સમ લાટા પ્રાપ્ત સસ્કૃતદ્વિય. ।

અપ્રશ્નેન વુચન્તિ સ્વેન નાન્વેન ગુર્જરા. ॥ તા ૧૨-૮-'૪૮

આ ભૂમિ: સા ગુર્જરા (રમાવત) = તેઓને જે બચાવે છે તે ભૂમિ ગુર્જરા (સ્રી.)^૧ ત્યાં વરરુચિની “પ્રાકૃતમંજરી”નાં સર્વત્ર લઘરાગામ ૩-૩ અને શેષાદેશયોદ્ધિત્વમનાદૌ ૩-૪૯, એ બે સૂત્રાથી ઉભય સ્થળે આવેલા સંયુક્ત ગ્નો લોપ થયા પછી, બાકી રહેલા જ અને ત નું દ્વિત્વ ચતાં પ્રાકૃતમાં ગુજ્જરતા એવું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી ગુજરાત (પું. સ્રી.) શબ્દ આવી રહે છે.

ફટલાક ગુર (ગૂરિ-દિવાદિ-હિસામત્યો:) = હિસા કરવી, જવું, આ યોથા ગણના ધાતુને જર પ્રત્યય લગાડી ગૂર્યન્તે રિપુંહતે ગૂર્જરા: = જે શત્રુઓને હણે છે તે ગૂર્જરા, એમ વ્યુત્પત્તિ કરે છે; પરંતુ તે વધાર્યું છે કે નહિ તે કહેવું સાક્ષરોને હાય છે. આમાં જર એવો નવો પ્રત્યય ઉદ્ભાવવો પડે છે.

ક્યાંકે ક્યાંક ગુજરાતને બદલે ગૂજરાત પણ લખાયેલું મળે છે. આ વ્યુત્પત્તિ ન હોય તોયે ગુજ્જરતા ઉપરથી પણ ‘ગૂજરાત’ આવી શકે; અને એ રીતે હજી પણ ફટલાક લેખકો લખે છે. બહુસ્વરી શબ્દોમાં બાળ્યે જ આદિસ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચારી શકાય. તે રીતે પણ ગુજરાત વધુ સ્વાભાવિક છે.^૨

૨. ગુજરાતી વ્યાકરણ

ભગવાન પતંજલિ વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં વ્યાકરણની વ્યુત્પત્તિ કરે છે કે—“વ્યાક્રિયન્તે શબ્દા ધ્વનેનેતિ વ્યાકરણમ્=જેના વડે શબ્દોનો

૧. ગુર્જરા મંદલ ઇ. સ. ની ૮મી સદીના કાલગરના લેખમાં, ગુર્જરા ભૂમિ: વિ. સં. ૯૦૦ ના લોચનદેવના હૈલતપુરાના એક તામ્રપત્રમાં, અને ગુજ્જરતા પ્રાકૃત વિ. સં. ૯૧૮ના કુકના ઘટમાળના લેખમાં છે. પણ અહ્યેડનીએ તો ગુજ્જરાત શબ્દ ઇ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦માં જો કે આ દેશ માટે નહિ, પણ ભિન્નમાળ ને ઉપરના દેશ માટે પ્રયોગ્યો છે. તા. ૧૨-૮-૪૪

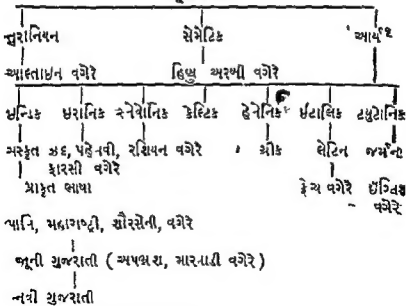
૨. અહ્યેડની ગુજ્જરાત લખે છે, તેમાંથી સીધો ગુજરાત શબ્દ વધુ સ્વાભાવિક છે. એ નારી ભતિનો શબ્દ મૂળ અરબી સમૂહવાચક બહુવચન-દેશવાચક બન્યો વધુ શક્ય છે. તા. ૧૨-૮-૪૪

વિશેષ આકાર બાધવામા આવે છે તે વ્યાકરણ " વ્યાકરણ એ ભાષામાં રહેલા શબ્દો કેવી રીતે વ્યુત્પન્ન થઈ જનસમૂહમાં વપરાય છે તેનો સ્ફોટ કરે છે

આરભમાં મનુષ્યો પરસ્પર વિચારની લેવાદેવામા જે જે સંજ્ઞાઓ વાપરતા તેના શબ્દસ્વરૂપો બધાતાં તે પછી કાળે કરી એવી રીતે જુદી જુદી વસ્તુઓની જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ વાપરતા શબ્દ-સમૂહો બધાતાં તે શબ્દસમૂહોમા નવા નવા શબ્દો જોડાઈ ભાષા-સ્વરૂપ બનતાં થતુ એવા ભાષાસ્વરૂપમા મૂળ શબ્દો કયા અને ત્યાર પછી કયા કયા શબ્દો ઉમેરાઈ નવા શબ્દો થયા, તેનો સ્ફોટ કરનારું શાસ્ત્ર તેજ વ્યાકરણશાસ્ત્ર વ્યાકરણશાસ્ત્રનો મુખ્ય હિદેશ એ છે કે, ભાષાસ્વરૂપ અમલ સ્વરૂપમા જ રહી નિષ્કૃત ન થાય

મૂળ ભાષામાથી કઈ કઈ ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ તે અહીં દ્રુકમા દેખાડવામા આવે છે —

મૂળ ભાષા

^૧ આર્ય એ જ ઈડો-યુરોપિયન ભાષા.

મૂળ વૈદિકી—ધ્નિડક—ભાષાભાષી મહર્ષિ પાણિનિ જેવા વ્યાકરણાચાર્ય એ ભાષાના શુદ્ધ સ્વરૂપને શોધી ભાષા સંસ્કૃત કરી કાળમળે તે પ્રકૃતિ મૂળ રૂપ ધ્નિડકભાષી પ્રાકૃત ભાષાઓ જન્મી જુદા જુદા દેશપત્તે તે પ્રાકૃત ભાષાના જુદા જુદા નામો પડ્યા બૌદ્ધોની પાણિ એ ધ્નિડકભાષી તુગ્ધ જગડેલી ભાષાનું સ્વરૂપ છે પ્રજ્ઞે સસ્કૃતાયાસ્તુ વિકૃતિ પ્રાકૃતી મના । પડ્વિધા સા પ્રાકૃતી ચ શૌરસેની ચ માગધી । પૈશાચી ચૂલિકાપૈશાચ્યપત્રશ્ચ इति ऋगात् । તત્ર તુ પ્રાકૃત નામ મહારાષ્ટ્રોન્નવ વિદુ ॥ કવિ દડી પણ કહે છે કે—મહારાષ્ટ્રાધ્યા માયા પ્રજ્ઞા પ્રાકૃતી વિદુ ॥ મૂળ સંસ્કૃતભાષી વિકાર પામેલી પ્રાકૃત ભાષા મનાઈ તે પ્રાકૃત છ પ્રકારની—(૧) પ્રાકૃત કે મહારાષ્ટ્રી, (૨) શૌરસેની (૩) માગધી, (૪) પૈશાચી, (૫) ચૂલિકાપૈશાચી અને (૬) અપભ્રંશ આપણી ગુજરાતી એ શૌરસેની અને અપભ્રંશભાષી થઈ છે એવું ભાષાશાસ્ત્રીઓનું મતવ્ય છે^૧

જે સમયે ભાષા આ પ્રમાણે જગડતી જતી હતી તે સમયે મહાન વૈયાકરણે તે તે ભાષાને વ્યાકરણરૂપી સામળથી જકડી હતી કે જેથી હજી પણ તે તે ભાષાના શુદ્ધ સ્વરૂપને આપણે તે તે ભાષાના વ્યાકરણદ્વારા જાણી શકીએ છીએ આપણી ગુજરાતી ભાષા માટે ધણા ધણા સાક્ષરોએ ધણી ધણી શોધ કરી ભાષાસ્વરૂપ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા છે, અને હજી પણ ચતા જાય છે, પરંતુ જેને

૧ એથી 'શૌરસેન અપભ્રંશ' નામનો અપભ્રંશપ્રકાર હતો તે ઉપરથી આ ભાષા જાતરી આવ્યાનું પણ કહેવામાં આવે છે તે બંદોબસ્ત નથી 'શૌરસેન' કે 'મહારાષ્ટ્ર' એ નામના કેાઈ અપભ્રંશ ક્યાં નોંધાયો નથી સ્વાભાવિક ક્રમ એવો છે કે સ્વાભાવિક શૌરસેની > સ્વાભાવિક મહારાષ્ટ્રી > અપભ્રંશ એમ મુખ્ય બધારણ અપભ્રંશને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતભાષી મઠ્યું છે, જેમા શૌરસેનીના સંસ્કારો ત્રીજી પેઢીએ વારસામાં મળ્યા છે. યદાન અપભ્રંશની એક શાખા 'મૌર્ધન' અપભ્રંશ તેમણી ગુજરાતી જાતરી આવી છે.

રેવરડ ટેકર સાહેબ અસાધારણ વ્યાકરણ કહેતા તેવું વ્યાકરણ ન થાય ત્યાંસુધી ભાષાસ્વરૂપ શું છે તે ન મમકાય

૩ વ્યાકરણની આવશ્યકતા

“અર્થપ્રવૃત્તિતત્ત્વાના શબ્દ એ નિવચનમ્ । તત્ત્વાવધોષ શબ્દાના નાસ્તિ વ્યાકરણાદત્તે=અર્થ, પ્રવૃત્તિ અને તત્ત્વનું શબ્દજ બંધન છે, અને શબ્દોના તત્ત્વોનું જ્ઞાન વ્યાકરણ વિના અન્ય રીતે નથી ” માટે વ્યાકરણ આવશ્યક છે

પતંજલિ મહર્ષિ વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં વ્યાકરણ બાણીવાના ધર્મી ધર્મી કાગળો દર્શાવે છે, તે માહેના આ ખાસ ઉપયોગી કારણો બતાવવામાં આવે છે —

“કાનિ પુન શબ્દાનુશાસનસ્ય પ્રયોજનાનિ ?=શબ્દાનુશાસનનાં વળી શા પ્રયોજન છે ?” એમ આગળી, ‘રક્ષોદ્વાગમલવ્યસન્વેદા પ્રયોજનમ્=રક્ષા, તક’, આગમ લઘુ અને અમરેદ, એ પાત્ર પ્રયોજન છે ” વગેરે કહી આગળી દર્શાવે છે કે, ‘રક્ષાર્થે વેદાનામધ્યેય વ્યાકરણમ્=વે’ના રક્ષણ માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું ” આનું નામ જ તે રક્ષા. હવે ઊંઘ (તક) કરે છે કે—“ત સર્વોલિઙ્ઘેર્ને સર્વાભિવિમક્તિભિર્વેદમન્ત્રા નિગદિતા .. તસ્માદધ્યેય વ્યાકરણમ્=અધા લિંગ, બધી નિલકિતઓથી વેદમાં મંત્રો બોલેના હોતા નથી તેથી તે જાણવા માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું ” અર્વાકરણ તક કરી શકતો નથી, અને તેથી તેને

૧. ભાષ્યકાર બાણીવાન પતંજલિ વ્યાકરણને શબ્દાનુશાસન કહે છે તે શબ્દોને આરભ વાર્તિકમાં કાત્યાયન મહર્ષિ કરે ■ ભાષ્યપ્રદીપકાર કૈયટ જ રવા કહે છે કે—‘વ્યાકરણસ્ય વેદમન્વર્થ નામ શબ્દાનુશાસનમિતિ=શબ્દાનુશાસન એવું આ વ્યાકરણનું પર્યાયનામ છે. ’ ‘અનુશિષ્ઠતેડસાધુશબ્દભ્યો વિવિચ્ય શાપ્તતેડનેત્યનુશાસનમ્=જે વડે અપશબ્દોથી’ જુદા ખાદી સાધુ, શબ્દોને જાણવામાં આવે તે અનુશાસન.” શબ્દાનામનુશાસન શબ્દાનુશાસનમ્=શબ્દશાસ્ત્ર

૨૫૪ અર્થ સૂક્તો નથી. આ આગમ છે કે—“પ્રધાનં ચ વૃત્તોપ્ર
વ્યાકરણમ્ । પ્રધાને ચ કૃતો યત્નઃ ફલતાન્ મતિઃ=વેદનાં ૧૭એ અંગેમાં
વ્યાકરણ પ્રધાન છે. પ્રધાન વસ્તુમાં કરેલો યત્ન ફલિત થાય છે”
એવું આગમ—શાસ્ત્રિનું કથન છે માટે વ્યાકરણનું “અધ્યયન કરવું.
સધુ-સાધવ-સંક્ષેપ આ છે કે—“લઘ્યં ચાપ્યયં વ્યાકરણમ્ । પ્રાક્ષણેના-
વશ્યં શબ્દા હોયા इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या
विज्ञानम्=સાધવ માટે પણ વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું. પ્રાક્ષણે અવશ્ય
શબ્દો જાણવા જોઈએ. વ્યાકરણ વિના બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી
શબ્દો જાણી શકાતા નથી.” પાંચમું પ્રયોજન અસંદેહ છે—“असन्देहार्थं
चाप्यप्येयं व्याकरणम्=સંદેહ ન રહે માટે પણ વ્યાકરણનું અધ્યયન
કરવું.” સ્થૂલપૃષ્ઠી એ શબ્દ સ્થૂલ ચાસો પૃષ્ઠી ચ સ્થૂલપૃષ્ઠી=મોટી
કાખરચીતરી ગાય, આ તત્પરુપાંતર્ગત કર્મધારય સમાસ, અને સ્થૂ-
જ્ઞાનિ પૃષ્ઠિતિ વશ્યાઃ સેયં સ્થૂલપૃષ્ઠી=જેને મોટાં ચિત્રવિચિત્ર ધાખાં છે
તેવી, આ બહુવીદિ સમાસ, આ વગેરે અવૈવાકરણ ન જાણી શકે.
જેણે વ્યાકરણનું અધ્યયન કર્યું હોય તે; તુરત જ કહી શકે કે, “જો
આણુદાત હોય તો બહુવીદિ, અને અંતોદાત હોય તો કર્મધારય”.
આમ જ્યાં સંદેહ પડે ત્યાં વ્યાકરણથી જ નિરાકરણ થાય.

“इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि=આ પણ વળી
કેટલાંકે શબ્દાનુશાસનનાં પ્રયોજનો છે.” “तेऽसुरा हे लघो हे लय इति
कुर्वन्तः पराबभूयुः । तस्माद् प्राक्षणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह
वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा सा भूमेत्यप्येयं व्याकरणम्=હે ધરણ્યઃ (હે

૧. “मुख्य व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं धोत्रमुद्दिष्टं
छन्दसां विवृतिः पदे ॥ शिक्षा प्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्त्रचक्षते ।
=વેદનાં ॥ અંગમાં (૧) મુખ તે વ્યાકરણ, (૨) નેત્ર તે જ્યોતિષ, (૩) કાન
એ નિરુક્ત, (૪) પદો તે પિંગલ, (૫) નાસિકા તે શિક્ષા, અને (૬) હાથ
તે કલ્પો. આ બધામાં વ્યાકરણ એ પ્રધાન અંગ છે. ૫૬ અને ૫૬થીના
વિશ્વવ્યાકરણથી જ થાય છે.

શંતુઓ)ને બદલે હે લયઃ, હે લયઃ (અરે નાસ) કરતા અસુરો દારી ગયા. ધાદાણે તેથી મ્લેચ્છ ન થવું, અપભ્રંશ ન કરવું. જે અપ-શબ્દ છે તે ખરેખર મ્લેચ્છ છે. આપણે અપશબ્દ બોલનારા ન થઈએ માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું.” વળી “દુષ્ટઃ શબ્દઃ સ્વરતો વર્ણતો વા મિધ્યાપ્રયુક્તો ન તત્પરમાહ । સ વાગ્દગ્ધો યજમાનં દિનસ્તિ યયેન્દ્રચત્રુઃ સ્વ-રતોડપરાધાત્=ઉચ્ચારથી કે અક્ષરથી ખોટી રીતે ચોળવામાં આવેલો દુષ્ટ શબ્દ=અપશબ્દ ખરા અર્થને કહેતો નથી. જેમ વૃત્રાસુર દન્દ્રચત્રુમાં ઉચ્ચારની ભૂલ થવાથી ઇંદ્રને બદલે પોતે મરણ પામ્યો તેમ દુષ્ટ શબ્દ યજમાનની જ હિંસા કરે છે.” વૈદિક એક આખ્યાયિકા છે કે ઇંદ્રના શત્રુ વૃત્રાસુરે અકિમાર-મારણ-મંત્રનો આરંભ કર્યો, તેમાં હોમને વખતે “સ્વાહેન્દ્રજર્જુર્વેધસ્વ=ઇંદ્રના શત્રુનો જય થાઓ.” એવા મંત્રાર્થવાળા મંત્રમાં દન્દ્રચત્રુ તત્પુરુષ હોતા, અંતોદાત ઉચ્ચાર કરવો જોઈયે, તેને બદલે ઋત્વિજે આદ્યદાત ઉચ્ચાર કરી આહુતિ આપી. આમ બહુમોહિ સમાસ થતાં ‘ઇંદ્ર જેનો કાપનાર’ એવો અર્થ થયો, અને બીલકું ઇંદ્ર વૃત્રાસુરને લશુનાર થયો. “દુષ્ટશબ્દાન્મા પ્રયુક્ત્વદો-સ્થપ્યેયં, વ્યાકરણમ્=આમ દુષ્ટ શબ્દો ન વાપરિયે માટે વ્યાકરણ બંધવું.”

વળી “યદધીતમવિજ્ઞાતે નિગદેનૈવ શમ્યતે । બનગનાવિવ શુષ્કપે ન તજ્જવલતિ પરિવિત્ત । તસ્માદનર્થકં માધિમીપ્મહોસ્થપ્યેયં વ્યાકરણમ્=જે બધ્યા હિયે પણ ગધ્યા નથી અને પાકમાત્રથી જ ઉચ્ચારિયે છે તે, જેમ સૂકાં લોકકાં અગ્નિ ન હોય તે સ્થળે બળતાં નથી તેમ, ફલ-દાયક થતું નથી. આમ અર્થરહિત શબ્દનું અધ્યયન ન કરિયે માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું.” કારણ કે, “एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः एते लोके कामधुम्भवति=એક જ શબ્દ સારી રીતે જાણ્યો હોય, શાસ્ત્રમેમત હોય, અને સારી રીતે વાપરવામાં આવ્યો હોય, તો સ્વર્ગલોકમાં ઇચ્છિત ફળ દેનાર થાય છે.”

પતંજલિ ભગવાને આમ વ્યાકરણનાં ત્રયોજનો દર્શાવી વ્યા-કરણની આવશ્યકતા કેટલી છે તે દર્શાવ્યું છે, જે જણાઇ આવશે.

આગળના લેખો બાપાશુદ્ધિ માટે કેટલું કરતા એ પણ મમજાગે તેને જ અનુસરી પ્રાકૃત બાપાઓને પણ નવા નવા વ્યાકરણમંત્રોએ પ્રકૃતલક્ષણ, પ્રાકૃતપ્રમાણ પ્રાકૃતવ્યાકરણ, પ્રાકૃતસર્વસ્વ પદ્મપાવન્દિત, વગેરે અથો રચી જકડી છે.

ઉપર સર્વન મરૂત વ્યાખરણના અધ્યયનની સ્પષ્ટ આવશ્યકતા જણાવી છે પરંતુ તે જ રીતે તમામ બાપાઓના વ્યાકરણો જાણવા આવશ્યક છે, અને તે જ રીતે ગુજરાતી વ્યાકરણના જ્ઞાનની પણ આવશ્યકતા છે. આપણા પૂર્વના ગુજરાતી કવિઓ અને સમર્થ લેખકોના અથોનું રક્ષણ ગુજરાતી વ્યાકરણના જ્ઞાનથી જ થવાનું છે. એ કવિઓના અથોમા વપરાયેલા પ્રયોગો કેવા છે, કઈ કઈ રૂઢિએ તેઓ કામ કરી ગયા છે તે વગેરે ઊંડુ-તક ગુજરાતી વ્યાકરણથી જ ફલિત થાય છે. વ્યાકરણરૂપ આગમથી તેવા કવિઓના અને લેખકોના લેખોનો અર્થ સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે કેવા કેવા શબ્દોના લાઘવ થઈ છે, તે વ્યાકરણ વિના અન્ય કોણ બતાવે? તેમ સંદેહનું નિરાકરણ વ્યાકરણથી જ થવાનું છે. ઉચ્ચારના અને વર્ણના બે વૈદિક બાપા જેવા આપણામાં નથી શું? ચાલ (વિદાત) = ગિવાળ ચાલ (અનુદાત) = ગતિ, ચાલ (સ્વગિત) = વર્તણૂક, પુર (દૂર) = શહેર, પૂ (દીધ) = પાણીનું વહી જતું રેલ, વગેરે.

વાણી કેવી દિવ્ય છે, તેનું શ્રુતિ આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—
 “સ્તર્વારિ શક્તા પ્રયો બસ્ય પાદા દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસો બસ્ય । દ્વિષા
 ચક્ષો વૃષમો રોરવીરિ મહો દેવો મત્યઃ આવિવેશ ॥ = ચાત્ર પદ્મજાત,
 (૧) નામ, (૨) આખ્યાત, (૩) ઉપમર્જ અને (૪) નિપાત એ એના
 શીર્ષક છે તથા કાળ (૧) જૂત (૨) અવિધ્યત અને (૩) વર્તમાન,
 એ એના પાદ છે નિલ અને કાય, એ બે પ્રમારના શબ્દો શીર્ષ
 છે સાત વિજકિત એ તેના હાથ છે (૧) ઉચ્ચ, (૨) કઠ અને
 (૩) મધ્યસ્થાન એ તથામાં બધાયેસો ઇચ્છિત આપનાર વાણીરૂપી
 શબ્દ શબ્દ કરે છે આ મહાન દેવ શબ્દ મનુષ્યમા પ્રવેશ કરી રહ્યો.

છે ” આમ આ વ્યાકરણના શિક્ષણથી આપણને સંબંધિત સાથે સામ્ય થાય છે, માટે અવશ્ય વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું

પદમજરીમા પણ વ્યાકરણનું માહાત્મ્ય આમ નિરૂપાયેલું છે.—

“તપાસનીય યત્નેન શાસ્ત્ર વ્યાકરણં મહત્ । પ્રવીણમૂલ સર્વાંશ વિદ્યાના યદ-
વચિતમ્ ॥ इदमाद्य पदस्थान मुक्तिसोपावर्षणाम् । इयं सा मोक्षयमणानाम-
जिह्वा राजपद्मति ॥ रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले । ये व्याकरण-
संस्कारपवित्रितमुक्ता नरा ॥ ॐ सञ्जल विद्याना दीवाश्च છે તે
મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રની યત્ન વડે ઉપાસના કરવી મુક્તિના દાદરનું
આ પહેલું પગથિયું છે, જે હવે પછી મુક્ત થવાના છે તેઓનો આ
પાપગ્રહિત રાજમાર્ગ છે જેઓનાં મુખ વ્યાકરણના સંગ્રહથી પવિત્ર
થયેલા છે તેવા નરો અન્યરૂપે દેવ તરીકે આ પૃથ્વીના તળ ઉપર
વિચરી રહ્યા છે ”

ઉપરની ‘ચત્વારિં’ શ્રુતિમા વ્યાકરણના લુદા લુદા અંગોનું નિરૂપણ
છે, તેમા જણાવેલા અંગો વ્યાકરણમા અવશ્ય હોના જોઇએ આનાં આ
અંગો આપણી ગુર્જરી ગિગમાં અવશ્ય છે આગળ જતા શ્રીપતંજલિ
ભગવાન આતા કરે છે કે —“ न चान्तरेण व्याकरण कृतस्त्वद्धिता वा
द्रव्या विज्ञातुम्=વ્યાકરણ વિના કૃત્ કે તદ્વિત જાણી શકાતા નથી ”
માટે પણ વ્યાકરણનું અધ્યયન આવશ્યક છે

આટલી વ્યાકરણની આવશ્યકતા જણાવ્યા પછી વ્યાકરણના
લુદા લુદા અંગોનું નિરૂપણ કરવામા આવે છે

૪ વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન

આધુનિક વ્યાકરણકારો વ્યાકરણના ચાર વિભાગ કરે છે —

(૧) અક્ષરવિચાર, (૨) સંબંધવિચાર, (૩) વાક્યવિચાર, અને (૪)
કવિતાવિચાર આમાથી ચોથા કવિતાવિચારને નિગળો ગણી તેને માટે
છઠ્ઠા શાસ્ત્ર નિરાળું જ બનાવવામા આવ્યું છે, તેથી એને વ્યાકરણશાસ્ત્ર
સાથે સંબંધ નથી આથી નેને પ્રસ્તુત વિષયના દિગ્દર્શનમા સ્થાન નથી
હવે વાક્યવિચારનો સંબંધવિચારમા જ મગ્નવ્યર્થ અર્થ જતો હોવાથી
મુખ્ય (૧) અક્ષરવિચાર અને (૨) સંબંધવિચાર, એ બે વિભાગ રહે છે.

૫, ર, લ, વ, એ અંતઃસ્થ કે અર્ધસ્વર કહેવાય છે.

શ, ષ, સ્, હ એ ઉપમાક્ષર છે. જ્ હને મળતો જ છે, ઉચ્ચારણની રીતે તે મૂર્ધન્ય નિર્ઘ્રમલીય છે.

દરેક અક્ષરનું અમુક નિયત સ્થાનમાંથી ઉચ્ચારણ થાય છે, તેથી તે તમામ અક્ષરોનાં સ્થાન નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે:—

કંઠસ્થાન—અ, કવર્ગ, હ અને વિસર્ગ. તાલુસ્થાન—છ, ચવર્ગ, ય અને શ.
મૂર્ધસ્થાન—ઝ, ટવર્ગ, ર અને ષ, જ્ પશુ. દંતસ્થાન—તવર્ગ, લ અને સ્.
ઓઠસ્થાન—ઉ, પવર્ગ.

આ મુખ્ય સ્થાનો છે. તે સિવાય કેટલાકને મિશ્ર અને કેટલાકને ઉભય સ્થાન છે. જેમકે:—

નાસિકાસ્થાન—ફ, બ, ભૂ, ન, મ, (અનુનાસિક), અનુસ્વાર.
કંઠતાલુ—એ, ઐ. કંઠોઠ—ઓ, ઔ. દંતોઠ—વ.

આ બધામાં ખાસ કરી અનુસ્વારના ઉચ્ચારમાં બે પ્રકાર મનાય છે:—(૧) પૂર્ણ અને (૨) અપૂર્ણ કે ભાંગેલો. તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પૂર્ણ છે—દંડ, મંડન, પંડિત, મંચ વગેરે. તદ્ભવ અને દેશ્ય શબ્દોમાં ઉચ્ચાર ભાંગેલો છે. ધણું કરી દીર્ઘસ્વર અને અંત્યસ્વર ઉપર આવેલો અનુસ્વાર આવા શબ્દોમાં ભાંગેલો જણાય છે—ડાંગ, માંડવું, માંચડો, ખાંડ વગેરે. જ્યારે અનુસ્વારનો પૂર્ણ ઉચ્ચાર થાય છે ત્યારે પરસવર્ણ ધર્ષ શકે છે. (અનુસ્વારનો પછી આવનારા અક્ષરના વર્ગના અનુનાસિક જેવો ઉચ્ચાર થાય, ત્યારે ખાસ કરી ગુજરાતીમાં વિકલ્પે તવર્ગીય અને પવર્ગીય અક્ષરો પહેલાં તેને બદલે અનુનાસિક અક્ષરો મુકાય છે. તે જ પરસવર્ણ કહેવાય છે:—જેમકે, દન્ત, પ્રતિનિગ્ન, સમ્ભવ, વગેરે. શ, ષ, સ્, ર, અને હ ની પહેલાં અનુસ્વારનો મૂળેવો ઉચ્ચાર થાય છે, પરંતુ મૂળભાવ નહિ. કવર્ગ,

૧. વસ્તુસ્થિતિએ આ ત્રિ વિન્ન ઉચ્ચારણો વૈદિકકાળથી છે, જ્યાંનું પહેલું અનુસ્વાર અને બીજું અનુનાસિક છે.

લા. ૧૨-૮-૪૪.

ચવર્ગ અને ટવર્ગ પહેલાં બહુધા પગસવર્ણ કરવાનો ચાલ નથી તેમ જ ય, વ, લૂ, પહેલાં પણ અનુસ્વારને બદલે અનુનાસિક ય, વ, લૂ મૂકવાનો પણ ચાલ નથી) જ્યાં અનુસ્વારનો ભાગેવો ઉચ્ચાર થાય ત્યાં તો પરમવર્ણ કાઢી રીતે ચર્ચ ન શકે, જેમકે, મતતુ ને બદલે કાન્તતુ માલળતુ ને બદલે મામ્મળતુ, વગેરે. આ કેવળ અશુદ્ધ છે.

ગુજરાતીમાં અસ્કૃત માફક મધિ નથી, તેથી તે વિષય ચચવો અસ્થાને છે

૨ શબ્દવિચાર

શબ્દરચારને પદવિચાર પણ કહેવામાં આવે છે શબ્દકે પદના બે વિભાગ છે — (૧) વ્યથી, (૨) અન્યથ વ્યથીમાં નામ અને ક્રિયા-પદનો સમાવેશ થાય છે, અને અન્યથમાં નિપાત અને ઉપસર્ગનો સમાવેશ થાય છે વ્યથી પદમાં જુદાં જુદાં પ્રત્યયો લાગી ફેરફાર થાય છે અન્યથ પદો અને તે સંજોગોમાં આવે તોપણ ફેરફાર વિનાના છે.

નામ—‘નમ્પ્યાદ્યાત્તાર્થ પ્રતિ વિશેષણીભવતીતિ નામઃ’ ક્રિયાપદના અર્થને નમે છે તેમાં વૃદ્ધિ કરે છે, તે નામ ” આ નામને ભગવાન પાણિનિ ‘પ્રાતિપદિકા’ એવી ગણા આપે છે — ‘અર્થવદ્ધતુરપ્રાયઃ પ્રાતિપદિકમ્ । ૧ । ૨ । ૪૫ । કૃતદિતસમાસાશ્ચ । ૧ । ૨ । ૪૬ । = અર્થવાળુ, ધાતુ અને પ્રત્યયને વર્ણ જે આવે તે પ્રાતિપદિક ધાતુ ઉપરથી થયેલાં કૃદત્ત અને નામ ઉપરથી થયેલાં તદ્દિતનો તથા સમાસાત પદોનો પણ પ્રાતિપદિકમાં સમાવેશ કરવો ’

નામમાત્ર દરકાષ્ટ ઉપાયે, પછી તે તત્સમ હો કે તદ્ભવ હો તોપણ ધાતુમાથી નીકળેના હોય કે દેસ્ય શબ્દો ધાતુ ઉપરથી નથી નીકળતા, એમ મહેવામાં આવે છે, પરંતુ એ વર્ણવ્યત્પથ વગેરે ફેરફારોથી ધાતુ ઉપરથી નીકળેલા સંભવિત છે ક્યાંક સ્વરોમાં પણ ફેર થયેલો હોય, જેમ કે, ટપકે તે ટીપુ, જે મર્ત્ત્ર ઝડે છે તે ઝાડ, જે ખોલાય ને ખોળિયુ, વગેરે આવી રીતે પ્રયત્નથી ભાગે જ કાઢી શબ્દ એવો ગ્રહેશે કે જે કાઢી અને કાષ્ટ ઉપાયે બ્યુત્પાદિત ન થાય.

તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોનો કૃદત કે તદ્ધિતમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે તે શબ્દો દા તો ધાતુને કૃત્ પ્રત્યયો લાગી અથવા તો તેવાં કૃદતોને ફરી તદ્ધિતના પ્રત્યયો લાગી તૈવાર થયેના હોય છે

નામ એ મહામત્તામાં સર્વનામ અને વિશેષજનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે એટલે (૧) નામ, (૨) સર્વનામ અને (૩) વિશેષજ, એમ ત્રણ બેદો પ્રતીત થાય છે (૧) નામના ફરી ત્રણ મુખ્ય પ્રકારો ગણાય છે.—(૧) સમાનાયક કે વિશેષ, (૨) જાતિવાચક કે સામાન્ય, અને (૩) ભાવવાચક પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુઓના નામમાત્રનો સમાનાયક અને જાતિવાચકમાં સમાવેશ થાય છે, બાકીનો ભાવવાચકમાં.

સર્વનામ—‘સર્વેષાં નામનીતિ ચાત સર્વનામાનિ’ ભગવાન પતંજલિ ભાષ્યમાં આગ્રા કરે છે કે, ‘જ્યાંનાં નામો છે, તેથી તે સર્વનામો કહેવાય છે’ આ સર્વનામો દરકોઈ નામને બદલે વાપરી શકાય છે આ સર્વનામોના આપણા આધુનિક વ્યાકરણકારોએ દર્શાવે છે એકે કયાકે સાત બેઠ પાડ્યા છે—(૧) પુરુષવાચક, (૨) દર્શક, (૩) સ્વવાચક (૪) સાપેક્ષ કે મંજી, (૫) પ્રત્યક્ષ, (૬) અનિશ્ચિત, અને (૭) અન્યોન્યવાચક

(૧) પુરુષવાચક—તરો પુરુષ જતાવવા માટે હું, તું તે, આપ અને આપણે સર્વનામ ખામ વપરાય છે

(૨) દર્શક—જનાનાગ સર્વનામો એ, પેનું, એમથુ, આ, વગેરે.

(૩) સ્વનામ—પોતાની જાનને માટે વપરાતા સર્વનામ, જેમ કે, પોતે જેટનાકે આધુનિક જાગજુમરો પડે, જાને, દાથે, મેલે, આપ, આપો-આપ નિજ, એ રહ્યોને પણ સ્વવાચક સર્વનામમાં ગણે છે ખરું જોતાં, પડે જાને, દાથે, એ પડ, જાન, દાથ રહ્યોના નીચના એકવચનો છે મેં આપ અને આરોઆપ એ ટૂંવજ અગ્યય જ છે, અને નિજ વિશેષજ છે નિજનો અર્થ પોતાનું થાય

છે, નહિ કે પોતે' 'પોતે' એવો અર્થ થતો હોત તો 'નિજ' સ્વવાચક સર્વનામ ગણાત સ્વવાચક સર્વનામ લખામાં એક 'પોતે' જ છે.

(૪) સાપેક્ષ કે મળધી કે તત્પદાપેક્ષ — આ સર્વનામોને વાક્યમાં કોઈ સર્વનામની અપેક્ષા રહે છે, 'તે' સર્વનામની જ અપેક્ષા હોય છે, તેથી તેને સાપેક્ષ કે તત્પદાપેક્ષ કહેવામાં આવે છે વાક્યમાં બીજા વાક્યો સાથે તે સંબંધ ધરાવે છે, માટે મળધી જે, અને જે હિપરથી જ નીકળતા કેટલું જેવું જેવું એ સર્વનામો આ પ્રકારના છે.

(૫) પ્રશ્રાર્થ — જે નામને બદલે વપરાય છે તેમાં પ્રશ્રનો અર્થ નીકળે છે, તેથી તે પ્રશ્રાર્થ, જેમ કે, કયું, શું, કેણું, અને 'ક' અગ હિપરથી નીકળતા કેટલું કેવું, કેવું (શ અવ્યય પછી છે જ્યારે તે અવ્યય હોય ત્યારે તેમાં કશો ફરક જ ન થાય જ્યારે તે સર્વનામ હોય ત્યારે સિંગ પ્રમાણે શી-શી-શું થાય)

(૬) અનિશ્ચિત — આ સર્વનામો જેને બદલે વપરાયેલા હોય તેમાં તેઓનું નક્કીપણું દેખાતું નથી, જેમ કે, કોઈ, કોઈક, કોઈક, કોઈ, કોઈ, હરકોઈ, સર્વ, બધું, સમગ્ર, દરેક, પ્રત્યેક, સહુ બીજું અન્ય, અન્યતર, ઇતર, અમુક, કલાણું કેટલુંક વગેરે

(૭) અન્યોન્યવાચક — અન્યોન્ય, પરસ્પર, એક બીજા, વગેરે સર્વનામ અન્યોન્યવાચક છે

મૌક્યાર્થ આ સર્વનામોના બેદ હિપયોગી છે તેનાથી તે સબ્દોના પ્રયોગમાં બહુ થવા ગંભીર નથી હોતો આ સર્વનામોમાંથી કેટલાક નામને બદલે અને કયાક નામની જાણે આગળ આવે છે જ્યારે તે નામની આગળ વપરાય છે ત્યાર તેને દાલ વિશેષણ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેથી તેના સર્વનામત્વમાં ખામી નથી જ આવતી સંસ્કૃતમાં સર્વો જનઃ માં સર્વને સર્વનામ જ કહેવામાં આવે છે, તો પછી 'બધા લોક'માં બધાને સર્વનામ જ કહેવામાં કરી શકે તેમ જ યકાતી નથી

વિશેષણ;—જે નામનો વિશેષ કરે છે તે વિશેષણ. આ વિશેષણના
(૧) સંખ્યાવાચક અને (૨) મુણુવાચક, એવા બે ભેદ પ્રતીત થાય છે.

૧. સંખ્યાવાચકના વળી નીચે પ્રમાણે ભેદ છે:—

(૧) નિશ્ચિત સંખ્યા બતાવનાર:—એક, બે, ત્રણ, દસ, બાર
વગેરે; તેમ જ અર્ધું, દોઢું, પોણું, વગેરે.

(૨) અનિશ્ચિત સંખ્યા બતાવનાર:—થોડું, ઝાઝું, ઘણું, ઝોણું, વગેરે.
નિશ્ચિતસંખ્યાવાચકના ચાર ભેદ છે:—

અ. સંખ્યાક્રમવાચક:—એક, બે, ત્રણ, ચાર, વગેરે.

આ. સંખ્યાપૂરક:—પહેલું, બીજું, ત્રીજું, વગેરે.

ઇ. સંખ્યાશયવાચક:—અર્ધું, પોણું, સવા, દોઢ, અઢી, વગેરે.

ઈ. સંખ્યાવૃત્તિવાચક:—એકવડું, બેવડું, ત્રેવડું, ચોવડું, બેમણું,
ત્રણગણું, ચોગણું, બમણું, ત્રમણું, ચોમણું, સવાયું,
દોઢું, વગેરે.

૨. મુણુવાચક:—મુણુ બતાવનારાં; જેમ કે, સારું, નરમું, સુંદર,
અપળ, વગેરે.

આ દરેક જાતનાં વિશેષણોના સ્વરૂપ પ્રમાણે બે પ્રકાર છે:—

૧. વિકારી:—જે પોતાના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે અંત્ય સ્વરમાં
ફેરફાર કરે છે તે; જેમકે સારો છોકરો, સારી છોકરી, સારું છોકરું.

૨. અવિકારી:—જે પોતાના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે અંત્ય
સ્વરમાં ફેરફાર કરતું નથી તે; જેમ કે, અપળ છોકરો, અપળ છોકરી,
અપળ છોકરું.

જોટલાં વિશેષણ કે સર્વનામને છેડે ‘ઈ’ છે તે બધાં વિકારી
છે, અને છેડે ‘ઉ’ નથી તેવાં બધાં વિશેષણો અવિકારી છે.

વિશેષણ કે સર્વનામ નામ સાથે આવેલાં હોય ત્યારે તેઓને
વિભક્તિનાં પ્રત્યય લાગતા નથી. જે વિશેષણ કે સર્વનામ વિકારી
હોય તો નરજાતિમાં ‘ઓ’ને બદલે ‘આ’ થાય (પ્રથમાના એક-
વચનમાં ‘નદિ’); અને ‘ઉ’ નો તે જ પ્રમાણે એકવચનમાં ‘આ’ અને
બહુવચનમાં ‘આં’ થાય.

ત્યારે ત્રીજી અને માતમી વિભક્તિવાળા નામ સાથે વિકારી વિશેષણ કે સર્વનામ આવે અને ત્રીજી કે માતમીનો 'એ' પ્રત્યય લાગતા વિશેષ્યનો અત્ય સ્વર લોપાય, ત્યારે વિશેષણ અને સર્વનામને મધ્ય 'એ' પ્રત્યય ધણું કરી લાગે અને અત્ય સ્વર બિડી જાય; જેમ કે, સાગ ધોડાએ, પણ સારે ધોડે

૫૬૨૭૯૬ તો યલ્લિજ્ઞ ચદ્વચન યા ચ વિમક્તિર્વિશેષ્યસ્ય । તલ્લિજ્ઞ તદ્વચન સા ચ વિમક્તિર્વિશેષણસ્યાપિ અન્વયે દરેક વિશેષણ કે સર્વનામની વિશેષ્ય પ્રમાણે જ જાતિ, વિભક્તિ ને વચન જણાવવા

વિશેષણનાં તુલનાત્મક રૂપો.—ગુજગતી લાપામા રૂઢિ ગુણવાચક વિકારી વિશેષણોને એરુ' પ્રત્યય લગાડી તુલનાત્મક રૂપો (comparative forms) બનાવવામા આવે છે આ એરુ' પ્રત્યય પહેલા વિશેષણનો અત્ય સ્વર લોપાય છે. આ તુલનાત્મક 'એરુ' પ્રત્યય ત્રણસ્તરી વિશેષણ સુધી જ લગાડવામા આવે છે, પછીના વિશેષણો અને તમામ અવિકારી ગુણવાચક વિશેષણોની તુલના બતાવવા વિશેષણોની પહેલા 'વધારે' શબ્દ વપરાય છે 'વધારે' એ 'વધુ' (અનિકારક)નું તુલનાત્મક રૂપ છે. જે વિશેષણને 'એરુ' પ્રત્યય લગાડાય છે તેને જો તે ન લગાડવામા આવે તો 'વધારે' શબ્દ આગળ આવીને પણ તુલના બતાવી શકે, જેમ કે —

‘ મહિર મેળી આધેશ (સહેજ દૂર, હંતો તેના કરતા) ગયો. ’
(વૈકુંઠ-કુવાખ્યાન)

“ માવટીનું હિત મોઘેરુ જાણુ ” (નીજ કરતા) (સસમહિર)

આ 'એરુ' ને -લુપતાવાચક તદ્વિત પ્રત્યય તરીકે સાક્ષસ્વર્ય ક્રમણાશકરભાઈ ગણે છે, પણ અર્થ ઉપરથી તે તુલનાત્મક હોય તેમ સ્પષ્ટ થાય છે

સંસ્કૃતમાં તુલના બનાવનાર એક તર પ્રત્યય છે, તેના ઉપરથી જ આ 'એરુ' પ્રત્યય નીકળેલો છે તર કોઈ વિશેષણને લાગે એટલે પુલિંગમાં તર એવું રૂપ થાય ત્યા વરરચિતી પ્રાકૃતમજરીનું 'ઘટ

ઓ સૌ-૫-૧ ” અર્થાત્ “જનો પ્રત્યય નુ પહેલાં ઓ થાય.” તેથી તરો થયું. ત્યાં “૧ દાખ્યાદિયુ-૧-૫ ”=“અપ્પા વગેરે સખ્દોમાં જ નો ૧ થાય.” તેથી તરોનું તેરો થયું; અને “અયુક્તસ્થાનો-૨-૧ । કમચ-જતદપચકાં પ્રાયો છોપ.-૨-૨” “ક, ગ, ચ, જ, ટ, ઠ, પ, ફ અને વે વગેરે કોઈ સાથે જોડાયા ન હોય અને સખ્દની શરૂઆતમાં ન હોય, ત્યારે ધણું ખરું તેનો લોપ જ થાય.” તેથી તેરો અહો કોઈ પણ વિશેષણની પછી આવતો હોવાથી, અને શરૂઆતમાં નથી, તેથી જ ના લોપે પ્રાકૃતમાં હતો રહ્યું. તે જ ગુજરાતીમાં ‘ઐરુ’ તરીકે આવી રહ્યું.

ભતિ:—ભતિ ત્રણ છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

વિભક્તિ:—વિભક્તિ સાત છે. તેના પ્રત્યયો (૧) ં, (૨) ે, (૩) ે, (૪) ે, (૫) થી, (૬) નું (વિકારક) (૭) એ કે માં છે. વિભક્તિ અને કારકનો વિષય મુખાવગોચરૂ ધૌકિકસ્માં બહુ સરસ અને સપ્રમાણ છે. તેનું અનુકરણ ગુજરાતી વ્યાકરણકારો શાને ન કરે ?

વચન:—ગુજરાતીમાં બે જ વચન છે. એકવચનનો પ્રત્યય નથી. બહુવચનનો પ્રત્યય ‘ઓ’ છે. આસપાસના મુલામથી જો બહુવચન પ્રતીત થતું હોય, તો સાધારણ રીતે આ ‘ઓ’ પ્રત્યય લગાડવામાં આવતો નથી.

આમ દૂકામાં નામ અને નામને લગતો વિષય પૂર્ણ થાય છે.

આખ્યાત કે ધાતુ:—કાલ્યાણ મુનિ ધાતુની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે કે “ક્રિયાવચનો ઘટ્ટ-ઝકિયાનું વચન, તે જ ધાતુ.” ભગવાન પતંજલિ તો નિર્દેશ છે કે, “ક્રિયા નામેયમ્વચનત્પરિદૃષ્ટસકયા પિઢો-શૂતા નિર્દર્શયિતુમ્...સાધ્યસ્તુમ્નગમ્યા-અત્યંત, ચારે ભાગ્યથી ન દેખાતી, અશક્ય અને પિડરૂપ થયેલી જે દર્શાવી ન શકાય તે ક્રિયા...તે કેવળ અનુમાનથી જ ઓળખી શકાય.” “યસ્મિન્સન્નિદિને પચતીન્પેદ્દાનિ સા જૂતે ક્રિયા=જે નજીકમાં હોતાં ‘તે રાંધે છે’ એમ થાય છે તે ક્રિયા” વગેરે. ક્રિયાવાચક આ ધાતુઓને કાળના પ્રત્યયો લાગી ક્રિયાપદ તૈયાર

યોય છે મરફત બાપામાં આવા આશરે ૧૭૦૦ ધાતુ મનાય છે જે કે ધાતુઓ ૨૨૦૦ ક્રતા વધારે છે તોપણ એ ને એ ધાતુ બુદ્ધા બુદ્ધા ગણોમા આવતા હોવાથી, તેવા ધાતુ ૫૦૦ ને આશરે જોઈ છે આ રીતે આપણી ગુજરાતી બાપામાં પણ જરાગર ગોવ કરનામાં આવે, તો ૧૦૦૦ ને આશરે મૂળ ધાતુઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે એકસ સમજવાનું છે કે, આ ધાતુઓ ઉપસગરદિત જ ઉપમર્ગમદિત જે મણુવામાં આવે તો અનેકાનેક થઈ પડે

જેવી રીતે મરફતમાં ફાર્ષના મતે નવ અને ફાર્ષના મતે દસ ગણો—ધાતુઓના સમૂહો છે, તેવી રીતે આપણી બાપામાં પણ ધાતુઓ પાંચ મણુમાં વિભક્ત થઈ જાય છે આ મૂળ ધાતુઓને જ ઉપસર્ગો લાગતા, પછી કૃતપ્રત્યયો અને તેવા કૃદંતોને તદિત પ્રત્યયો લાગી અસખ્ય શબ્દરવરૂપો થયેના માલૂમ પડે છે જાડી શોષથી એ નહુ અત્યારે પણ પ્રાપ્ત થાય

આ ધાતુઓમાંથી કેટલાય ધાતુઓ તત્સમ છે, ફાર્ષ તદ્ભવ છે, અને કેટલાક દેરન પણ છે આના ઉપરથી વળી માધિત શબ્દો—પદો અને ૧ વળી કેટલાક નામ કે વિશેષણને કાળના પ્રત્યયો વગેરે લાગી નામધાતુ બને છે (અન જે વિષય છે તે કેષમ ગુજરાતી બાપાને જ લગતો છે)

પ્રથમ ગણના ધાતુઓ લગભગ ૫૦૦ થી ૬૦૦ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા ચાર ગણના ધાતુઓથી આ તદ્દન જુદા પડી જાય છે.

૨. બીજા ગણના ધાતુઓ

આ ગણમાં ધાતુને ગણની દેશી નિશાની નથી; કાળના પ્રત્યય લાગતા જ લાગે છે. બીજે, બીતો, બીતાર હું, બીશ, વગેરે. આ ગણના ધાતુ માંહેલા કેટલાક બહુ અનિયમિત છે. ધાતુઓને પ્રત્યય લાગતાં ક્યાંક ધાતુના અંતે સ્વરમાં ફેરફાર થાય છે. જોડે, જોએ, કહે, કહ્યું, વગેરે.

આ ધાતુ માંહેલા અમુક નીચે આપ્યા છે:—

કહે, કે, ચ, દે, દે, પી, ખી, રહે, રે, લહે, લે, વહે, સહે, સુ, ઘો, જો, જા, જૂ વગેરે.

બીજા ગણના ધાતુઓ ૧૨૫ ને આશરે છે. તેઓ ધૃતર ગણથી સપાટે જુદા તરી આવે છે.

૩. ત્રીજા ગણના ધાતુઓ

આ ગણમાં ગણની નિશાની ‘અ’ છે; પરંતુ ધાતુઓમાં અક્ષરોનો દ્વિર્ભાવ (reduplication) થાય છે. કેટલાકમાં ગણની નિશાની સંદિત વ્યંજન સાથે ઉભય સ્વરનો દ્વિર્ભાવ થાય છે, અને કેટલાકમાં વિકલ્પે આદિવ્યંજનનો સ્વરસંદિત દ્વિર્ભાવ થાય છે. કેટલાકમાં દ્વિર્ભાવ થતાં દ્વિર્ભાવમાં વ્યંજનોના જુદા જુદા આદેશ (substitutes) પણ થાય છે. ટળવળે, દમમએ, ખળખળે, વગેરે.

આ ધાતુઓ માટે એવી સંક્રા પશુ કામને રહે કે, આ તો કેવળ અનુકરણાત્મક (onomatopoeitic) શબ્દો છે; તેઓનો આ ગણમાં સમાવેશ કેમ કરવામાં આવે છે ?

તે સંક્રાના નિરાકરણ માટે આશરેવર્ષ કમળાસંકરભાષના શબ્દો જ બસ છે:—

“શબ્દનો દ્વિર્ભાવ-વળી પ્રાણીઓમાં અને આપણામાં બાળકોમાં શબ્દનો દ્વિર્ભાવ હવાની ખાસિયત જોવામાં આવે છે. કાંઈ શબ્દ પર બાર

મુકવે હોય તો આખણે તેનો દ્વિર્ભાવ કરીએ છીએ-એ વાર ઉચ્ચારીએ છીએ. કે તેને લખાવીએ છીએ. જ જ, આવ આવ, ફર ફર, પપા (પાપા), મામા, દાદા-આવા શબ્દ ઘણી લાપામા જોવામા આવે છે સરકૃતમા ત્રીજા ગણના વમામ ધાતુઓમા દ્વિર્ભાવ થાય છે ' (ગુજરાતી લાપાનુ બૃહદ વ્યાકરણ, પૃ ૫)

જેવી રીતે મરકૃતમા ત્રીજા ગણના ધાતુઓમા દ્વિર્ભાવ થાય છે તેવી જ રીતે ગુજરાતીમા શોધવાથી આ સો સવાસોને આશરે મળેલા ધાતુઓમા દ્વિર્ભાવ પ્રતીત થાય છે

આ ધાતુ માહેના અમુક નીચે આપ્યા છે —

(કમ)કમ, (ખન)ખદ્ (ગક)ગડ, (ચક)ચ્ (ઝમ)ઝમ્, (ઠણ)ઠણ્, (કમ)કમ્ (ધણ)ધણ્, (કર)કર, (ભમ)ભમ્, (કર)કર, (ચમ)ચમ્, (ઝળ)ઝળ્ (ધન)ધન, (હચ)મચ, (હક કે હર)મડ, (ખળ)ખળ, (તળ)મળ, (મળ)વળ, (તર)કર, વગેરે

૪ ચોથા ગણના ધાતુઓ

આ ગણમા ધાતુને ગણની નિશાની 'આ' લાગે છે, ત્યારપછી કાળના પ્રત્યયો લાગે છે કુંગાય કુંગાતુ, વગેરે ('આ' પ્રત્યય પછી આવતા એ' પ્રત્યયનો વ' થાય છે) આ ધાતુઓના રૂપાખ્યાન અને બધા ગણના કર્મેણિગ્યનાના રૂપાખ્યાનમા કશો ભેદ નથી

આ ધાતુ માહેલા અમુક નીચે પ્રમાણે છે —

કઠ ગેગ ગધ્ પદ્ કું ગ્ મુઝ્ સુદ્, ઓલ્ ધર, પોસ, કદ્, ખચ્ કમ ચિડ્, ફુલ્ ભગ વગેરે

આ ગણમા લગભગ ૧૦૦ ધાતુઓ મળી આવે છે .

૫ પાંચમા ગણના ધાતુઓ

આ ગણમા નિશાની 'અવ' છે સૂચવે, સૂચવતો, વગેરે આ ગણના ધાતુઓના રૂપાખ્યાન ટ્રેરકના નીચે હવે પછી આવતા ત્રીજા પ્રકારના રૂપોને બહુ જ મળતા છે

આ ધાતુ માહેના અમુક નીચે આપ્યા છે —

ભિઝ્, ઓર, કચ્, ગોડ્, પદ્, ભગ્, બેગ્, ભોગ્ મેગ્, વર્દ્,

વીન, સાચ, માવ, સાદ, ચૂક, ઝોડ, તાર, કેળ, દોર, સચ વગેરે.
આવા સોને આશરે ધાતુઓ પ્રાપ્ત થાય છે

ત્રેરક રૂપ—આ ધાતુઓને પ્રત્યયો લાગી બીજા ધાતુઓ
(સાધિત) તૈયાર થાય છે. આમ ત્રેરક રૂપો ચાર પ્રકારે બને છે.—

૧. પહેલો પ્રકાર

આ પ્રકારમાં ધાતુઓને 'અ' લગાડવામાં આવે છે ફક્ત નીચે
આપેલા અકર્મક ધાતુઓ અને પી (સકર્મક) ધાતુનો આ પ્રકારમાં
સમાવેશ થાય છે —

ઊતકળ, ઊતગર, ચર, ઊતછળ, ઊતછર, ટળ, ઠર, તર, તપ,
દપ, પડ, પળ, ફાદ, બળ, વળ, સર, ખર, જર, ઝર, બળ, મળ,
ઢળ, ઊતકલ, ખૂત, જૂત છદ, તદ, રીદ, ખૂલ, ફૂલ, પી વગેરે.

(અ) સાધારણ નિયમ એવો છે કે, આ પ્રકારમાં ઉપાત્ય 'અ'-
નો 'આ' થાય છે, અને ઉપાત્ય 'ઇ' કે 'ઊ' નો 'એ' કે 'ઝો' થાય છે.

અપવાદ—ટલ, ખર, છર, જર, બળ, મળ આ ધાતુના
ઉપાત્ય 'અ' નો 'એ' થાય છે ઉકેલે વગેરે.

ઝર ધાતુનો વિકલ્પે 'આ' કે 'ઝો' થાય છે.

ઢળ ધાતુનો વિકલ્પે 'આ' કે 'ઝો' થાય છે.

(આ) ધાતુના અત્ય ૬ નો ૩ થાય છે

(ઇ) 'ખૂત' અને 'જૂત' ના તનો ૩ થાય છે, અને 'ખૂડ' નો ૩નો ણ થાય છે

(ઈ) 'પી' ધાતુના અત્ય 'ઇ' નો 'ઝો' થાય છે; પછી
ઝોથા ગણના ધાતુ જેવા રૂપો થાય છે પાય, વગેરે.

૧. ત્રેરકમાં અને કર્મણિ કે બાવે રચનામાં જે ધાતુની પહેલા ઉપસર્ગ આવતો હોય, અને તેનો આદિ સ્વર દીર્ઘ હોય, તો તે દ્વસ્વ થાય, અને ધાતુને । ઉપાત્ય સ્વર દીર્ઘ હોય તો તે પછુ દ્વસ્વ થાય.

૧

૧. બીજો પ્રકાર

આ પ્રકારમાં ધાતુને 'આડ' લગાડવામાં આવે છે. આ પ્રકારમાં નીચે આપેલા ધાતુઓનો મમાવેશ થાય છે.—

અડ, ઊંધ, ઝીગ્ ઓડ, ખૂડ, ખસ, ધડ, ઘડ, ઘૂસ, ઘોંદ, યાડ, ચાખ્, ચાન્, ચૂસ, છડ, જમડ, ફડ, દોડ, દેખ, ધાન્, નાસ, પેસ, ખેમ, જૂસ, પામ મડ, રમ, લાગ, વડ, વધ, વડ કે વાગ, પૂગ, સૂધ, સૂડ, સૂઝ, સૂ વગેરે

(અ) આ પ્રકારમાં, 'ખસ' ને 'આડ' લાગતાં 'આડ'નો 'એડ' અને 'ધડ' ને લાગતાં 'અડ' થાય. ખસેડે, ધમડે.

(આ) 'ખૂડ' અને 'લાગૂ' આ પ્રકારમાં અને ત્રીજા પ્રકારમાં બન્નેમાં જાય છે

(છ) નીચે આપેલા આ ધાતુઓ વિકલ્પે ખીજાં અને ત્રીજા પ્રકારમાં —

ઊઠ, ઊડ, ઝૂર, જગ્, છદ, જાગ્, ઠક, ફર, ફડ, ફર, ફેર, અર, દખ, ધગ્ પે, બજ, બાજ, ખૂચ, ખૂચ, લમ, રીઝ, લગ, લાગ, વઢ, શીખ, હટ વગેરે

(ઝ) દીસ'માં પણ આ ફેરફાર છે, પણ બન્ને ઠકાણે 'દીસ' ને ઠકાણે 'બત' આદેશ પ્રયોજાય છે, તે બતાવે, બતાડે

૪ ચોથો પ્રકાર

આ પ્રકારમાં 'અગર' લાગે છે આ 'અરાવ'નો 'અડાવ' વિકલ્પે થાય છે

ખીજા ગણના લગભગ બધા ધાતુઓ આ પ્રકારમાં છે સ્વરાત ધાતુઓને વ્ લાગ્યા પછી અરાવ' કે 'અડાવ' લાગે, કહેવાડાવ કે કહેવગાવ, ખીનડાવ કે ખીનરાવ, વગેરે

પ્રયોગ — ગુજરાતી ભાષામાં મસ્કુનની પેઠે જ તથા પ્રયોગ છે

(૧) જ્યારે ક્રિયાનો આધાર કર્તા ઉપર હોય, ત્યારે કર્તા પર પ્રયોગ

(૨) જ્યારે ક્રિયાનો આધાર કર્મ ઉપર હોય, ત્યારે કર્મ પર પ્રયોગ

(૩) ક્રિયાનો આધાર કર્તા કે કર્મ ઉપર ન હોતા અર્થ કે ભાવ

ઉપર હોય ત્યારે ભાવે પ્રયોગ

સકર્મ ધાતુઓનો કર્મ પર પ્રયોગ અને અકર્મક ધાતુઓનો ભાવે પ્રયોગ થાય છે કર્તા પર પ્રયોગે મકર્મક, અર્મક બન્ને ઉ વિપવ સ્પષ્ટ છે

કેટલાક લાઃ મૂળેઃ કર્મભેદ, પ્રેરકભેદ, કે શક્યભેદ, એવા ધાતુઓના ચાર બે માને છે—કર્તા પર પ્રયોગને મૂળભેદ, પ્રેરકના પ્રથમ પ્રકારને મર્મભેદ, બાકીનાને પ્રેરકભેદ, અને કર્મ પર પ્રયોગને મલ્લભેદ કે શમ્યભે માને છે

પરી રીતે ભેદ એ શબ્દની ગુજરાતી વ્યાકરણને કશી આવશ્યકતા નથી અને જોને ભેદ કહેવામાં આવે છે તે પ્રયોગ જ છે બેઃ' જોવા અપરિચિત શબ્દ વ્યાકરણમાં લાવવો યુક્ત જ નથી.

શ્રીયુત્ કમળાચકરબાઇ પણ (સાળાપત્ર, પુ ૪૫ પા ૨૭૧)
કહે છે કે —

“ આ રીતે ‘ભેદ’ શબ્દ ને પ્રાચીન વ્યાકરણમાં પરિચિત નથી, તે શબ્દ વ્યાકરણમાંથી કાઢી નાખવો જ યુક્ત છે સહતા, શક્યતા, યોગ્યતા વગેરે ને ને અર્થો સહભેદને લાગુ પાડવા છે, તે સર્વ કર્મણિરચના લાવશે એમ કે.—

‘આ કામ માશયી કરાશે નહિ’ (હું કરી શકીશ નહિ કે મારે કરવું યોગ્ય નથી) — કર્મણિ-શક્યતા કે યોગ્યતા બતાવે છે.

‘વીર રાજાથી રાનું મરાયો’ — કર્મણિ-સહતા કે શક્યતા બતાવે છે. (મરાયો, માર્યો એ કે મારી શકાયો.)

એવી સહેલાઈથી ‘કરાવુ,’ ‘લખાવુ’ વગેરે રૂપો કર્મણિ છે, એમ બાળકો સમજી શકે છે, તેવી સહેલાઈથી ‘કર્ણુ,’ ‘લખ્યુ,’ વગેરે રૂપો કર્મણિ છે, એમ સમજી શકશે નહિ, એમ ધારીને જ ‘ભેદ’ સંજ્ઞા ઉપજાવી, એને મૂળભેદના રૂપો કહ્યા હોય એમ લાગે. પરંતુ એ અસાચીય છે, એ ચિક્ષકે સમજાવે છે. ધાતુને પ્રત્યયો કર્તારિ, કર્મણિ કે લાવે યથા છે, પછી તે મૂળ ધાતુ હોય કે સાધિત ધાતુ હોય આવી સ્થિતિ હોવાથી કર્મણિ ને પ્રત્યયો યાચ છે તે પ્રત્યયોવાળા ધાતુને સાધિત ધાતુ ગણી ધાતુના મૂળ અને સહ એવા ભેદ પાડવા યુક્ત નથી.”

આવી રીતે આ શબ્દોથી મૂળભેદ અને સહભેદ કે શક્યભેદનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

હવે વાત રહી કર્મક્રમેદ અને પ્રેરકભેદની કર્મક્રમેદ અને પ્રેરક-ભેદનું પૃથક્ભેદન બતાવવું યુક્ત જ નથી, કારણ કે મૂળ ધાતુ ઉપર-થી જ પ્રેરણાવાચક પ્રત્યયો લાગી સાધિત ધાતુ બને છે પ્રેરકભેદ ન હોતા પ્રેરકરૂપ માત્ર જ છે એ પ્રેરકરૂપોના પણ વળી કર્મણિ રૂપો ચવાના જ.

આથી એ પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ કે, મૂળભેદ, કર્મક્રમેદ, પ્રેરકભેદ અને સહભેદ કે શક્યભેદની ગુજગતીમાં જરૂર નથી.

ફક્ત મૂળ ધાતુ ઉપરથી પ્રેરકરૂપો (સાધિત ધાતુ), તેના ભેદના કર્તારિ કર્મણિ ને લાવે રૂપો, આટલું જ ધાતુઓને અંગત કાર્ય છે.

કાળ અને અર્થ:—દેખીતી રીતે ત્રણ કાળો' પ્રસિદ્ધ છે—
(૧) ભૂત, (૨) ભવિષ્ય અને (૩) વર્તમાન.

૧. ભૂતકાળ:—વાત કરનારાના સમયની પૂર્વે જે કાંઈ ક્રિયા અર્થ હોય તે બતાવવા આ કાળના સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ત્રણ વિભાગ કર્યા છે:—(૧) અન્યતન ભૂત (લટ્) જે દિવસે વક્તા બોલતો હોય તે દિવસની જ થયેલી ક્રિયા જણાવે છે. અમૂલ્યેતે થયો. (૨) અનન્યતન કે ભસ્તન ભૂત (લટ્) ગઈ કાલે કે તેની પહેલાં થયેલી ક્રિયા બતાવે છે. અમલ્યેતે થયેલો. (૩) પરાણ ભૂત (લિટ્) સાધારણ રીતે ભૂતકાળમાં થયેલી અને નજરે ન દેખેલી, તેની ક્રિયાઓ જણાવે છે. અમૂલ્યેતો.

આ જ રીતે ગીર્વાણભારતીની પ્રપૌત્રી મુર્ઝરી લાપામાં પણ ત્રણ ભૂતકાળો વર્તમાન છે:—

(૧) અન્યતન ભૂત કે પ્રથમ ભૂત—(આમાં તાત્કાલિક ક્રિયા સ્પષ્ટ છે) થયો.

(૨) અનન્યતન કે ભસ્તન—દ્વિતીય ભૂત—(આમાં આગલી ક્રિયા સ્પષ્ટ છે) થયેલો.

(૩) નિયમિત કે હેતુમદ્ભૂત—(ઉપલા એ ભૂતકાળ કરતાં પૂર્વની ક્રિયા કાંઈકે નિયમિત રીતે થતી હોય તેવો લાગ્ય કરાવે છે.) કરતો, જતો, એક રાગ હોતો, તે શિકારે જતો, વગેરે.

જેટલાક લોકો એમ માને છે કે, આ નિયમિત ભૂતકાળ વર્તમાન કદાંતનો કાળ તરીકે ઉપયોગ કરતાં બને છે. પરંતુ આ કહેવું યથાર્થ નથી. તેને વર્તમાન ક્રિયા સાથે કસો મંચ મળી નથી. સ્વરૂપ ઉપરથી તેવો વિચાર બાંધવો કેમ મુક્ત લેખાય ? માત્ર તેમાં ચાલુ ક્રિયાનો અર્થ છે.

૨. ભવિષ્યકાળ:—હવે પછી થવાની ક્રિયાઓમાં આ કાળ વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં આના બે ભેદ છે:—(૧) અન્યતન ભવિષ્ય (લટ્): અને (૨) અનન્યતન કે ભસ્તન ભવિષ્ય (લટ્). અન્યતન, આજે કે

નજીકમાં થવાની ક્રિયા બતાવે છે. શ્વસ્તન, આજ પછીના કોઈ દિવસે થવાની ક્રિયા બતાવે છે. મવિષ્યામિ (લટ્ટ)=હું ચંદ્રશિ. મવિતાસ્મિ (લટ્ટ)=હું થવાનો છું, થનાર છું.

આ રીતે યુજ્જસાતીમાં પણ બે ભવિષ્યકાળ વ્યક્ત છે:—

(૧) અઘતન=હું કરીશ (કરિષ્યામિ=કરિષ્યમ્=કરીશ.)

(૨) શ્વસ્તન=હું કરનાર છું (કર્તાસ્મિ=કરણહાર છું=કરનાર છું.)

‘મુઘાવવોઘમ્ ઔકિકમ્’માં આને માટે પ્રમાણ છે કે, “હઠં કાલિ

અમુકઃ કરણહાર ઇત્યાદિ વચને શ્વસ્તની મવિષ્યકાલિ મવિષ્યતિ=હું કાલ અમુક કરનાર છું, વગેરે વચનમાં શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ થશે.” આથી એ પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ કે, આ યથાર્થ છે. સંસ્કૃતમાં વૃજ્જન્તને અસૂનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપો લાગ્યા હોય તેવું દેખાય છે:— મવિતાસ્મિ, મવિતાસ્વઃ, મવિતાસ્મઃ, મવિતાસિ વગેરે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ ‘નાર’ અંતરાણા કર્તૃવાચક રૂપને ‘હું’નાં રૂપ લાગ્યાં હોય તેવું દેખાય છે. સંસ્કૃતમાં બન્ને ભવિષ્યકાળનાં રૂપો “સ્વતાસી લલુટોઃ ૩-૧-૩૩”. એ સૂત્ર લાગી તૈયાર થાય છે, તેમ અહીં પણ ‘નાર ૨’ પ્રત્યય લાગી શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ તૈયાર થતો હોય એમ માનવું, સમાધાન ખાતર.

૩. વર્તમાનકાળ:—આંહુ ક્રિયા બતાવવાને વર્તમાન (લટ્ટ) કાળ છે. કેટલાક લોક ગાઝરિયા પ્રવાહની પેઠે વર્તમાનના બે બેઠ (શુદ્ધ અને મિશ્ર) ક્યે જાય છે=કરું (શુદ્ધ) અને કરું છું (અશુદ્ધ, મિશ્ર). ખરી રીતે ભાષાની રૂઢિ પ્રમાણે ‘ કરું છું ’ એ જ વર્તમાન કાળનું રૂપ સત્ય છે. ‘ કરું ’ એ તો આગ્રાર્થ અને વિધ્યર્થ રૂપ તરીકે છે.

આ સિવાય મુખ્ય ત્રણ અર્થો ભાષામાં છે:—

(૧) આજ્ઞાર્થ—) આ બંને અર્થો વિધિ, નિમંત્રણ, આમં-

(૨) વિધ્યર્થ—) ત્રણ, ઇચ્છા, પ્રાર્થના, સંશયવગેરે બતાવે છે.

સંસ્કૃત રૂપો કરવાણિ અને કર્યામ્ ઉપરથી પણ કરતું=કરું ની સંકષ્પતા છે. આ બન્ને અર્થોના પ્રત્યયોમાં કાંઈક ફેર છે:—

૧. ગુજરાતી વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન

આદ્યાર્થ

૧	ઉ	ધ્યે
૨	=	ઓ
૩	ઓ	ઓ

આદ્યાર્થમાં આદ્યા અને આશીર્વાદનો અર્થ લેવામાં આવે છે. આદ્યાર્થના બીજા અને ત્રીજા પુરુષમાં આ પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે —

૨	ને	ને
૩	ને	ને.

આ પ્રત્યયવાળા આદ્યાર્થના રૂપો કાર્ષક લવિષ્યકાળની આદ્યા બતાવે છે, જેમ કે, 'હોકરા ! નિશાને જાઓ' (આ ધડીએ નહિ) વિધ્યર્થ કાર્ષક વર્તમાન ક્રિયા પણ બતાવે છે

(૩) ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ-કારણ અને કારણવાળો ભાવ નવા રહેલા છે, નવા વિધ્યર્થ જેવો અર્થ છે તે છતાં ક્રિયા થઈ નથી ત્યાં ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ, જેમ કે 'જે વગસાદ સારો પકત વો દુકાળ ન આવત, અને મહુ સારુ થાત' 'મુગધાવગીષમ્ ભોક્તિવમ્' માં આ વિપર્યયે પ્રમાણ છે "જહ હઠ પઠત સઠ મહઠ હુત દ્યાદિ ઉક્તૌ ક્રિયાતિપત્તિઃ" એ હું બહુત, તો બહુ થાત " આ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થનો ભૂત અને ભવિષ્ય સાથે મંનષ છે

આમ આપણી ગુજરાતીમાં કાળના છ અને અર્થના ત્રણ ભેદ પ્રતીત છે ભૂતકાળના ત્રણે રૂપો ભૂતકૃદત ઉપરથી ઉત્પન્ન છે, તેથી વિકારી છે બાકીના કાળ અલે અર્થના રૂપો અવિચરી છે

કેટલાક ગુજરાતી વ્યાકરણકારો આગળ વૈયાકરણોનું અનુમરક કરી નિશ્ચયાર્થ કે સ્વાય આદ્યાર્થ અને સશયાર્થ કે સકેતાય એવ ત્રણ અર્થો કહે છે મીથુત કમગાસકરભાઈ પોતાના વ્યાકરણમાં (૧) સ્વાર્થ, (૨) આદ્યાર્થ, (૩) વિધ્યર્થ (૪) મકેતાય અ (૫) ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ, એવા પાંચ અર્થો આપે છે પરંતુ ઉપ

નથી, આથી ઉપર કહેલા (૧) આગાર્થ, (૨) વિધ્યર્થ અને (૩) ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ મશાલ છે, એમ થયા વિના રહેતું નથી.

મિશ્રકાળો:—આજકાલ આપણા દરેક વ્યાકરણમાં મિશ્ર કાળોને વિષય ખાસ પ્રધાન રીતે આપરામા આવેલો હોય છે. તેનો ગુજરાતી વ્યાકરણને કેટલો ખપ છે, એ વિશે વિચાર કરવો થોડા ધારવામાં આવે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં મિશ્રકાળોની જરૂર હોય એવું મને લાગતું નથી મિશ્રકાળોમાં કૃદતોને 'હો,' 'છ' ના રૂપો લાગી, રૂપો તૈયાર કરવામાં આવે છે, અને પૂણ્ય વર્તમાન વગેરે કાળો બનાવવામાં આવે છે.

ગુજરાતી કૃદતોને એકવા 'હો' કે 'છ' ના રૂપો મળે છે એટલું જ નહિ, પગંતુ તેવા કૃદતો સાથે બીજા કેટલાક ધાતુઓ સંયુક્ત ક્રિયાપદ બને છે; તે જ રીતે આ કહેવાતા મિશ્ર કાળો સંયુક્ત ક્રિયાપદો જ.

કેવળ આગવૈયાકરણોને અનુસરી, તેઓએ કહેવા મિશ્ર કાળોને પકડી રાખી, ભાષામાં પણ તેવી માથાકૂટ લાવવી મોઝ્ય ધારી ન શકાય. આપણા આધુનિક વ્યાકરણોમાં અંગ્રેજી ભાષા ભણનારાઓને સહેલુ પડે તેવા ઉદ્દેશથી મિશ્રકાળ વગેરે વિષયો ચર્ચેલા હોય છે; પણ તેથી ભાષાનું અસવ સ્વરૂપ ગૌણતા પામી ગૌણ નિયમો પ્રધાન થઈ પડે છે.

નીચેના ધાતુઓ વર્તમાન કૃદંત સાથે આવે છે.—

આવું-કગ્તો આવે છે-નિયમિત ક્રિયા બતાવે છે.

જન-કગ્તો જાય છે-ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

ચા-ખાતો ચા-નવીન ક્રિયાનો આરંભ બતાવે છે.

રહે-ઓલતો રહે છે-ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

હો-કરતો હોય છે-ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

નીચેના ધાતુઓ પ્રથમ કે અઘનન જૂનાકૃદંત સાથે વપરાય છે. —

કર-ગામ્યા કરે છે—ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે
 જા-ચાલ્યો જાય છે—ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે
 હો-ચાલ્યો હતો—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.
 છૂ-કર્ણ છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.

નીચેના ધાતુઓ મંબધક જૂતકૃદત સાથે આવે છે:—

ઊ-કરી ઊઠે છે—મત્વર પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
 ઠા-કરી ઠાઠે છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.
 ચૂ-કરી ચૂકે છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
 જા-ખાઈ જાય છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
 દે-કરી દીધું—સત્વર પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
 નાખ-કરી નાખે છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.
 પડ-કરી પડે છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
 મૂ-ક-મેલ-કરી મૂકે છે-મેલે છે-પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
 રાખ-મૂકી રાખે છે-પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.
 રહે લહે લખી રહે છે-લહે છે પૂર્ણતા માથે રિચર ક્રિયા બતાવે છે.
 ચક-કરી ચકે છે-અવ્યયતાનો અર્થ બતાવે છે
 ખેસ-કરી ખેસે છે-પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
 નીચેના ધાતુઓ નિઃકૃદત સાથે આવે છે:—
 જો-કરવું જોઈએ—નિશ્ચયનો અર્થ બતાવે છે.
 પડ-કરવું પડે છે—નિશ્ચયનો અર્થ બતાવે છે.
 નીચેના ધાતુઓ અવ્યયતાન લાનિધ્યકૃદત સાથે આવે છે:—

આમ આ બેમાં રૂપો માટે પણ નવા નવા કાળો બનાવવા પડે; માટે બહેતર એ છે કે મિશ્રકાળોની માયાકૃત ન કરવી, અને સંયુક્ત ક્રિયાપદ તરીકે જ તેઓને ગણવાં. આપણી ગુજરાતીની પરદાદી સંસ્કૃતમાં યતોડસ્મિ ને કોઈ પૂર્ણ વર્તમાન કહી શકે જ નહિ, તો પછી તેની પ્રપૌત્રીમાં તેના ઉપરથી જ ઊતરી આવેલા ‘ગયો છું’ ને ‘પૂર્ણ વર્તમાન’ એવી નવી સંઘા’ શાને આપવી? અંતે એ જ ધારવું સુખ છે કે, મિશ્રકાળ ગુજરાતી વ્યાકરણને ઉપયોગી નથી; તે અશાસ્ત્રીય છે.

શ્રીયુત કમળાશંકરભાઈએ પોતાના વ્યાકરણમાં તેને સ્થાન આપ્યું છે તે કેવળ જૂના વ્યાકરણકારોથી એકંદમ જુઠાં ન પડતું એવું ધારીને જ. પરંતુ સત્ય વાતમાં તેથી રોડમાં શ્મને, તણાવું? વિચાર કરતાં દરેકને પ્રતીત થશે જ કે, ગુજરાતી વ્યાકરણને મિશ્ર-કાળની જરૂર નથી.

કૃદંતો—કૃતપ્રત્યયો દરેક ધાતુને સરખી રીતે સરખાં અર્થમાં લાગુ પડે છે. ગુજરાતી કૃદંતના ત્રણ પ્રકાર છે:—

૧. નામરૂપ:—(લાવનાચક)

૧. ‘અણુ’ પ્રત્યયવાળાં—કરમ્, મરમ્, ભરમ્ વગેરે. (આ ‘અણુ’ નો કટલાક ધાતુને લાગતાં આણી, આણુ, અત, આઈ, આવટ, આવ, આવ, આમણુ, તર, ત્રી, વગેરે થાય છે, અને લિંગબેદ પણ થાય છે.)

૨. ‘અ’ પ્રત્યયવાળાં—કર, ચાલ, ભર, મર વગેરે. (આ ‘અ’ લાગતાં કોઈ નામ નરજાતિમાં, કોઈ નારીજાતિમાં, અને કોઈ નાન્ય-તરજાતિમાં જાય છે. ચાલ (પું.)=રિવાજ, ચાલ (સ્ત્રી.)=ગતિ; ધર (નપું.)=ગૃહ વગેરે.)

૨. વિશેષણરૂપ :—(આ કૃદંતના પ્રત્યયો લાગતાં ધાતુને ગણની નિશાની લાગે.)

૧. વર્તમાન કૃદંત-પ્રત્યય ‘વું’ (વિકારક): કરતો, કરતી, કરતું, વગેરે.

૨. પ્રથમ કે અઘનન ભૂતકૃદત-પ્રત્યય 'યુ' (વિકારક) કર્યું, કર્યો, કરી, વગેરે.
૩. દ્વિતીય કે અનઘનન ભૂતકૃદત-પ્રત્યય 'એહુ' (વિકારક). કરેલો, કરેલી, કરેલું વગેરે
૪. અઘનન ભવિષ્યકૃદત-પ્રત્યય 'વાનુ' (વિકારક) જવાનો, જવાની, જવાનું, વગેરે
૫. અસ્તન ભવિષ્યે કૃદત-પ્રત્યય 'નારુ' (વિકારક) કરનારો, કરનારી, કરનારું, વગેરે
૬. વિષ્યર્થે કૃદત-પ્રત્યય 'વુ' (વિકારક કર્મણિ) કરવો, કરવી, કરવું, વગેરે.
૭. કર્તૃવાચક-પ્રત્યય 'નાઃ' (અવિકારક, ક્યાક 'નાર'નો 'આઉ' 'ઉ' થાય) કરનાર, ચલાવે, ખેડુ બેડુ, વગેરે.

૩ અવ્યયરૂપ —

- ૧ સંબધક ભૂતકૃદત—પ્રત્યય 'ઇ', ક્યાક 'ઇને'—કરી, કરીને.
- ૨ નિયમિત ભૂતકૃદત-પ્રત્યય 'તા'—કર્તા (આ નિયમિત ભૂતકૃદત યથાર્થ છે, એ તેના અર્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે દોઢતા દોઢતા ચાકી ગયોઢોઢ્યો તેથી ચાકી ગયો દાખલો ગણતા કલમ તૂટીઢેઢેલો દાખલો મર્યો કે કલમ તૂટી આ કૃદતને અગ્રયરૂપ વર્તમાનકૃદત કહેવું તો યુક્ત જ નથી લાગતું.) અહીં વ્યયી પદ પૂર્ણ થાય છે.

હવે અવ્યય આ નીચે છે:—

ઉપસર્ગો—ઉપસર્ગો ધાતુઓની આગળ આવી

ધાતુ તણા અર્થો મઢી, ફેરવતા કે અર્થ,

અનુસરતા કે ધાતુને, વધારતા કે અર્થ. ૧

ઉપસર્ગો આ રીતથી, તણુ ગતિવાળા થાય,

આપી તે બાળા મઢી, ઉપયોગી લેખાય. ૨

૫ળી—ઉપસર્ગો ધાતુવર્ચમા, બદલાવે છે સાર,

જેમ મુધાર, વધારજે, વધારજે નિરધાર. ૩

જેવી રીતે સંસ્કૃતમાં મુખ્ય એકવીસ ઉપસર્ગો છે તેવી રીતે આપણી ભાષામાં પણ કેટલાક મૂળ (તત્સમ), કેટલાક સંસ્કૃતમાંથી આપણે (તદ્ભવ) અને કેટલાક દેશ્ય છે, વળી કાંઈ ક્ષારસીના પણ છે. સંસ્કૃત અને ક્ષારસી ઉપસર્ગો વ્યાકરણમાં ઉપનબ્ધ થાય છે ગુજ-ગતીમાં અ ળિ, ળો પ, પર, વ, અને સા ઉપસર્ગો મુખ્ય છે વળી સંસ્કૃતમાં જાવિષ્ જન્તર્ તિરલ્ વગેરે છે તેના પૂર્વગો પણ આપણી ભાષામાં ધણા છે જેનો વિસ્તાર પ્રસંગોપાત્ત થશે અહીં દિશા માત્ર દેખાડવામાં આવી છે

નિપાત=અવ્યય.—‘સદશ ત્રિષુ લિંગેષુ સર્વાણિ ચ વિભક્તિષુ ।
વચનેષુ ચ સર્વેષુ યજ્ઞ ષ્યેતિ સદ્વ્યયમ્’—જે ત્રણે લિંગે બધી વિભક્તિ-
ઓમાં સરખું રહી, વિકૃત ન થાય તે અવ્યય ” આ અવ્યયોના મુખ્ય ચાર ભાગ સ્વીકારવામાં આવે છે —

૧ ક્રિયાવિશેષણ—ક્રિયાનો વધારો બતાવનાર અવિકૃત અવ્યય
૨ નામયોગી—ખાસ નામોની પાસે જ આવી નામોની સાથે વિભક્તિના અર્થો બતાવનાર

૩ ઉલ્લાસવધી—જે શબ્દ કે જે વાક્યને જોડનાર

૪ દેવળયોગી—વાક્યમાં કાંઈ સાથે સંધ ન કરાવતા અતગ રહેનાર (આ પ્રકારા સૌકર્યાર્થ ધણા ઉપયોગી છે)

અવ્યય પોતે અવિકૃત છે તેને વળી બીજા કેટલાક પ્રત્યયો સાગતા નવા અવ્યયો પેદા થાય છે કેટલાક અવ્યયો ઉપરથી વિશેષણ તૈયાર થાય છે ત્યારે—ત્યાત્થી (અવ્યય) ત્યાનું (વિશેષણ)

શ્રીયુત ક્રમગણકરભાષ પોતાના મધ્ય વ્યાકરણમાં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયવાળા પાઠમાં કહે છે કે —

“પ્રકારો અગ્રેષ્ઠ વ્યાકરણને અનુસારે—અવ્યયના પ્રકારો અગ્રેષ્ઠ વ્યાકરણને અનુસરીને જ દેશી ભાષાઓમાં પાડેલા છે સંસ્કૃતમાં અવ્યયના પ્રકાર પાંચના થઈ (પા ૧૫૧)

ત્યારપછી એ જ પુસ્તકમાં તે જ પાને વિગેષણ ક્રિયાવિશેષણ

તરીકે, એ પ્રમાણ નીચે જે વિષય ચર્ચા છે તે ધણી જ દક્ષનાથી. સંસ્કૃતમાં યસ્મિન્વર્મણિ યયા સ્વાત્તથાથી નામ કે વિશેષણો અવ્યયાત્મક કરી શકાય છે. તે જ રીતે ગુજરાતીમાં વિશેષણ ક્રિયાવિશેષણ ચર્ચ શકે એવો ત્યાં તેમનો આશય હોય તેમ લાગે છે આ તેમણે આપેલાં ત્યાંના ઉદાહરણોથી પ્રતીત થશે —

“તે મને ઘણું દમે છે-પુષ્કળ, અતિશય, બહુ સતાપે.”

“તે કંઈક તપી ગયેયો જણાયો.”

“તે રણછાડજીને ખરાબર નીચી વળીને નગ્નો.”

“તેનો આત્મા એથી પણ વિશેષ-વધારે દુઃખાયો.”

આ બધા ઉદાહરણોમાના વિશેષણો પોતાના સ્વરૂપમાં અવિકૃત રહી ક્રિયાનો વધારો બતાવે છે. તેને અવ્યયવત્ કહી શકાય તે જ રીતે “ઘણું ધોમું બોલ્યો.” એમાં પણ ઘણું અને ધોમું અવ્યયવત્ થઈ શકે, પરંતુ “લ’લુ ઘણો મોડો આવ્યો,” ત્યાં ઘણો અને મોડો-ને અવ્યયવત્ કહી શકવા સમર્થ થવાતું નથી. વિશેષણનો ક્રિયાવિશેષણ તરીકે આ વિશિષ્ટ ગુજરાતી પ્રયોગ છે.

રા. રા. પ્રેમચંદ કમ્બચંદ શાહ પોતાના “સરવ બાલનાકરણ”માં કહે છે કે,

“‘લ’લુ ઘણો મોડો આવ્યો’ તેમાં ‘મોડો’ ક્રિયાવિશેષણ છે તેની બહેલા ‘ઘણો’ શબ્દ આવવાથી તેના અર્થમાં વધારો થાય છે, માટે ‘ઘણો’ એ ક્રિયાવિશેષણ કહેવાય.”

ઠ વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

સૂચના — વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણના વિરોધણતું પદચ્છેદ ક્રિયા-વિરોધણ કાણ ધણ ગરમ, ઘણો હોશિયાર, ઘણો મોડો, એમાં ‘ધણ’, ‘ધણો’, ક્રિયાવિશેષણ છે ” (પા. ૭૧.)

આ કૃતિ વાચતાં સુઘ વાચકોને મત્વર સમજાય છે કે, ગુજરાતી બાકરણકારો અગ્રેજી બાષાના મોહમાં કેવા તણાય છે. એમ કહેવું જોઈએ કે ‘ઘણો હોશિયાર, ઘણો મોડો’માં ‘ઘણો’ એ ક્રિયા-વિશેષણ તરીકે વપરાયેલા વિશેષણતું વિરોધણ છે.

He came very late માં late અને He is a very good man માં veryને ક્રિયાવિશેષણ અગ્રેષ્ઠ રૂઢિ પ્રમાણે કહી શકાય; પરંતુ ‘ધણે મોડે’ અને ‘ધણે સારે’માં ‘ધણે’ને ક્રિયાવિશેષણ કહેવું એ બરાબર નથી. સ્પષ્ટ રીતે એને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયેલા વિશેષણનું વિશેષણ એમ કહેવું જોઈએ. જે વિશેષણો પોતાના વિશેષ્યની માફક જનિ વચન ફરવતાં જાય તેને ક્રિયાવિશેષણ અન્વયના પ્રકારમાં ન મૂકતાં-ગણતાં તેઓને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ઉપયોગ થયો છે એમ કહેવું યોગ્ય છે.

ઉપસંહાર

ભાષાશી મદ્રાસાગરનો પાર શોધી કાઢવો એ નાની નૌકાઓથી શક્ય ન હોય. નાની નૌકા તો દેખાડી આપે કે—“આ અગાધ સમુદ્ર છે. તેમાં અમારું મળું નથી. મોટાં વહાણો, રત્નેમારીઓ કે અગ્નિનૌકા (સ્ટીમર) તૈયાર થાય, તો જ આનો વખતે પાર મળે, તે પણ ભાગ્યે જ સંભવિત.” બ્લાકરનનાં તરવો શોધવાં, એ કાંઈ મારા જેવા સ્વભાવથી દુષ્ટ (ગ્રીવાઃ સ્વભાવતઃ કુટ્યઃ) ક્ષુલ્લક જીવથી ન જીવી શકે. નાના મહવાની માફક દેખાડી શકાય કે “આ રહ્યો બ્લાકરનસાગર.” તેમાં અંપલાવવું હોય તો અંપલાવો. અમે તો કાંઈ કાંઈ તપાસ કરીશું.”

સાક્ષરોને મારી એ જ વિશિષ્ટ છે કે ઉપર બ્લાકરનનાં મુખ્ય મુખ્ય અંગોનું જે વ્યાખ્યાન દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં જે તરવોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે જો સર્વમાન્ય થાય, તો ગુજરાતી ભાષા પણ પોતાની પરદાદી સંસ્કૃતભાષાની બરાબરી કરતી થાય. આથી શુર્જણાં મુલં ંષ્ટ્મ કહેનારાની પણ અંજો ઊઘડી જાય. તેઓ પણ જોઈ શકે કે, સદ્ગુણી પરદાદીનો સદ્ગુણી પ્રપૈત્રી ગુજરી ગિરા કાંઈ જોવી તેવી નથી.

એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે, આપણી ‘ગુજરાતી ભાષામાં જે જીવોએ રહેલી છે તે કોઈપણ બીજી જીવતી ભાષામાં નથી. સ્વરૂપ

જે. પી. ટેલર સાહેબ પોતાના ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણમાં અંતે જે શબ્દો (“ગુજરાતી-આર્યકૃતની-સંસ્કૃતની પુત્રી-ઘણી ઉત્કૃષ્ટ-ભાષાઓની સગી ! તેને કોણ કદિ અંધમ કહે ?” વગેરે). ઉચ્ચારે છે તે શુ એમ નથી બતાવતું કે, પરદેશીઓને પણ ગુજરાતી ભાષા માટે અસીમ માન હતું ?

અહીં વખતે કેટલાકને એ પ્રશ્ન રહેશે કે, વ્યાકરણમાં ધાતુ-ઓના જુદા જુદા ગણ પાડવામાં આવશે, પ્રેરક વગેરેના ચાર ચાર પ્રકારો પાડી અમુક ધાતુ આ પ્રકારમાં અને અમુક પેલા પ્રકારમાં છે તેમ કરવામાં આવશે, કાળના પ્રકાર છ અને અર્થો ત્રણ જ, બાકીના બધા મિશ્રકાળો નકામા ગણવામાં આવશે, કૃદંતોમાં અમુક પ્રત્યયો લાગશે, અને એક જ પ્રત્યય કેટલાક ધાતુને લાગી બદલતો જશે, આમ બધું થશે, તો ભાષા બહુવી અતિ કઠિન થઇ પડશે-માટે આવી માધાકૂટની શી જરૂર !

તેવાઓને એટલું જ કહેવું બસ છે કે, જે ગુર્જરીને ભવિષ્ય-કાળમાં પણ ચિરસ્થાયી રાખવા ઇચ્છે છે તેને તો ભાષાસ્વરૂપ કેમ-રૂપક માથે તેવી જ ઇચ્છા છે; બાકી જેઓ આંગત ભાષાના મોહમાં તણાઈ, ભાષાસ્વરૂપ કચડો નાખવાની ઇચ્છાવાળા છે તેઓને આ વિષયનો ઘૂંટડો નહિ ભિતરે.

અંતે એ જ વિચારિ છે કે આ લખેલા નિબંધમાં જે વિષય પરત્વે, આંગળી ચીંધવામાં આવી છે તેનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી, એ વિષયમાં બધા સાક્ષરોના ઐક્યે સહાનુભૂતિ મળે, તો હવે પછી મળવાની સાહિત્ય પરિષદમાં ભાષાસ્વરૂપમાં ઘણો પ્રકાશ થવા સંભવ છે.

છેવટે માતા ગુર્જરીના ઉત્કર્ષની પ્રજલ ઇચ્છા સાથે તેના જયપૂર્વક આ નિબંધની સંપૂર્તિ કરું છું.

(ગીતિ)

જયપણના સંયોગે, કહેલ વચ્ચેના અયુક્ત જો લાગે,
હંસશીર-ન્યાયે, સાર લઈ શેષ સુઘ તો ત્યાગે. ૧

મિસર દેશમાં પ્રાચીનકાલમાં લોકો ચિત્રદ્વારા વ્યવહાર કરતા. એની સાક્ષિરૂપે અત્યારે પણ કેટલાંક તે કાગળનાં ચિલાલેખાદિ મળી આવ્યાં છે. ચિત્રથી કેવી રીતે વિચાર સમજાવવામાં આવતા તે એવા જેવું છે: જુઓ:—

“મિસર મેં बहुत प्राचीनकाल में जो लिपि प्रचलित थी वह अक्षररामक नहीं किंतु चित्रलिपि थी, उसमें अक्षर न थे किंतु केवल भाषयसूचक चित्र बनाये जाते थे जैसे कि ‘मनुष्यने प्रार्थना की’ कहना हो तो हाथ जोड़े हुए मनुष्यका चित्र बना दिया जाता था. इसी तरह कई भिन्नभिन्न चित्रोंद्वारा कोई एक विषय बतलाया जाता था.”

(ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ. ૨૩. ફૂટનોટ)

ઉપરની મ. મ. પંક્તિ ગૌરીચંદર ઓઝાએ આ ચિત્રલિપિની જે દર્શાવેલ આપી છે તે ઉપરથી તરત સમજી શકાયે છે કે આ ચિત્રલિપિ રૂપે વિચારો બતાવવા બોધાયે તેવી ઉપકરણ તો ન જ ગણાય. એક માણસ ધુમાડાને લીધે આંખો ચોળતો હોય અને બીજો કોઈના માર ખાવાથી કે સગું મરી જવાથી, રોનો આંખો ચોળતો હોય; બંનેની આંખમાંથી આંસુ ઝરતાં હોય, ત્યારે બેમાંથી સમજવું શું ! માનો કે સારામાં સારો ચિત્રકાર કદાચ મુખ ઉપરના ભાવો વ્યક્ત કરી શકે. આ સર્વસાધ્ય તો ન જ હોય. તેથી આ ચિત્રલિપિમાં સૌક્ય હોવું બોધું મેલવિત ગણાય. આથી રૂપે સમજી શકાય તેવું છે કે-શીઝ રીત ઉચ્ચારણ વર્ણોના પ્રતિનિધિરૂપે નક્કી કરેલા સંકેતથી જણાવવાની છે, તે જ અતિ રૂપે અને ઉત્તમ છે. આ જ આપણી વર્ણલિપિ.

એક ઉચ્ચારણ અર્થે; વ્યંજનોમાં પણ એક ઠેકાણે ક્રાંતિક અને બીજે ઠેકાણે ક્રાંતિક ઉચ્ચારણ બતાવવું પડે, તોય પૂરેપૂરાં ઉચ્ચારણો ન મળે. સગલમ વિદેશીય બધી લિપિઓમાં આ અતનો દોષ છે. આને વર્ણ-લિપિનો એક પ્રકાર ગણિયે. બીજો પ્રકાર એ આપણી આર્ય લિપિઓ છે. દરેકદરેક ઉચ્ચારણના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વતંત્ર સંકેત. વ્યંજનોમાં બળેલા સ્વરો માટે પણ સ્વતંત્ર સંકેત. હ્રસ્વ-દીર્ઘ બતાવવાનું સંપૂર્ણ સૌકર્ય. આવી આદર્શ લિપિઓ એ આપણા આર્યવર્તની લિપિઓ છે. ૫. ઓઝા આદર્શ લિપિનું લક્ષણ આમ આપે છે:—

“આદર્શ લિપિ મેં यह गुण होना चाहिये कि प्रत्येक उच्चारण के लिये अक्षन्दिग्य संकेत हो जिससे जो बोला जाय वह ठीक वैसा ही लिखा जाय और जो लिखा जाय वह वैसा ही पढ़ा जाय”

(આ. પ્રા. લિ., પૃ. ૨૧)

આવી આદર્શ લિપિ મેળવવાને આપણે ભાગ્યશાળી થયા છીએ. આ આપણી આર્ય લિપિઓની ઉત્પત્તિ અહીં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મળી આવેલી બ્રાહ્મી લિપિમાંથી છે. તે સમયનાં બધાંય ઉચ્ચારણોના પ્રતિનિધિ સંકેતો વ્યક્ત કરનારી એ આદર્શ બ્રાહ્મી લિપિ હતી, તે પ્રાચીન શિક્ષાતેખાદિકદ્વારા ગ્રાહી થકાય છે.

જેમ જેમ જમાનો આગળ વધતો ગય તેમ તેમ સંકેતોના સ્વરૂપમાં ફેરફાર ચતો ગય એ સ્વાભાવિક છે. આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વની બ્રાહ્મી લિપિમાંથી એજ રીતે આજની અનેક આર્ય લિપિઓ ઊતરી આવી છે. જુદી જુદી લિપિના સંકેત બલે બિન સ્વરૂપવાળા અર્થ ગય, પરંતુ ઉચ્ચારણો ખાસ બદલાવા સંભવ ઓછા. પ્રાતિ-શાખ્યો તેમજ વર્ણશિક્ષાદિ ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ઉચ્ચારણો આમ મળવાઈ રહ્યાં છે.

અત્રે આપણે એ વિચારવાનું છે કે—જે રીતે આપણી પ્રાચીન લિપિઓ તે તે સમયનાં ઉચ્ચારણોને વ્યક્ત કરતા પ્રતિનિધિ સંકેત બદલાતી હતી તેજ રીતે આપણી લિપિ અધ્યયનનાં સુચરણમાં સકય

મિત્ર દેશમાં પ્રાચીનકાલમાં લેખો ચિન્હાગ વ્યવહાર કરતા એની સાક્ષરપે અત્યારે પણ ફેટલાક તે કાગળના ચિનાલેખાદિ મળી આખ્યા છે ચિત્રથી કેવી રીતે વિચાર સમજાવવામાં આવતા તે જોવા જેવું છે. જુઓ —

‘મિતર મેં વહુન પ્રાચીનકાલ મેં જો લિપિ પ્રચલિત થી વહ બક્ષાત્મક નહોં કિંતુ ચિત્રલિપિ થી હસમેં અક્ષર ॥ એ કિંતુ ફેવલ શાશ્વત્વક ચિત્ર વનાયે જાતે એ જાણે કિ મનુષ્યન પ્રાર્થના કી’ વહના હો તો હાથ જોડે હુએ મનુષ્યના ચિત્ર વના દિયા જાતા થા ફસી તરહ પડે મિત્રમિત્ર ચિત્રોદ્ધાર કોઈ એક વિષય વતલાયા જાતા થા”

(ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ ૨૧ ફૂનોટ)

ઉપરની મ મ પકિત ગૌરીશકર એજાએ આ ચિત્રલિપિની જે દર્શાવેલ આપી છે તે ઉપરથી તરત સમજી શકિયે છિયે કે આ ચિત્રલિપિ સ્પષ્ટ વિચારો બતાવવા જોઈએ તેવી ઉપકરણ તો ન જ ગણાય એક માણસ ધુમાડાને લીધે આજો ચોળતો હોય અને બીજો કાંઈના માગ આવાથી કે સચુ મરી જવાથી રાતો આજો ચોળતો હોય, બનેલી આખમાથી આસુ ઝરતા હોય, ત્યારે મેમાથી સમજવું શું ? માનો કે માગમાં સારો ચિત્રકાર કદાચ મુખ ઉપરના બાવો વ્યક્ત કરી શકે આ સર્વશાધ્ય તો ન જ હોય તેથી આ ચિત્ર લિપિમાં સૌકર્ષ્ય હોવું જોઈએ મબલિત ગણાય આથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવું છે કે-નીચી રીત ઉચ્ચારેલા વર્ણોના પ્રતિનિધિરૂપે નક્કી કરેલા મકેતથી જણાવવાની છે, તે જ અતિ સ્પષ્ટ અને ઉત્તમ છે આ જ આપણી વર્ણલિપિ

આ વર્ણલિપિ પણ જે જાનની છે આર્થલિપિઓ તેમ જ વિદેશીય લિપિઓના જાણનાગ આ નાત સમજી શકે છે વિદેશીય લિપિઓમાં મકેતનું નામ જુદું અને ઉચ્ચારણ જુદું, એકનો એક સ્વર નાટકની પાત્રની માફક જુદા જુદા શબ્દોમાં જુદા જુદા ઉચ્ચારણો વ્યક્ત કરે તેમ પૂરું ન પડે એટલે એક કરતા વધારે સ્વર મળી

એક ઉચ્ચારણ અર્થે; બાજનોમાં પણ એક ઠેકાણે કાંઈક અને બીજા ઠેકાણે કાંઈક ઉચ્ચારણ બતાવવું પડે, તોય પૂરેપૂરાં ઉચ્ચારણો ન મળે. સમગ્ર વિદેશીય અર્થ લિપિઓમાં આ બાબતનો દોષ છે, આને વર્ણ-લિપિનો એક પ્રકાર ગણીએ. બીજો પ્રકાર એ આપણી આર્ય લિપિઓ છે. દરેકદરેક ઉચ્ચારણના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વતંત્ર સંકેત. બાજનોમાં બળેલા 'સ્વરો' માટે પણ સ્વતંત્ર સંકેત. ઋસ્વ-દીર્ઘ બતાવવાનું સંપૂર્ણ સૌકર્ય. આવી આદર્શ લિપિઓ એ આપણા આર્યવર્તની લિપિઓ છે. પં. યોગા આદર્શ લિપિનું લક્ષણ આમ આપે છે:—

“આદર્શ લિપિ મેં यह गुण होना चाहिये कि प्रत्येक उच्चारण के लिये अक्षरद्वय संकेत हो जिससे जो बोला जाय वह ठीक वैसा ही लिखा जाय और जो लिखा जाय वह वैसा ही पढ़ा जाय”

(મા. પ્રા. લિ., પૃ. ૨૧)

આવી આદર્શ લિપિ મેળવવાને આપણે બાબતોની યથા ધિયે આ આપણી આર્ય લિપિઓની ઉત્પત્તિ અહીં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મળી આવેલી બ્રાહ્મી લિપિમાંથી છે. તે સમયનાં બધાંય ઉચ્ચારણોના પ્રતિનિધિ સંકેતો વ્યક્ત કરનારી એ આદર્શ બ્રાહ્મી લિપિ હતી, તે પ્રાચીન શિલાલેખાદિકદ્વારા બાકી શકાય છે.

જેમ જેમ જાનો આગળ વધતો જાય તેમ તેમ સંકેતોના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો જાય એ સ્વાભાવિક છે. આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વની બ્રાહ્મી લિપિમાંથી એ જ રીતે આજની અનેક આર્ય લિપિઓ ઊતરી આવી છે. જુદી જુદી લિપિના સંકેત બંધે ભિન્ન સ્વરૂપવાળા અર્થ આવે, પરંતુ ઉચ્ચારણો ખાસ બદલાવા સંભવ એાં. પ્રાતિ-સાખ્યે તેમ જ વર્ણશિષ્યાદિ ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ઉચ્ચારણો આમ ઝળવાઈ રહ્યાં છે.

અત્રે આપણે એ વિચારવાનું છે કે—જે રીતે આપણી પ્રાચીન લિપિઓ તે તે સમયનાં ઉચ્ચારણોને વ્યક્ત કરતા પ્રતિનિધિ સંકેત ધરાવતી હતી તે જ રીતે આપણી લિપિ અભ્યાસનાં સુચકમાં સકય

જ્યાં ઉચ્ચારણેને વ્યક્ત કરી શકે છે કે નહિ ? ન કરી શકતી હોય તો સહેતો પૂરા કરી આદરતા સાર્થક કરવા પ્રયત્ન કરવો છટ કે નહિ ?

વૈદિક કાળથી ચાલ્યા આવતા ઉચ્ચારણો અદ્યપિ પર્યન જો ચાલુ હોય, તો તે જતાવનારા મહેતો આપણી લિપિમા હોવા જ જોઇએ, કદાચ ન હોય તો પૂગ કરી લેવા જ જોઇએ, એ વાત તો લિપિની આદર્શતાના આદનારાઓને સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ જ નથી આ માટે નવાં ચિહ્નો યોજવા કે નહિ તે વિચાર કરતા પહેલાં વેદકાલીન ઉચ્ચારણો જરા જોઈ જઇએ

૨ વેદકાલીન વર્ણમાલા

ઋગ્વેદના સમયમા ઉચ્ચારણોના પ્રતિનિધિ સકેનો કયા કયા હતા, તે વાત મહર્ષિ શૌનકના ઋક્ષપ્રાતિશાખ્યમં આપેલાં ઉચ્ચારણોથી જાણી શકીએ છીએ આ ઉપરાંત બીજા પ્રાતિશાખ્યો, શિક્ષામંથે વગેરે વર્ણો કયા કયા અને કેટલા હતા તે વાત જતાવે છે મામાન્ય રીતે તે સમયે વર્ણો ૬૪ કે ૬૩ હતા

નીચે આ વેદકાલીન વર્ણમાલા આપી છે, તે જોતા તે વાત નક્કી થઈ જશે:—

૧ સ્વર—હ્રસ્વ —અ, ઇ, ઊ, ઋ, ૠ ૨ અયોગવાહ —અનુસ્વાર *

—દીર્ઘ —આ, ઈ, ઊ, ઋ, ૠ (લૃ) —વિસર્ગ

—પ્રુત —અ ડ, ઇ ડ, ઊ ડ, ઋ ડ, (લૃ ડ) —નિર્ઘામ્સ્વીય =

—મધ્યક્ષર —એ, ઐ, ઔ, ઔ —ઉપમાનીય)(

— „ પ્રુત—એ ડ, ઐ ડ, ઔ ડ, ઔ ડ.

૩ વ્યંજન:—સ્પર્શ—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ —અસ્પર્શ—અનુસ્વાર—ય, ર, લ, વ,

ચ, જ, ઝ, ઞ

—ઉપમાક્ષર—શ, ષ, સ, હ,

ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ,

ત, થ, દ, ધ, ન,

પ, ફ, બ, ભ, મ

૪. યમઃ—કું, ખું, ગું, ઘું. (મા. પ્રા. લિ. '૫.' ૪૪-૪૬)

ઋગ્વેદના કાળમાં ૨૧ સ્વર (લુ-લૃઽ દીર્ઘ-પ્લુતને છોડી) ૪ અયોગવાદ, ૨૫ સ્પર્શ વ્યંજન, ૪ અંતસ્થ, ૪ ઉષ્માંશ્વર અને ૪ યમ મળી ૬૪ વર્ણો હતા. યજુર્વેદના સમયમાં 'જ' અને 'ઝ' નાં ચિહ્નો વપરાશમાં ન હતાં. મુદ્દે યજુર્વેદકાલીન બાપામાં એનું અસ્તિત્વ ન હતું. યજુર્વેદમાં અનુસ્વાર પછી ચ, ષ, સ, હ અને ર આવે તો અનુસ્વારનું ચૂં (ઞમ) એવું ચિહ્ન દાખલ થયું; એટલે ૬૩ વર્ણ રહ્યા. મદર્ષિ પાણિનિની શિક્ષામાં ૬૪-૬૩ વર્ણો જતાવ્યા છે, તેમાં 'જ-ઝ' એ બે ઉચ્ચારણ નથી મળી આવતાં. ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં શૌનકે તે ઉચ્ચારણો વેદમિત્ર નામના આચાર્યનો મત આપી આપ્યાં છે. પાણિનિ-શિક્ષામાં આ ઉચ્ચારણો નથી, તેથી તે લોકમાં પ્રચલિત ન હતાં એમ ન હોઈ શકાય. સંસ્કૃતમાં તે ન હતાં, પરંતુ લોકબાપામાં હતાં, તેની સાક્ષી આપણને પાલિ બાપા આપે છે. પાલિમાં 'તઝગ'નું 'તજાગ' એવું જ રૂપ મળી આવે છે તે, તેમ જ બ્રાહ્મીમાં તેને માટે અલગ ચિહ્ન હતું તે વાત તેના અસ્તિત્વ માટે ખમ્મ છે. બ્રાહ્મીમાં 'ઝ' માટે અલગ ચિહ્ન શિક્ષાલેખાદિકમાં મળી નથી આવતું, તથાપિ હોવું જ જોઈએ, તેની સાક્ષી જૂની તામિલ લિપિ આપે છે, કેમકે તેમાં 'ઝ'નું સ્વતંત્ર

ખંતરય ૪, ઉપમાક્ષર ૪ તેમ જ સ્વતંત્ર અનુનાસિક ઉચ્ચારણ, ખામ ૧૦ વર્ણ સ્વીકાર્યા છે.

સગ્વેદના કાળમાં આ હેતુ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતું, પરંતુ સંસ્કૃત કાળમાં નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું જણાય છે. કેમકે જ્યાં જ્યાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ હતું ત્યાં લગભગ ઘણે રથળે પાણિનિએ અનુસ્વારનો ચિહ્ન આપ્યો છે. (એ સંબંધી હકીકત મેં “અનુસ્વાર અને અનુનાસિક” નામના લેખમાં અન્યત્ર જતાવી છે.) આ રીતે પાણિનિના સમયમાં ૧૦ ચિહ્નો પ્રચારમાં હતાં, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. આ બધું પરાક્ષ છે. આપણને ખરી સ્થિતિ તો શિક્ષાલેખાદિક આપી શકે. આપણે ત્યાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શિક્ષાલેખો સમ્રાટ અશોકના બ્રાહ્મી લિપિના મળી આવે છે. અત્યારની આપણી વર્ણ-માલાઓ તે સમયની વર્ણમાલા સાથે ઘણો સંબંધ ધરાવે છે. અશોકના સમયમાં ૬ પ્શુત વર્ણના સંકેતો નષ્ટ થઈ ગયેલા, પરંતુ વૈદિક ‘જ-ઞ’નાં ચિહ્ન હતાં જ. બ્રાહ્મીમાં, ‘જ’ અને એ પછીની એના ઉપરથી જ ઊતરી આવેલી તામિલમાં ‘જ-ઞ’ બંનેનાં ચિહ્નો મળી આવે છે.

[નોંધ:—અત્યારે આપણે ત્યાં જે ‘જ’ ઉચ્ચારણ છે, તે જિહ્વા-મૂલીય છે, અંતે લઝારને રથળે ગુજરાતી-મરાઠી; તેલગુ વગેરેમાં વાપરવામાં આવે છે. પાલિમાનો ‘જ’ તાલબ્ય કિંવા મૂર્ધન્યતર છે. વૈદિકકાળમાં જિહ્વામૂલીય અને તાલબ્ય ઉચ્ચારણ ‘જ’ એકથી જ ખતાવવામાં આવતાં. આ સંબંધી કેટલોક હકીકત “મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ અને જિહ્વા-મૂલીય જ” એ નામના સ્વતંત્ર લેખમાં મેં આપી છે. (જુઓ ધ. સ. ૧૯૩૦ ની સાલનું યુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૨૭૧ થી ૨૮૧) બ્રાહ્મી લિપિ તેમ જ પ્રાચીન દક્ષિણની લિપિઓમાં એક જ ચિહ્ન એ બંને ઉચ્ચારણ ખતાવતું, એમ પ્રાચીન લિપિમાલાની પ્લેટા ઉપરથી જણાય છે.]

૩. બ્રાહ્મી ‘ને’ વર્ણમાલા

આવી રીતે ૫૧ વર્ણનર મળી ૫૩ વર્ણચિહ્નો પ્રચારમાં હતાં.

આમાંના 'ઋ' ઋ લૂ એ અક્ષરોનાં ઉચ્ચારણો પાલિ-પ્રાકૃતના સમયથી જ લુપ્તપ્રાય હતાં; એટલે કયાક વર્ણમાલામાં એને રાખવામાં આવતાં, કયાક નહિ ઇ સ. પૂર્વની ત્રીજી સદીમાંના સમ્રાટ અશોકના પુદ્ગયામાં બનાવેલા મદાબોધિ-મંદિરની પાસે પુદ્ગના જમણુસ્થાન (ચક)-માં બે બાજુ ૧૧-૧૧ સ્તંભોની બે હાર છે, તે સ્તંભોની કુંભીઓ ઉપર અર્થાટ સુધીના અક્ષરો બોલા છે તેમાં આ ઋ ઋ લૂ નથી, એટલે તે કાળથી આપણી પ્રચલિત બ્રાહ્મણી પ્રચારમાં આવી ગઈ છે. પ્રાકૃતમાં એની જગર જ ન હતી. સંસ્કૃતમાં એની જગર હતી. આ સમયે તેના ખરા ઉચ્ચારણો તો નષ્ટ થઈ ગયેલા. પ્રાકૃતમાં 'ઋ' નો 'રિ,' બ્યજનમાં મળેલા 'ઋ' નો 'અ' 'ઇ' 'ઉ' વગેરે આ નષ્ટ થઈ ગયેલાં ઉચ્ચારણને લીધે છે લૃકારની સ્થિતિ તો ધણી કઠોડી છે. તેનું ઉચ્ચારણ તો મસ્કૃત કાલમાં પણ હશે કે નહિ એ શક્ય છે. મહાપિ પતંજલિએ બ્યાકરણ-મદાલાખમાં અત્યાદાગદ્ધિકમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે જલ્લક એ શિવસૂત્રનાં ભાષ્યમાં તેઓ લખે છે કે—“અસ્ય હિ લુકારસ્વાત્પીયાધ્વં પ્રયોગવિષયઃ । યદ્વાપિ પ્રયોગવિષય સીડપિ કલ્પસિત્યસ્યૈવ ॥—આ લૃકારનો પ્રયોગ જ થોડેરો છે. જે ઉ તે પણ કલ્પ ધાતુ અને તે ઉપગ્રથી થયેલા કલ્પિત, કલ્પમાં જ છે” અરે શૌનક તો આદિ અને અંતમાં 'લૃ' ને સ્વર તરીકે ગણવા જ તૈયાર નથી. “પદાયન્તયોર્ન લુકારઃ સ્વરેણ-પદના આદિ અનમાં રહેલા 'લૃ' ને સ્વરમાં નથી ગણવાનો.” ફક્ત મધ્યમાં કલ્પિત માફક હોય તો સ્વર. પૂર્વ કાળમાં 'ર' અને 'લ'માં સ્વતંત્ર સ્વરો-ચ્ચારણ હતા પણ તે ઘણા મગધથી લુપ્ત થઈ ગયાં; એટલે મામાન્ય બ્યવહારમાં આપણી બાગખડી જ આવી રહી. આમ હતા આનાં ત્રિહો નષ્ટ તો ચર્ચા જ નહિ. જાપાનમાં આવેલા હોર્નુજી નામક રચનામાં બૌદ્ધ મંડમાં ગખવામાં આવેલ ઉચ્છ્રીપવિજયધારણ નામક તાડપત્ર ઉપર લખેલ બૌદ્ધ પુસ્તક (ઈ સ. ૧૦ લખાયેલ)ના અંતમાં લેખકે પૂરી વર્ણમાલા

જા લિ લિપિપત્ર ૧૯ મુ) ૧૪ સ્વર, અનુસ્વાર, વિસર્ગ ૩૩ વ્યંજન,
 ક્ષ, અને ઠઠ આમા 'ઋ, ઋ, ઌ, ઌ' આ સ્વરો છે સંસ્કૃતમા ન
 મળતા 'ળ-૦૬' આમા નથી એ પછી પરમાગ રાગ ઉદ્યાદિત્યના
 સમયમા ઈ સ ૧૧ મી સદીમાના ઉત્તરેનના લેખમા પૂરી વર્ણમાલા
 છે (જુઓ લિપિપત્ર ૨૫ મુ) તેમા ક્ષ અને ઠઠ નથી, પરંતુ
 નિર્દ્વામૂલીય અને ઉપમાનીયના ચિહ્ન મળી આવે છે તેવી જ રીતે
 ઈ સ ૧૨ મી સદીના હસાદાસમાના લેખમા પૂરી વર્ણમાલા છે, તેમા
 "ઉચ્છ્રીપવિજયધારણી" ગ્રંથમા આપેલી વર્ણમાલા જેટલા જ વર્ણ
 છે (જુઓ લિપિપત્ર ૩૫ મુ) જે જે ઉચ્ચારણો નષ્ટ થઈ ગયા,
 તેના સંકેતો પણ ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે પ્રાય
 'લૂ, લૂ' ના સંકેતો નષ્ટ થઈ જતા 'લ' નીચે ઋ-ઋ ના ચિહ્નો
 કામે લગાડવામા આવ્યા છે કચ્છાક સંકેત એવેથી પણ ખની જાય
 છે વૈદિક કાળનો 'ળ' એવી જ રીતિમા આવી પડ્યો છે જે ળકાર
 ગુજરાતી મરાઠી તામિલમા છે તે લ'ને બદલે લખાતો નિર્દ્વામૂલીય
 'ળ' છે વૈદિકકાળમા તેમ જ બાહી અને પ્રાચીન તામિલમા 'ળ'
 તાલબ્ય અને નિર્દ્વામૂલીય ઉચ્ચારણ આપતો. અત્યારે એ 'ળ' તાલબ્ય
 કિંવા મૂર્ધન્યતરનો પ્રતિનિધિ થઈ શકે તેમ નથી જ કચ્છાક સંકેત
 જાદન' નષ્ટ થઈ ગયા છે પ્લુત, નિર્દ્વામૂલીય, ઉપમાનીય, યમ, એનો
 સર્વથા અભાવ જ થઈ ગયો છે માગધીમા નિર્દ્વામૂલીય ઉચ્ચારણ
 હતુ તે વ્યાકરણ ગ્રંથોમા જ રહ્યું છે સંસ્કૃતમા નિર્દ્વામૂલીય અને
 ઉપમાનીય દતા, પરંતુ વિકલ્પે, કેમકે વિમર્ગ તેનું કામ, જેમ અનુ-
 સ્વાર અનુનાસિકનું કામ પતાવી દેતો તેમ, પતાવી દેતો પ્રાકૃતમા
 વિસર્ગ પણ ગયો પરિણામે ત્રણે ઉચ્ચારણો ગયા સંસ્કૃત ભાષાના
 ચબ્દોની શુદ્ધિ પૂરતી વિસર્ગની આપણને જરૂર છે, એટલે આપણે
 પ્રાચીન સંકેત ચાતુ રાખ્યો ખરૂં, જોતાં આપણે ત્યાં અ,આ,ઇ,ઈ,
 ઉ,ઊ,ઐ,ઔ,ઓ એટલા સ્વરો રહ્યા મધ્યકાળમા હસ્તલિખિત
 ગ્રંથોમા અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનુક્રમે (૦) (૦) અને ( ) ( )

૨. આપણી વર્ણમાલા

આ ચિહ્નદ્વારા પ્રચારમાં હતા. વ્યંજનોમાં મૂર્ધન્ય પકાર જેન જ થઈ ગયો. સંસ્કૃતમાં ક, જ, ણ વ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દો સિવાયના છતર શબ્દને આરંભે નથી આવતા. પ્રાકૃતમાં ક, જ થી શરૂ થતા શબ્દ નથી. આમ છતાં તે હુમ્મ તો નજ થયા, કેમકે અનુસ્વારના ધરસવર્ણ-વિષયમાં ખંડિત હેમાચાર્ય વગેરેએ વિશ્લેષે રચાત આપી સાંચવી રાખ્યા. ગુજરાતી બાષા અત્યારે છે તેવી સ્થિતિમાં ન આવી હોત તો આપણો વર્ણમાલા આવી થાત. પરંતુ તેના ઉપરના સુંદર સંસ્કારોએ યોગ્ય ઉચ્ચારણો આપી તત્સમ સંસ્કૃતાદિ શબ્દોમાં પકાર વગેરે નષ્ટ થયેલાં ઉચ્ચારણો અને સંકેતોથી વર્ણમાલા સમૃદ્ધ કરી આ રીતે ૧ જાવન સંકેત આપણે ત્યાં આવી રહે છે.

જ-ઢ લખાય છે આપણે શા માટે ન પ્રયોગિયે ? તેમ આપણી ગુજરાતી લિપિને એ અપરિચિત નથી રા રા નરસિંહરાવ ભો દિવેદિયા પોતાના જોડણી નામક પુસ્તકમાં લખે છે —

‘ રા કદાનજ ચકુલાઈ માધીએ મદને દીસેમર ૧૯૦૪ મા એક પોસ્ટ-કાર્ડ લખ્યું હતું જેમાં મદાત પદ્યા વિના જ લખે છે કે- ‘કાર મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યતરના લેખનવિદનો મ મ ગુજરાતી ભાષા નુમયમાં જુદા હતા એમ કેટલાક જાના ચોપડા પરથી જણાય છે ’ આ બાબત હું તપાસ નથી ચલાવી શક્યો પણ તપાસનું ફળ કેમકે પ્રકાશ પાડે એમ સમજાવ છે.”
(જુઓ પૃ ૧૫)

આ પછી તેમણે શાસ્ત્રીય યથોમા નુમ્તાનાળા જ-ઢ ચાલુ કર્યા છે. તપાસ એએઓએ કરી હોય કે ન કરી હોય પરંતુ રા રા જગતવાલ ગિદારામ રાવળે તો તે એમનો મૂર્ધન્યતર ‘ડ’ ખોળી કાઢ્યો ॥ જુઓ એમનો ગુજરાતી અક્ષરોત્તું રૂપાતર નામક લેખ (શાળાપત્ર, ઈ સ ૧૯૦૬, પૃ ૬૨)

“ આ ડ, વિના બીજા બે જાતના ‘ડ’ ના ઉદાહરણ આજ પુસ્તક (સા ૧૮૮૨માં ચારણી ભાષાનું ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલું હમીર માધીશી ’ નામક) માધી મળે ॥

૧ લા પ્રકારનો-સાકડાઉચ્ચારનો દાસના ‘ડ’ ની પાછળ ટપકુ કરવાથી થયેલો ડ, આલો ડ (કના નીચલા વર્ણવમાં ટપકુ)

૨ ના પ્રકારનો પહેળા ઉચ્ચારનો દાસમાં લખાતો ડ

‘જ’ એ મૂર્ધન્યતર ‘ડ’ નું ઝામ ચલાવી શકે તેમ નથી, એટલે સહેલો અને સ-ળ મંકેન ચ નુ ગણવો જ ઘટ્ટ છે તેવી જ રીતે ‘ઢ’ ને પણ ન સ્વીકારિયે તો આપણી વર્ણમાના અધૂરી જ રહેવાની ‘ડ-ઢ’ મૂર્ધન્યથી ચલાવી લેવામાં નિષિની આ-ર્ગતા ક્યા ગદી ? જેમ આદિમાં ‘ડ-ઢ’ મૂર્ધન્ય છે, તેમ અનાદિ દશામાં પણ અમુક સન્નેગોમાં મૂર્ધન્ય છે, એટલે જુદા મંકેત સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો જ નથી એમ જ હોત કે આદિ ડ-ઢ મૂર્ધન્ય અને અનાદિ મૂર્ધન્યતર,

તો ચિહ્નની આવશ્યકતા જ ન રહેતી સ્વ કવિ દ્વપતગમ તેમ જ
ત્રે રા મે ટ્રે કોલેજના સદ્ગત પ્રિન્સિપાલ શ્રી માધવલાલે આ
ચિહ્નની આવશ્યકતા બતાવેલી દી જ કેશવલાલ ધ્રુવે ૧૮૯૩ મા
નક્કી કરેલા નિયમોમા 'The double pronunciation of ડ
and ઢ should be noticed, e, ઘ, ઢગ, પઢવુ, ડાળ, માડવુ'
એમ નુકતોની બતામણ કરી છે

[જાપાનાવાળાઓ નીચવી ડિમોના 'ડ-ઢ' લખ નીચે મિંદુ
મૂઠી કામ ચલાવે છે પરંતુ નીચે વન્કુ ગોઠવવામા તકલીફ પડે, એ
સ્વાભાવિક છે, એટલે જેમ દિંદીઓએ નુકતાવાળા ઢ-ઢ ના જુદી
જુદી જરૂરવાળા અર્થક બોલી ટાઈપ વસાવી લીધા છે, તેમ વમાવી
લેવાની જરૂર છે 'ડ-ઢ' પૈકાના જોતા હોય તો ફક્ત રમોલ પૈકાનો
રાખે એટલે નુકતો માપમા સમાઈ જાય અને નીચે વરકુ પશુ
ગોઠવી શકાય]

૨૦ ઉપર અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એ બંનેના ચિહ્ન આપણે
ત્યાં અન્ય બીજી આવ્યા છે ૫ હેમાચાર્યે મિસો હિ હિ~ હિ (સિ હૈ
૮-૩-૭)એ વગેરેમા જત પરસ્પ મિત્ત જ્યાને કેવલ સાનુનાસિક સાનુ-
સ્વારથ હિર્મવતિ એમ સાનુનાસિક હિ~ સાનુસ્વાર હિ થી જુદા બતાવ્યો
છે રા નરસિંહરાવ જેને અનુસ્વારનો તીવ્ર ઉચ્ચાર કહે છે
તે અનુસ્વાર અને જેને કોમળ કહે છે તે અનુનાસિક આ બે
કેવળ બિલ ઉચ્ચારણો છે ૫ હેમાચાર્ય આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ
માટે શુ ચિહ્ન વાપરતા એનો પતો નથી પરંતુ પાછના મથોમા
ત્યાં સર્પિદુ અર્ધઅદ્રાકાગ ~ મળી આવે છે સ ૧૬૧૨મા લખાઈ
પૂર્ણ થયેલી સિદ્ધહૈમના આકામા અખ્યાની નકલ ઉપરથી આ જાતનું
કાર્ષક અનુમાન બાધી શકાય છે (આ ગ્રંથ Bombay Sanskrit
Series મા જાપાયો છે) ભક્ત કવિ દયારામ પશુ આ ચિહ્ન વાપરતા
તે સંસ્કૃતવલ્લભની એમના જ હાથની પ્રત ઉપરથી જાણી આવે છે.

“પ્રથમ જ પ્રથમ ધીગુણ્યેજી ॥ વાહાલ્યે” વદું ધોવજસાયેજી ॥૧॥

“અવ સલા વદૂ હરિરૂપજી ॥ રણિકશિરોમણિ કવિકુલમૂપજી ॥૨॥

“મુજને” જાગી સહુ નિજ દાસજી ॥ મુઘ વદયામા પૂરો વાસજી ॥૩॥

“મુજને” માટે નિજ પ્રમુખજી ॥ રૂપ રપિસ્વલમ જુઘ મયજી ॥૪॥

‘દાક્ષ-શ્રી પ્રથરચના વરુ છુ ગુરુશિષ્યસલાદે કરો ॥

જહેમા સ્વદન માયાવાદ શુદ્ધાદિત પ્રતિપાદન મરી ॥૫॥’

(ભક્ત કવિ દ્વારામના અંતર જીવન એ પ્રથમ ૪૬૮ મા
પાના સામેના પૃષ્ઠ ઉપર ૭પાથેલા હસ્તાક્ષરના બ્લાક ઉપરથી અર્ધ
પથ દેરફાર વિના આ નકલ લીધી છે.)

સદ્ગત ત્રિન્સિપાન શ્રી માધવલાલે અનુસ્વાગ માટે ચાતુ મિંદુ અને અનુનામિક માટે પોલુ (°) મીંદુ ચોન્વાની લલામણ કચેવી શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ અનુસ્વારનો પ્રસંગ યોડો છે જ્યારે અનુનામિનો પ્રસંગ ધણો જ વધારે છે આ માટે આ ચિહ્નોનો વ્યત્યય એટલે અનુસ્વારની જગ્યાએ કુટિલ અને જૂની દેવનાગરી લિપિમાં મર્વ-સામાન્ય એવું અનુસ્વાગનું ચિહ્ન પોલુ (°) મીંદુ અને અનુનામિની જગ્યાએ મિંદુ જ ( ) એમ સ્વીકારવામાં આવે તો સાગ્રહ્ય થાય સ્વર પછી ગુણાદ મારતું વધી પડતું અનુસ્વાગનું ઉચ્ચારણ અપ્પડ ટાઇપની જમણી બાજુએ ઉપરના ભાગે આનતા પોલા મીંડાથી બગેનગ બતાવી સકારો મંશય, નન્સિંહ' આ પોલુ મીંદુ નવું વમાવવું પડે તેમ નથી તેનું તૈયાર બીજું હોય છે. શબ્દો અધૂરા ગ્રહેતા આ પ્રયોગ્ય છે, જેમકે 'તિ ॥ ગમ' મરનિ ॥ ગમના ને સ્થળે તે બીજું જ એવા પ્રકારનું છે કે-જ્યાં મિંદુ ગોઠવાય છે, ત્યાં જ આવી ગઈ છે.

આ ઉચ્ચારણોમા જ અતર્કત એવા અ, ય, વ, હ નાં લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણુ શું ?

સંસ્કૃત ભાષામાં આ માહેતા લઘુપ્રયત્ન ય-૧ દેખા દે છે આ ઉચ્ચારણોને અન્ય રીતે બતાવતા મહેતો પ્રાચીનકાળમા હતા નહિ જેથી રીતે ૩-૬ મૂર્ધન્યતરના મહેતો હતા નહિ તેથી જ રીતના આના ન હતા, તે વાત જ્યોત્સુપ્રવચનતર. શાક્યવનસ્ય (પા ૮-૩-૧૮) આ સુત્રમા પાણિની મજબમ બતાવે છે, કેમકે એના જુના મત્રેન હોત તો વ્હી એમ ઘ-ચતુર્નુ નામ પાડવા ખામ કાગળ ન ગહેત હર રહ વિળ રહ, દાવિહ વિળવિહ એમ કાંઈ પણ ચિહ્ન વિના ય-૧ લઘુ પ્રયત્નનું બતાવવામા આવતા આપણે ત્યા આ ય-૧ લઘુપ્રયત્નને એ જ સ્વરૂપમા બતાવતાં કાંઈ પણ જાનનો ખામ મૂંઝવણ આવે તેમ નથી પ્રાકૃતમા આમાનો લઘુપ્રયત્ન યકાગ તે જ સ્વરૂપમા મળી આવતો ઘણ-ઘણ વગેરે ગુજરાતીમા તત્સમેનું શબ્દોમા ધ્વનિ પછી સ્વર આવતા, બ્યજનાત ધાતુઓના આચાર્ય બીજા પુરુષ એન્ડ્રમનુમાં તેમ જ હ કે નારી જાનિના આ હ ઉપરથી જાતરી આવતો. યકાર લઘુપ્રયત્ન હોય છે હકાગ પછી સ્વર આવતા તેમ જ પ્રત્યયના ઓ' પૂર્વે આ આવતાં લઘુપ્રયત્ન 'વ' દેખા દે છે, એટલે તેવા સ્થળોએ કાંઈ પણ મૂંઝવણનો સભવ નથી દકાગનું પણ તેમ જ છે, કેમકે તત્સમેનું શબ્દોમા કાંઈ પણ વર્ણમા આ શ્રુતિ હોય તો તે તરત પકડાઈ આવે છે બ્યજનમા હોય તો પહેનો બજન અને પછી આ લઘુપ્રયત્ન દકાગ આવે છે જો સ્વરમા હોય તો 'હ'મા સ્વર ઉમેરી લખાય છે દિદીએ આ જ પદ્ધતિ બ્યજનના સમવમાં સ્વીમરી છે. સ્વગમા તો આમા-ય રીતે 'હ' તે ભાષામા પૂર્ણપ્રયત્ન છે ?

૧ છતાં શાસ્ત્રીય મેયોમા બતાવવા હોય તો આ ચારે વર્ણો તેમા તેમા 'અ' શબ્દો બાજુએ 'યી', 'ય-૧' નુબતરાગા, અને 'હ વિષય' નિહનથી બતાવાય દ વ કમળ રાત્ર, જુરો, બેન વીરે તા ૧૨-૮-૪૪

સધુપ્રયત્ન અકારનું ઉચ્ચારણુ તો આપણે ત્યાં ધણું જ પદ્ધતિમર થાય છે

‘જેના ઉપર ભાર નથી એવો અનાદિ ‘અ (સયુક્ત વ્યજનમા ન જાણેલો હોય તેવો કે સયુક્ત વ્યજન જેના પછી આવતો ન હોય તેવો, અથવા સયુક્ત વ્યજનનું ઉચ્ચારણુ દીકું હોય તો તે પૂર્વેનો) સધુપ્રયત્ન છે, પછી શબ્દ તત્સમ હોય કે વસમેતર ?

આ ઉપરથી સમગ્રી શમળે કે સધુપ્રયત્ન અ ય, વ, હ ને માટે પૃથક્ સંકેતોની ખાસ જરૂર નથી એટલે આપણી વર્ણમાના અપૂર્ણ નથી -હેતી

૪. હવે ગદ્યા પ્રાતિક ઉચ્ચારણો તે આ છે —

૧ ગ નગસિંહગવ જેને વિવૃત કહે છે તે પરોળા એ-ઓઃ

૨ શુદ્ધ તાલત્ર્ય સિવાયના અર્ધતાલવ્ય ચ, છ જ, ઝ,

૩ અગ્રેષ્ઠ ળ ના ઉચ્ચારણુને મળતા ઉચ્ચારણુવાળો ગ્રામીણુ જ (રજ્જ),

૪ અત્યારે ‘દ’ થી જતાવાતો ગ્રામીણુ મકાર વિંવા રૂપ સ

૧ આમા ગુજરાત તળપદમા વ્યાપક એવું આ વિવૃત ઉચ્ચારણુ કાલિયાવાડમા વ્યાપક નથી, એમ કહીશું તો તે ખોટું નથી (ભાવ નગરને બાદ કરવાનું) અગ્રેષ્ઠમા આ ઉચ્ચારણુ છે તેનો ખરો ઉચ્ચાર આરભના કાલિયાવાડી વિદ્યાર્થીઓ કરી શકતા નથી અત્યારે મામાન્વ રીતે અગ્રેષ્ઠ તત્સમ શબ્દો ગુજરાતીમા લખતી વેળાએ આ ઉચ્ચારણુ અવળીરે વર્તુલ માત્રાથી જતાવવામા આવે છે આ રીતે અત્યારે

સર્વમાન્ય થઈ ચૂકી છે અગાઉ અર્ધવર્તુલ * કરી આ ઉચ્ચારણુ બતાવાવું આ ચિહ્ન સર્વમાન્ય ન થઈ શક્યું આ ઉચ્ચારણુમા ન્યારે નાસિકારથાનીય ઉચ્ચારણુ બળે ત્યારે સર્ગિદ્ધ અર્ધચંદ્રાકાર * ચિહ્ન થાય હોંગકોંગ, અંચવું વગેરે હવે તે ચિહ્ન તો સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ માટે જ ૩૬ થયેલું એથી એ બીનદુ મુશ્કેલ થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

હવે અંગ્રેજી શબ્દોમા ન્યા ન્યા ઉચ્ચારણુ આવું હોય ત્યા તો આ ચિહ્ન આખા ગુજરાતમા વગર મુશ્કેલીએ લેખકો વાપરી શકે, પરંતુ તળપદા ગુજરાતી શબ્દોમાનું આ ઉચ્ચારણુ ન્યા નથી જ, તેવા પ્રદેશવાળા લોકો—ખામ કરી કચ્છી અને કાઠિયાવાડી (ભાવનગરી બાદ) આ ઉચ્ચારણુ ન્યા બળ્યતા જ ન હોય ત્યા લખે કયાથી ? તે છતાં તેને બેઝીમીમા સ્થાન વિન્યે મળે તે પ્રજ્ઞવા ભેગ છે કોશમાં આવા બધા શબ્દો નોંધાવા ભેધયે જ

૨ ચ, છ, જ, ઝ ના બે ઉચ્ચારણો ગુજરાત તળપદમા ચાલુ છે કાઠિયાવાડમા તો નથી જ, એમ મારું માનવું છે કાઠિયાવાડમાં આમીણુ લોકો 'ચ-છ' ને બદલે 'સ' અને 'જ-ઝ' ને બદલે અંગ્રેજી Z જેવું ઉચ્ચારણુ કરે છે આ ઉચ્ચારણો પણ અર્ધતાનગ્ય જેવાં છે ચરોતર વગેરેમા ખાસ વિશિષ્ટતાથી આ ઉચ્ચારણુ થાય છે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આવા ઉચ્ચારણોને જતા તો ન જ દેવાય. શબ્દકોશાદિ તેને વિકલ્પદ્વારા સ્વીકારી લે આ ઉચ્ચારણુ બતાવવા ચાલુ ચ-છ-જ-ઝ નીચે નુકતો સ્વીકારવાથી સગળતા થાય.

૩ ૪ અંગ્રેજી તત્સમ શબ્દોમા Z જેવું ઉચ્ચારણુ નુકતાવાળા 'જ' થી બતાવવું 'ઝ' એ માથો પ્રતિનિધિ નથી તેમ જ આમીણુ

ને તેટલી જ રોકે હવે ભે * ૩ * આમ મૂકિયે તો માત્રાનું બીણુ આડું થતા જમ્યા વધુ રોકે જે કયોહિજમા મુશ્કેલી ઉપજાવે આપણે તો અત્યારે ઠાપખાનામા સ્થાય બીજાઓથી જ ચલાવવાનું છે

ઉચ્ચારણોમાં Z જેવું ઉચ્ચારણ અને કઠચ મકાન પણ નુકસાનાળા જન-મંદી થી ગ્રામીણ પાત્રોના મંત્રાદોષા બનાવાય, તે ઇટ છે. અરબી, ફારસી શબ્દોમાં Z જેવું ઉચ્ચારણ છે, ત્યાં આપણા લોકો મામાન્ય રીતે જકાન અને કવચિત્ કકાન ઉચ્ચારે છે; એટલે તેવા તત્સમ શબ્દો ભાષામાં સ્વીકારતી વેળાએ આપણી અમલ રૂઢિએ જ નોડણી યુક્ત છે. ત્યાં 'જ' વગેરેનો પ્રયોગ તેમ જ દ્વિતીએ સ્વીકારેલા ક, ઘ, ગ, ઘ, વગેરેના પ્રયોગ કાર્ષ્ણ્ય પણ લાભદાયક થાય તેમ નથી. આણુ લખાણ વગેરેમાં છાપખાનાવાળાઓની તકલીફનો પણ ઓડો વિચાર કરવાનો છે.

ઉપર મુજબ આપણે ત્યાં સંકેતો હોય તો આપણા બધાં જ ઉચ્ચારણો જાળવી રાકાય. આપણા ખગ ઉચ્ચારણો જાળવવાનાં માધન એ વ્યાકરણ અને કોશ છે. આપણે ત્યાં એકે એવું વ્યાકરણ નથી કે એક પણ એવો કોશ નથી કે જે આપણી ભાષાના ખરા સ્વરૂપને વ્યક્ત કરે અત્યારે તો ભાષા જીવતી છે, પરંતુ ઠાણકમે ભાષામાં વિકારો થવાના જ, તે સમયે અત્યારનાં જ એ ઉચ્ચારણો માટે જો યોગ્ય મકેત નક્કી કરેલા નહિ હોય તો ખરાં ઉચ્ચારણો-શોધવાં મુશ્કેલ થઈ પડશે. આપણે વ્યાકરણાદિ ગ્રંથો તૈયાર કરી ભાષાના સ્વરૂપને યથાસ્થિત બતાવવા પ્રયત્ન કરિયે છિયે, પરંતુ ભાષાસ્વરૂપના વ્યજક મકેતોમાં ચવાવી સેવામાં આવશે તો બનિધ્વની પ્રજાને જાણવા છતાં અંધારામાં રાખવાનું મહાપાતક આપણા શિર ઉપર આવી ચડશે. આ ખાતર પણ આપણે નવા સંરણ અને સર્વગ્રાહી થાય, તેજ મકેતો યોજવામાં લેશ પણ પ્રમાદ ન કરવો જોઈયે. આપણા ઘણાએ વિદ્વાનો તેવા સગળ અને યોગ્ય સંકેતો અમલમાં લાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ બધાયે લેખકો એનું

૧. સ ના આ ઉચ્ચારણ ક સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ આપી નથી જ રાકેતો જે ને તો સ આમ કથે જ છુટે.

ચોગ્ય અનુચ્છેદ દ્વંતુ આરબે તો જ કામનું વધુ પ્રમાણમાં ખપ
પડશે એટલે છાપખાનાવાળાઓ સગવડ કરી લેશે. ઉપર જે ચિત્રો
મૂલ્યવદામાં આવ્યા છે તેને માટે ખામ નવા બીજા વમાવરાં પડે
તેમ નથી હતિ શમ્

આંગરોળ-મળિયાવાડ તા ૨૭-૩-'૦૭

[વસત પુ. ૩૧, અ. ૧, માધ સ. ૧૮૮૮ (સને ૧૯૩૨)] પ્ર ૧, -૨૭]

૩ ગુજરાતી વર્ણસમાચાર વર્ણોત્પત્તિનાં કાગળો

૧ વૈખરીથી ૧ ઉત્પન્ન થતો અખર મનસ્વિનિ તે વર્ણ

૧ વૈખરી શું? સાસઘરો ચાર પ્રકારની વાળી કદે છે જગેદની એક

વર્ણો અનેક છે. તે જુદા જુદા હોવાનાં કારણો:—

વાણીના “ત્રણ પદો જુદામાં રહેલા છે, તે વ્યક્ત નથી” એમ કહેવામા આવ્યું છે, તે દેટલુ સ્વાભાવિક છે, તે આનાથી જણાશે. મનીરી બ્રાહ્મણો આ ત્રણ અને નીચેની એક એમ ચારેયના જ્ઞાતા છે. અહીં બ્રાહ્મણો એટલે યોગસિદ્ધિ ધરાવનારા પરમ યોગીઓ સમજવાના છે. આ રીતે ત્રણ પ્રકારની વાણી ઉત્પન્ન કર્યા પછી વાયુ મુખમા કઠ તાલ મૂર્દા દત વગેરે સ્થાનોમા અથડાય છે, એટલે વિવક્ષિત અર્થવાળા વર્ણો ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાણી તે વૈખરી. આમ સમગ્રી રાકારો કે પરાનુ સ્થાન મગજ, પરવંતીનું સ્થાન નાભિ, મધ્યમાનું સ્થાન છાતી અને વૈખરીનું સ્થાન મુખ છે.

સર્વસાધારણ મનુષ્યને માત્ર વૈખરી વાણી જ ગોચર છે. અહીં નીચેની આપણી પ્રચલિત ઉક્તિ પણ ઉપયોગી થઈ પડશે —

રાજાછની ધોડી ત્રણ પગે ખોડી.

એક પગે હાલે ચાલે, પાતાળમાંથી પાણી કાઢે.

૨. અખંડ મૂલધ્વનિને જ વર્ણ કહે છે. ઝમન રાષ્ટ્રમા ગુનઅ, મૂનઅ, નૂનઅ એમ છ જુદા જુદા વર્ણો છે. એ પ્રત્યેક વર્ણ અખંડ છે. તેનો કાગ પડી શકે તેમ નથી. મટિજ આ પ્રત્યેક વર્ણને મૂળાક્ષર પણ કહેવામા આવે છે. કોઈને શંકા થાય કે ખ, મ, હ, જ્ઞ, ળ, ર્, ર્, ળ, ળ, ળ, ળ અને બ આ વર્ણો માત્ર એક મૂલધ્વનિવાળા છે કે બે મૂલધ્વનિવાળા ? બેરાક માત્ર કૂનઠ એમ બે વર્ણોના ઉચ્ચારણને ધરાવનાર ખૂ હોય તો તે એક મૂલધ્વનિવાળો ન લેખાય. પરંતુ તેવી સ્થિતિ નથી આ મહાપ્રાણ અક્ષરો સ્વાભાવિક છે, અને માત્ર એક મૂલધ્વનિવાળા થઈ ચૂક્યા છે.

૩. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ભૂતસૂક્ષ્મ ધ્વનિને વર્ણ કહે છે. મહાભૂતોમાં જો સૂક્ષ્મ ધ્વનિ કિંવા રાષ્ટ્ર નામનો ગુણ છે, તે જ ભૂતસૂક્ષ્મધ્વનિ. નેપાથિકા માને છે કે પાંચ મહાભૂતોમાના પ્રથમ આકાર તત્ત્વનો રાષ્ટ્ર એ ગુણ છે. જોરે જ માત્ર એક આકાર તત્ત્વ જ હોત અને તેમાથી સ્વતંત્ર રીતે રાષ્ટ્ર પ્રકટ થયો હોત તો તે માત્ર આકાર તત્ત્વનો જ ગુણ થાત પરંતુ તેવી સ્થિતિ નથી જ. સૃષ્ટિની કમિક ઉત્પત્તિમા આકાર તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી તેમાથી વાયુ, વાયુમાથી તેજ, તેજમાથી જલ, જલમાથી પૃથ્વી એ તત્ત્વો પ્રકટ થયા એ ચાર તત્ત્વો પ્રકટ થયા, તેઓની ક્રિયાથી મૂલ આકાર તત્ત્વમા રાષ્ટ્ર નમનું

કાર્ષપણ અર્થાત્મક વર્ણોચ્ચાર કરવાનો ઇચ્છા થતા બુદ્ધિએ કરી આત્મા અત કરણને પ્રેરણા કરે છે મન સરીગમા રહેવા અગ્નિને

ગુણ પ્રકટ થયો આકાશ એ બીજા ચારે તત્ત્વોનું સમવાયિ કારણ હોવાથી તેમ જ પૂર્વ પૂર્વનું તત્ત્વ પર તત્ત્વમા સમન્વિત રહેતું જ હોવાથી તે તે તત્ત્વોના ગુણો તે તે તત્ત્વમા રહ્યા અથમ આકાશમા શબ્દ, વાયુમા શબ્દ અને સ્પર્શ, તેજમા શબ્દ સ્પર્શ અને રૂપ, જલમા શબ્દ સ્પર્શ રૂપ અને રસ, અને પૃથ્વીમા શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગ્રંથ એ પાંચે ગુણો રહેલા જ શબ્દ અવકાશમા રહેલો છે, પરંતુ તેનો અનુભવ વાયુ દોય તો જ થાય છે, તેમ જ બીજા ભૂતોની પણ શબ્દને મદદ છે આ માટે જ વેદાંતીએ પાંચે મહાભૂતોમા શબ્દ નામનો ગુણ રહેલો છે તેમ કહે છે આ મૂલ્ય વનિ તે 'વર્ણ' એમ કહેતા પૂર્વે તેના પ્રકાર નાણવાની અપેક્ષા રહે છે આ જ્વનિ કિંવા શબ્દના એ પ્રકાર છે ૧ અબુદ્ધિદેતુક અને ૨ બુદ્ધિદેતુક મેધની મર્જના, સમુદ્રના ગોચરો એ અબુદ્ધિદેતુક વનિ છે એથી ઠવડું ચેતન પ્રાણીઓના કંઠમાથી નીકળતો વનિ એ વગેરે બુદ્ધિદેતુક છે (વગેરે શબ્દથી વાણીમાથી ઠઠાવવામા આવેલો વનિ એટલે કે જેમા ચેતન પ્રાણીની પ્રજ્ઞાનો હેશ પણ ઉપયોગ છે તેવી ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતો વનિ સમજવાનો છે આ રીતે વિજ્ઞાન સાક્ષને અનુસરી દૂગ્ધવણુ, પ્રતિ વનિ દેનાતા થતો એ વગેરેમાનો જ્વનિ થયપિ જડ વસ્તુઓમાથી આવેલો હોવા છતાં બુદ્ધિદેતુક છે)

પ્રેરે છે અગ્નિ નિકટસ્થ વાયુને પ્રેરે છે નાભિપ્રેશમાથી બેઠેલો
છાતીમા ફૂંતો તે વાયુ પ્રથમ મધ્યગને ઉત્પન્ન કરે છે, પછી કંઠ

વાની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ઇચ્છા કરે છે, તેટલા પૂનતો પણ મમ તો ધાય ન અને
ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય, માટે જ તે કૃતિસા ય છે નહિ કે સ્વાભાવિક પ્રાણી
માત્રમા શેડ હસડ એ સ્વાભાવિક છે તે તે ક્રિયામા જે જે ધ્વનિ ઉત્પન્ન
થાય છે, તે સ્વાભાવિક છે આ રીતે પશુ-પક્ષી વગેરેનો ધ્વનિ તે પણ
સ્વાભાવિક છે કૃતિસાધ્યને કાંઈ કાલ્પનિક કહે છે કાલ્પનિક એટલે
કલ્પનાજન્ય હિંવા મિથ્યા આ ધ્વનિ મિથ્યા તો નથી જ હોતો, કેમકે જો
તેમ કરે તો તેમાથી ઉત્પન્ન થતા વર્ગો પણ મિથ્યા કરતા વિવક્ષિત અર્થ જ
ન અર્પી શકે માત્ર તેમા ઉચ્ચારણ કરતી વખતે કાંઈ કૃતિ-ક્રિયાની આવશ્યકતા
રહે છે, એટલા માટે જ એ કાલ્પનિક નહિ પણ કૃતિસા ય છે આ
કૃતિગાથ ધ્વનિના બે બે છે ૧ વાદિત્રેનો ધ્વનિ અને ૨ વર્ણાત્મક સ્ફુટ
ધ્વનિ વાદિત્રેના ધ્વનિના બે ભેદ છે ૧ દોલનમાત્રા મૃદચ વગેરેનો અને
૨ સા, ફિ, ગ મ પ, ધ નિ એવા ત્રણ ઉત્પન્ન કરનારો ધ્વનિ આ બીજા
ભેદને ગતિરૂપ ધ્વનિ પણ કહેવામા આવે છે વર્ણાત્મક સ્ફુટ ધ્વનિ તે માનવ
પ્રાણીના મુખમાથી કં. તાતુ વગેરે સ્થાનોમા અચકાઈ ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ
છે પોપટ કોચા મેના વગેરે મનુષ્ય પ્રાણીના ગળદોની નકલ કરે છે, તેટલા
પૂરતો તેમના ધ્વનિનો આ વર્ગમા સમાવેશ થઈ શકે (જો કે તેઓની
સ્વરનળી મનુષ્યના જેવી ગમ્મિમ ન નથી હોતી તેથી શબ્દ વર્ણોચ્ચાર તેઓ
નથી કરી શકતા)

મુખમાથી નીકળેલો વર્ણ બધે જ હવાના થરમા ફેલાઈ જાય છે, એ
સિદ્ધાંત છે, છતાં ફરનો સ્ફુટવર્ણાત્મક શબ્દ આપો સામળી શકતી નથી.
ઈશ્વરે જ તેવી આપણા કાલની સ્થિતિ કરી છે કૃત્રિમ સાધનદ્વારા ગમે તેટલા
ફરથી આવતા અસ્ફુટ કે સ્ફુટ ધ્વનિને વિજ્ઞાનસાસ્ત્રની મદદથી સામળી શકાય
છે એ દરે માત્ર પૌરાણિક આચાર્યો નહિ પણ સાચી અને સૂચના પ્રકાર
જેવી સ્પષ્ટ વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે

૪ વર્ણ એટલે તાતુ વગેરે સ્થાનોમાથી બેઠેલો ધ્વનિવિરોધ માતૃકા-
ઓમા એવા અનેક મૂળ વર્ણ હિંવા અક્ષરો આપણે જાણ્યે છીએ. તેમા પ્રથમ

પ્રદેશમા ફરતો મધ્યમ સ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે મૂર્ધસ્થાનમા ફરતો તાર સ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે મૂર્ધસ્થાનમા આબ્યા પછી પ્રત્યાધાત પાનતા તે વાયુ કઠાદિ સ્થાનમાથી વિનસિત અર્થનાળો વર્ણ ઉત્પન્ન કરે છે આ રીતે વાયુ એ વર્ણનું ઉપાદાન કાગણ અને આત્મા

કથો વર્ણ ઉત્પન્ન થયો હશે એવી નિશ્ચાસા નરક થામ ગીતામા અતરોમા અકાર પરમાત્મા છે એવુ વિધાન મળી આવે ■ વસ્તુસ્થિતિએ બધા જ વર્ણોમા પ્રથમ થયેનો કોઈ પણ વણ હોય તો તે અકાર છે આર્યોનો પવિત્ર રાખ્દ છંદ (=અ+ક+મૂ) છે, તેમા પણ પ્રથમ અકાર છે એના ઉચ્ચારણ માટે કઠ ઓઠ અને નામિકાનો ઉપયોગ છે જ્ઞાસ જ્ઞામનળીમાથી કઠમા આવતા અકારને ઉત્પન્ન કરે છે અકારોચ્ચારણ કરતી વેળાએ મુખ ખુલ્લુ રાખવુ પડે છે ત્યાંથી ઉ ઉચ્ચારવા માટે પૂસ ઓઠ ભિગય નહિ તેવી રીતે જ્ઞાસને લખાવવા પડે છે અને જેવા ઓઠ બીકયા કે નામિકા સ્થાનમાથી અકાર ઉચ્ચારિત થાય છે આ ત્રણે વર્ણો સાથે બાવતા કુલ એવો પવિત્ર વનિ બહાર આવે છે યોગરાસ જણુ ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ પ્રથમ મને છે

યાગરાસમા વર્ણોત્પત્તિ વિશે વિચાર કરવામા આવ્યો છે મનુષ્યના શરીરમા બધા મળી છ ચક્ર કહેવા છે તે મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મહિપૂર, અનાહત વિશુદ્ધ, અગ્નિ અને સદસ્રદંત ફરેક ચક્રનો રંગ અને અધિષ્ઠાત્રી દેવતા જુદા જુદા કહ્યા છે આ છ ચક્રોમા સૌથી ઉપર મસ્તકમા સદસ્રદંત એ નામનુ ચક્ર છે, તેમા ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ માની છે તેની નીચે અગ્નિચક્ર, તેમાથી સર્વે સ્વરો ઉત્પન્ન થયા છે તે પછી કઠ ઉચ્ચારમા વચ્ચે અનાહત વિશુદ્ધચક્ર છે, તેમાથી કવર્ગ, ચવર્ગ, અને ટ, ઠ ઉત્પન્ન થાય છે તેની નીચે મહિપૂરચક્ર તેમાથી ડ, ઢ, ડા, ડવર્ગ અને ખ, ફ થયા છે તે નીચે સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રમાથી બ, ભ, મૂ, યૂ, ર, લૂ થયા છે અને છેલ્લા મૂલાધાર ચક્રમાથી વૂ, શ, પ, સૂ, હૂ એટલા વર્ણો ઉત્પન્ન થયા છે

બાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ યોગરાસની વર્ણોત્પત્તિ ઉપયોગી નથી, તેમ છતાં શરીરના અમુક ભાગોમાથી અમુક અમુક વર્ણો ઉત્પન્ન થયા છે તેટલી હકીકત પૂરતી અહીં આપવી અનુચિત નથી જ

ખાસાતઃ બાષાશાસ્ત્રીઓ પણ સર્વ સ્વરોને પ્રથમ ઉત્પન્ન પડેલા માને છે

૩. ગુજરાતી વર્ણસમાનાય

જન—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ- ચ, ઝ, જ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ઢ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, ળ.

આ ગુમાળીસ (૧૮-૬૦ ને ગણતાં છતાં ગણીએ) વર્ણો ફરજ સ્વતંત્ર છે.

મ્મ-દ્ સ્વીકારવામા આવ્યા છે. તે જ રીતે (:) વિસર્ગ પણ માત્ર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં જ પ્રયુક્ત છે. પરંતુ તેનું ઉચ્ચારણ સ્વતંત્ર તેમજ અત્યારે સુધી ગણવાઇ રહેલું છે, એટલે એક મૂલ્યવન્યાત્મક વર્ણોમાં તેનો સમાવેશ ન કરિયે તો વર્ણમાળા અધૂરી ન લેણાય.

['અ-ઇ-ઉ' ના સપ્રયત્ન ઉચ્ચારણ માટે આ લેખના અંતની પાટ્ટીપ અને નોંધ લેવી. તા. ૧૨-૮-૧૪૪]

૧. અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એ તદ્દન વિગ્ર ઉચ્ચારણો છે. એક જન્મેદના કાળથી તે લિપ્ત જ સ્વીકારાવેલાં છે. પ્રાકૃતમાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ હવું, તે અપભ્રંશમાં વ્યાપક બન્યું: તે અત્યારે ગુજરાતી-દિ હી-મરાઠી વગેરે પ્રાંતીય ભાષાઓમાં અતિ વ્યાપક દશામાં મોત્તર છે. ગુજરાતી વિદ્વાનોમંકે અનુનાસિકની પ્રાચીનતાની શોધનું પ્રથમ માન સ્વ. નરસિંહરાવ. ભો. દિવે-રિપાને જ છે, એ કે તેઓ આ અનુનાસિકને અનુસ્વારનો કોમલ ઉચ્ચાર માને છે. પરંતુ શિવનિએ અનુસ્વાર એ તો સ્વર પછી વધી પડતું મુઠાંટ મારતું નાસિકા-સ્થાનીય ઉચ્ચારણ છે, તે સ્વર પછી રહે છે, માટે જ તેને અનુસ્વાર કહેવામાં આવે છે, અનુનાસિક ઉચ્ચારણ કોઈપણ સ્વર નાસિકામાંથી ઉચ્ચારાનાં કરી છકાય છે. આ રીતે હ્રસ્વ સ્વર નાસિકામાંથી ઉચ્ચારાતાં એટલે સાનુનાસિક બનતાં લઘુ જ રહે: દીર્ઘ હોય તો ગુરુ રહે. તેથી બિલકું અનુસ્વાર હ્રસ્વ સ્વર પછી આવે તો તે હ્રસ્વ સ્વર ગુરુ બને છે. દીર્ઘ સ્વર પછી આવતા પદ્યપિ સ્વરની માત્રાઓ બે જ રહે છે, તથાપિ અનુસ્વાર સ્વરની બદલ વધી પડે છે. સં-ખાલો કાર્ત્ત્વ્ય (=કાર્ત્ત્વ્ય એવું ઉચ્ચારણ) અને કાર્ત્ત્વ્ય. ગુજરાતના અમુક ભાગમાં આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણના ત્રણ જુદા જુદા ઉચ્ચારણ થાય છે: અનુનાસિક કોમલ-કોમલવર-કોમલવર જુદા જુદા સંયોગોમા ઉચ્ચારિત થાય છે. તે શોધનું પ્રથમ માન પણ રા. નરસિંહરાવને જ છે. બેચક એ પ્રાંતીય છે, એટલે સાર્વેશિક ગુજરાતીમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ નથી.

૭. વિરેશીય ભાષાના, તેમાં ખાસ કરી અંગ્રેજી વાંચનાર તત્સમ લેખે

સ્થાન અને પ્રયત્ન

સ્થાન:—મરુત વૈયાકરણે આઠ સ્થાન આપ્યા છે—ઉચ્ચ,
કઠ, મૂર્ધા, નિર્દ્વામૂલ, દત, નાસિકા, ઓષ અને તાલુ એ આઠ
સ્થાનમાથી નીચેના વર્ણો ઉત્પન્ન થાય છે:—

મૂલવર્ણો

૮ કઠ—અ, કવર્ગ, ગ, હ અને વિમર્ગ,

તાલુ—ષ, ચવર્ગ, ય અને ર,

મૂર્ધા—(ઝ), ટવર્ગ, ટ અને ધ,

દત—(લ), તવર્ગ, લ અને ઝ,

ઓષ—ઉ, પવર્ગ;

નિર્દ્વામૂલ—ળ;

નાસિકા—અનુરવાગ, અનુનામિક અને દરેક વર્ગના છેલ્લા

વર્ણોના તે તે સ્થાન ઉપગત (ક, ઝ, ધ, ન, મ).—

સ્વીકારાયેલા શબ્દોમા આ ઉચ્ચારણુ આપણે કરીએ છીએ 'વળી આ ઉચ્ચારણુ
અમીણુ સાપામા છે જ, એટલે તેને અહીં આપ્યું છે તેવી જ સ્થિતિ કઠય
સૂની છે નાટકાદિના ત્યનમા અમીણ પાત્રોની સાપામા જ—જેને સ્થળે જ,
અને રા, ધ, સ જે સ્થળે સ પ્રયોજાયેલા હોય છે આ ઉચ્ચારણુ સ્વતંત્ર
છે. અર્થતાલબ કિંવા મૂર્ધન્યતર ટ-ઢ ને માટે તો ઉચે રાકા રહી જ નથી.

પ્રાતીય બેદે ચ-છ-જ-ઝ ના ઉચ્ચારણુ જુદા છે, તે બતાવવાનો
આશય રા નસિહરાવનો છે તેને માટે ત્યાં સ્થાના વિદ્વાનો ચ-છ-જ-ઝ

વૃદ્ધિવિધાનથી	હ નો ઔ, તેનું ઠઠ-ઓઠ સ્થાન
વિવૃત્તિવિધાનથી	અ નો આ, તેનું કઠ સ્થાન
૧૨ વિવૃત્તિવિધાનથી	એ નો ઐ, તેનું કઠ-તાલુ સ્થાન
વિવૃત્તિવિધાનથી	ઓ નો ઔ, તેનું કઠ-ઓઠ સ્થાન

પ્રયત્ન — આઠમી તર પ્રયત્નના પાંચ પ્રકાર છે — રપૃષ્ઠ ઇપ

રપૃષ્ઠ ઇપદ્વિવૃત્ત વિવૃત્ત અને સવૃત

વજ્રમાળાને) આદિ હસ્ત અક્ષર ઉચ્ચારવામાં જોડણી સરળતા છે તેટલી ખીજા કાઈ પણ વર્ણમાં નથી વસ્તુસ્થિતિએ અપ્રકારીઅચારણુ વખતે આમનળી મિથાએતી જ ગહેતી લાગે છે માટે સસ્કૃત વૈયા કંગ્રોએ હસ્ત અકારને સવૃત ગણ્યો છે બાકીના સ્વરોને) ઉચ્ચાર કરતા આમનળી બિધડેલી ગહે છે એટલે તે બધા વિવૃત્ત કહેવાય છે રા પ સ્, સ, અને હુ ના ઉચ્ચારણમાં આસનળી કાઈક બિધડેલી

ક્રિયા છે તેમાં પૂર્વે જે સ્વાસ કઠમાંથી ખેંચવા પડે છે તેટલો જ તે ઉપરાંત સ્વાસ ખેંચવા પડે છે અ+એ, અ+ઓને અતિ હાપથી બોલતાં ઐ ઔ રૂપે આપણે બોલ્યે છીએ

રહે છે માટે તે ઈષદ્વિવૃત્ત કહેવાય છે. ય્, ર, લ્, વ્ નાં ઉચ્ચારણ કરતાં જીભ તેનાં રચાનેમાં નહિ જોવો જ સ્પર્શ કરે છે, માટે તેઓને ઇષદ્વૃષ્ટ કહ્યા છે. જ્યારે ક્ થી મ્ સુધીના પચીસ અને જ્, ડ, ઢ, અને ણ, આ ઓગણત્રીસ વર્ણોનો વૃષ્ટ પ્રવર્તન છે.

આ આખ્યેતર પ્રવર્તનથી સારો વર્ણસમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેમાંના દરેકની બિન્ન બિન્ન ઉત્પત્તિ બાદ પ્રવર્તન ઉપર અવલંબી રહી છે.

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સ્વરોના ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા ત્રણ પ્રવર્તન છે. એકનો એક સ્વર જાયેથી ઉચ્ચારાતાં ઉદાત્ત, નીચેથી ઉચ્ચારાનાં અનુદાત્ત અને મધ્યમ માનથી ઉચ્ચારાતાં સ્વરિત થતો. વેદમાં આ બેદો હતા, પણ પાછળથી એ બેદ ટળી સામાન્ય રીતે સીધી સાદી વાણીમાં ધણું કરી સ્વરિત જ સ્વરો રહ્યા છે. [(Pitch Accent)—સાંગીતિક સ્વરભારનો પ્રકાર એ ઉપરના ત્રણો.

વેદકાળમાં ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત ઉચ્ચારણો કેવાં હતાં, તે જાણવાનું અત્યારે સીધું સાધન નથી; માત્ર વેદપાઠીઓ તેને હાથના ઉપર, ત્રીચે, સમાંતર હલનથી બતાવે છે.

આપણી ભાષામાં નીચેનાં સ્થળોએ જુદા પ્રકારનો સ્વરબેદ

અનુસાર અનુનામિક અને વિમર્ગ એ સ્વરના ધર્મ છે એટલે તેના જુગ પ્રયત્ન નથી, માત્ર સ્થાન જુદાં છે. (જુઓ સ્થાન)

૨૨ગે બધા જ અલ્પપ્રાણ છે. આ ઉપરથી એક તરફ સમજાગે કે પ્રયત્ન વિના વર્ણોત્પત્તિ નથી જ.

તા ૨ : ૧૦ : ૧૯૪૩

[એસ. પી. ગાહ સ્મારક મથ અને ૧૯૪૧, પૃ. ૮૧-૮૬]

૪. વર્ણશિક્ષા

સંસ્કૃત ભાષામાં વૈજ્ઞિક હિચ્ચાગ્રહોને યથાસ્વરૂપ જાળવી રાખવાને માટે મહર્ષિઓએ પ્રાતિશાખ્યો તેમ જ શિક્ષાત્રયો ગ્રંથો છે; તેને પ્રતાપે અઘાપિ-પર્યંત એક માત્રના પશ્ચદેશક વિના સહિતા-પાઠો સચવાઈ રહ્યા છે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી ઉપરના મહર્ષિ પતંજલિના મહા-ભાષ્યમાં પચ્ચશ આદ્રિકમા હિચ્ચાગ્રશુદ્ધિ ઉપર અતિ વજન આપવામાં આવેલું છે ત્યારે તેમ જ વર્ણથી દુષ્ટ, એવા શબ્દના પ્રયોગનો પતંજલિ મખત નિગેધ કરે છે મમઝ વિનાના ખાતરી પાડ માત્રને તે અગ્નિ ન હોય ત્યાં ચૂકા સાકડા નાખી અગ્નિ મેળવવાની ઇચ્છા સાથે મગખાવે છે

જેના ઉપર ૧૪લાગ નથી, તેવો સ્વર : કમલ, ધરમ

૧૫લઘુપ્રયત્ન અક્ષર મર્વત્ર સ્વરભારવાળા અંગ પછી કમલ,

ધરમ, વાત.

[આ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વગિત તો નથી, તે Stress Accent છે.]

આ સ્વરોની વાત યદ્ય. વિવાગ, સવાગ, શ્વાસ, નાદ, ધોષ,

અધોષ, અદ્યપ્રાણ અને મહાપ્રાણ એ આઠ પ્રયત્નથી સ્થાનભેદે ભુદા

ભુદા વ્યજન ઉત્પન્ન થાય છે જ્યાં પ્રયત્ન સમાન હશે ત્યાં સ્થાનભેદે

મળશે, જ્યાં સ્થાન સમાન હશે ત્યાં પ્રયત્નભેદે હશે, અને જ્યાં સ્થાન

અને પ્રયત્ન સમાન હશે ત્યાં તે વર્ણ કોઈ બીજા સ્થાનની મદદથી

બોલાતો હશે નીચેના કોષ ઉપરથી એ વસ્તુ સારી રીતે મમજાગે:—

સ્થાન	પ્રયત્ન				
	વિવાગ, શ્વાસ, અધોષ		સવાગ, નાદ, ધોષ		
	અદ્યપ્રાણ	મહાપ્રાણ	અદ્યપ્રાણ	મહાપ્રાણ	અદ્યપ્રાણ
કઠ	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ
તાલુ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
મૂર્ધા	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
દંત	ત	થ	દ	ધ	ન
ગ્રોહ	પ	ફ	બ	ભ	મ
તાલુ		શ	ય		
મૂર્ધા		ષ	ર		
દંત		સ	લ		
કઠ		મ		હ	
દંતનાડુ				ળ	
મૂર્ધાતાલુ			ડ	ૃ	
દંતગ્રોહ			વ		
જિહ્વામુખ				ળ	

આ પાંચ
વર્ણો નાસિકા
સ્થાનની
મદદથી
ઉચ્ચારાય છે.

૧૪. અસમસ્ત શબ્દોમાં સ્વરભારવાળા અનંત્ય સ્વર પડેવાને સ્વર સ્વરભારવાળો નથી.

૧૫ જેના ઉપર ભાર નથી એવો અનાદિ અ [સંયુક્ત વ્યજનમાં

અનુચાર અનુનામિક અને વિમર્ગ એ સ્વરના ધર્મ છે એટલે તેના જુદા પ્રયત્ન નથી, માત્ર સ્થાન જુદા છે. (જુઓ સ્થાન)

૨૪૨ો બધા જ અલ્પપ્રાણ છે આ ઉપરથી એક તરફ સમઝાગે કે પ્રયત્ન વિના વર્ણોત્પત્તિ નથી જ.

તા ૨ : ૧૦ ૧૯૪૩

[એસ પી શાહ સ્મારક મથ સને ૧૯૪૧, પૃ ૮૧-૮૬]

૪. વર્ણશિક્ષા

સ્વરૂપ જાપામાં વૈદિક હિર્યાગ્નોને યથારૂપ જાળવી રાખવાને માટે મહર્ષિઓએ પ્રાતિશાખ્યો તેમ જ શિક્ષાગ્રંથો રચ્યા છે, તેને પ્રતાપે અઘાપિ-પર્યંત એક માત્રના પશુ ફેરફાર વિના સહિતા-પાઠો સચવાઈ રહ્યા છે પાશ્વિનીની અષ્ટાખ્યાયી ઉપરના મહર્ષિ પતંજલિના મહાભાષ્યમાં પંચમ આદિકમાં હિર્યાગ્ન્યુક્તિ ઉપર અતિ વજન આપવામાં આવેલું છે ચર તેમ જ વર્ણથી દુષ્ટ, એવા શબ્દના પ્રયોગનો પતંજલિ મખત નિષેધ કરે છે મમઝ વિનાના ખાલી પાઠ માત્રને તે અગ્નિ ન હોય ત્યાં ચૂકા વાક્યા નાખી અગ્નિ મેળવવાની ઇચ્છા સાથે સંગ્રામે છે

જેના ઉપર ૧૪ભાર નથી, તેવો સ્વર : હમઝ, ધરમ

૧૫લઘુપ્રયત્ન અક્ષર મર્વત્ર સ્વરભારવાળા સ્વર પછી : હમલ,

ધરમ, વાત.

[આ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વગ્નિત તો નથી. તે Sircss Accent છે.]

આ સ્વરોની વાત થઇ. વિવાર, સંવાર, શ્વાસ, નાદ, ધેય,

અધેય, અદ્વપ્રાણ અને મહાપ્રાણ એ આઠ પ્રયત્નથી સ્થાનભેદ જુદા

જુદા વ્યજન ઉત્પન્ન થાય છે જ્યાં પ્રયત્ન સમાન હશે ત્યાં સ્થાનભેદ

મળશે, જ્યાં સ્થાન સમાન હશે ત્યાં પ્રયત્નભેદ હશે; અને જ્યાં સ્થાન

અને પ્રયત્ન સમાન હશે ત્યાં તે વર્ણ કોઈ બીજા સ્થાનની મદદથી

બોલાતો હશે. નીચેના કોઈ ઉપગ્રથી એ વસ્તુ મારી ગીતે મમજાગે:—

સ્થાન	પ્રયત્ન				
	વિવાર, શ્વાસ, અધેય		સંવાર, નાદ, ધેય		
	અદ્વપ્રાણ	મહાપ્રાણ	અદ્વપ્રાણ	મહાપ્રાણ	અદ્વપ્રાણ
કઠ	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ
તાલુ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
મૂર્ધા	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
દંત	ત	થ	દ	ધ	ન
ગ્રોહ	પ	ફ	બ	ભ	મ
તાલુ		શ	ય		
મૂર્ધા		ષ	ર		
દંત		મ	લ		
કંઠ		ગ		હ	મા પાચ વર્ણો નાસિએ
દંતતાલુ				ળ	સ્થાનની મદદથી
મૂર્ધતાલુ			ડ	ૃ	ઉચ્ચાગય છે.
દંતગ્રોહ			વ		
નિર્ણામવ				ળ	

૧૪. અસમસ્ત શબ્દોમાં સ્વરભારવાળા અર્નાંત્ય સ્વર પાડેવાને સ્વર સ્વરભારવાળો નથી.

૧૫ જેના ઉપર ભાર નથી એવો અનાદિ અ (સંયુક્ત વ્યજનમાં

અનુગ્રાહ અનુનામિક અને વિમર્ગ એ સ્વરના ધર્મ છે એટલે તેના જુદા પ્રયત્ન નથી, માત્ર ધ્યાન જુદાં છે. (જુઓ સ્થાન)

સ્વરો બધા જ અર્ધપ્રાણ છે આ ઉપરથી એક તરફ સમઝાગે કે પ્રયત્ન વિના વર્ણોત્પત્તિ નથી જ.

તા. ૨ : ૧૦ : ૧૯૪૩

[એમ. પી. ગાહ સ્મારક ગ્રંથ સને ૧૯૪૧, પૃ ૮૧-૮૯]

૪. વર્ણશિક્ષા

સંસ્કૃત લાપાખા વૈદિક ઉચ્ચારણને યથાસ્વરૂપ જાળવી રાખવાને માટે મદ્યિઓએ પ્રાતિસાખ્યો તેમ જ શિષ્યાગ્રથો ગ્રંથો છે; તેને પ્રતાપે અઘાપિ-પર્વત એક માત્રના પથ દેરફાર વિના સહિતા-પાઠો મચવાઈ ગયા છે પાણિનિની અપ્તાધ્યાયી ઉપરના મદ્યિ પતજલિના મદ્દા-લાખ્યમા પંપથ આર્શિકમા ઉચ્ચારશુદ્ધિ ઉપર અતિ વજન આપવામાં આવેલું છે સ્વગ તેમ જ વર્ણથી દુષ્ટ, એવા સખ્તના પ્રયોગનો પતજલિ મખત નિષેધ કરે છે મમઝ વિનાના ખાલી પાઠ માત્રને તે અગ્નિ ન હોય ત્યાં ચૂકા લાકડા નાખી અગ્નિ મેળવવાની ઇચ્છા સાથે મગખાવે છે

ભાવનગર અને ચરોતર વગેરેમાં નિવૃત્તતર એ-ઓ, તેનાં યોગ્ય સ્થળોએ ત્યાંની પ્રજા બરાબર ઉચ્ચારી શકે છે. તેથી બિલકુલ તે સિવાયના અન્ય પ્રાંતોમાં નિવૃત્તતર એ ઓ ના માદા એ-ઓ તો ઠીક પણ તેના અગ્રેષ્ઠ શબ્દોમાંના એ આ' ને સ્થળે પણ માદા એ-ઓ' પ્રયોજે છે બેશક જે પ્રાંતીય બોદે છે તે જુદા જુદા પ્રાંતની પ્રજા ઉચ્ચારી ન શકે, તેમ છતાં જે સામાન્ય રીતે સમાન ઉચ્ચારણો હોય તે ટૂંકાનાથેવી પ્રજા એક સગળી રીતે ઉચ્ચારી શકે છે વર્ણશિક્ષાનું પ્રયોજન પણ એ મર્વ સામાન્ય ઉચ્ચારણો માટે છે. ગુજરાતી ભાષા એ આખા ગુજરાત પ્રાંતની મદાભાષા છે. ગુજરાતી ભાષા તરફ જેને પ્રેમ છે તેના તેનો મપૂત તેના ઉચ્ચારણોનો થતો નાશ ન જ જોઈ શકે.

ઉચ્ચાગ્રણના દોષને લીધે ભાષાનું સ્વરૂપ નષ્ટ થાય છે. પ્રથમ આપણા આર્યોની એક જ ભાષા હતી, તેમાંથી જેમ જેમ લોકો જુદા જુદા દેશમાં પથરાતાં ગયા, તેમ તેમ હવા, પાણી, દેશ, કાળ, સ્થાની સ્થાવી પ્રજાનો સંસર્ગ, આમાન્ય પ્રજાની ઓછી કેળવણી એ અને એવા બીજાં અનેક કારણોને લીધે નવી નવી ભાષાઓ મૂળભાષી વિકાર પામતી પામતી ઉત્પન્ન થયા લાગ્યાં એ વિષય અહીં અપ્રસ્તુત દોષાથી વધુ આપવો યોગ્ય નથી આ બધા ઉપરથી તરત એ લેવાનું કે આપણા ગુજરાતની મદાભાષા ગુજરાતી જનતા સ્વરૂપવાળી છે. ઉપરનાં કેટલાક કારણોને લીધે ભાષામાં દિનપે દિન વિકારો તો થવાના જ તે વિકારો પોતાનું મામાન્ય સંપૂર્ણપણે જમાવી નવી ભાષા ઉત્પન્ન કરે તે મન્યે આપણી અત્યારની ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ જાણવું મુશ્કેલ થઈ પડે. આ કારણથી કેળવાયેલા લોકોમાં ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ સચવાઈ રહે એ માટે વ્યાકરણ કાચ વર્ણશિક્ષા આદિ સાધનોની અપેક્ષા રહે છે.

વર્ણોચ્ચાર કરનાં ઘણી ચીવટ ગાખવી જોઈએ આ સબધે પ્રાચીન શિક્ષાકાગ્રે પાશ્ચિનિ-વાચવદ્કથ-આદિ મહર્ષિઓએ ખામ મૂચનાઓ આપી છે તે દુનિયાભરની ભાષાઓ માટે પણ અતિ ઉપયોગી છે. તે મહર્ષિઓએ નીચેના ૧૪ પ્રકારે વર્ણોચ્ચાર-દોષ માન્યો છે:—

શક્તિ, ભીત, ધોધન, અચક્ત, અનુનાસિક, કાકરવર, કાપાળી સ્વર, સ્થાન દ્વંદ્વ, ભિન્ન સ્વર, રિરમ, મમગડિયુ, આકરું, વિદ્વજ, તાલુ-દોષગણ. આમ ૧૪ પ્રકારનું ઉચ્ચાગ્રણ દોષાત્મક છે.

વર્ણોચ્ચાર-ગુણ.—માધુર્ય, સ્પષ્ટ અક્ષર, પદ્મજેદ, સુસ્વર, ધૈર્ય અને હા સદિત, આ છ વર્ણોચ્ચારના ગુણ છે.

પાશ્ચિનિ અને વાચવદ્કથ નીચેના છને અધમ પાઠક ગણે છે:—

૧. માતો દોષ તેમ જોલનાર, ૨ હિતાવળ જોલનાર, ૩. માયુ ધુણાવનો જોલનાર ૪. મમઝ વિના માત લખ્યુ જ વાચનાર, ૫. અર્થના ભાન વિના જોલનાર અને ૬. મદકડે જોલનાર.

મુખમાંથી પડી જશે માતો કગડાઈ જશે તેવા ભયથી વાધણ જે પ્રમાણે પોતાના બચ્ચાંઆને દાઢથી લઈ જાય છે તેને લેશ પણ તકલીફ થવા દેતી નથી તે પ્રમાણે વક્તાએ વણાચ્ચાર યથારથાન તેમ જ યથાપ્રયત્ન બગબર જાળવી કગડાનો છે .

સ્વગ્ના સરકૃત વંધાક-શોએ ત્રણ બેદ આપ્યા છે ૧ હ્રસ્વ, ૨ દીર્ઘ અને ૩ પ્લુત હ્રસ્વ એક માત્રાનો સમય રોકે છે, ૨દીર્ઘ બે

૨ આ ઈ, ઈ એ, એ, ઐ ઓ, ઓ, ઔ આ સ્વરોના દીર્ઘ ઉચ્ચારણ છ ગુજરાતીમાં પણ તેના ઉચ્ચારણે દીર્ઘ છે આમાના-એ-ઓ ના હાવની ભારા ઓમા હ્રસ્વ ઉચ્ચારણે પણ છે નૂની પાલિ, પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં એ-ઓ હ્રસ્વ હતા એ ભાષાઓમાં એવો એક સામાન્ય નિયમ છે કે જોડાક્ષરની પૂર્વનો વર્ણ હ્રસ્વ જ હાખાય અને જોડાક્ષરના આઘર્ણના યડાથી માત્રા બે રહે આમ છતાં તેવા સંજોગોમાં એ-ઓવાળા શબ્દો મળી આવે છે ત્યાં માત્ર તે એ-ઓ હ્રસ્વ માન્યા છે અથેછ ભાષામાં જેમાં તેની વર્ણમાલ્યાનો 'ઈ' સ્વર હોય છે તેવા શબ્દોમાં તેણે હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ અનુભવાય છે જેમકે પેન, પેન્સિવ વગેરે ગુજરાતીમાં પણ સ્થળ પ્રમાણે દેખ-એ હ વગેરે ધાતુઓ ઉપરથી આવેલા સાધિત ધાતુઓમાં સ્વરભાર પ્રત્યયના આદિ સ્વર ઉપર રહેતો ન હોવાથી એ-ઓ અસ્વરિત થતા હ્રસ્વ જેવા ઉચ્ચારણા હોય તેમ મળી આવે છે, છતાં શિષ્ટ લોકો યોગી રીતે દીર્ઘ ઉચ્ચારે છે મધ્યકલીન ગુજરાતીમાં હ્રસ્વ એ-ઓ કેટલીક વાર સાપડે છે બિંધ્ય કાળના રૂપોમાં પ્રથમ દ્વિતીય પુરુષમાં ઝોશ તેમ જ યોસ પ્રત્યયવાળા રૂપો મળે છે, જેવા કે કરેમ, ગાયોસ વગેરે ન મા ઉચ્ચારણ પ્રાય હ્રસ્વ જ હોય છે પ્રાય કહેવાનું પ્રયોજન એ કે ધણે પ્રસંગે દીર્ઘોચ્ચારણ પણ હોય છે તે જ રીતે તમ્બો-તક્કો, અમ્બો-અક્કોમાં ઉચ્ચારણ હ્રસ્વ મળે છે મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ત્રીજી શૃંગિકામાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ન્યા એ પ્રત્યય તેમ જ જેસડ પેસડ, ધેઈ પેઈ વગેરે શબ્દો હોય છે ત્યાં હ્રસ્વ ઈાર પ્રોત્તલયલો દીસે છે ગિસિ, પિસિ, ત્રિવિ, પિવિ તેમ જ ઓઠારને સ્થળે આઠ્યુ, ગ્યુ કુલ્લ વગેરે આ રૂપો પ્રથમ શૃંગિકાના અઠ્ઠ-અઠ્ઠ ઉપરથી ઠારી આવ્યા છે આમાં 'એ-ઓ ના હ્રસ્વોચ્ચારણની અસર હોય તેમ લાગે છે કરેસ, ગાયોસ, તમ્બો-ક્કો, અમ્બો-ક્કોમાં અઠ્ઠ-અઠ્ઠ એવા સંયાગો ન હોવાને વધે તેમાં એ-ઓ જેમ ને જેમ ૧૬૧ છે અત્યારે પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં બેસે

માત્રા જોટલો સમય રોકે છે, બ્યારે પ્શુત તથા માત્રા જોટલો સમય. ગુજરાતી બાષામાં સ્વરના હ્રસ્વ અને દીર્ઘ એ બે ભેદ જ રહ્યા. દિંદતી બધી જ બાષાઓમાં પ્શુત સ્વરનો પ્રચાર વ્યાકરણોમાંથી નષ્ટ થઈ ચૂક્યો છે; માત્ર સંજોષનમાં અકારાંત શબ્દ હોય તો તેની પૂર્વેનો સ્વર અને અકાર મિલાવનો સ્વર અંતે હોય તો તે પ્શુત ઉચ્ચારાય છે. ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા સ્વરોના તથા

૭ ને સ્થળે કાઠક ખિસિ છિ કિંવા 'જેસે છે' એમ હ્રસ્વ એકારવાળાં રૂપો સંભળાય છે. બૂની હિંદીમાં પણ હ્રસ્વ એ-ઓ મળી આવે છે. ગુજરાતના કાઠ કાઠ માત્રમાં સ્વર પછી યેહુ' ને સ્થળે યહુ' આડું ઉચ્ચારણ કરવા તાફ વધણ છે તે ફક્તના દલ્હાના ઉચ્ચારણને આભારી છે. ગદ્યકું, વગેરે તે બધેકું છે.

આ હ્રસ્વ-એ-ઓ અતિ પ્રાચીન છે. 'સુવનાત્મક બાષાશાસ્ત્રીઓએ બૂની અવેસ્તા, લેટિન, ગ્રીક વગેરે વૈદિક બાષાની સહચરી બાષાઓ અને સહચરી-બાષાઓમાંથી કિતરી આવેલી બાષાઓમાં તેના સ્થળો જણાવ્યા છે. વૈદિકમાં ન્યા અક્ષર છે તેવા ધક્ષા શબ્દોમાં તે સહચરી બાષાઓમાં હ્રસ્વ એ અથવા ઓ મળી આવે છે.

સં.	અ	મં.	અ.
નરમ્	નરેમ્ (એ હ્રસ્વ)	અઠમ્	આઠેમ્ (એ હ્રસ્વ)
રથમ્	રથેમ્ („ „)	વયમ્	વયેમ્ („ „)
અયમ્	અયેમ્ („ „)	અસ્મવમ્	અક્ષાવેમ્ („ „)
સં.	લે.	મં.	લે.
અષ્ટં	ઓવટો (ઓ હ્રસ્વ)	સપ્ત	સેટમ્ (એ હ્રસ્વ)
પતિ	પોટિમ્ („ „)	દશ	કીસેમ્ („ „)

વગેરે અનેક ઉદાહરણો છે.

[અવેસ્તામાં 'એ' હ્રસ્વ છે. એ બાષામાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ-ભેદે ઇના તથા અને ઓ ના બે ભેદ છે.]

ઉપદેશ:—એ-ઓ નાં ચાત્ર ઉચ્ચારણો આજે ગુજરાતમાં સ્પષ્ટ છે, અને બાષાશાસ્ત્ર તેમ વ્યાકરણમાં એ નોંધવાં જોઈશે. [૧૧-૮-૪૪]

જે બાહ્ય પ્રયત્ન આપ્યા હો તેમ જ મનુષ્ય-વિનુષ્ય એવા સ્વરોના
જે આબ્યતર પ્રયત્ન આપ્યા છે તેનું બગમન ધ્યાન નાખવાથી
વક્તા ઉચ્ચારદોષથી બચી જાય છે. ઉચ્ચારદોષ એ વક્તાનું
મોટામાં મોટું દુષણ છે. ગમે તેવું મારું કહેવાની શક્તિરાજો વક્તા
હોય પણ જો તેનામાં ઉચ્ચારદોષ હોય તો શ્રાવણો ઉપર તેના
શબ્દની ખીમત ઢીની પડે છે.

ઉપર ચર્ચાશિક્ષામાં પ્રયત્નના પ્રે બેઠ માંડેલા આબ્યતર પ્રયત્નના
પાંચે પ્રકાર અને બાહ્ય પ્રયત્નના ઉત્તમ અનુત્તમ સ્વરિત, ધોષ,
અધોષ અદ્યપ્રાણ અને મદાપ્રાણમાં જે જાતની ભુખમાં ક્રિયા થાય
છે તેનું સચન થઈ ચૂક્યું છે. બાકી ગેવા રિવાજ, મનાર, શ્વાસ,
નાદ આ ચાર પ્રયત્નમાં જે જાતનો જિવા છે તે સમજવા જેવી છે.
આના જાનથી વણમનથી શિક્ષા મપૂર્ણ થાય જોડના અધોષ ક્રિયા
કહોડ વર્ણ છે. ત્યોના ઉચ્ચારણમાં મુખ અદ્યના ભાગમાં વધુ પોણું
ક્રિયા વિજિત થાય છે. એટલે કે કંઠની બારી અને શ્વાસનળી વિમ્મિત
થાય છે અને શ્વાસ ભગાય છે. કંઠની બારીનું વિમ્મિત થવું તે વિવાર
પ્રયત્ન અને શ્વાસનળીનું વિમ્મિત થવું તે શ્વાસ પ્રયત્ન, ધ, ખ, ચ,
છ, ટ, ન, ય, ર, લ, શ, ષ, મ, નના ઉચ્ચારણમાં આ
સ્વાભાવિક ક્રિયા છે. જ્યારે બાકીના બજતોમાં કંઠની બારી બિડાયા
જેવી જ રહે છે. જ્યારે શ્વાસનળી સ્વાભાવિક ગિયતિમાં જ રહે છે.
કંઠની બારીની બિડાયાજેવી સ્થિતિ તે સ્વાર પ્રયત્ન અને શ્વાસનળીની
સ્વાભાવિક સ્થિતિ જના ધ્વનિ બહાર ચૂાવે જ, એ તાદ પ્રયત્ન.

આ ગીતે ત્યોના બારીનું અભ્યાસથી ત્યોચ્ચારણ સ્પષ્ટ અને
સ્વાભાવિક બને છે.

તા. ૪-૧૦-૧૯૨૩

[ગુજરાતી ધ્વનિ-દોષોત્સવી અક-સને ૧૦૩૭, પૃ. ૧૧-૧૨]

૫. ગુજરાતની બોલીઓ

સુમધ્ય ભારતવર્ષ અનેક ભાષાઓમાં વિભક્ત છે એવા પદ્ધતિઓના ફેલાવેલા સિદ્ધાંતને જ્યારે આપણે લક્ષ્ય કરીએ છીએ ત્યારે સુદ્ધિ બહાર મારી જાય છે. સૈકાઓ થયાં એક જ સંસ્કૃતિનાં માવજીત ધારી વિજયદેવના દેશને અનેક ભાષાઓ હોય એ મળે ઊતરી શકતું નથી. અનેક ભાષાઓ નક્કી કરનારા વિદ્વાનોને પણ મૂળમાં ભારતવર્ષમાં, બેથી ત્રીજી પૂર્ણ ભાષાનો પત્તો લાગ્યો નથી એ સત્ય જ્યારે આપણા સમક્ષ ખડું થાય છે ત્યારે જ અનેક ભાષાઓ હોવાના વાદનું તથ્ય (?) સમજાય છે.

આપણા સિદ્ધાંતવાળાં ઇતિહાસ મળે છે તે પહેલાંની વાત કરતાં ભારતવર્ષનો ભાષાની દૃષ્ટિએ ખ્યાલ કરતાં બે પ્રકાર જણવામાં આવ્યા છે; તે આર્ય અને દ્રવિડ. એની પૂર્વે ભારતવર્ષમાં એક પછી એક "નિગ્રો" અને "એસ્ટ્રો" ભાષાભાષી પ્રજા થઇ ગઈ છે એવો એક વાદ છે; અને તેના અવશેષો આર્ય અને દ્રવિડ એ બેઉ ભાષાઓના વંશવેદમાં સચવાઈ પણ રહેલા છે; પણ માત્ર થોડા અવશેષરૂપે થોડા શબ્દોમાં જ. એનું સ્વતંત્ર ભાષાત્વ અસ્તિત્વ આજે ભારતવર્ષમાં ક્યાંય પણ નથી રહ્યું. સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી માત્ર બે જ પ્રધાન ભાષાઓ ભારતવર્ષમાં આજ દિવસ સુધી જળવાઈ રહેલી છે; તે આર્ય અને દ્રવિડ. નોએના દક્ષિણ ભારતવર્ષમાં દ્રવિડ ભાષામાંથી ઊતરી આવેલી મંખ્યામંધ બોલીઓ છે, જેના ઉપર પણ આર્યભાષાના શબ્દકોશની ભારે લાક્ષણિક યુક્તિ છે; એટલે કે ભાષાને લગતું બંધારણ બાદ કરતાં શબ્દસંગ્રહમાં કેટલોક ભાગ આર્ય-શબ્દોનો છે. ઊલટ પક્ષે આર્યભાષામાંથી ઊતરી આવેલી સખ્યામંધ બોલીઓમાં દ્રવિડ શબ્દોનું પ્રમાણ જીવનામાં કાંઈક ઓછું છે. છતાં આ બે મૂ્યની ભાષાઓનું બંધારણ ભારતવર્ષમાં સ્વતંત્ર રીતે છે જ અને તે જ ભારતવર્ષમાં પ્રધાન બે મૂ્ય-આર્ય અને દ્રવિડ-ની ભાષાઓના અસ્તિત્વને કહે છે.

આર્યભાષા અને દ્રવિડભાષા મૂળે ભારતવર્ષની નથી, એ બદારથી અહીં આવેની પ્રગ્નઓ લાની છે અને તે અહીં રિચર થઇ છે આમાં દ્રવિડભાષાનો આગમ જૂનેગો છે ઈ મ પૂર્વે ૩૫૦૦ થી પૂર્વના મમયમા દ્રવિડભાષાભાષીઓ -કૃતેન્કૃતે આ જમિમા આની રિચર થઇ ચૂક્યા હતા મોહેન્જોદારો અને હગપ્પામા મળેલા અવશેષોમાથી અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જે મધ્ય મત થો જાહેરમા આવ્યા છે તેને જોતા એ સ્થાનોની તત્કાલીન મસ્કૃતિ આર્યોતર જણાય છે ઈ મ. પૂર્વે ૩૫૦૦ ની આશગની મધિથી નજીબતા મમયમા આર્યપ્રગ્નઓ ભાગત વર્ષમાં -કૃતેન્કૃતે આવવા લાગી, દ્રવિડ ભાષામધીઓ ધીમેધીમે -ક્ષિણ ભારતવર્ષમા ખગવા લાગ્યા અને ઈ સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ આસપાસ આવતા તે સમય ભાગતવર્ષમા ગને ભાષા અને બને મસ્કૃતિ વચ્ચે પુષ્પળ સેડડેડેડ થઇ ગયેલી માલુમ પડે છે ઋગ્વેદની ભાષાનું ૨૨૩૫ જોતા તેમા દ્રવિડમૂળના શબ્દો અને આર્યધૂયની ભાષાઓને અપરિચિત એવા મૂર્ધન્યનર્થો સિદ્ધસ્વરૂપે સ્થાપિત થઈ ગયેલા મળે છે અને સુનકાળમા આવતાં ધાર્મિક અને સામાજિક રીતરિવાજોમા પણ પગપગ ખૂન વિનિમય થઇ ગયેલો જણાય છે આર્યોને અપરિચિત એવી ભૂતિપૂજા અને યોગની વિદ્યા એ આર્યોને દ્રવિડો તન્કથી મળેલી છે, તો કોનટ પક્ષે દ્રવિડ પ્રગ્નમા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક સખ્યા હા વિધિઓ દાખલ થઈ ગઈ અને આજે તો ધાર્મિક અને સામાજિક બંધનોમા અર્યો અને દ્રવિડપ્રગ્નમા સૂચ્ય બેદ શોધોયે જડતો નથી મસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ (માન જૂજગળ અપવાદે) ઉભય પ્રગ્નની અવગ મસ્કૃતિ છે એમ કદી શકાય તેવી આજે રિચતિ ગદીરે નથી

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરના મસ્કૃતિથી એમતા અનુભવતા આ દેશમા અનેક વિભિન્ન ભાષાઓ છે એમ કહેવું એ ન્યાય લાગતું નથી એથી જો હું એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ભારતવર્ષમા પ્રધાન એ ભાષાઓ છે આર્ય અને દ્રવિડ અને આજે પ્રાંતપ્રાંતની દૃષ્ટિએ

અનેક બેદો મળે છે તે ભાષાઓ નહિ, પણ બોલીઓ છે. પરસ્પર 'પુષ્કળ બેદ ઉચ્ચારણબેદે વિભિન્ન સંદર્ભવૃત્તિઓને આભારી છે, નહિ કે વિભિન્ન બધારણને, કેમકે નહિ તો ૧૦ મી સદીમાં બંગાળા અને નેપાળમાં સાહિત્યની બોલી તરીકે સ્વીકારાયેલા સ્વરૂપની ગુજરાત અને મારવાડની તત્કાલીન સાહિત્યની 'બોલી' સાથે જે એકરૂપતા છે તે શા માટે છે તેનો ખુલાસો મેળવી શકાય નહિ.

ભારતવર્ષમાં લગભગ દર હજાર વર્ષે એક આશ્ચર્ય બન્યું છે તે કાંઈક લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. આજે વીસમી સદીમાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં બ્યવહારની એક બોલી તરીકે હિંદી-હિંદુસ્તાનીનું સ્થાન સર્વમાન્ય થયું છે. સર્વમાન્ય ન થયું એમ માનનારાઓને પણ દક્ષિણના થોડા ભાગને ખાદ કરતાં બ્યવહારમાં અનિચ્છાએ પણ હિંદી-હિંદુસ્તાનીનું અનુસરણ કરવું પડે છે. એ વિના આગવર્ગ સાથેના બ્યવહાર મુશ્કેલ બને છે. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પણ આવી એક સર્વસામાન્ય અને સર્વમાન્ય બોલીનો સ્વીકાર આવશ્યક બને છે. દસમી સદીમાં આ જ કારણે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં અપભ્રંશને સર્વસામાન્ય કે સર્વમાન્ય સ્થાન મળ્યું હતું તે આપણે જાણતા નથી. પણ આજે હિંદી-હિંદુસ્તાનીનું જે સન્માન છે તે રીતે નહિ, પણ તે વખતની સમગ્ર પ્રાંતીય બોલીઓને એક પ્રધાન અપભ્રંશની પેટાબોલીઓ તરીકે જ વૈયાકરણોએ નોધી છે. થોડા પ્રાંતબેદોથી બંધારણ એકસરખું જ છે. દ્રવિડ ભાષાઓથી સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતા દ્રવિડ અપભ્રંશનું નામ પણ વૈયાકરણોએ તોંખ્યું છે. જે કાંઈ આપણે આ ઉપરથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ તે એ કે દસમી સદી સુધીમાં અપભ્રંશ રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હતી. આજથી બે હજાર વર્ષ ઉપર જતાં આપણને તેવું એક સ્વરૂપ મળે છે, અને તે જેને આપણાં વ્યાકરણોમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કહે છે તે. આજે જેને આપણે મહારાષ્ટ્ર કહીએ છીએ તે પ્રદેશની જ નહિ, પણ મધ્ય હિંદના મોટાભાગની એ પ્રધાન સાહિત્યકીય બોલ હતી, એમ તત્કાલીન સાહિત્યથી સમજાય છે. આ પૂર્વેના એક

વર્ષ ઉપર આ દેશનું સ્થિતિ થયેલું રૂપ તે મસ્કૃત ભાષા છે, એમ કહેવામા ખાધ નથી તે વખતે એ બોલાતી મર્માન્ધ ભાષા હશે એ સામે વિરોધી દલીલો મળતી નથી નસ્કૃતની મરમાન્ધતાની પકડે પાલિ આર્ધમાગધી અને શૌરસેની વિકસેલી આમાની પેલી અને છેલ્લી મધ્યદેશની પ્રધાનભાષા હતી જ, જે મધ્યદેશની સંસ્કૃત પાંડી આમવર્ગમા પ્રચારમા હોના વિશે મતભેદ જોવામા આવતો નથી. વચ્ચેની કાષ્ઠિક પ્રાતીવ દશે, જે કે આજે મગધ તેનું રૂપ પ્રાતીવના કરતા સાહિત્યની ભાષા તરીકે વધુ યોગ્ય નથી હ પાનિમા પાનુ પ્રાતીવતાના અસો છે, છતાં તેમા વ્યાપક તરતનું બાહુલ્ય છે જ્યારે શૌરસેની (માહિત્યકીય આ જ પ્રાપ્ત થના સ્વરૂપવાળી નદિ પશુ ખરેખર બોલાતી હશે તે વખતની)નું રૂપ આપણે મેળવી ગમતા નથી તેના અવશેષ અર્ધમાગધીમા પ્રાપ્ત થાય જ છે અને તેના વિકસર સાહિત્યકીય શૌરસેનો અને દિગ્ગજ જૈનમાહિત્યના ભાષાસ્વરૂપમા પશુ સમવાર્ધ રહ્યા છે સંસ્કૃત અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના મમય નચે આ ત્રણ બોલીઓ ક્રમિક રીતે વિકસેની હશે તે તના બધાંજુ ઉપરથી સમજાય છે ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપમા એ વચ્ચેના હજાર રાઈના ગાળાનું લૌકિક નાણીનું પ્રાતવાર ઉચ્ચ ગણની દષ્ટિએ જ ભેદ બનાવતું નદિ કે બધાંજુની દષ્ટિએ ભેદ બનાવતું રૂપ અસોક્ષ્ણ શાસનપત્રની ભાષા છે આ રૂપ એવું છે કે જે પાનિના શાસ્ત્રી સ્વરૂપથી આ બાજુનું અને સ્વાભાવિક શૌરસેનોના પૂર્વ કાળનું છે માત્ર તે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના સ્વરૂપથી સારી રીતે પૂર્વનું છે આ બધી બોલીઓમા બાપાશાસ્ત્રની દષ્ટિએ ઉચ્ચારજુભેદ સિવાય બીજું તત્ત્વ ગોપ્ય ખામ જડતું નથી

આ ત્રણ હજાર વર્ષની ભાષાનો આ પ્રકારે પ્રસ થનો ઇતિહાસ જોતાં આમા સળગ એકસૂતતા જ જળાયેલી બાક શકાય છે એમાથી અનેક ભાષાઓ યથા એમ કહેવાયી વિભિન્નતા મનાવી શકાય તેમ નથી. 'બાપા' નામ સ્વીકારતાએ એ 'બોલી'થી વિષ નામને પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી, કેમકે કુળની એક યગ્યવાનો જ અનેકદેશી એ રાગમે છે

જે અર્થમાં પાઠ્યપોષા (language)ને ગણે છે તે સ્વરૂપમાં નહિ, પણ તેઓ જેને બોલે (dialect) કહે છે તે સ્વરૂપમાં એક કુળની ભાષા માટે ભાષા તરીકે હોવાનું ભરતનાટ્ય-શાસ્ત્ર જેટલું જૂનું મળે છે :

સામ્યવર્તિતજા પ્રાચ્યા સૂરસેન્વધમાગધી ।

વાહિની દાક્ષિણાત્મા ચ સપ્ત ભાષા પ્રકીર્તિતા ॥ (મ ના ૧૭-૧૬)

માગધી આવૃત્તિકા, પૂર્વોચ, ચૌરમેની, અર્ધમાગધી બાહ્લિકી અને દાક્ષિણાત્મા (અમહાગધી પ્રાકૃત) આ સાત ભાષાઓ કહી છે

આ ભાષાઓ તે એક જ કુળની સગી બહેનો છે, એટલે કે એક જ ભારતીય ભાષાપ્રકારની મરુતની સાથેસાથ શોકમાં સર્વ માન્ય થઈ ચૂકેલી પ્રાકૃત પ્રાતીય ભાષાઓ છે

આપણે આ બોલીઓને અને તેમાંથી બીતરી આવેલી આપણી મધ્યમધ્ય પ્રધાન બોલીઓને તેનું ગણ્ય સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવવાને કારણે ભાષા કહીએ તે કાર્ષ ગેવાળની નથી પણ ભાષા કહેવાયી, ગૂણ એક જ મહાભાષાની એ વચ્ચે કે તે ખ્યાન હુદાવે ન જોઈએ

એ જ મૂળ પ્રાતીય ભાષાઓમાંથી આજે ભાગ્યવર્ષની પાઠ્યપોષાઓ કહેલી મધ્યમધ્ય ભાષાઓ અને બોલીઓ (ક્રિડયુથની બોલીઓને બાદ કરતા) બીતરી આવી છે એને આજે બાહ્યયુથ મધ્યયુથ અને આંતર્યુથ એમ ગમે તે રીતે જોવામાં આવે છતાં તે કુલમુદ્ધ થઈ શકવાની નથી એ બધી ભાષાઓ એક જ મહાભાષાના પરપગિ ભેદો માત્ર છે

યુગની પ્રાકૃત ભૂમિકાઓ, અને અર્વાચીન ભારતીયથી અપભ્રંશના અંત સાંધે ૧૧-૧૨ માં શતકથી આ બાજુની આર્ષકુળની દેશભાષાઓ સમજવાની છે. પણ જ્યારે ભારતવર્ષની પ્રાકૃત બોલીઓની મીમાંસા કરવામાં આવે ત્યારે આ સંક્ષિપ્ત ત્રણ ભૂમિકા પૂરતી થતી નથી, તેને માટે વૈદિકી સંસ્કૃત સાથેસાથ પ્રાકૃતો જોવી યર્ષ અપભ્રંશ સુધીમાં ભૂમિકાબેદ મેળવતી અર્વાચીન ભાષાઓમાં પરિણત થઈ ત્યાંસુધીમાં એક કરતાં વધુ ભૂમિકાને વશ બની જ છે. ત્રિપસંને એ માટે પ્રાકૃતોના પ્રાથમિક દ્વિતીયિક અને તાર્તીયિક એવા જે બેદ કહ્યા છે તે આવકારવા જેવા જણાય છે. વૈદિકી ભાષાનો સમસામયિક પ્રાકૃત વિશે આપણી પાસે કાંઈ સિદ્ધ સામગ્રી નથી, છતાં વેદમાં જે ચોડાં રૂપો સંસ્કૃતીભવન પામ્યાં છે એ પ્રાકૃત રૂપમાં જ સચવાઈ રહેલાં છે તેનાથી કાંઈ ખ્યાલ મેળવી શકિયે હિયે. તેને આપણે પ્રાથમિક પ્રાકૃત કહી શકિયે હિયે. પાલિ અર્ધમાગધી અને અશોકની ધર્મલિપિ એ જે જાનનો વિકાસ આપે છે તે વચ્ચે મધ્યની એક ભૂમિકા હોવાની જે શક્યતા છે તે આપણને દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની પૂર્વ ભૂમિકાનો ખ્યાલ આપે છે. દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાંથી પણ ફરી ત્રણેક ભૂમિકા આગળ આવ્યા પછી ૧૦-૧૨ મી સદીનું અપભ્રંશભાષાસ્વરૂપ આપણને મળે છે, પણ આ બધું પ્રાકૃત લાક્ષણિક સ્વરૂપ જ છે, એટલે દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે. તાર્તીયિક પ્રાકૃતો તે અર્વાચીન ભારતીય છે, જે પણ અનેક ભૂમિકા છેલ્લાં ૮૦૦-૬૦૦ વર્ષમાં વટાવી આજના સ્વરૂપે આવી રહી છે. આપણે જ્યારે આ ભૂમિકાઓની વાત કરતાં હોઈએ ત્યારે આવી પરંપરાનો ખ્યાલ આપવા નામકરણ કરિયે એ કાંઈ દોષ નથી, પણ વધુ સરળતાબાધક છે.

અર્વાચીન ભાષાભૂમિકામાં આવતાં આ કુળની બોલીઓમાં આપણા દાસના ગુજરાતની પ્રધાન બોલી તરીકે સ્વીકારાયેલી ગુજરાતી ભાષાનો વિચાર કરતાં અનેક ભૂમિકાબેદો આવે છે. આ ભાષાનું નામ ગોઝાર અપભ્રંશ જ રાખિયે તોયે નહીં શકે તેમ છે.

ગૌર્જર અપભ્રંશ એ ૧૦-૧૨મી સદીમાં આજની માન ગુજરાતભૂમિનો નદિ, પણ તેથી ઉત્તરના પ્રદેશમાં પણ પ્રાધાન્યે પ્રચારમાં હતો. તે વખતે પ્રચારમાં હતો એ કહેવાથી આજે એ પ્રદેશમાં એ નંદી જ એવું કાંઈ નથી; સરખા પ્રજાએ એ ઉભય જૂના પ્રદેશમાં આજે પણ પ્રાંતીયતાથી રહેલો છે. ટેરિસ્ટોરીએ જેનું નામ પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહેલું છે તે ઉભય જૂના પ્રદેશના વ્યાપક તત્કાલીન ભાષાપ્રકારનું જ નામ છે. એને માટે આપણે ત્યાં જુદો શબ્દ નહોતો; “ગુજરાતી” નામ કે “મારવાડી” નામનો હજી જન્મ પણ નહોતો થયો તે વખતના એ ભાષાસ્વરૂપનું નામ ટેરિસ્ટોરીને મતે પશ્ચિમ રાજસ્થાની, નર્થવેસ્ટરાવને મતે ગૌર્જર અપભ્રંશ, કેશવલાલ મુવને મતે મજ્જાલીન ગુજરાતી, કે ભાર્ગ ઉમાશંકર સુચ્યું છે તેવા વધુ વાજબી સામતા નામ મારુ-ગુર્જરને સ્વીકારે, તેનાથી એ વ્યાપક ભાષાસ્વરૂપનો જ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. આ ભાષાસ્વરૂપ પણ જુદીજુદી અને માલુમ પડેલી ચાર ભૂમિકા વટાવી ઈ. સ. ૧૬૫૦ આસપાસ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય-કીર્તિના ભાષાના સ્વરૂપને પામી ઈ. સ. ૧૮૫૦ આસપાસથી અમિનવ અર્વાચીન ભૂમિકામાં પ્રવેશ પામી આજના ભાષાસ્વરૂપે સિદ્ધ થઈ છે; જેથી આજે પાલણપુરથી ઉપરના સિરોહી રાજ્યની અને મારવાડ-મેવાડના નીચેના ભાગોની બોલી મારવાડી-મેવાડી નામ પામી છે. રાજકીય ભેદોએ આ બોલીઓ જુદી પાડી. સદ્માગ્યે ગુજરાતીને સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર મળી ગયું અને તે સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે વિશિષ્ટ સાધી ગઈ. પેલી મારવાડી-મેવાડી એવું સ્વતંત્ર સ્થાન પેલા રાજકીય ભેદે જ ગુમાવી બેઠી, એટલે લોકની બોલીથી હજી આમજ નથી આવી ગઈ. આજના પાઠશાળાઓમાં એના અભ્યાસની કાંઈ પણ વ્યવસ્થા ન હોવાથી, અને બલિષ્ઠમાં તેની વ્યવસ્થા ન થાય તો, બોલાઓ કદાચ પોતાપણે ગુમાવી બેસે તો તેમાં પણ કાંઈ નવાઈ નહિ દેવ. આજે તો એવો સમય આવ્યો છે કે એક જ પેઢીએ એક મૂળ ધરાવતી ગુજરાતી-પશ્ચિમી મારવાડી-મેવાડીને જાણે કે કાંઈ પણ અંતર નથી એવી આ

પ્રદેશોની પ્રજાઓનો ખ્યાલ થઇ ગયો કે નવા ગત્યવધાનનો ન્યારે પણ યોગ મળે ત્યાં ભાષાઓની મગાઇએ ગાજકીય પ્રાતઃચના થાય તો આ એકતા સ્થાપિત થવાનો મજબ છે એમા પણ એ ભુન યુ તો પછી એ બોલીઓના પુનરુજ્જીવનની આશા કદો ફલિત થવાની નથી, એટલુ જ નહિ તેતે પ્રદેશોની બોલીઓનું અસ્તિત્વ પણ શૂંસાર્થ જઠ્ઠે

ગુજગતે દેશનો ગાજકીય એકમ ચિંતર થવાથી એને વિભાગ માધવાનો મુયોગ મળ્યો છે, અને નવા યુગના આગભધી આ એક સદીમા ભારતવર્ષની અન્ય ભગિની ભાષાના માહિત્યની દરોળમા ગભુ ગદી શકે તેવુ માહિત્ય ધગવવાનું મુભાગ્ય ગુજગતી ભાષાને મળ્યુ કે આજે ભાષાનો મમ્દ છતિદાસ પણ મેળવનાની મગળતા છે ભાષા-શાસ્ત્રની દષ્ટિએ ગુજગતી ભાષાના ઊગમ રિરો તેમ જ તેના પેદાભેદના સ્વરૂપના મરોધન રિગે પણ પ્રયત્નો અસ્તિત્વમા આનવા લાગ્યા છે.

માન ગુજગતની નહિ પણ સમગ્ર ભારતવર્ષની અનેક બોલી મોતી વ્યવરિધત સમીક્ષા કે વાતુ મહાભાગત કાર્ય કરનાર મગ જ્યોજ' એ મિયર્સનનુ ઝણુ આ દિશામા પ્રયત્ન કરનાગ એક પણ સશૌવકતે સ્વીકાર્યા વિના આવે તેમ નથી આજે કદાચ આપણને નવી દષ્ટિ સૂઝે તોપણ તે નિશા મતાવવાનુ ધુબ્ય તો એ વિદ્વાનને ફાલ જ જરો એમ કહેવામા કોઈ પણ મજાન લેશ પગ નાનમ નહિ સમઝે

એમનો પ્રયત્ન સમગ્ર ભારતવર્ષને માટેનો હતો, અને તે મથ તૈયાર કરવામા બધા જ પ્રાંતોમા ફરવાનો એમને લાજ મળ્યો ન હતો, જ્યાંજ્યાં એ નહિ જઈ શકે ના ત્યાંત્યાંનો તેમ જઈ શકે ના ત્યાંત્યાંની પણ, બોલ એના ઉતાગ તેમણે ગ્થાનિક માણ્યો પામેથી મેળવેલા, એટલે તેમા ઊણુપ ગહેનાની સપૂર્ણ સજવના છે એટલે એમના બધા જ વિધાનોનો સ્વીકાર કરવામા રિવેકશકિતનો ઉપયોગ કરવાની અનિવાર્યતા છે એ ઊણુપો સુધારી લેવાની તક ત્યાંત્યાંના ભાષાશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારી પણ લે છે અને એના પ્રયત્નો દવે અસ્તિત્વમા પણ આવવા લાગ્યા છે હદનો જ દાખલો આપણે ડો એમ અમ કરેના 'દામ્પ્સીનું

બધાગણુ" (Formation of Konkani)નો દષ્ટ શકિયે એમાં પ્રાતીય ભેદોના મમાવેશનો પણ પ્રયત્ન છે અને તેથી જ નોંધને પાત્ર અને જે

ગુજરાતી ભાષાની લાક્ષણિકતાનો ખ્યાલ આપતો શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન પ્રો. દત્તગો છે એમણે ' ગુજરાતી સ્વરબ્યવન-પ્રક્રિયા (Gujarati Phonology)' વખતે સિદ્ધ ભાષાનું બધાગણુ નોંધનાનો પ્રગત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે બેશક તે આખરી અને સર્વમાન્ય થઈ શકે તેવો પ્રયત્ન નથી એવો પ્રયત્ન હજી ભવિષ્યની ગહ જુએ છે અને પ્રાતીય ભેદોનો તો તેમાં સ્પષ્ટ જ સ્પર્શ છે. અિયર્સને નોંધેના પ્રાતીય કે કોમી ભેદોથી ત્રાસાવિસ્તા નોંધયે તેવી ઝજૂ ધની નથી, તે માથે હજી મખ્યામધ પ્રાતીય અને કોમી ભેદો વિશે લખવાનું પણ માફી જ ગણુ છે અહીં આ લેખમાં એના ભેદોના વિષયમાં મીમામાં ઢગવાનો પ્રયત્ન નથી, સૂચન માત્ર જ કરવાનું છે.

હિતગમાં ઢઢઢુ રણુ સિરોહી ગાન્ય અને ચોડો નોંધપુગ નાન્યનો ભાગ, દક્ષિણમાં યાણા જિલ્લો અને ખાનદેશ જિલ્લો, પૂર્વમાં માતપુડા અને વિંધરની કુગગમાગા (એની પેલી પાગ મેવાડ અને માળવા) અને પશ્ચિમે અનન માગર, એ ચાગ દિતાઓ વચ્ચે આજે ગુજરાત કાદિવાનાકનો ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રગતે માચરતો પ્રદેશ આવી જાય છે મગદદના પ્રદેશોની મિથ બાલીઓને ખાટ કરિયે તો સમગ્ર મધ્ય પ્રદેશોની ભાષાનો એકમ એક છે, એટલે કે બધાગણુ એક સરખુ જ છે, એટલે એ એક જ ભાષા છે જે કાઈ ભે પડે છે તે કેટલાએક ઉચ્ચાગણોના વિષયમાં છે આ રીતે જોતા આ પ્રમાણે મુખ્ય ભેગ પડે છે

૧ હિતગ ગુજરાત (આનર્ત અને સ્વઅનો પ્રદેશ.)

૨ મધ્ય ગુજરાત (ચરોતગનો પ્રદેશ)

૩ દક્ષિણ ગુજરાત (ચરોતગ નીચેનો લાટ-સુગત ભર્ય જિલ્લાનો પ્રદેશ)

૪ કાદિયાવાડ (પ્રાચીન મૌરાયનો પ્રદેશ.)

ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તદ્દન ભુદા પડી આવતા આ ચારે પ્રધાન પ્રાંતીય ભેદોની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ ને તારવિયે તો આ પ્રમાણે નીકળી શકે.

૧. ઉત્તર ગુજરાતની લાક્ષણિકતા

- અ. સ્વરોઽચ્ચારણમા અંત્ય એકાગ્રુ અતિ દૂસ્વ ઉચ્ચારણ મધ્યકાલીન ગુજરાતીના અત્ય ઇકાર જેવું; આવશિ; ખાશિ, જશિ, યાશિ, આશિ છ-ને લગભગ મળતુ સંવૃત એકારવાળુ.
- આ. અનંત્ય દશામા એકારનું વિવૃતપણુ.
- ઇ. એકારથી કાષ્ઠક ખૂલતું પણ વિવૃત નહિ જ તેવુ એકારનું ઉભય દશામાં મધ્યવર્તી ઉચ્ચારણુ.
- ઈ. દીર્ઘ ઈ-જી નાં પ્રાયઃ દૂસ્વ ઉચ્ચારણુ.
- ઉ. અનુનાસિકતા (યાને સ્વ. નગસિંદગાવે કહેલુ અનુસ્વારનું કોમળ ઉચ્ચારણુ અહીં) કોમલતર દશામા અંત્ય સ્વર ઉપર દેખાય છે.
- ઊ. 'આ' ને સ્થાને વિવૃત 'ઓ' જેવું વ્યાપક ઉચ્ચારણુ.
- ઋ. ઇકાર જળવતા શબ્દોને સ્થાને 'લેબડો', 'પેપળો' જેવું એકાર-

તરત નજરે ચડે એવાં આ ઉચ્ચારણો છે. એ ઉપરાંત શબ્દ-
દ્વારાની દૃષ્ટિએ કેટલોક ભેદ છે. કાઠિયાવાડના પૂર્વ પ્રદેશની સાથે આ
શબ્દો સામાન્ય છે, જ્યારે ચરોતર અને લાટથી તદ્દન જુદા પડે છે.

૨ મધ્ય ગુજરાત

અ એ-ઓ ના ચતુર્વિધ ઉચ્ચારણ : હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અર્ધવિવૃત અને
સપૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચારણો. અર્ધવિવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારણ જે
જે વિશિષ્ટતાથી ઉચ્ચારાય છે તે ગોઠિયવાડ અને થોડા
કાલાવાડના અપરાદે અતિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં માત્ર ચરોતરમાં જ
મળે છે. (સ્વ. નરસિંહરાવે ગુજરાતી બાષામાં વિવૃત એ-ઓ-
નાં ઉચ્ચારણની જે મીમાંસા કરી છે તે ચરોતરની વિશેષે
કરીને છે. તેમના અવલુમાં હ્રસ્વ એ-ઓ નથી આવ્યા તે
જરા આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. મને દેખાડ, બોલાવ, વગેરેમાં
સ્પષ્ટ રીતે એ-ઓ અસ્વરિત હોઈ હ્રસ્વ જ લાગ્યા છે.

આ અહીં પણ ઇ-ઉ ના ઉચ્ચારણો હ્રસ્વ સામાન્ય રીતે છે.

ખ. બધા જ પ્રદેશોથી અલગ તરી આવતું ઉચ્ચારણ અનુનાસિકનું
છે. (સ્વ. નરસિંહરાવે અનુસ્વારના તીવ્ર અને ક્રામળ ઉચ્ચારણો
કલા છે તેમાનું ક્રામળ તે આ વેદકાળથી આદ્ય આવતું
અનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે તેમણે પછી ક્રામલતમ અને ક્રામલતમ
ભેદ કલા છે.) આ અનુનાસિક પદાતદશામાં તદ્દન ક્રામલતમ
બની ધસાઈ જ ગયો છે. લખવું, કરવું, અહિં, નહિં, દહિં એમાં
કયાંય અનુનાસિકતાનો પત્તાયે લાગતો નથી.

ઉ. સાનુનાસિક ‘આ’ને સ્થાને વ્યાપક રીતે વિવૃત ‘ઓ’ જેવું જ
ઉચ્ચારણ : “ગોમ”, “પોણી.”

જી. ‘ઈ’કારને સ્થાને વિવૃતકદ્ધ ‘લેબડો’, ‘પેપજો’, ‘નેસાળ’ જેવું
એકારવાળું ઉચ્ચારણ.

ઞ. બજનોમાં તાલવ્ય સ્વર કે મના યોગમાં સંકારને સ્થાને
શકારનો જ પ્રધાન પ્રયોગ

ઉ જકારને સ્થાને રકારનો વ્યાપક પ્રયોગ, તે ત્યાંસુધી કે 'મગધુ' ને સ્થાને પળુ 'મરધુ' (સોરઠ અને દાનાગમા આવા સ્થળોએ તો માન લ'જ વપનાય છે)

હી લઘુપ્રયત્ન યનાગનો અતિ વાપક પ્રયોગ

ઝી લઘુપ્રયત્ન હકારનો અતિરુપ્ત અને સૂચક પ્રયોગ

એ ય-હ-જ-ઝના મગડીના ઉચ્ચારોને મળતા વિસિદ્ધ ઉચ્ચારો (અવ નગસિદ્ધગવ જે નિમે ખાસ સૂચન કર્યું છે) આ ઉચ્ચારો ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમા જણાતા નથી

અરોતરના આ ઉચ્ચારો એટલા સ્પષ્ટ છે કે મમમ ગુજરાતી પ્રજામા આ પ્રાતની ઝન ઉચ્ચારણથી ઓળખાઈ જાય છે કે જેવી કેમો બોલી બોનનારી વોગ પાગી કે ખારવાની કેમો જુનો તરી આવે કે શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ ગુજરાતીને તે વધુમા વધુ નજીક છે કે જેવી કાઠિયાવાડના ઝાલાવાડની

૩ દક્ષિણ ગુજરાતી

અ બધા જ સ્વરોનું મધ્યમ ઉચ્ચારણ અતના સ્વરોમા કાર્ષિક વિશેષ દીધના એ ઓના નિવૃત્ત ઉચ્ચારણ અહીં સૂચક રીતે વ્યક્ત થતા નથી પણ તેની માથે કાઠિયાવાડમા-સોરઠમા જેમ અત્યત હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ છે તેવાગે નથી

આ અનુનામિક ઉચ્ચારણના વિષામા કાઠિયાવાડના દરિયાકાંઠા માથે સામ્ય

ઇ લાલવ્ય રકારનો મર્વથા અઝાન દત્ત સપાગને સ્થાને કઠપ મખર (ઉત્તર ગુજરાતની પેડે લ થતો નથી, પણ કાઠિયાવાડની જેમ મકાર અને હકારની મધ્યમા ગહેલુ ઉચ્ચારણ છે)

ઈ જકારને સ્થાને લકારની જ બહુનતા (જકારનો રકાર આ પ્રદેશને જણીતો નથી લાયતો મુમધમગ ઉચ્ચારણ જખરને સ્થાને લખરની પ્રમળતા છે તે સૂરતી ઉચ્ચારણને આભારી મો લાંગે છે)

૬. શબ્દા-ને નકારને સ્થાને લકારનો સમાવેશ : “કરી નાખ્યું” કહેનારે સ્થાને ‘કરિ લાખ્યું’ (દરિયાકાંઠાની પ્રજાનું આ સ્વાભાવિક વલણ છે ક્રિકિયાવાડના ખારવા અને દરિયાકાંઠાના / કોળી-ભોઈ વગેરેમાં આ ઉચ્ચારણનું પ્રાધાન્ય છે તેઓ કહી શબ્દા-લાગા નકારનો ઉચ્ચાર કરી શકતા નથી)

૭. લઘુપ્રયત્ન યમગનુ પ્રાગલ્ભ્ય બૂતકૃદતમા તો જુદું તરી આવે તેવું ૫ ઉચ્ચારણ આપ્તો, આપ્તો વગેરે (આ સોરઠના ધાતુઓના અને મેરપ્રજાના ઉચ્ચારણથી જરૂર જોઈ શકે છે; તેઓ આવો, આલો, કા વગેરે જ બોલે છે, તેઓમાં લઘુપ્રયત્ન યકારનો નહીં અભાવ છે)

૮. લઘુપ્રયત્ન દ્વારનું સ્વરૂપમાન ઉચ્ચારણ દરિયાકાંઠે લકારનું ઉચ્ચારણ પણ અદૃશ્ય અર્થ ગયું છે

૯. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જુદા તરી આવતા રૂપોમાં દ્વિતીય બૂતકૃદતમે બહોળો ઉપયોગ કરેલું, મળેલું, થયેલું છપાયેલું, વર્તમાન પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં (દરિયાવાડની મેર-અમોની બોલી જેવો ‘આ’ પ્રત્યય હું આવા, મારા કરા, મારા મળેલું બૂતકાળમાં ‘તે’ પ્રત્યય : હું જાતે ખાતે ખીતે જાતે (મોરકમાં બાદરમઠે આલીશમાં એથી મગેનું જીનદું ઉચ્ચારણ છે, જ્યાં ‘એત’ પ્રત્યય વ્યવહારમાં ધાતુઓના લાગે છે કરેત, આપેત રમેત) ઉત્તર ગુજરાત, ઝાલાવાડ અને ચરોતરમાં વર્તમાન બીજાપુરુષ એકવચનમાં ‘હું’ પ્રત્યય છે તે અહીં નથી ‘હું સુ કા ચ’ એમ જ ઉચ્ચારણ થશે એ જ રીતે સાદાચક્રકરક છે’ના રૂપો ‘ચ’ અવશેષ જ બધા રૂપોમાં ગ્રહે છે ‘જો’, ‘હો’ રૂપો મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે રહ્યા છે ૧૬૪વચનમાં નારીગતિનો નામો-વિશેષણને પણ સર્વત્ર ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગે છે

સૂરત પ્રદેશની લાલુચિક જાપાના સસ્કાર નીચે પારસીઓની કામી બોલી ધરાવેલી છે, અને તેથી પારસીઓની બોલી સગતીનો જ એક

ચેટાભેદ યર્ધ શકે છે. મોટે ભાગે દંત્ય વર્ણોને સ્થાને મૂર્ધન્ય વર્ણોની પ્રત્યયતા એ આ પ્રદેશમાં સામાન્ય છે એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. ભરૂચ જિલ્લાની બોલીમાં સૂરતી અને ચરોતરીનું મોટે ભાગે મિશ્રણ છે.

૪. કાઠિયાવાડ

કાઠિયાવાડનો વિચાર કરતાં એમાં મુખ્ય બંધારણ એક સરખું જ છે; ઉચ્ચારણ પણ પ્રાયઃ સામાન્ય છે; છતાં અમુક વિશિષ્ટતા માલૂમ પડી આવે છે. પ્રાંતોની દૃષ્ટિએ તો તેવા ચાર જ ભેદ જોવામાં આવે છે. કાઠિયાવાડને ઉત્તર-દક્ષિણ કાપતી દોરીએ પૂર્વમાં જાલાવાડ અને ગોહિલવાડ તો પશ્ચિમે હાલાર અને સોરઠ આવી રહે છે. આ મધ્ય દોરી એક બીજે પણ ખ્યાલ આપે છે. તે એ કે પૂર્વ બાજુ આનંત અને ચરોતર સાથે નજીકપણું આવે છે તો પશ્ચિમ બાજુ કચ્છની બોલીની અસર હાલારમાં વધુ અને સોરઠમાં કાઠકિ ઓછી માલૂમ પડી આવે છે. સોરઠની દરિયાકાંઠાની બોલીનો મેળ છેક સૂરતી સાથે કેટલાંક ઉચ્ચારણોમાં મળે છે.

અ. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ જાલાવાડ વધુ શિષ્ટ જણાય છે. એ-ઓનાં અર્ધવિવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારણ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં જાલાવાડમાં છે, જ્યારે ગોહિલવાડમાં કવચિત્ અસ્વાભાવિકતાથી પણ થાય છે 'બોડો' જેવામાં. હાલાર અને સોરઠમાં પૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચારણ તો છે જ નહિ; સખ્દને અંતે એ-ઓનાં ઉચ્ચારણ અર્ધવિવૃત થતાં થતાં ધ્રુસ્વતા તરફ ઢળી ગયાં છે. પ્રો. ટર્નરે "ગુજરાતી"માં અંત્ય એ-ઓ ધ્રુસ્વ વિવૃત અને ધ્રુસ્વ સાદા સૂચવ્યા છે તે કદાચ આ કારણે પણ હોય શકે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ આ વલણ ઉપર નોંધાયું છે. અનંત્ય અસ્વરિત એ-ઓનું ધ્રુસ્વપણું હાલાર અને સોરઠમાં અત્યંત વ્યાપક છે. અને જિમ, તિમ, કિમ વગેરે જે-તે-કે અંગમાં સર્વત્ર ઇકાર માલૂમ પડે છે.

આ. ઇ-ઉ નાં ઉચ્ચારણ સમગ્ર કાઠિયાવાડમાં, પછી તે સાનુનાસિક હોય કે નિગ્નુનાસિક, ધ્રુસ્વ જ જણાય છે. માત્ર 'ય' કે 'જ'

અવ્યયની પૂર્વે તદ્દન દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે (શિષ્ટ ઉચ્ચારણમા પણ આની વ્યાપકતા જણાય છે)

૪ અનુનાસિકતા એ સમગ્ર કાઠિયાવાડનું પ્રધાન લક્ષણ છે તેમા પણ સોરઠમા-તેમાયે ખાસ કરીને આહીરોમા તેનું ખૂબ પ્રાબલ્ય છે (પાણિનીની શિક્ષા”મા સોગઠની નારીના આ ઉચ્ચારણનો ઉલ્લેખ ખૂબ જૂનો છે વેદની ઉચ્ચારણશુદ્ધિ સમજાવતા શિક્ષાકારે સોગઠની નારી અનુનાસિકનું પ્રમળ ઉચ્ચારણ કરે છે તેવું ઉચ્ચારણ કરી “રગ” (અનુનાસિક) પ્રયોજવાનું વિધાન કર્યું છે હિંદીમા હંતના જેવું સોરઠના આહીરોમા ‘હંસ્થો’ ઉચ્ચારણ, તો સમગ્ર સોગઠમા ‘મંડથો’ ઉચ્ચારણ છે ગુજરાતમા આ દ્વસ્વ અક્ષર સાનુનાસિક સાબળવામા આવ્યો નથી)

૫ દત્ત કે તાલવ્ય એવા બેદ વિના જ સકારનો સર્વત્ર કઠય સ્ ઉચ્ચારાય છે, ઉત્તર ગુજરાતની જેમ તેનો હકાર થયો નથી

૬ ચ-છ ને ઠેકાણે દત્ત મ નું અને જ-ઝ ને ઠેકાણે ઢ એડ જેવું શહેરોને બાદ કરતા એકસરખી રીતે ઉચ્ચારણ છે. માત્ર સાદાચક્રાકે ‘છ’ નો અપવાદ છે. તે એ રીતે કે પ્રાય સવત્ર એનું ઉચ્ચારણ સકાર જેવું યા તો ચ-છ વચ્ચેનું થાય છે, જે હાલોગના પશ્ચિમ ભાગમા-મડામા મૂર્ધન્ય પકાર જેવું થાય છે

૭ કાલાવાડમા ગ ને સ્થાને સ્થિત જ નો પ્રયોગ ‘ગોતો’ ને સ્થાને ‘નોતો’ જેવું મળે છે, અન્યત્ર નથી

૮ ૬-૬ નાં અનાદિ દશામા મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણમા અપવાદ એ કાઠિયાવાડની પ્રધાન વિશિષ્ટતા કહી શકાય સમગ્ર ગુજરાતમા એ સ્વર વચ્ચે આવતા કે વચ્ચે અનુનાસિક ઉચ્ચારણનું વ્યવધાન હતા ૬-૬ મૂર્ધન્યતર છે અહીં ૬ તો કદી મૂર્ધન્યતર નથી, પૂર્વસ્વરમા સાનુનાસિકતા હોય તો ૬ પણ કદી મૂર્ધન્યતર નથી બેસ્વર વચ્ચે આવેતો ૬ જો મૂળમા એવડા વળન ઉપરથી ન બીતરી આવેતો હોય તો જ મૂર્ધન્યતર છે, નહિ

તો નહિ. એ પ્રમાણે, 'ઘોડો'માં ડકાર મૂર્ધન્યતર છે, પણ 'ગાડી' 'હાડ'માં નહિ.

અ. લઘુપ્રયત્ન ઘકાર સર્વત્ર વ્યાપક છે.

અ. લઘુપ્રયત્ન ઘકાર સર્વત્ર લુપ્ત છે. 'મહારુ' કે 'મારુ'ના ઉચ્ચારણમાં કાર્ત્ત્વ જ બેઠનથી કે જેવી વિવૃત ઉચ્ચારણનાથી 'મોર' કે સાદા 'મોર' માં.

અ. ળકારના વિષયમાં ખૂબ પ્રાંતીયતા છે. ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ અને ગિરનારની પૂર્વ બાજુનો ભાગ—કાલીઓનો મુખ્ય પ્રદેશ તેમાં ળકાર સ્પષ્ટ અને સૂચક રીતે બોલાય છે. હાલાર અને સોરઠમાં તેનું તદ્દન અદર્શન છે (માત્ર નાગર કામના અપવાદે). ત્યાં સર્વત્ર રકાર જ બોલાય છે. માત્ર જ્યાં અયંબેદ આવશ્યક હોય છે ત્યાં જ લકાર સર્વત્ર બોલાય છે; જેમકે "મળવું" ને માટે 'મલવું', નહિ કે "મરવું". (સોરઠના લોકોને ઉદ્દેશી નાગરો ખાસ મસ્કરી કરે છે — "ધારીમાં ગોર લાવી ચાટય,

છે, ત્યારે દારી પ્રજના ઉચ્ચાગ્રણુમા તેમ ગોદિવાવાડમા સાનુનાસિકતા જણાય છે સોરઠમા 'બાહ્યો આવી ને સ્થાને 'બાહ્યુ આવિયુ', ત્યારે નવિ પ્રજના 'બાહ્યુ આવિયુ' થયે નારીગ્નતિ ન હોય તો દિવાપ-તરીકે આવતા કૃદતને તે પ્રત્યય ન થાય 'હોકર્ગેહિ આખ્યા' ત્રીજી અને સાનમીના એકાગ્રમા સાનુનાસિકતા કાદિવાવાડમા મચવાઈ રહી છે, જેવી વર્ત ૧ લા પુરુષ બહુવચનમા સચવાઈ રહી છે વિધારક નામોમા આ 'એ પ્રત્યય અતર્જત થાય છે ત્યારે માત્ર તેમા સાનુના મિકતા નથી ઘોડાવે લાત મારી', પણ બોડે લાત મારી 'બાકી સર્વત્ર "કર્ગિયેય", 'કૌરે', પણ મર્ડામા આ સ્થળે માનુ નાસિકતા જગથે નથી એ નોધપાત્ર રમ્તુ છે

'હૌ' અહીં બોનાય છે 'હુ' નહિ સુરત માનૂ પણ 'હૌ' છે

અવ્યયોમા ત્યારે-ત્યારે-વારે-ને સ્થાને 'જયે-તરે-મ્યે,' અત્યારે ને અહલે 'અહાલે વગેરે વિલિખતાનુ અહીં સ્થન જ માત્ર પૂગતુ છે

પહેલે શ્રવણે નોધપાત્ર બનેલી આ લાક્ષણિકતાઓ માત્ર છે સ્પષ્ટ પ્રાતીયતા મને તેમા લાગી છે જેમ આ પ્રાતીય બેદો છે તેવા જ કામી બેદો પણ ગુજરાતમા છે કચ્છમા નાગરો સિવાયની પ્રજા કચ્છી પોલી બોલે છે હાનારમા એ પ્રજા આગળ વધતા મુખ્યત્વે લાદિયા મેમણ અને ખોજાઓ-માનો અમુક ભાગ કચ્છી બોલે છે કાદિવાવાડમાના વાવેરો, સિંધી, લાવર વગેરે લોકો પણ કચ્છી બોલે છે આ મિત્રાયની ગ્રાય મન વર્ગો તળપદી બોલી બોલે છે તળપદી મીનીમા જે મુખ્ય બેદ છે તે ઉપર પ્રાતીયતાની દૃષ્ટિએ બતાવેન છે કામોની દૃષ્ટિએ હિંદુ-મુસલમાન ખારવા અને હિંદુ કાળાઓ (દરિયાબંદે જ જામ કરતા) વિશિષ્ટતાએ ઉચ્ચાગ્રણુ છે એ પછી બોધ લોકો જુલ તરી આવે છે ત્રીજીના પ્રત્યય તરીકે 'વે' આ પ્રજાએ આથી મેળ વ્યો તે લક્ષ્યમા નથી આવ્યું પણ આ પ્રજાના ઉચ્ચારણુ સુરતી ઉચ્ચાગ્રણુને ઘણે અંશે મળતા આવે છે સોનકની મુમનમાન ઘાચી ઝાને પણ તેઓનું સ્વતંત્ર ઉચ્ચારણુ છે

કાઠિયાવાડમાં પોતાના વાચિક બેઠથી અલગ તરી આવતી પ્રજા તો મેર લોકોની છે હાથારનો પશ્ચિમ ભાગ અને મોરઠનો ઉત્તર ભાગ આ પ્રજાથી ભરેલો છે બીજી પ્રજાની માથે ગહેતાયે તેમનાં ઉચ્ચારણો સચવાઈ રહ્યા છે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જોતા વર્તમાન પહેલા પુરુષ એકવચનમાં 'આ' પ્રત્યય અને મનધક શૂતકૃદતનો 'એ' પ્રત્યય એ ખાસ અલગ તરી આવતી વિશિષ્ટતા છે. લઘુપ્રપત્ન યકાર હકાર અને ત્રિફ્વામૂલીય જકાર તેઓમાં તદ્દન હુમ છે, શબ્દ-કોશની દૃષ્ટિએ પણ લુદાપણુ જેટલુંક છે આ પ્રજા પોતાના મંત્રકાર ૪ થી ૫ મી સદીમાં મેવાડ માગવાડમાંથી લાવી તે હજુ સુધી જાળવી ગઈ છે ભાષા તેમ જ મસ્કૃતિમાં કાઠિયાવાડના નાગરોમાં ખાસ કરી સોરઠના નાગરો પોતાનો વાણીબેદ માચવી ગયા છે; પુરુષોમાંથી એ ધમાય છે, સ્ત્રીઓમાં હજી સચવાઈ રહ્યો છે. શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ પણ તેમાં થોડો ભેદ મળે છે 'અજો, ધં કામ સારુ હુંતું'માં એઓની લાક્ષણિકતાની છાયા પડકારી

વેરાઓ કાઠિયાવાડમાં છે, પણ તેઓનું મધ્યક ઉત્તર ગુજરાતનું 'મિદપુર' છે તેઓએ પોતાના ઉચ્ચારણો અણીશુદ્ધ સાચવી રાખ્યાં છે અહીં ઉમેરવા જેવી મુસવમાની, કાકારી, દિંદુઓમાં કાષ્ઠક અંશે પાટીદારી, ધિમાડી વગેરે પણ છે નીચે સુરત બાજુ પાગસી અનાવલા પાહણો અને બોઇ પ્રજામાં પોતાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણો, શબ્દ-કોશ અને વ્યાકરણદૃષ્ટિએ રૂપભેદ છે. પણ અચક અને મહત્વના બેદો સરહદી પ્રજાના છે ઉત્તર ગુજરાતની સગદદ ઉપરની પ્રજામાં મોરવાડી ગુજરાતીનું મિશ્રણ, ધંશાન કાણુમાં ધંડરના ઉપરના પ્રદેશોમાં પણ તેવું મિશ્રણ, પચમહાલમાં બીલી બોલીનો છાટ તો નીચે ખાનદેરા અને ચાણાની સરહદમાં મગઠી બોલીનો છાટ જણાય છે રખડતી જાતોમાં છારા, વાધરી, ચામઠા વગેરેની પણ પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ છે.

કાઠિયાવાડમાં જોમ શહેરો અને ગામડાંની બોલીમાં કેટલોક વાચિક ભેદ મળે છે તેવો ઉત્તર ગુજરાત, અમદાવાદ, ખેડા, વડોદરા, ભરૂચ, પચમહાલ વગેરે પ્રદેશમાં પણ ભેદ છે અને

“ગુજરાતી પ્રજા સાથે બળી ગયેલા બીજો, દુઃખળાઓ, રાષ્ટ્રીય પરજ, અને આનંદેશની અહિરાણી વગેરેને પોતપોતાની વિશિષ્ટતા છે જ. આ બધા બેદો પુષ્કળ ઉચ્ચારણુવૈવિધ્ય, એક બીજા પ્રાંતોને અને કામોને અગ્રણ્ય શબ્દસમૂહો વગેરેને જાગવી રાખે છે. છતાં એ બધા જ, દેશની પ્રધાન ભાષા ગુજરાતીના જ અંગમાં સમાવિષ્ટ થઈ રહે છે. બંધારણ બધાનું એક છે, ઉચ્ચારણુવૈવિધ્યે પ્રધાન ભેદ રહે છે. ઉચ્ચારણુશાસ્ત્રના સનાતન સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ભાષામાં ‘યના’ જુદા જુદા વિકાસોનો ઇતિહાસ એમાંથી મેળવી શકાય તેમ છે, એટલું જ નહિ તેને પ્રજાની સંસ્કૃતિની પણ તેમાંથી પિછાણ કરી શકાય તેમ છે. આ દિશામાં આપણે ત્યાં એક પણ સમજા પ્રવર્તન સાચું માર્ગદર્શન કરાવે તેવો થયો નથી. જે થયા છે તેનાથી કાંઈ પણ સાચો રાહ મળતો નથી, કેમકે, તેને સ્થાનમાં જાતે જઈ પાડી શોધ કરાઈ તે એકે પ્રવર્તન થયો નથી. અહીં આ મને લક્ષ્યમાં આવેલું તેનું દિશાસૂચન માત્ર કર્યું છે. તેમાં સંપૂર્ણતા કે તદ્દન સત્યતાનો પણ દાવો કરી ન શકાય. એ તો તેને પ્રદેશમાં જઈ કાનેથી વ્યવસ્થિત રીતે ઉચ્ચારણુ અને બોલીનાં તત્ત્વો પ્રત્યક્ષ સાંભળી એકજિત કરવામાં આવે તો જ સાચું કાર્ય કરી શકાય. અને તે કાર્ય કરનારા પણ જે તે ન બાલી શકે. ભાષાશાસ્ત્રનો સમજા અભ્યાસ ધરાવનાર, કેળવણેલા મનવાળા વિદ્વાન જ તે કાર્ય સાધી શકે. ડૉ. અંબકલાલ નં. દવે જેવા નિષ્ણાત વિદ્વાન અને તેવી રીતે તૈયાર થયેલા બીજા ભાઈઓ આ કાર્ય મન ઉપર લે તો થોડાં વર્ષોમાં ગુજરાતની બોલીઓની સમીક્ષા સુકર થઈ શકે.

આ ઉચ્ચારણુ નોંધવાને માટે આપણી લિપિના વર્ણો પૂરતા નથી. રોમન લિપિથી કામ સાધી શકાય તેમ છે, પણ તે આપણને ઉપયોગી તેટલી નથી જેટલી આપણી કાંઈ લિપિ થઈ શકે. અહીં એ માટે નાગરી લિપિના કેટલાક વર્ણો સૂચવું છું, જે આપણાં પ્રાંતીય તેમ કામી ઉચ્ચારણુ નોંધવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

સ્વરોઃ

પૂર્ણપ્રયત્ન અ = ા

લઘુપ્રયત્ન અ = (અઃ)અ

દીર્ઘ આ = ણા

દૂસ્વ ઇ = ણિ

લઘુપ્રયત્ન દૂસ્વ ઇ = 'મિ

દીર્ઘ ઈ = ણી

દૂસ્વ ઉ = ણુ

લઘુપ્રયત્ન દૂસ્વ ઉ = ણુ

દીર્ઘ ઊ = ણૂ

દૂસ્વ ઓ = ણ

દીર્ઘ ઓ = ણે

અર્ધવિવૃત્ત ઓ = ણ

પૂર્ણવિવૃત્ત ઓ = ણે

દૂસ્વ ઓ = ણાં

દીર્ઘ ઓ = ણો

અર્ધવિવૃત્ત ઓ = ણાં

પૂર્ણવિવૃત્ત ઓ = ણો

દીર્ઘ ઓ = ણી

સ્વગિતશ્રુતિનું ચિહ્ન ।

અનુચ્ચાઠ ૦

અનુનામિક ૦

ક્રમસતત અનુનાસિક ૦

ક્રમસતતમ અનુનામિક ૦

વ્યંજનો

કકચ—ક્ ર્ ગ્ ઘ્ ઙ્

તાવચ્ચ—ચ્ ણ્ જ્ ણ્ મ્

અધતાવચ્ચ—ચ્ ણ્ જ્ ણ્

ઙ્ જ્યેઞ્— જ્

મૂખ્ય—ઙ્ ઙ્ ઙ્ ઙ્

મૂર્ધન્યતર—ઙ્ ઙ્ ઙ્

દત્ત—ત્ ધ્ ધ્ ધ્

ઓષ્ઠ્ય—પ્ ફ્ પ્ મ્ મ્

શ્વસિનોષ્ઠ્ય—ફ્

અર્ધસ્વરો—ય્ ર્ લ્ વ

લઘુપ્રયત્ન ય્, વ્—ય્ વ્

ઉચ્ચાક્ષરો—શ્ પ્ ણ્ ણ્ (કકચ) ઙ્

લઘુપ્રયત્ન ઙ્— (નિમર્ગશિલ્લ)

નિદનામૂલોચ્ચ—ઙ્

મારા અનુભવથી મને જણાયું છે કે આટલા મહેનોથી આપણા દેશની બોલીના ઉચ્ચારણો અગવડ વિના નોંધી શકાયેલા આ ઉપરાંત પણ સંકેતોની જરૂર પડે તો થોડા સકાય.

“રશ્મિ” (૧૯૪૪)ના મંપાદકોએ મને આ વિષય ઉપર લેખ લખવાનું નિમત્રણ આપી આગ મનમાં સળવળતી થોડાંનાં બીજાંરોપણ કરવાની જે તક આપી છે તે તરફ સાક્ષાર વૃત્તિથી તેમ આ દિશામાં વહેલામાં વહેલી તકે આપણે ત્યાં પ્રયત્નો કરે થાય તે મદદાશી આ લેખ પૂર્ણ કરુ છું.

અમદાવાદ, તા. ૧૦-૪-૪૪

૬. મૂર્દ્ધન્યતર ૩-૬ અને નિર્ઘ્નમૂલીય ૭

આપણી આરંભના અતિ પ્રાચીન કાળથી શુદ્ધ ઉચ્ચારણને માટે પંકાતી આવે છે. પ્રાચીન આર્યોએ દરેકે દરેક ઉચ્ચારણને માટે જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ અને તેને વ્યક્ત કરવા જુદાં જુદાં ચિહ્નો નિર્ધારિત કર્યાં હતાં. વૈદિક કાળમાં જે જે ઉચ્ચારણને માટે જે જે સંજ્ઞા કરવામાં આવેલી હતી તે તે સંજ્ઞાઓ પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં અદ્વાપિપર્યંત વ્યક્ત થાય છે એમણે એ દરેક સંજ્ઞાનું જુદું જુદું ચિહ્ન નક્કી કરેલું હતું. આપણને આવાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ચિહ્નો "બ્રાહ્મી લિપિ"ની વજ્રમાળા મારફત જૂના સિંહાલેઓમાં મળી આવ્યાં છે. ભારતવર્ષમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી લખવાનો પ્રચાર હતો તે વાત આપણા સમર્થ પુરાતત્ત્વવેત્તા મ. મ. ગૌરીશંકર હીરાચલ ઓઝાએ પોતાના "ભારતીય પ્રાચીનલિપિમાલા" નામક હિંદી ગ્રંથમાં સારી રીતે ચર્ચા કરી સિદ્ધ કરી છે. કાળ દરેકને ખ્યાલ છે એ વાત નિર્વિવાદ હોવાથી ચતુર આર્યોએ ઉચ્ચારણોમાં ભવિષ્યમાં ફેરફાર થઈ જવાથી અશુદ્ધ કિંવા દુષ્ટ ઉચ્ચારણ થઈ જાય એમાંથી બચાવવા પ્રાતિશામ્ય શિક્ષા અને વ્યાકરણના મહાન ગ્રંથો લખી ઉચ્ચારણોનું ખરું સ્વરૂપ આપણને વારસામાં સોંપ્યું છે. પંડિત ઓઝા આદર્શ લિપિનું આ પ્રમાણે સ્વરૂપ આપે છે:—

"આદર્શ લિપિ મેં यह गुण होना चाहिये कि प्रत्येक उच्चारण के लिये भगन्दिग्न संकेत हो जिससे जो बोला जाय वह ठीक वैसा ही लिखा जाय, वह ठीक वैसा ही पढ़ा जाय।" (भा. प्रा. लि. प. २९)

આવી આદર્શ લિપિ આપણને, આપણા પૂર્વજ આર્યોએ વારસામાં આપી મોટા ઉપકાર કર્યો છે. એમાં કશીજ સંકા નથી. આવી આદર્શ આપણી પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી આપણી ગુજરાતી લિપિ વૈદિક ઉચ્ચારણોમાના ધ્વનિખરો સંકેતને બતાવી શકે તેવી છે. કદાચ કાલગણે કોઈ ઉચ્ચારણનો મધ્યકાળમાં લિપિમાંનો

સંકેત નષ્ટ થઈ ગયો. હોય તો તે વ્યક્ત થતા ઉચ્ચારણનો ભવિષ્યમાં નાશ ન થઈ જાય, તે માટે તેનો સર્વસાધારણ લોકો મદદ કરતાં ન મૂંઝાય તેવી જાતનો સંકેત નક્કી કરી લેવો જોઈએ.

આ ઉપરાંત આર્યો બીજી પ્રજાના સંસર્ગમાં આવ્યાથી કેટલાંક વિદેશીય ઉચ્ચારણો પણ આપણી ભાષામાં દાખલ થયાં છે. આવાં જે જે ઉચ્ચારણો આપણે ત્યાં અતિવ્યાપક દશામાં હોય તે સર્વને માટે યોગ્ય સંકેત નક્કી હોવા જ જોઈએ. આપણે ત્યાં એકાર અને એકારનાં વિષ્ણુ-મંદુર ઉચ્ચારણોને માટે આપણા વિદ્વાન સાક્ષરોએ સંકેતો નક્કી કર્યા છે. મંદુર ઉચ્ચારણમાં એ-એની માત્રા જે છે તેમ 'સવળી જ રાખી છે, જ્યારે વિષ્ણુ ઉચ્ચારણમાં તે માત્રા 'અવળી' કરી છે. આ ફેરફાર કાષ્ઠને કદી મુશ્કેલ લાગે તેવો નથી. અનુસ્વારને બતાવવા ખિંદુ નીચે રેખાકો લીટી (—) [કે * પોણું મીંદુ] આપું ચિહ્ન નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, જે પણ કદી મુશ્કેલ લાગે તેવું નથી. ઊત્તરું કયાં અનુસ્વાર વ્યક્ત છે અને કયાં અનુનાસિક, (અનુસ્વારનો દહેવાતો કેમળ ઉચ્ચાર-આનું ચિહ્ન (•) ખિંદુ જ કાપમ રાખ્યું છે) વ્યક્ત છે એ નાનામાં નાનાં જગ્યાને પણ સમજવામાં આવી જાય. અરબી ફારસી અંગ્રેજી વગેરે કેટલીક વિદેશીય ભાષાના શબ્દો આપણી ભાષામાં દાખલ થતાં એ શબ્દોમાંનું એક ઉચ્ચારણ 'રિવિઝન' વગેરે શબ્દોમાં વ્યક્ત થતું તાલબ્ધ જ અને ઝ થી છુટું જ એવું છે. જો કે આ વિદેશીય ઉચ્ચારણ તદ્દન વિદેશીય તો નથી જ, કેમકે-સોરઠ-કાઠિયાવાડમાં માખીણ પ્રજામાં જ-ઝનું ઉચ્ચારણ 'રિવિઝન'માંના 'ઝ'નું

જેવું જ છે તેપણુ શિષ્ટવર્ગમા જ-ઝનાં શુદ્ધ હિચારણા છે, તેથી :
કરી તે વિદેશીય શબ્દોની શુદ્ધ જોડણી કરતા 'જ' ને વ્યક્ત
કરવા હિંદીએ સ્વીકારેલ અધોબિંદુ કિંવા નુકતો એ નામનું ચિહ્ન ગ્રહણ
કરવું આવશ્યક છે આપણા પાસેથી લાઈએ તેમ જ મુસ્લિમ લાઈએ
પોતાના ધર્મગ્રંથોમા ગુજરાતી વિધિ પ્રમેગે આવી નુકતાની પદ્ધતિ
સ્વીકારે છે એ વાત સર્વને વિદિત જ છે કે અરબી-દારસી-ઉર્દૂ
વર્ણમાળામા ચિહ્નો થોડા હોવા છતાં આ નુકતાને લીધે એકના એક
ચિહ્નના ભુલ ભુલ હિચારણા વ્યક્ત થઈ શકે છે આપણા એ-
લાઈએ પણ જોનાથી અતિપરિચિત છે તેથી આ નુકતાની પદ્ધતિ
આપણને જ્યાં જરૂરની છે ત્યાં સ્વીકારવામા કરી અડચણ ન જ
હોય તબુ જ ચિહ્ન યોજના કરતાં જ્યાં જરૂરનું છે ત્યાં આ નુકતાને
સ્વીકારતા ઘણી સગળતા મળે તેમ છે

આવા જ બે હિચારણા ૬-૬'ના છે આપણી ભાષા ૫૪ મહાન્
હિપકાઠ કરનાર સ્વ કવિ નર્મદાશકરે આમાથી '૬'ના બે હિચારણુ
આજ છ દાયકા પૂર્વે બતાવેનાં ભુઓ (નર્મકોપ-મૂર્તિકા ૫ ૩) -

'(૭) હવે હિચારણુ એક તો સસ્કૃત શબ્દોમા જ છે તેવું જ છે ને
ખીન્દુ પૂર્વવર્ણના સમન્ધમા હમરેક પોદ્ધ લીક્ષુ એવું છે.
શબ્દને આરબે હવું બે હિચારણુ છે, તે શુદ્ધ સસ્કૃત છે ને
શબ્દની વચમા તથા અતે બે છે તે શુદ્ધ પ્રાકૃત છે એ પ્રાકૃત
હિચારણુ અડચ, ચ ૩, વડકલ્, ઝાડ, કડા, ઝડી, વડુ, હરેડે,
ખેડો છઠ મા છે

સ્થાન માનતા હોવાથી અને તે હકાર 'ડ'ની પૂર્વે ઉચ્ચારાતો લાગતો હોવાથી તેવા અયોગમાં આવ્યા વર્ણુમાં 'દ' ન બેળવતા આવતા વર્ણુ નીચે નુકતો સ્વીકારે છે.

૩ નગમિહગવ લાઘ્યે પોતાના The Gujarati Language and Literature Vol. 1 નામક ગ્રંથમાં આ મૂર્ધન્યતર 'ડ-ડનો સ્વીકાર કર્યો છે

“(7)મૂર્ધન્યતર ઢ and ઢ are the ઢ and ઢ which are sounded with a deeper and fuller cerebral effort of the tongue

e g. વહુ, પાડો, ગાહી, હદે, પદે, કટી, etc.

(Whereas डगलु, डकळी, डोग्रो, डग, डगलो, डाल, &c are simply मूढम्य) (Sanskrit also appears to possess this મૂર્ધન્યતર sound, though not so named, hence it is that ईडे is ईळे, and गूढं is गूळ in Vedic Sanskrit.

ગીવદાસ માકડની પ્રો બળવતરાય બાઈએ તા ૨૪-૧૦-૨૮ ને દિને શ્રીગોવર્ધનજયંતી-પ્રસંગે નડિયાદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી બાપણુ આપતા નિયમાવલી આપેલી અને તેની પૂર્તિ તા ૧૮-૧૧-૨૮ ના શુક્ર-રાત્રી પત્રને ૧૭૮૬ એ માને પ્રમિદ કરેલી ના ડોલરગાયનેા લખ તો ડૉમુદી ત્રૈમાસિક પુસ્તક પ મુ ૫ ૭૦૧-૭૧૧ સુધીમા છપાયેલો છે આ બનેએ થઈ મૂર્ધન્યતર ડકાર મંગલમા લગભગ નિયમે પૂર્ણ કર્યા છે એમ કહિયે તો તે વિગેષ પડતું નહિ જ લાગે

આ વિષય આપણી શુજરાતી બાપાને લખતો જ છે એમ કાઈ નથી ગા ન-સિદ્ધગવબાઈએ અંગ્રેજી ગ્રંથમાના જે રૂકર ઉપર આધી ગયો છે તેમાં રપબ્દ સૂચન કર્યું છે કે આ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર કાઈ નવો નથી વૈદિક સંસ્કૃતમા એ મળી આવે છે ' પ્રાતિશાખ્યોમા અનાદિ ૩-૬ ના આ ખીજ ઉચ્ચારણાનું વિધાન છે જ પરંતુ વૈદિક સાહિત્યમા એ રચણે જ-જા એવા મહેન મળી આવે છે તે જ રવ નર્મદાશર આપેલું પહોળું લીસું ઉચ્ચારણ છે વૈદિક કાળમાના જ-૪૬ એ આપણા મૂર્ધન્યતર ૩-૮ છે કે અત્યારે જે જ ઉચ્ચાર થાય છે તેને મળતા છે એ ખામ તપાસવા જેવું છે મહર્ષિ શ્રીનંદે આ વાત રચીત સ્ક્રપ્રાતિશાખ્યમા ચર્ચા છે આમાન્ય રીતે ડકાર મૂર્ધ-સ્થાની છે એ વાત એમના 'મૂધમ્યૌ વકારદ્વગૌ (૫-૧-૨૯) વકાર અને ટવર્ગ મૂર્ધસ્થાની છે' એ સૂત્રમા છે પરંતુ તે પછી તરત જ હમગના જુલ રવરૂપની વાત પછીના સૂત્રથી છેડે છે —

નિહ્વામૂલ તાલુ ચાષાર્ય બ્રાહ્મ સ્થાન ઢકારસ્ય તુ વેદમિત્ર ।

દ્વયોચ્ચાસ્ય સ્વરયોમખ્યમેત્ય સમ્પન્નત ॥ દ્વયો ઢકાર ।

ઢકારતામેતિ સ એવ ચાસ્ય ટકાર સંજૂષ્ણા સમ્પ્રયુક્ત ॥

(પ ૧-૨૦, ૨૧)

તજ શુજરાતમા એ રસ સેનાતા કાઠિયાવાગએ કરતા પ્રમાણમા વધારે છે અત્યારે તો રા ડોલરરાય કાઠિયાવાડમા સાધારણમા રમ લેતી એક જ વ્યક્તિ છે એમ કહીશું તો તે અતિસયોજિત નહિ જ ગણાય

વેદમિત્ર નામના અચાર્યે હકારનું જિઘ્રામૂય અને તાલુસ્થાન કહે છે. એને મતે બે સ્વરના મધ્યમા આવી હકાર બકાર થઇ જાય છે, અને હકાર હોય તો (તેને સ્થળે) ઉચ્ચાક્ષર દ્વિતી સંયુક્ત મર્ધ બકાર જ્ઞકાગ્પણને પામે છે બે કે આવા સયોગોમા મહર્ષિ દીનકને મતે તો તે મૂર્ધન્ય જ છે, છતાં વેદમિત્ર નામના મહર્ષિ જિઘ્રામૂય અને તાલુ સ્થાન માને છે. આમ આપણી મામે ત્રણ સ્થાનો આવે છે:—
 ૧ મૂર્ધા, ૨ જિઘ્રામૂય અને ૩ તાલુ મૂર્ધસ્થાની હકારને માટે કશી યાદ નથી, પરંતુ બે સ્વરના મધ્યમા આવતા હકારનાં બે સ્થાન સ્કા ઉપજાવે છે. એકના એક હકારનાં આ ત્રણ સ્થાનમાથી ઉચ્ચારતાં ત્રણ રૂપો થાય છે;

૧. જીભના ટેરવાને તાલુ અને ઉપક્ષ દાતોના મૂળના મધ્ય-ભાગમા ગ્રહેણ કરકગિયાવાળા ભાગમા અડાડી ઉચ્ચારતાં સ્પષ્ટ મૂર્ધન્ય હકાર ઉત્પન્ન થાય છે;
૨. જીભના ટેરવાને તદ્દન જીભના મૂળ તરફ લાઈ જતા તાલુ અને કંઠ વચ્ચે અડાડી ઉચ્ચારતાં આપણા 'ળ' જેવું ઉચ્ચારણ ઉત્પન્ન થાય છે; જ્યારે

લમિલ્લા શતહિમાસિ દક્ષમે ત્વ યજ્ઞા વમુપતે સરસ્વતી । અહોં દ્વિ
શબ્દ (ઋ વે ૨-૫-૨-૧-૧૧)

જોહુત્રો અગ્નિ પ્રયનઃ પિતેવેલ્લસ્પદે મનુષા યત્સમિદ્ધ । અહોં દ્વિ-
સ્પદેર્માં દ્વિ શબ્દ (ઋ વે ૨-૬-૨-૧-૧૦-૧)

લકારનો જ્યાં જ્યાં લઙ છે ત્યાં ત્યાં દ્વિ^૨ ધાતુ પરથી આવ-
નારા શબ્દો જ હોય છે, કેમકે બીજે પ્રસંગે લકારનો લકાર નથી થતો

૧ શ ડોહરસ્ય માકટ યોતાના “ગુજરાતીમાં મૂર્ધન્ય ‘હ’ અને મૂર્ધન્યતર
‘હ’ ” એ શીર્ષક લેખમાં (કૌશીકી વર્ષ ૫ મુ. ૫ ૩૦૮ મુ) “મૂર્ધન્યતર
લકારની સ્વર હોવા જ નેહએ એ વાક્યની ટીપ્પણીમાં આ બાબતમાં
કેક જુદું સમજ્યા હોય તેમ લાગે છે કારણ ચૌખમ્બા સિરીઝ તરફથી
બહાર પડેલ ઝકપ્રાતિશાખ્યમાં દ્વયોચાસ્ય સ્વરયોર્મિ વમેત્ય સમ્પચતે સ લકારો
લગત એવો પાઠ છે આ લકારથી બરમાલ આ પ્રમાણે લખે છે — “લકારને
દત્ય ગણાય છે, પણ લકારનું સ્થાન નિહવામૂલીય પણ છે મૂર્ધન્યતર ‘હ’
ઉચ્ચારી, તરત જ છબના એ જ સંયોગથી ‘લ’ ઉચ્ચારણુ તોપણ ‘લ’ બોલી
સાકારો આ મૂર્ધન્યતર લકાર બકાર કે લકાર વચ્ચે ખાસ દેખીતો ફેર નથી;
અને મૂર્ધન્યતર લકાર બકાર કે લકારમાં પછી વખત ફેરવાઈ ગયેલ દેખાય છે.

“(૫ ૩૦૮)—આથી પ્રાતિશાખ્યમાં ઉપર પ્રમાણે ‘હ’ નો ‘લ’ યાય છે
એમ કહ્યું ત્યાં લકાર મૂર્ધન્યતર વિવક્ષિત છે ” આ વગેરેથી લકાર દત્ય નહિ
પણ મૂર્ધન્ય કે મૂર્ધન્યતર હતો તેવું તેમણે સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે પરંતુ
લલિયાઓ હસ્તલિખિત ગ્રન્થોમાં જે સ્થાને લ લખતા તેથી જ ચૌખમ્બા
સિરીઝવાળી આવૃત્તિમાં લ-હ છે શુભવળ પ્રાતિશાખ્યમાં ‘હૃદૌ લલ્લાવે
કોવામ્—(જ ૪-૧૪૪) ત્યાં સમાનપદમાં એ સ્વરના મુન્યમાં હ-હ તા લ
-લ્હ યાય’ તેમ મળી આવે છે ઉભય સ્થળે લાભ્યકાર ઉન્વટ દ્વિ અને —
દ્વિ એ દ્વિ ધાતુ પરથી આવેલા શબ્દો ઉદાહૃત કરે છે ખરું જોતાં ઉપર
મૂળમાં ઉદાહરણ લીધા છે તેમ ફક્ત દ્વિ ધાતુ પરથી આવતા રૂપો કે શબ્દો
માં જ લકારનો લકાર મળી આવે છે, બાકી સર્વત્ર લકાર કાયમ જ રહ્યો છે
પ્રાતિશાખ્યમાં કયાય પણ સમાન મૂર્ધસ્થાની મળતો નથી કદાચ માનો કે
એ ‘સ્વના મંચમાં આવતો લકાર લકાર જ છે, લકારનું જુદું દત્ય ઉચ્ચારણુ

તદેવાનાં કેરતમાય ધર્ત્વમથમ્બન્દલદ્વાવદન્ત વીલિતા ।

ઉદ્ગા અજિદમિનદ્ મદ્મગા ઘલમગૂદ્મત્તમો વ્યવક્ષયત્ત્વ ॥

(અ એ ૨-૭-૨-૨-૨૪-૨)

અદો દ્વા ને અ-એ દ્વા વીલિતા (વિ + ક્ષિતા = વિશેષ માત્રુ-
પૃથ્વીના ૨૪૩૫ જેવી ધન)નું વીલિતા, પરંતુ યત્ત્વ એનું યત્ત્વ નહિ
આ જોતા કેવળ દ્વા ધાતુ ઉપરથી આવતા રાજદોષા ઉચ્ચારાતો હ
એ જ વેદમિત્રના ઉચ્ચાર-દ્વિવિધનો જ-મદ્મગા છે હ-હ ઉપરથી
આવતા હ-હનું તાલુ કિંવા અત્યારે જે મૂર્ધન્યત્ત્વ મનાય છે તે,
અને હ ઉપરથી આવતા હનું નિર્દ્ય મન સ્થાન છે, પરંતુ આ જે
ઉચ્ચાર-દોષા ઝાઝો તફાવત ન હોવાથી મામાન્ય રીતે વિદ્વાનોએ
એક જ ઉચ્ચાર માન્યો. અમે સોગદમા આ જાનનું ઉચ્ચારણ કરતાં
ઝોટો વાળી નાખિએ છિએ ઘોડો=અથ અને ઘોળો=એળવો એ બનેલા
'ડ-જ'ના ઉચ્ચારણમાં કેવો તફાવત અચાનક બેકત કરી શકતા નથી
આપી આપીને માવજા જતા બે- કરી શકિએ આથી એમ ન જ
કહેવાન કે 'ડ' અને 'જ' એવા બે ઉચ્ચારણો જુદા નથી

પાલિમાં તદાગ વગેરેમાં તલ્લક લખાતાં આવતો ઢકાર એ તાલુસ્થાની કિંવા મૂર્ધન્યતર છે.

પૈશાચીમાંનો ઢનો જ એ જિહ્વામૂલીય છે.

૨. નરસિદરાવભાઈએ જ વિશે લખ્યું છે કે—“The only distinction to be noted is this; while Pali, Vedic and Bhil language change the ૬ to ૭, the Pāis'achi, Gujarati, Marvadi, Marathi and Dravidian languages change ૭ to ૭; the former keep the ૭ unchanged, the latter keep the ૬ generally unchanged; the resulting ultracerebral sound, ૭, is the same in all these languages.”

(The Guj. Lang. & Lit. Vol. I, p. 308)

ધ્યાનમાં રાખવા જેવો ખાસ વકાવત આ છે:—જ્યારે પાલિ, વૈદિક અને બીલી ભાષામાં ઢનો જ યામ છે ત્યારે પૈશાચી, ગુજરાતી મારવાડી, મરાઠી અને દ્રવિડ ભાષાઓમાં ઢનો જ યામ છે આમલી ભાષાઓમાં ઢકારનો કશો ફેરફાર નથી, પાલિ ભાષાઓ પહોં કરી ઢનો ફેરફાર કરતી નથી. જ-ઢ ઉપરથી આવતો મૂર્ધન્યતર જ આ બધી ભાષાઓમાં એ સરખો જ છે.

પરંતુ મેં ઉપર બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે જ ઉપરથી આવતો જ (ગુજરાતી-વિંદી-મરાઠીમાં જ) મૂર્ધન્યતર કિંવા તાલબ્ધ છે, જ્યારે જ ઉપરથી આવતો જ (ગુજરાતી-મરાઠી-દ્રવિડ ભાષાઓમાં જ) એ જિહ્વામૂલીય છે. આ વાતને ખરી પ્રુટિ આપણી જીવતી ભાષાઓ ગુજરાતી-મરાઠી-મારવાડી આપે છે.

આમ મૂર્ધન્યતર ૬-૬ અને જિહ્વામૂલીય ઢનો ઇનિદાસ જેવા બાદ મૂર્ધન્યતર ઢકાર મંમંથમાં આપણા વિદ્વાનોએ ઠરેલી મહેનત જોઈએ.

૨. બળવંતરાવભાઈનાં નિયમો:—

“ઢનાં ઉચ્ચારણ. (ગુજરાતી ૫૨, ૫. ૧૭૪૧, વા. ૧૧-૧૧-૧૮).
ઢનાં જે ઉચ્ચારણ છે: ઢોડ્યું અને ઢું.”

૧. પ્રથમ સ્થાને ચોક્ષો ડ ન દોષ.—હમલો, હાગ, ટોક, ફંગર...

૨. અનાદ્ય સ્થાને ડ નું ઉચ્ચારણ અડ્—ઘોરો, ખીચડી, ગડબડ, ખડખડું...
(નિયમ ૨ ને)

૩. અનાદ્ય ડ આગળ ૨ જેવું પ્રવાહી ઉચ્ચારણ હોય ત્યાં ડનું ઉચ્ચારણ ચઘાઠવિ (નિયમ ૩ ને).

અમરડો જેવા શબ્દ ઉચ્ચારતા ૨ ને ખરેખર ઉચ્ચારવાની ટેવવાળા ડ નો ચોક્ષો ઉચ્ચાર કરશે.

પણ ડ ને અડ્ ઉચ્ચારવાની ટેવવાળા અમરડો, ધરડી જેવા શબ્દ બોલશે તેમના ઉચ્ચારણમાં ૨ નો વિકાર થઈ જતો સંભવાશે.

૪. બે ડ સાથે સાથે આવે ત્યારે રહેલો ડ ચોક્ષો અને બીજો અડ્—ખાંડડ, ટોટિયા (ખાણસનું નામ); બેથી વધારે આવે આવે ત્યારે બધા અડ્—અડડડ.....હૂહૂહૂહૂ.....(નિયમ ૪ થો)."

આ ઉપરાંત એક વધુ નિયમ તેમણે તા. ૧૮-૧૧-૨૮ના જુનરાત્રી પત્ર પૃ ૧૭૮૬ ઉપર આપ્યો છે:—

"૨ અનાદ્ય ડ તે અડ્ એ મુખ્ય નિયમ; પરંતુ ડ રહેતાં હ. ઝ, છ, ન, મ, કે બીજા કોઈ પ્રાચીન નાસિકોચ્ચારણ (nasal sound) આવતાં

હડવુ—હડવુ એવો ઉચ્ચારભેદ રા બળવતગમભાઈ પકડી શક્યા છે. તે શાને લીધે તે વાત ગોઠી શક્યા નથી રા ડોહરરાય એ વાતને બોળવા કાંઈક અંશે સમર્થ થાય છે. એમના નિયમો જોઈએ:—

“શબ્દારભે આવતો ‘ડ’ મૂર્દ્ધન્ય છે, તેમજ જે ‘ડ’ ની પહેલાના સ્વર ઉપર સ્વરભાર પડે તે પણ મૂર્દ્ધન્ય છે. જે ‘ડ’ ની પહેલાના સ્વર ઉપર સ્વરભાર ન પડે અને જેની પહેલા કોઈ સ્વર અને પછી કોઈ સ્વર કે અર્ધસ્વર હોય તે મૂર્દ્ધન્યતર ‘ડ’ છે અને જે ‘ડ’ ની પહેલાના સ્વર ઉપર સ્વરભાર વિકલ્પે પડે તે વિકલ્પે મૂર્દ્ધન્ય અને મૂર્દ્ધન્યતર છે.”

આમા એમણે આ નિયમો સમાવી લીધા છે.—

૧. શબ્દારભે આવતો ડ મૂર્દ્ધન્ય છે.

૨. અનાદિ દશામા ડ પહેલા આગલા સ્વર પર ભાર પડતાં મૂર્દ્ધન્ય ઉચ્ચારણુ છે ડ પહેલા નાસિકોચ્ચારણુ હોય તો ‘સ્વાભાનિક’ ભાર જણાવાથી ડ મૂર્દ્ધન્ય રહે છે. નાસિકોચ્ચારણુ મનથી ચર્ચા તેમણે ‘મુદ્દને’ કરી નથી, છતાં સ્વરભારમા તે વાન આવી જતી હોવાથી આ બીજા નિયમમા તે મમાવિષ્ટ થઈ જાય છે

૩. સ્વગ્ભાર ન હોય ત્યાં મૂર્દ્ધન્યતર ઉચ્ચારણુ છે

આ ત્રીજા નિયમમા એક મોટો વિરોધ આવી પડે છે તીચેના ઉદાહરણોમા આ સ્વગ્ભાર ન હોવાનું ધોગણુ ટકી શકતું નથી. સ્વરભાર ડ ની પહેલાના સ્વર પર પડવા છતાં ઉચ્ચારણુ મૂર્દ્ધન્યતર જ છે, અક્કડ, હમાડ, હમાડ, અખાડ, અખોડ, અગડ, અનવાડ, ઓછાડ, પછાડ, અડખે, પડખુ, વગેરે

૪. સ્વગ્ભાર વિકલ્પે પડે ત્યાં મૂર્દ્ધન્ય કે મૂર્દ્ધન્યતર છે. આ ચોથા નિયમે જ એમને ગોટે ચડાવી દીધા છે. તેમણે વિકલ્પ ઉચ્ચારવાળા ઉદાહરણો આ આપ્યા છે —

“૩. મૂર્દ્ધન્ય ‘ડ’ અને મૂર્દ્ધન્યતર ‘ડ’ બન્ને ઉચ્ચારાય છે.

ગાડી-ડી, ડાડ-ડડ, મોડું-ડું, દેડ-ડકા. લાડું-ડું, જાડો-ડો. પાડો-ડો.

(અહિંયા ઉચ્ચારમા ફેર થાય છે, તેમ અર્થમા પણ ફેર થાય છે.)”

આ શબ્દો મૂળ રૂપ પરથી જીતર્ગી આવેના ડચાળા હોઈને ડાક્ષર-પૂર્વના સ્વર પર લાગુ હતો તે હિત્તૃષ્ટ સ્થિતિમાં ગ્રહેતા હિચારણ મૂર્ધન્ય રહ્યું, આટલી વાત મર્વયા સ્વીકાર્ય છે પરંતુ પછીથી સ્વગભાર જતો ગ્રહેતા ગાડી વગેરેમાં મૂર્ધન્યતર હિચારણ થાય ખરું જોતાં તેમણે જે દાખલા આપ્યા છે તેમાં ડ પછી પણ કોઈક સ્વર કે સ્વરવાળો વાજન આવે ન હોય છે, તેથી સ્પષ્ટતા પાછના સ્વર પર પડતો લાગે છે પરંતુ અત્ય ડકાન્માં જ્યારે લઘુપ્રવલન અકાર હોય છે ત્યારે સ્વગભાર ક્યા પડે ?

આ ઉપરથી વિચાર કરતા નીચેના નિયમો મૂર્ધન્યતર હિચારના ખગ સ્વરૂપને બદલ કરતા લાગે છે —

૧. મૂર્ધન્ય ૨-૬

૧ આદિમાં આવતો ૨-૬ મૂર્ધન્ય છે ડગલુ, ડગલુ ડોસી, ડોલ, ઢોલ, ઢાલ, ઢબ્બુ, ઢેકુ ઢોગ વગેરે (અ ડગ ની ડગ, અ ડોલ, અ ડોલી, અ ડોળ વગેરેમાં સમાસને અગે 'અ' અને 'ની'ની પછી આવવા છતાં શબ્દને આગળે હોવાથી મૂર્ધન્ય જ છે)

૨. કોઈ પણ નાસિકાસ્થાનીય હિચારણ પછી આવતો '૨-૬' મૂર્ધન્ય છે અડ, માડલુ, ખાડલુ ઊંડુ, પેંડો, પાડો, વાડો, સાડ, મીંડુ વગેરે.

૨ મૂર્ધન્યતર ૩-૬

૧ પહેલા સ્વર હોય અને પછી સ્વર કે ય આવે તો '૩-૬'નું હિચારણ મૂર્ધન્યતર ■ કડુ, કોડ, અડલુ અડધો, છોડલુ, તોડ, દોડમ, પાડો (આકતો), મોડ, ગડલુ રાડ, રીડ, લડુ લડલુ (પુદ્ધ કરવું), લડચો, વાડો (કાપો નહિ, ફળિયુ) વાડી, માડી, ચડો, અડી, ઓડલું. ઓડલુ કટી, કદાઈ, કાડલુ કાડલુ કોડ, ટાડ, ટાટા, ડાડ-દાડ, ડોડિયુ -દોડિયુ ડોડુ-દોડુ મડલુ, મડલુ મની, લોડુ, વડલુ, વડલો, વાડલુ, વાડલુ, વેડ, મડ વગેરે

અપવાદ—૧ જોવા કુ ઉપરથી જીતરી આવેતો ડકાર મૂર્ધન્ય છે.

સં.	પ્રા	અપ	ગુજ.
અટ્ટિ (અભિયોમ કરવો, અડકવું)	અટ્ટ	અટ્ટ	અડે
...	અટ્ટમ્ (દેશી)	અટ્ટ	આડુ
...	દટ્ટમ્ („આડુ)	...	ઈડર (પુરવિશેષ)
...	ડટ્ટો (હે દે ૧-૮૫) એટ્ટ		ઓડ (કૃવા બોદનારી એક ગત) (અસમા ઓડથુ)
અટ્ટપલે	અટ્ટે	અટ્ટ	ઊડે
અપર્દક	અવટ્ટો	...	કાડો
અવર્દિકા	અવટ્ટિઆ	...	કાડી
	અટ્ટા (હે દે ૨-૧૨) ..		ખાડ
	અટ્ટી („ ૨-૮૪) .		ગાડ (ધેડી)
	અટ્ટિઆ („ ૨-૮૧)...		ગાડી
	નિટ્ટિઆ (દેશી) } ...		ગેડી
	નેટ્ટિઆ („) } ...		
	અટ્ટમ્ („)	અટ્ટ	{ આડુ ખાડુ
	અટ્ટ („)	...	ખાડુ
	અટ્ટો („)	અટ્ટ	ખાડો (=મહિય)
	અટ્ટિઆ („)	..	ખાડી
	અટ્ટ („)	અટ્ટ	{ શાકું દાડિયુ
	અટ્ટ (હે બા ૮ ૪ ૧૦૧)...		ખડે
અટ્ટક	અટ્ટો	...	લાડુ
	અટ્ટ (હે દે ૭-૨૬) અટ્ટ		વડુ (=મોડુ)
	અટ્ટ કજ („ ૮-૫૯) અટ્ટક		હાડકુ
	અટ્ટ („ ૮-૭૦) } ..		હોડ (=અગત)
	હોટ્ટ (દેશી) }		

આ ઉપરાંત અડવુ (=ખાલી), અડવાણું અડિયુ-અડાયુ અડો
 (=ધામો), આડિયુ (=કગવત) આકુ (=તાખડાનું), આડોપુ ધડીપીડી
 (ધડવી-પીડલી), ઘડાનશેઠ, ઘડામણુ ઘડિયુ (=સર્પની જત), ખાકુ
 (લેમનું ટાણુ), ગડારો, ગૂડો (=ગોડણુ) ગૂડો (=કાણુ), ગૂડવુ (=મારી
 નાખણુ) ગોડવુ (=ગમીન ખોદવી) છોકુ-છોડિયુ ટોડો (=ખામો),
 ટોડર, ડાકુ ડેડો (=ઢોડરીઓનો મોગકત વનનો દેવ), ડોડો-ડોડી,
 ડોકુ ડોડકુ ડોડ (=રીમ), ડોડવો દેડકો (હે દે ડિફરો), બાકુ, લાક,
 લાડવુ લાડો-લાડી, લડવુ (=એક બાજુ નમતુ), લોડવુ (મૂનવૂ),
 વડ વાડ, પેકુ ભોકુ ભેડો (મોગંભા આપરનું એક કુળ), ડોડિયો
 (=સોગંભા આપર અને કારડિયા ગજપૂતનું એક કુળ), વડાગણુ, વેફર,
 રેડો (=નગમૂગ), હાડી (=ઢેઢલી એક જાત) વગેરે વગેરે

[નોંધ—મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ ના ઉચ્ચારણમાં તળ શુજગત અને
 કાઠિયાવાડમાં એક વિચિત્ર ભિન્નતા માલુમ પડી આવે છે તળ શુજ
 ગતમાં ઉપર કુ ઉપરથી આવતા શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારને સ્થળે પણ
 સામાન્ય રીતે ડ'નું મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે, જ્યારે
 કાઠિયાવાડમાં મૂર્ધન્યતર ઢકાગને બદલે સામાન્ય રીતે મૂર્ધન્ય ઢમર જ
 ઉચ્ચારવામાં આવે છે કહાડવુ અને 'કાઢવુ' એ બે જોડણી આને જ
 આભારી છે કહાડવુ એ 'કાઢવુ' છે જે તળ શુજગતને મમત છે,
 'કાઢવુ' કાઠિયાવાડીઓનું છે કાઠિયાવાડીઓએ જેમ મૂર્ધન્યતર
 'ઢ'નું ઉચ્ચારણ સમજતા જેવું છે તેમ તળ શુજગતના વતનીઓએ
 'કુ' ઉપરથી આવતા મૂર્ધન્ય 'ડ'ને સ્થળે કગતા મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર
 ણુનો ખ્યાન પેવા જેવો છે]

અપવાદ—૨ ડ-ઢ પછી એ 'મિવામના કોઈ સ્વરના વ્યવધાને
 ટ વર્ગ, લ કે ણ આવે તો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર ચતો નથી અડણ,
 અડણી, આડણી, પડણ કડણ નડણ ઓઢણી અઢણ લઢણ,
 જોડણી, જોડણ, ટોઢોડુ ટોઢોડિયુ, ડાડાડવુ ડાડિયુ વાલો પૂડનો,
 ચૂડનો, કડના જોડણ, દહૂલી, મદૂલી, અઢળક, પડાળ, પડાળ વગેરે.

ઉપર દેખાડવામાં આવતા આ હેતુને લીધે જ લઘુતાવાચક 'લ' પ્રત્યય લઘુતાવાચક અંતવાળા શબ્દને ડાકાર પહેલાં આમરૂપે આવે છે, જેથી મૂલ્યતર ઉચ્ચાર કાયમ 'રહી' રહે છે. જેમકે-વાતડી-વાતલડી; રાતડી-રાતલડી; વાટડી-વાટલડી, આંખડી-આંખલડી; છાંયડી-છાંયલડી; મીઠડી-મીઠલડી; છાતડી-છાતલડી; માવડી-માવલડી; પાંખડી-પાંખલડી; ચૂંદડી-ચૂંદલડી; જાતડી-જાતલડી, વગેરે, જેમકે

૧. ૧૧. એકુલદાસ રાયચૂસના તન્તિત્વે નીચળા શરદા, માસિકના ઇ. સ. ૧૯૨૮ ના ડીસેમ્બર મહિના ૧૮ સ્વરતમ સાનુકુમ્ભરામ મહેતાને "૬ અને લ પ્રત્યય" એ શીર્ષક હેખ પ્રસિદ્ધ થયેલા. તેમાં 'લ' પ્રત્યયના સ્થાનમાં તેમણે ચર્ચા કરી છે. પરંતુ તે હેખ લખવામાં તેમણે કંઈક ક્લેશ વળ કરી છે. એટલું તો જેમાથી માલ જ કે "આ ૧૮૧૧માં તિરુકારને અપવા લઘુતાને કે સ્વાર્થના અર્થ" હોય છે, એમ ૨૧૦ કમળાસંકરસાહ સંપી ગયા છે. તેમાં હું એટલું ઉમેરીશ કે પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રાસ મેળવવા ખૂબ પશુ મુશ્કેલી; '૬'કારનો ઉપયોગ થતો હતો."

પરંતુ ત્યારપછી નીચેની એમની સૂચના કાંઈક વધારે પડતી જણાય છે: "જેવડા પ્રત્યય વાપર્યા જતા હેખકે હમેશા એટલું જાણમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રથમ '૬' પ્રત્યયને જાન મળે છે, અને પછી જ 'લ' પ્રત્યયને જાન મળે છે. અર્થાત્ જેવડા પ્રત્યય '૬મ' જ ખરો છે, 'લડ' ખોટો છે."

જરા વિચાર કરતાં હપર્યુજ સર્વસાધારણ ભૂલતું કારણ જણાઈ આવે છે. તેમણે નિયમ આપ્યો છે કે:-

"'જ'કારાંત કે 'લ'કારાંત શબ્દ હોય તેને હમેશાં '૬' જ લાગે અને '૬'કારાંત પ્રત્યય હોય તેને હમેશાં 'લ' જ લાગે. એ સર્વસાધારણ નિયમ સમજવો."

જો તેમ કરવામાં ન આવે તો લક્ષ્ય પહેલાં લઘુપ્રયત્ન બકાવણો
 ૩ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારી શકાતો નથી, અથવા ઉચ્ચારવા જઈએ છીએ
 તો ‘કલ્લુ-માલ્લો’ જેવો ઉચ્ચાર થઈ જાય છે મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર
 કરવામાં જીભને તાળવે આડાડવી પડે છે આડાં લઘુપ્રયત્ન હોવાથી
 ભરત જ તાળવે અડેલા જીભના ટેગવાને દત્તસ્થાન તરફ ખેંચવા જતા
 આગમો મૂર્ધન્યતર, ‘લ’ જેવો ઉચ્ચારાય છે પરિણામે મૂર્ધન્યતર
 ઉચ્ચાર કરવાથી ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલી ઊભી થતી નથી.

અહીં બધા ‘લ’ પ્રત્યય તરીકે જ લા ચો દોષ ત્યાં ‘લ’ ક્યાં લખાડેલો એ જ
 વિચારવાનું છે.

એક વાત અહીં કહેવી આવશ્યક લાગે છે, અને તે એ જ કે —

બ્યાકરણ પરથી ભાષાની ઉત્પત્તિ નથી, કિંતુ પ્રચલિત ભાષા પરથી બધા
 કારણના નિયમો બધાય છે એટલે કદાચ એવી સ્થિતિ હોય કે—બ્યાકરણના નિયમો
 પ્રચલિત ભાષા સાથે વિરોધ આવે ત્યાં ભાષાને અધીન થઈ અપવાદવાચક
 નિયમો બ્યાકરણકારે સ્વીકારવા પડે છે પરંતુ એવીય વિચિત્ર સ્થિતિ
 અહીં નથી જ.

૩ જિહ્વામૂલીય જ

૧ પ્રાચીન તદ્ભવ શબ્દોમાનો 'જ' જિહ્વામૂલીય છે, અગ્ની, આંગળુ આધળુ આળોટતુ, કેળ, કટાળો, ઢિનાળ ઝેળી નાળિયેરી, ડાળો, પીળુ, શીળુ, સાળો, હળદર વગેરે

૨ હિંદીની અસરને અંગે કેટલાક તદ્ભવમા વિરુદ્ધે 'જ' રહે છે, ડાલ-જ સોલ-જ, વટલુ-ગલુ, વગેરે

૩ કેટલાક સરકૃત તત્ત્વમ શબ્દોમા લ-જ નો વિરુદ્ધ છે જલ-જળ ફલ-ફળ, માવા-માળા, ચાલા-ચાળા, બાવા-માળા વગેરે.

ખેટો શબ્દ

ખરો શબ્દ

વાતલ

'ને મોતે હરી લીધા તે

વાતલ

રાવલડી

કો સમે વાતલડી કરવાનો

રાવલડી

વાટલડી

મારમ કહી નહે

વાટલડી

ભાલવડી

વિધવાવિધાય અત્તી કડી ૧

ભાલવડી

આખલડી

આખલડી

માતલડી

માતલડી

છાપલડી

છાપલડી

મીઠલડી

મીઠલડી

છાતલડી

છાતલડી

વદ્ધપરાત

માલલડી

માલલડી

પખલડી

પાખ લી

ચૂલલડી

ચૂલલડી

બતલડી

બતલડી

રા ભરતરામ ઉપર જે ખરા શબ્દ તરીકે આપે છે તે કથાય પછા પ્રવારમા દોષ તેમ મારુ માનવુ નથી, તેમ જ તેમનું માનવ પછ દોષ એમ નથી લાગવુ કારણ કે એક તો તેમને કથાય એમના લેખમા કોઈ સાક્ષરના લેખના તેઓએ માનેલા ખરા શબ્દના ઉદાહરણો આપ્યા નથી, તેમ જ ખીજુ એકે તેમનું માનવુ ' હવે આજકાલના કવિઓ આ ભાષાતમા જે યાપ ખાય છે, તે એ જ કે- 'હ અને લ' પ્રત્યય પૈકી પહેલો કયા અને કપાદે લખવો એનું તેમને માન રહેવું નથી એમ બધા કવિઓએ આ ભાષાતમા યાપ ખાધી

૪. જ કાર પછી સ્વરના વ્યવધાને 'ઘુ' આવતાં 'ળ' નો 'લ' થાય છે; વલ્લુ, મલાણું, (=મળાયું) વગેરે.^૧

છ એવું છે; એટલે એમણે કહેલો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો કે કેમ તે એક વિચારવા જેવી વાત છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે—

(૧) સામાન્ય રીતે તિરસ્કાર, લઘુતા કે સ્વાર્થ તેમ જ કેવળ પ્રાસ વગેરે એળવવા ખાતર શબ્દને 'ડું' પ્રત્યય લગાડવો. પરંતુ જો શબ્દ પ્રકૃતિથી જ ટ-ડ-ડું-ડું-કારાત કે ટ-ડ-ડું-ડું-કારાન્ત હોય તો 'ડું' પ્રત્યયને બદલે 'લું' પ્રત્યય લગાડવો. તેવે રચણે મૂર્ધન્યતર ટ-ડ નો ઉચ્ચાર મૂર્ધન્ય થઈ નય છે.

ઉદાહરણ—વડલો, પૂડલો, ચૂડલો, કડલાં, જોડલું વગેરે.

(૨) જ ક્રમાંત શબ્દોમાં અંત્ય 'ળ'નો લ કરી 'ડું' પ્રત્યયન જ ઇષ્ટ છે.

એમકે—વાદલડી, વાદળલી કયાંય જોયો સાંભળ્યો નથી.

(નોંધ—લકાર પહેલાં મૂર્ધન્યતર કે નિદ્વલમૂલીય જ ઉચ્ચારી શકાતો નથી, તેથી જ નિયમ પહેલામાં 'ડ-ડું' ના 'ડ-ડ' અને આ બીજામાં 'ળ'નો 'લ' સ્વીકાર્ય છે.)

આટલું ક્યાં છતાં દેટલીકવાર પ્રાસાદિકને ખાતર કે વધારે રસમય કરવા ખાતર ઉમેરો કરવો હોય ત્યાં નીચેનો નિયમ રાખવો જોઈયે:—

(૩) ડું પ્રત્યય પૂર્વે જ 'લ' આગમ ઉમેરવાનું સાર્વત્રિક સર્વમાન્ય વલ્લુ હોવાને લીધે તે જ રીત સ્વીકારવી. વાતલડી, ગાલલડી, પાંખલડી વગેરે.

(૪) 'ડું' કે 'લું' પ્રત્યય પૂર્વે આવતા કોઈપણ સ્વરનો લઘુપ્રયત્ન અકાર થાય છે, પરંતુ 'ડું' પહેલાં 'લ' આગમ આવે ત્યારે પૂર્વનો અકાર લઘુપ્રયત્ન ન રહેતાં લકારમાનો અ લઘુપ્રયત્ન રહે છે. ગાલડી. ફૂલડું અને ગાલલડી.

ઉપર પ્રમાણે મૂર્ધન્યતર '૬-૬' અને ત્રિફામૂલીય 'ળ'નું ગુજરાતી લાપામાં સ્થાન છે. મૂર્ધન્યતર ૬-૬ મંમધમા યથાશુદ્ધિ ખરૂ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. લાપામાં સારી રીતે કામ કરતા મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણને ગુજરાતી જોડણીમાં સ્થાન નથી. ભવિષ્યની પ્રજાને એ વાતથી વાકેફ રાખવી હોય તો ૬-૬ નીચે તુકતાની પદ્ધતિ સ્વીકાર્યે જ છૂટકા પ્રાથમિક ધોરણોમાં ભણાવનારને આ મુશ્કેલીનો ખરો અનુભવ થાય છે. 'ડામો' અને 'ધોડો' એ બંને શબ્દમાં સરખો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર સાબળતા ક્યા શિક્ષકને લાગી નહિ આવતું હોય ? આપણી વર્ણમાળામાં તુકનાવાળા 'ડ' ને દાખલ કરી ઉચ્ચારણનું પૃથક્કણ પ્રથમથી જ બતાવવામાં આવે તો આવી મુશ્કેલી કદી જીભી થાય તેમ નથી.

૨૧ ક્રમજાણનારમાંજે બૃહદ્વ્યાકરણમાં આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર '૬-૬'નાં સ્થાન નથી જ આપ્યું, ત્રિફામૂલીય 'ળ' પણ ક્રમશઃ સિદ્ધિ પ્રકરણમાં પ્રાચીન તદ્ભવ શબ્દોમાં જ પ્રતીત થતો દેખાય છે. આપણા અર્વાચીન વૈયાકરણો આ વિષયને જતો નહિ જ કરે એવી આશા સાથે આ લેખ પૂરો કરું છું.

આંગરોલ-કાઠિયાવાડ, તા ૧૦-૮-'૩૦

[ભુદ્ધિપ્રગણ પુ ૭૭, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૦, પૃ ૨૭૬-૨૮૮]

૭. મૂર્ધન્યતર ૬-૬ અને અવળી માત્રા

મારા સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૦-' ભુદ્ધિપ્રગણ'માંના 'મૂર્ધન્યતર ૬-૬ અને ત્રિફામૂલીય ળ' એ વિષયની ચર્ચાના લેખે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય એ લાપાશાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને તદ્દનુમાર તે હિંચ સાક્ષર-વર્ણોએ ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૩૦ ના ભુદ્ધિપ્રગણ માં યોગ્ય

આવે તો 'જલ'નું 'જળ' એ વગેરે બધે તદ્દભવ ગૂં, બાકી તો નહિ જ.

(દ) 'પાયદલ-ળ' એ વિદેશી શબ્દ છે એવું જ્ઞાન મારા લેખમાં છે એ મારી ઉતાવળનું જ પરિણામ છે. એ ખતાવી એઓશ્રીએ મને ઝણી ક્યો છે.

(૨) અવળી માત્રા

અવળી માત્રા મગધમાં સા. નગસિદ્ધગવલાર્ધ તેમ જ દી. બા. કેશવલાલભાર્ધનું નામ મેં આપ્યું છે ત્યાં મારો એવું કહેવાનો આશય નથી જ કે- 'તે બે વ્યક્તિ જ અવળી માત્રાનો ઉપયોગ કરે છે.' વિષયના સમર્થનમાં કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના નામ તરત યાદ આવે તે સ્વાભાવિક છે મા. બળવતગવલાર્ધ તેમ જ અન્ય વિદ્વાનો પણ માત્રાનો ઉપયોગ એ રીતે કરતા જ હશે.

"લિપિમાં નવું ચિહ્ન બહુ ધીમે ધીમે જ સ્થાન મેળવી શકે" એ એઓશ્રીના મતને હું મળતો જ છું. પરંતુ ગતિગતિકો લોકો એ રિયલિટી જોતાં સાક્ષગ્વર્ગમાં શિષ્ટમચરચનામાં મુક્ત ચિહ્નો દાખલ થાય તો પછી ખીનઓ અનુકરણ કરવાના જ.

આટલા ખુલાગાથી ઉભવ સાક્ષગ્વર્યો મંતોખાશે જ, એમ મુઝી એકવાર ફરીથી, લીધેલી તરદી માટે આભાગની લાગણી ખતાવી ચૂક્યા વિરમુ છું એ જ.

સમઝદર પાડબેદને આભારી છે તે વાત બતાવેલી રા ડોહરરાય આ વાત સ્વીકારે છે એ દર્શની વાત છે અને તે જ રીતે લકારના સંબધમા ડિસેમરના અકમા પ્રાતિશાખ્યને મોખરે કરવામા ન આન્યુ દત તો લકાર સમધમા અહીં લખવા કાંઈ પ્રયોજન ન જ રહેત તેઓ લખે છે કે (રજા ફકરમા) 'xલકાર દત્ય છે પણ તેનું સ્વરૂપ કંઈક મૂર્ધન્યતર જેવું પણ, પ્રાતિશાખ્યના નિયમથી જ જણાય છે" તેમ જ (૪મો ફકરો) "શુદ્ધ દત્ય સયોગથી ઉચ્ચારાતા લમરને નિહામૂલીય લકારમા ફરવતા મૂર્ધન્યતર ડકારના સ્થાનમાથી પડેલા પસાર થવું પડે છે એમ પ્રાતિશાખ્ય જણાવે છે' (પૃ ૩૮૧) અને જુ ખરે પ્રાતિશાખ્ય તેવું જ જણાવે છે : એમ જણાવતું જ હોય તો પછી મારે કશું લખવાપણું ન જ હોય પણ મારી અદ્યપશુદ્ધિ બાપડી એ વાત પ્રાતિશાખ્યમાથી મોઢવા ભાગ્યશાલિની નથી થઈ, અને તેથી કરી અહીં લખવા પ્રેરણા કરે છે

ઋપ્રાતિશાખ્યમા ૩ મમધમા આવી દમીમત મળે છે —

દન્તમૂલીયસ્તુ તકારવગ (મોખમમા મિરીઝ પૃ ૩૬)

સકારેફલકારાથ (" ")

રફવસ્યમેકે (" પૃ ૩૭)

એ પછી ખીજા વિષયના ચાર મૂત્ર બાદ—

જિહ્વામૂલ તલ્લ ચાચાર્ય બાહ સ્થાન ઢકારસ્ય તુ વેદમિત્ર ।

દ્વોભાસ્ય સ્વરયમ્મથ્યમરથ સપચતે સ ઢકારો સ્કાર ॥ ૧૦ ॥

હઠ્ઠમરતમેતિ સ એવં ચાસ્ય ટકાર સભૂખયા સપચુક્ત ।

ફલા સાહ્યા ચાત્ર નિદશનાનિ વીડવગ ફચતદવગ્રહેળ ॥ ૧૧ ॥

ચૌ સિ પૃ ૩૮-૩૯

પ્રથમ આપેલા ત્રણ મૂત્રમા ૧-એનું લમર દતમૂલીય છે એમ આપે છે, અને ૨-નું 'ડેવળ ર વર્સ્વ છે, એવો કેટલામ્તો મન છે" તે વાત મહે છે ભાખ્યમા ઉગ્રટ પણ રેફવર્સ્વ એ મૂત્ર પગ લખતાં મહે છે કે —

એકે ભાવાર્થા રેફં વાસ્ત્યમિચ્છન્તિ । વર્તે ભવો વાસ્ત્યઃ । વાસ્ત્યસચ્ચેન
વન્તમૂલાદુપરિશ્વદ્ધુનઃ પ્રદેશ ઉચ્યતે ।

આમાં મૂળ સૂત્રોમાં કે ભાષ્યમાં લકારનું સ્થાનાંતર લખ્ય નથી.
હવે રથું જિહ્વામૂલ-વાળું સ્થાન. એ કારિકાની ઉત્થાનિકામાં ભાષ્યકાર
સામે છે કે-હકારસ્ય પૂર્વોક્તસ્થાનાપરિણાત્ સ્થાનાન્તરં પ્રતિનાદયિતુમ્મદ-
જિહ્વામૂલ વગેરે. કારિકા પોતે કેવળ હકાર સંબંધી મતભેદ જ આપે છે.
ઔખમ્માસિરીઝવાળી પ્રતમાં લકારને બદલે લકાર છે, પરંતુ ક્યાંય
પણ લકારના સ્વરૂપમાં એનો ઉચ્ચાર કરનું કોઈ સાંભળી શકાતું નથી.
હવે વાત રહી કેવળ ઉદાહરણની. મૂળ કારિકામાં હજા જે ખરું જ્ઞા
અને સાહ્યા જે ખરું સાહ્યા છે, એણે જ રા. માંકડને મૂંઝરી દીધેલા
છે. મેં મારા ઉક્ત લેખમાં કેવળ હજા ધાતુ પરથી બીતરી આવેલા
શબ્દોમાં જ લખી આવે છે તે વાત સોદાહરણ પૂતાવી છે. એટલે
મુદ્દે આ સર્વ લકારનો વિષય જ ક્યાં છે? આમ પ્રાતિશાખ્ય લકારના
સ્થાનાંતરત્વે કહેતું જણાતું નથી જ.

હવે અત્યારે જે બે ઉચ્ચાર લકારના મળે છે તે જોઈએ. એક
તો દંતમૂલીય ઉચ્ચાર છે; બીજો રા. માંકડ કહે છે તેમ “દંતના
મૂળને જીલ અકાઝા વગર પણ એક જાતનો લકાર ઉચ્ચારવો શક્ય
છે.” આ જ લકાર તે તેમનો મૂર્ધન્યતર હોય તેમ તેઓ માને છે.
નિશ્ચિત કાંઈ નથી કહેતા, કેમકે તેઓ લખે છે કે-(પૃ. ૩૮૧) “આ
લકારમાં મૂર્ધન્યતર તત્ત્વ વધુ લગે તે, દેખીતું છે.” લખે છે એમ
તેઓ નથી કહેતા. લકારના બે ઉચ્ચાર છે એ વાત મને સ્વીકાર્ય
છે, પરંતુ મારું માનવું એવું છે કે મૂર્ધન્યતર-પ્રાતિશાખ્યને મતે
તાલવ્ય હકારમાં જે આસ્વપ્રયત્ન છે તે લકારના ઉચ્ચારણમાં નથી.
આ બીજો લકાર મૂર્ધા અને દંતમૂલના મધ્યભાગમાં જ આવી રહે
છે; એથી ઉપર જઈ શકતો નથી. આ લ તાળવા સુધી પહોંચી
જતો હોય તો પછી લકારનું મૂર્ધન્યતરત્વ = તાલવ્યત્વ સ્વીકારવામાં
મને બાધ નથી. પરંતુ પ્રત્યક્ષને પરીણ પુરાવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

લકારની પ્રક્રિયામાં જિહ્વામૂલીય જ સુધી પહોંચતાં. લકારનો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર હોવો જ જોઈએ, આમ માનિએ, તો સાડસો વગેરે-માં લઘુપ્રવલ્ન ઘવાળો ૩ મૂર્ધન્યતર કેમ નથી ઉચ્ચારી શકતો ? મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ પછી તેમ જ જિહ્વામૂલીય ઉચ્ચારણ પછી વચ્ચે લઘુપ્રવલ્ન અકાર હોવાથી લ ને ધણું છેડું પડી જતું હોવાથી જ મૂર્ધન્ય ૩ અને લ, ૩ અને જ ને બદલે મૂકવા પડે છે. જો 'લ'નું કોઈ પણ સમયે મૂર્ધન્યતરત્વ શક્ય હોય તો લલ્લ બેળા બોલાવ, લલ્લ બેળા બોલાવ, અને હલ્લ અને જલ્લ કેમ બેળા નથી બોલી શકાતા ? આ કારણ શું વિચારવા જોઈું નથી ?

મારા સંદેહ્ય મિત્ર આ વાત ખ્યાનમાં લેશે જ, એવી આશા અરમાને ન જ ગણાય.

આ ઉપરાંત બીજાં વિવાદાસ્પદ સ્થાન 'ડ' ના વિકલ્પ ઉચ્ચાર સંબંધનું છે. મેં મૂર્ધન્ય 'ડ' ના જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાંનાં કેટલાંકમાં તેઓ વિકલ્પ જુએ છે. આ વિકલ્પ તે સામ્યાભાસનું જ પરિણામ છે, તે મુદ્દાથી જ તળ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનો ડકારા-ચ્ચારણ મૂળંધી બેદ બતાવવા પ્રવલ્ન કરેલો. એવી નોંધમાં શાસ્ત્રીય કે અશાસ્ત્રીય રીતિ કેમ યદ્દ જતી દરો તે કાંઈ સમજમાં આવતું નથી. એ ડકારનું ખાસ કરી સોરઠ અને હાલારમાં તો વિકલ્પોચ્ચારણ નથી એવું મારું માનવું બૃત્તભરેલું મારા અનુભવ સુધી તો નથી જ.

હવે વાન રદી મૂર્ધન્યતર 'ડ' ના ઉચ્ચારણની. રા. માંકડ ૩ પહેલાં સ્વરભારનો અભાવ જ માને છે, જ્યારે મેં એવાં કેટલાંક ઉદા-હરણો આપેલાં કે જેમાં ૩ પહેલાં સ્વરભાર પડે, છતાં ઉચ્ચારણ મૂર્ધન્યતર જ રહે એટલે મૂળે મૂર્ધન્યતર કે મૂર્ધન્ય ડકારાદિના ઉચ્ચારમાં સ્વરભાર-પ્રક્રિયા જ અનુપયુક્ત છે તે પરાય રીતે બતાવેલું મેં મૂર્ધન્યતર ૩ પહેલાં સ્વરભાર છે તેવાં જે ઉદા-હરણો આપ્યાં છે તે ઉદાહરણો હું જે રચણે સ્વરભાર મારું છું ત્યાં તેઓ માનતા નથી, એવું એમણે કેટલાંએક ઉદાહરણો આપી સમ-

જાણ્યું છે સરકૃત શબ્દોમાં જ્યાં સ્વરભાગ હોય, ત્યાં જ તે ઉપરથી જીતરી આવેલા ગુજરાતી શબ્દોમાં રહે એવું બાધક નિયમન જીવતી ભાષાઓમાં ટકી શકે કે નહિ એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. જીવતી ભાષાઓમાં શબ્દના ઉચ્ચારણ સાથે જ સ્વરભાગ ક્યાં હોય છે તે પકડાઈ જાય છે એ માટે વિશેષ બાધ્યોદ કરવા દર જણ પડે તેમ નથી રા. ડોહરરાય પણ આ વાતથી અજાણ્યા નથી જ જુઓ પૃ ૩૮૪, ફરો ૩ નો —

“ વળી બીજા થોડા દાખવા લઈએ

કરોડ મા દેખીતું એમ લાગે કે સ્વરભાર ‘રો’ ઉપર છે ”

પણ તેઓ એ દેખીતી વાતને ખોટી માની કહે છે કે “ પણ કોટિમાંથી કોટિ થઈ કરોડ થતા સ્વરભાર ‘ક’ ને ‘રો’ વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે ” પરંતુ મને લાગે છે કે આ વાત સ્વમતતા પ્રતિપાદન માટે જ સ્વીકારાઈ છે જીવતી ભાષામાંના પ્રત્યક્ષ નિયમો જૂઠા માની એમની પરપરા શોધવા જતાં ભાષાનું જીવતાપણું જ નહિ થઈ જવાનું લઘુપ્રયત્ન અકારવાળા વ્યંજન પૂર્વે સ્વરભાર હોય છે જ ડો. ભાડારકર આ વાત સ્વીકારતા હતા સ્વ કમળાશકરભાઈએ ડો. ભાડારકરને આ મત ઘૂંટુંદ વ્યાકરણના પૃ ૩૮૮ ઉપર બતાવે છે જુઓ “ ડો. ભાડારકર કહે છે કે મગહીમાં સુત્ત્, નુત્ત્, પિત્ત્, જિઘન્ત્ જેવા શબ્દોમાં ઉપાન્ત્ય સ્વર પગ ભાગ પડે છે, તેથી તે જ નો ઉચ્ચાર લઘુ જેવો લાગે થાય છે ” નો કે રા. કમળાશકરભાઈ આ મતમાં સંશયિત બતાવે છે અર્વાચીન તદ્દભવ જેવા કે ઘમ-ધરમ કર્મ-કમ, તેમ જ અ-બી શબ્દો ઉપરથી જીતરી આવતા અસખ્ય શબ્દોમાં સ્વ ભાગ સ્થાનભટ થતા નોડાક્ષર ના મધ્યભાગમાં સ્વન્તિ જ ઉમેરાય છે અર્જ-અર્જ, અદ્ધ-અદ્ધ ફિક્ક-ફિક્કર વગેરે અનેક છે આમ એમનું સ્વરભાગ તરવ દ્વાય તાળી મધને છટકી જવાનું

મીકુનો ઉચ્ચાર મીડુ થાય ત્યારે અનુસ્વાર લગભગ ઠામવતર

આવા સયોગોમા આપણા કામચલાઉ નિયમોને ગળ આપ્યા વિના ચાલતું નથી. પરિણામે જનતામા અગજકતા પથગતી જાય છે.

જોડણીના નિયમો નક્કી કરતાં એવી જાતનો પણ એક ભેદ કરવામા આવે છે કે શુજગતી ભાષાના સ્વરૂપમાં પ્રાંતીય ઉચ્ચારણો અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરે છે, માટે મર્વસામાન્ય નિયમો ઘડાવા જોઈએ, અને એવા મર્વસામાન્ય નિયમો ન ઘડાય ત્યાંમુધી અરાજકતા જ રહેવાની.

પણ આ અગજકતા નથી ટળી શકતી એવું કોઈ પણ સિદ્ધ કરી આપવા તૈયાર થઈ શકે ખરું ? પ્રાતિશાખ્યોથી માંડી અત્યાર મુધીના બ્યાકગણો જોવાથી આ વસ્તુ ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. મહાન વૈયાકરણો આવી અરાજકતા દૂર કરવા સમર્થ થઈ શક્યા છે. તેઓએ વિભાષા કે વિદ્વદ્વ નામનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ જ્યારે એક કરતા વધારે જાતનાં રૂપો આપણી સામે આવી પડે છે ત્યારે વિભાષા-વિદ્વદ્વ એક આજ્ઞાદ ઔપધ થઈ પડે છે. ગમે તેવા જોડણીના અમાધ્ય રાજોને દટાકવાને આ વિભાષાશ્રી ઔપધ સમર્થ થઈ શકે છે. પંડિતપ્રકાંક હેમાચાર્યનું સિદ્ધદૈમ નામક બ્યાકગણ અને તેમાય તે ગ્રંથનો આદ્યો અધ્યાય 'તેમ જ બીજાં પ્રાકૃતભાષાવિષયક બ્યકરણો જોવાથી આ વાતનો પતો મળી જાય છે.' ઉચ્ચારણભેદને લીધે પ્રાકૃત ભાષામાં એકની એક પ્રકૃતિનાં એક કરતાં વધારે રૂપો મળી આવે છે. વૈયાકગણો આજ્ઞા રૂપોને સર્વેત્ર વિભાષા-દ્વારા સ્વીકારી લે છે આરા નિયમોમાં ખૂંચી તો એ છે કે તે વિચાર દુનિયાની ગમે તે ભાષા લો તેમાથી જડી આવવાના. વૈદિક ભાષા-માંથી અવેરતાની ભાષામાં ક્યા ક્યા ફેરફાર થઈ રૂપો સ્વીકાર્યા છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ આનો ખરો ખ્યાલ આવે છે.

અત્યારે શુજગતી ભાષાના સ્વરૂપમાં પણ આ રીતે વિચારક-દૃષ્ટિએ તેનો તોડ આવી શકે તેમ છે.

જોડણીના તત્ત્વનો વિચાર કરતા આપણે નીચેની વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપીએ તો મારું માનવું છે કે આપણે જોડણીની ગમે તેવી અરાજકતા હોય તેને દૂર કરી શકીએ એ તત્ત્વો આ છે —

૧ ઉચ્ચારણ, ૨ શાસ્ત્રીય મર્યાદા અને ૩ સામ્ય કિંવા લેખનની અનુકૂળતા

આ ત્રણે તત્ત્વોના સમન્વયપૂર્વક કરવામાં આવેલા રૂપો કે નિયમો માનવા લાયક જ થઈ પડે ન્યા ન્યા ઉચ્ચારણોમાં ભેદ આવી પડે ત્યા સારદમ એ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી એ બેમાથી સ્વીકારવા લાયક કે વિભાષાદ્વારા સ્વીકારવા લાયક રૂપ શોધી કાઢીએ

આમાં એક વાત ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી છે તે એ છે કે-ન્યા ઉચ્ચારણમાં મતભેદ હોય ત્યા વિભાષાના સ્વીકારી શકાય, પરંતુ ન્યા ત્રણે તત્ત્વો એક જ વાત કહેતા હોય ત્યા વિભાષા સ્વીકારવા કશુંયે પ્રયોજન ન હોય. આના બે એક પ્રમંથ હું અહીં છેકું છું —

૧. જે પ્રમાણે સાનુનાસિક અત્ય ઇ-ઉ તત્સમેતર શબ્દોમાં દીર્ઘ જ છે, તે પ્રમાણે શબ્દોમાં સાનુનાસિક અત્ય ઇ-ઉ પણ દીર્ઘ જ છે

૨. જ્યા સ્વરભાર ઉપાત્ય સ્વર ઉપર છે તેવા અસંયુક્ત ઇ-ઉ સિવાયના બીજા બધા પ્રસંગોમાં તત્સમેતર શબ્દોમાં અત્ય ઇ-ઉ દીર્ઘ જ છે

૧ સાનુનાસિક અત્ય ઇ-ઉ

સામાન્ય રીતે જોડણીના આજ સુધીના નિયમોમાં આપણે એવું જ વલણ જોયું છે કે-અત્ય ન હોય તેવા માનુનાસિક ઇ-ઉ દીર્ઘ છે અત્ય સાનુનાસિક ઇ દીર્ઘ ખરો. પરંતુ સાનુનાસિક અત્ય 'ઉ' તો હ્રસ્વ જ આમ એકલા સનુનાસિક અત્ય ઉને જ હ્રસ્વ શા માટે અણુવો એવો કાર્ષના મનમાં કદી સવાલ ઊઠ્યો હોય એમ આપણે લાગ્યે જ નોંધીએ છીએ હી જ કેચલાલ હ મુવ જેવા એવે પ્રસંગે

સાનુનાસિક દીર્ઘ 'ઊ'નો પ્રયોગ કરે તેની આપણે ઉપેક્ષા જ કરીએ. કારણ શું ? આપણે તો એમ જ કહીશું કે આજ સિત્તેર સિત્તેર વર્ષો યયાં એ હ્રસ્વ જ છે, તો પછી દીર્ઘતાની રાક્ષા જ ક્યાંથી આવે ? આવાં તત્ત્વોના વિચારમા ઉપર આપેલાં ત્રણે તત્ત્વોનો સમન્વય કરી લુઓ. 'ખરું' રૂપ થુ છે તે તરત જ મળી આવશે રૂઢિ તો તેવા સયોગોમા આપણને હ્રસ્વ 'ઉ' રાખો એમ કહેશે. પરંતુ ઉચ્ચારણુ અને શાસ્ત્રીય મર્યાદા આપણને કયુ રૂપ આપશે ? હું કહીશ કે દીર્ઘ જ. શા માટે ? એ જ કે સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર રહેલો છે. આને લીધે ત્યાં ઉચ્ચારણુ દીર્ઘ છે, એ દ્વાર શોધવા જવું નહિ પડે. લુઓ.—

સ.	મા.	અપ.	ગુજ.
પર્ણકમ્	પણ્ણઙ	પણ્ણઙં	પાનું

બહુ માં રહેલું સ્વગુચ્છ એકરૂપ થતાં સંયુક્ત સ્વર ઉપર ભાર આવતાં 'પાનું' થવાનું. હવે જો 'પાનું' એમ હ્રસ્વાત બોલિયે તો - છાર પા ઉપર રહે. શાસ્ત્રીય રીતે પા ઉપર ભાર રાખવા જતાં અંત્ય ઉકાર આવી જ ન શકે.

પર્ણમ્	પણ્ણ	પન્નુ	પાન
--------	------	-------	-----

નાન્યતર જ્ઞાતના રૂપમાં આ સ્થિતિ છે, એ નરજાતિના શબ્દની તપાસ કરતાં માલૂમ પડી આવશે:

પોટકા	પોટકો	પોટક	પોટો
-------	-------	------	------

આમાં સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર રહેવાથી સંયુક્ત બહુ ઓ-રૂપે બની પોતા ઉપર સ્વરભાર લે છે. ઘો ઉપર માનિયે તો—

પોટ:	પોટો	પોટ	પોડ
------	------	-----	-----

પણુ જો ઉવટના સ્વર પર હોય તો—

હસ્તકઃ	હન્યઝો	હત્યઝ	હાયો
ઐ-જ રીતે—			
પર્ણમ્	પળ્ળાં	પળ્ણુ	પાન
પરંતુ પર્ણકમ્	પળ્ળઅં	પળ્ણઝં	પાનું

આ ઉપરથી એક વસ્તુ ધ્યાનમાં આવશે કે—અપભ્રંશમાં આદિ સ્વર ઉપર ભાર હોય તો સંસ્કૃતમાંની પં. હેમાચાર્યે માનેલ સ્વાર્થે કઠ. એ પ્રકૃતિ ઉપરથી નિષ્પન્ન નરગતિમાં ૩ ઉપરથી દીર્ઘ ઓઞકાર અને ૩ ઉપરથી દીર્ઘ ઓઞકાર સ્વાભાવિક રીતે આવી રહે છે. ‘હૂં’ નું સ્વરૂપ જુઓ—

ઘઠમ્   હમ્   હઝં   હં

તે જ રીતે યાવતસંયોગોમાં કં દીર્ઘ ઊતરી આવે છે.

‘કદાચ પ્રશ્ન થશે કે—અપભ્રંશમાં હેં વગેરે હ્રસ્વ’ રૂપે દેખા દે છે તો પછી ગુજરાતીમાં દીર્ઘ શા માટે નિરાકરણ દ્વારા શોધવા જવું પડે તેમ નથી. તે બાપામાં ઘઝ-ઝઝં એમ સ્વરોની વિભક્તિ-તાને અંગે સ્વરભાર જે સ્વરોમાં વહેંચાઈ જાય છે. તે જ ગુજરાતી-માં એકરૂપે થઈ જતાં દીર્ઘ સ્વરૂપે આવી રહે છે. જૂની ગુજરાતીના આરભકાળથી શિષ્ટ લખાણોમાં દીર્ઘ રૂપે દેખા દે છે. ઉવટ ભક્ત કવિ દયારામશાસ્ત્રીએ પોતાને હાયે સસિકવલ્લભની નકલ કરી છે તેમાં બધાપ્ર પ્રયોગોમાં અંત્ય સાતુનાસિક કં દીર્ઘ સ્વીકાર્યો છે. અત્યારે પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

અહાર પડતા ન્હી ગુજરાતીના પુસ્તકો, કાન્દડાંદે પ્રગથ, લાલણી કાદબરી એ વગેરે પ્રથિમા ઝ દીધ સ્વીકારવામાં આવેનો છે

આ રીતે શાસ્ત્રીય મર્યાદા અને ઉચ્ચાચ્ચ દીર્ઘતા આપે છે સારત્વ કેમ છે એ દૂર શોધવા જવું પડે તેમ નથી ઉપર એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે-રૂઢિએ હસ્તતા સ્વીકારી છે, પરંતુ એ ફક્ત ૬૦-૭૦ વર્ષ અથવા તે મુદ્દલકાને પ્રચાર થયો ત્યાં થી, પરંતુ સદીઓ પાસે આટલો દૂર કાળ કાંઈ પણ ગણતરીમાં ન જ હોય.

૨ નિરનુનાસિક અત્ય ઇ-ઉ

આ જ રીતે અત્ય અમુક્ત ઇ-ઉ પહેલાં જ્યાં સ્વગ્લાન પડે છે તેવા સ્થળોને ત્યાગ કરી બાકી બધા મયોગોમાં તત્તમેતર શબ્દોમાં અત્ય ઇ-ઉ દીર્ઘ છે બાધ, ફેધ મોધ, જનોઈ, જમાઈ તેમ જ લડાઈ ચડાઈ બાધ રાધ, સોધ, બોધ વગેરે અનેક શબ્દો અને કામચલાઉ ચડાઈ, ખટાઈ ગાઈ, બાઈ વગેરે શબ્દોમાં અમુક્ત ઇ-ઉ પૂર્વે સ્વરભાર હોવાથી એ ઇ-ઉ હસ્ત છે પરંતુ જ્યાં અત્ય સ્વર પર ભાર પડતો હોય ત્યાં હસ્તત્વ કેવી રીતે હાલ શકે? એ દીર્ઘ શા માટે એ અહીં જોઈએ

અ ઉત્સર્ગ ૧ હો.

શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ The Gujarati Language and Literature Vol I ના ૪૧૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર આ ઉત્સર્ગ આપ્યો છે -

When in a Prakrit, Apabhraṃsa or transitional form, there is a સ્વચ્છમ્ (vocalic group) at

૧ માત્ર આ વિચારે પ્રત્યેક શબ્દના અવગ્રહ ઉચ્ચારણ ઉપર બધાયેલા હતા ભાષા સમગ્રતયા બોલાતા ગુજરાતીઓમાં ઉચ્ચારણની જે હડપ છે તેમાં દીર્ઘસ્વરોને હસ્ત ઉચ્ચારવાનું સ્વાભાવિક બને છે વસ્તુસ્થિતિએ લેખનમાં જો તે સ્થિતિ હોય અત્ય હસ્ત કે દીર્ઘ જો તે સ્વરો, પછી તેના ઉપર સ્વાભાર હોય કે નહિ, હસ્ત ઉચ્ચારિત થાય છે એ માટે જીવંતી ભાષા બ્યક્ત કરતા અત્ય ઇ-ઉ એક સરખી રીતે હસ્ત જોઈએ છે એ જ માટે અત્ય એ-ઓ હસ્ત વિવૃત છે

the end of a word; the second member there of (whether short or long) is dropped and the first if short is lengthened.

આ રીતે:—

પ્રતમ્	ધિઅં	ધિઠ	ધી
મૌક્તિકમ્	મૌક્તિઅં	મૌક્તિઠ	મૌક્તી
આરાત્રિકમ્	આરાત્રિઅં	આરાત્રિઠ	આરાત્રી
ધનિકઃ	ધનિઓ	ધનિઠ	ધણી

વિજ્ઞપ્તિકા	વિજ્ઞપ્તિઆ	વીનતી કે વિનન્તી
કર્પારિકા	કર્પારિઆ	કોડી

આમાં હઅ-હઆ-હઠ નો દીર્ઘ છે માત્ર છે. આમાં દીર્ઘ ધ માટે કશી સંકેત નથી. સંબંધક જૂતકૃદંતનો પ્રત્યય એ જ રીતે દીર્ઘ છે.

કૃત્વા   કરિઠ   કરી

[પં. હેમાચાર્યે ત્વ ઇ-ઇઠ-ઈવિ-ઐવયઃ ૮-૪-૪૩૯ આમ આર પ્રત્યય આપ્યા છે. એમાંના ઇઠ એ આ ઈ નો ઉત્પાદક છે. મેં આગળ કહ્યું છે કે અસંયુક્ત ઇ પૂર્વે સ્વરભાર હોય તો ઇ ધ્રુવ જ છે. અને એ રીતે જો-જોઈ, સ-સઈ, લે-લેઈ, દે-દેઈ, કમા-કમાઈ વગેરે, એમાંની પહેલી પ્રકૃતિમાં લાગેતો 'ઈ' એ ઉપર આપેલા આર પ્રત્યય કિંવા આદેશમાંના પહેલા ઇ ઉપરથી થ અર્થ ઇ રૂપે પરિણામ પામી જતરી આવેતો શક્ય છે.]

॥	વચન	વચન	ખર
॥	કોસ્તુઓ	કોસ્તુવ	કોસ્તુ-કોસ્તુ
કામરૂપ	કામરૂઓ	કામરૂવ	કામરૂ

આમાના છેવટના સ્વરયુગ્મ તર (= તર) ઉપરથી દીર્ઘ 'હ' જિતરી આવ્યો છે એમા બે મત નથી જ તર મૂળે જ ક પ્રકૃતિ ઉપરથી આવ્યો છે.

અરખીમાથી જિતરી આવેલા મજ્જન-મજ્જન, મજ્જન-મજ્જન, રુદ્ધ-રુદ્ધ-રુદ્ધ એ આ જ નિયમને આભારી છે.

(તે જ રીતે અત્ય ન-ર લુપ્ત થઈ મજ્જન-મજ્જન, સાવન-સાવન, જામ્બૂ-જામ્બૂ અરખીમાથી જિતરી આવે છે)

[નોંધ - ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલા જોડણી દોશમાં રજૂ-શરૂ-મજ્જન-મજ્જન-જામ્બૂ એ દીર્ઘોત છે, જ્યારે મજ્જન-મામ્બુ-ને બદલે મજ્જન-સામ્બુ છે આરજી, આજી આમરૂ, તમ્બુ દારૂ એ ફાગસી શબ્દો, ઉર્દુ-કામ્બુ એ તુકી શબ્દો અને વુજ્જુ એ અરખી શબ્દ પછી વજ્જુ આ બધાય બરોમરૂ દીર્ઘ આપ્યા છે, અને તે યોગ્ય જ છે પરંતુ જોડણીકાશકાર જાદુ જાણુ જાનુ એ ફાગસી તત્તમ શબ્દોમા નિકલ્પ શા આધારે આપે છે તે કાર્ષ સમજા મા નથી આનંદ તમ્બાદુ, કદ દિન્દુ આ ત્રણ ફાગસી શબ્દો હસ્તવાત જ આપે છે આ કયા ધોરણે ?]

સ્વીકાર, તે તેવા જ સંયોગોમાં ઊતરી આવેલા દીર્ઘ ઈ ને તેવો સ્વીકારી શકે ?

ઉપર આ જે ઉત્સર્ગ મેં આપ્યો છે તે શ્રી. નરસિંહરાવજીના ઉત્સર્ગની અનુપૂર્તિરૂપે છે. દરે એક એવો બીજો ઉત્સર્ગ છે, જે આપણને અંત્ય દીર્ઘ ઊકાર આપે છે. શ્રી. નરસિંહરાવજી જેવાની નજરમાંથી પણ આ ઉત્સર્ગ છટકી ગયો છે, એ જોઈ આશ્ચર્ય થયા વિના નથી રહેતું. પરંતુ હું તેમાં ખાસ દોષ નથી જ જોતોઃ આપણા જોડણીકારાનું એક જ મંતવ્ય દઢ થઈ ગયેલું કે—

‘ શબ્દના ઉદાનો ઈકાર દીર્ઘ અને ઉકાર ઋચ્ચ લખવો.’

શુક-કમિટીએ આ નિયમ પ્રચારમાં આણ્યો. એનું જ આજ-દિવસ સુધીમાં બધાએ અનુકરણ કર્યું. વસ્તુસ્થિતિ તપાસવાનું કામ ને ન સૂઝ્યું એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નહિ જ થાય. એકાક્ષરી શબ્દોમાં દીર્ઘ ઊકાર રાખ્યો એ જ આશ્ચર્ય. મારું પણ એવું જ માનવું હતું, પરંતુ ગઈ સાંલ ગુજરાતીના દીપોત્સવી અંક માટે શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની રૂપરેખા નામનો લેખ લખતી વખતે યસંતતી જૂની

દીર્ઘ ઊકાર જણાયો. ઉચ્ચારણે તેને ટેકા આપ્યો. કેમકે સ્વરભાર અતે પડતો હોવાથી ઉચ્ચારણ દીર્ઘ જણાય છે. હવે જો ઉચ્ચારણ દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ શા માટે લખવા? દીર્ઘ લખવા એમાં સરળતામાં તો ભગ નથી જ. ઉપના ઉત્સર્ગ ઉપરાત બીજો ઉત્સર્ગ આ છે —

ચ ઉત્સર્ગ ૧ જો

જ્યારે ક પ્રકૃતિ ઉપગ્રથી જીનરી આવેનો ર કાગ પૂર્વના અકાર-
મા મળી ઓ રૂપે કે ઊંઘર પૂર્વના મા મળી દીર્ઘ ઊ રૂપે પરિણમ-
તો નથી ત્યારે તે દીર્ઘ છઠ્ઠારૂપે પરિણમે છે —

રામક	રામઓ	રામડ	ગમૂ
દેવક	દેવઓ	દેવડ	દેવૂ
જ્ઞકણકા	જ્ઞકહઓ	જ્ઞકહડ	ન્હાનૂ-
આદ્રવમ્	અદ્રઞ	અદ્રડ	આદ્ર
કુલ્યકમ્			કુલ્ય
સ્વણકમ્	સ્વણઞ	સ્વણડ	ખાડૂ
ગોશુરક	ગોશુરઓ	ગોશુરડ	ગોશુ
પ્રિયઞ	પ્રિયઞઓ	પ્રિયઞડ	પ્રિયૂ
(દેશ્ય)	ચ પઓ	ચપડ	ખાપૂ
વગક	વગઞઓ	વગઞડ	વગૂ
વરકમ્	વરઞ	વરડ	વાડૂ
વિઆલકમ્	વિઆલઞ	વિઆલડ	વિઆળૂ-વ્યાળૂ-વાળૂ
સારકમ્	સારઞ	સારડ	સાડૂ

આમાં સ્વરભાર અત્યંત ઘટ ઉપગ અપજસમાં છે, તે જ સ્થળ-

મા કાયમ ત્યારે જ ગહે કે જ્યારે ગુજરાતીમાં તે સ્થળે દીર્ઘ સ્વર હોય હવે જો ત્યા સ્વરભાર ન માનતા આ સ્વર ઉપર લખ્યે તો ક પ્રકૃતિની જ જરૂર ન રહે એટલે

રામ	રામો	રામુ	રામ
જ્ઞકણ	જ્ઞકહો	જ્ઞકહુ	ન્હાન-નાન

વિમ્બલ્મ વિજાત વિમાલ વિયાળ-વ્યાળ-વાળ.
શ્રી નર્મિંગા ૫૧ આખનમા જરા મત નેધે —

(b) A the same *sutra* (VIII-iv-331)

Sanskrit ng in ં, without the क termination turn the final e into ં, and thus we have શબ્દ (Skṛ) સદો (Pr) સદ (Apabhr) This final ં is changed into ં in Gujarati under the operation of a widely applicable utsarga to be noticed later on (e.g. મધુ-મધ, વિના-વિનુ-વિન etc.)

શ્રી નર્મસિદ્ધરાવભાષા આ ઉકારનો જકાર થવાની વાત કહે છે, તે રીતે રામ, ન્દાન-નાન, વિયાળ-વ્યાળ-વાળ એમ જકારાન રૂપ આવે એ અમારાત્ રૂપ ન જોતા હોય તો ક પ્રકૃતિ સ્વીકારવી પડે. તે ક પ્રકૃતિ સ્વરભાગને અવલમેલી હોવાથી કા ઓ ઊતરી આવે, કાં ક ઊતરી આવે

આવો જ કૃત્ તેમ જ તદ્વિતનો ઊ પ્રત્યય છે

કૃતપ્રત્યય ઊ-ઉતાર, ખડ વડ, ખીસાકાતર ગભર, ગળેપડુ, ધરખોળ, ધરકાડ, ધરબેદ, ધોરખોદ, ચલ, ચાત્ર ચાર, ટગૂમગૂ, ડગૂમગૂ, ડર, ડરકે, ડોંગમાર, ધાડપાડ, પાગખૂ, પેટભર, ખેડાડ, ખેસાર, ભજૂ, ભાગૂ, ભાગેડૂ, ભારખમૂ, ગખડ, લગૂ, લાગૂ, ખેભાગૂ, વેધૂ, સમખૂ, વગેરે

તદ્વિત પ્રત્યય ઊ-ઉનાથૂ ખેતગડૂ, ગરજૂ, ગાગડૂ, ગોરાડૂ, યોગાસ, પતાળૂ, બનર, બેગરજૂ, લાવચૂ લેપડૂ વટેમાર્ગ વનેર, સતર, હાથૂ, હિતૂ, નિશાસ, વેગૂ, વ્યાજૂ, શિકાર, શિયાળૂ વગેરે.

ઉપર બતાવેલા બ ઉત્સર્ગ અને તેમા રહે-રી સ્થિતિ ઉપગથી એ વાત બધાના ધ્યાનમા આવશે જ કે, શબ્દને અતે વ્યજનમા ગહેલા ધ-ઉ ઉપર સ્વાભાવિક સ્વરભાગ આવતો હોવાથી ઈ-ઉ દીધ રૂપે દેખા દે છે સ્વાભાવિકતા પાસે કૃત્રિમતા કાઢવિષુ કામ કરી શકતી

નથી. એ સ્વાભાવિકતા જ આપણને જેની પૂર્વે સ્વર પર બાર પડે છે તેવા કોઈ પણ વ્યંજનમાં ન જોડાયેલા એકલા ઇ-ઉનું હ્રસ્વ જ ઉચ્ચારણુ આપે છે. એ હ્રસ્વ ઇ-ઉ પણ અપભ્રંશમાંથી સીધા બીતરી આવ્યા નથી, પણ વચ્ચે ય્ વ્ રૂપે પરિણામ પામી, ગુજરાતીમાં ફરી ઇ-ઉ રૂપે આવે છે. અઘાપિ પણ એ હ્રસ્વ ઇ-ઉ નાં ઉચ્ચારણુ ઇ-ઉ અને ય વ્ ના મધ્યમાં છે.

એ તો સર્વ ઠણૂક કરે છે કે, હજી જોડણીના અંતિમ નિયમો તો નક્કી નથી જ થયા, એટલે જોડણી કોશમાં આપેલી કેટલીક જોડણી નિયમબદ્ધ નથી, એમાં કશો શક નથી. આ રીતે નીચેના દ્વસ્ત્રાંત દેખાય છે તે દીર્ઘાંત રહેવા જોઈએ, તે પણ ખ્યાલમાં આવી જશે:—

અજૂ, અખાર, અલેલટપૂ, આવડૂ, લિલૂ, એર, કરવર, કમ્પૂ, કાજૂ, કાલૂ, કાંગાર, ખડૂ, ખરચૂ, ખેલૂ, ગડાડૂ, ગડુકડૂ, ગેર, ગેસૂ, ગોખર, ઘેર, ચકભિલૂ, ચગૂ, ચપ્પૂ, ચહૂ, ચમ્પૂ, ચીકૂ, ચીચૂ, છોર, જકૂ-ગૂ, જલા(-ળા)ખૂ, જખૂ, જાર, જસૂ, જેહૂ, ઝાડૂ, ટકૂ, ટાપૂ, કાધૂ, હજૂ-હજખૂ, તમાકૂ, તસૂ, દાહૂ, ધર, નાર, નારકાર, લટપટૂ, પકૂ, પરગખૂ, પરાખૂ, પર, પાટૂ, પેકૂ-દૂ, રાલૂ, રાસૂ, બજરબદ્-દૂ, બહૂ, બાખૂ, બાંખૂ, બોરહૂ, બાખૂ, બાલૂ, ભાંડૂ, ભિલૂ, ભૂલૂ, ભેર, મીચૂ, મેર, રતાળૂ, રાધૂ, પાડર, લદૂ, છુટાર, લૂંટાર, લેહૂ, વધૂ (=વધારે), વગડૂ, વલ્લૂ, વહુવાર, વહેવાર, વાહર, સાળૂ, હજૂ, હકુકડૂ, હરેહૂ, હિસાર, સરખૂ, સાગૂ, સાદૂ, સાટૂ વગેરે અનેક. ઉપર જોડણી નક્કી કરવાનાં જે ત્રણ તત્ત્વો આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાંના ઉચ્ચારણુ અને શાસ્ત્રીય ગર્વાદથી ઉપલાં સ્વરૂપો આવી રહે છે. ત્રીજું તત્ત્વ, રહ્યું સારલ્ય.

૧. બધા જ સંયોગોમાં અનુસ્વારના પોત્યા કિંવા અનુનાસિક ઉચ્ચારણુવાળા ઇ-ઉ દીર્ઘ છે.

૨ જ્યાં સ્વરભાર ઉર્ધ્વત્વ સ્વઃ ઉપર છે તેવા અમયુક્ત ધ-ઉ દ્વરવ છે બાકી બધા જ મધ્યોગોમા તત્સમેતઃ શબ્દોમા અત્ય ધ-જી દીર્ઘ છે

આ બે નિયમોમા મગ્ગતા ષ્ટવી છે તે દુઃ ગોષ્ઠવા જવુ પડે તેમ નથી દૃઢ સમય આપ્યો ગયો નથી જોડણીના નિયમોમા ફેરફાર કરી લેવા શુ આવશ્યક નથી ? કદાચ એવી રામ કરવામા આવે કે આજ દિવસ સુધી કથાવ ધ્રુવ અને કથાવ દીર્ઘ ધ-ઉ કર્યા છે તેનું કેમ ? એનો આ જ ખુલામો છે આર્ષ ગુજગતીમા તે સ્થિતિ હતી શિષ્ટ ગુજગતીમા આ સુદ્ધ સ્થિતિ છે આ રીતે સ્વીગવાથી જૂની રીતનું માન પણ સમવાઈ ગયું અને ઇટ અને અત્ય માર્ગનો નાશ થતો અટકે ?

આ વિષયમાં નિહાયા પશુ ચાલી સકે તેમ જણાતી નથી. બ્યુત્પત્તિ-ઉચ્ચાગ્રથમા જ જ્યા મતભે" ત્યા વિખાના સ્વીકારાય, એ સિદ્ધાંત જૂનો જવાબો ન જોઈયે કૃતિ શમ્ ।

માંગગેલ-મહિવાવાડ, તા ૭-૮-'૩૧

[વ્રમત વર્ષ ૪૦, અક ૮ પૌષ ૧૯૮૮ (મને ૧૮૩૨) પૃ ૨૬૦-૨૬૮]

તા ક નામદાર ગોપકવનરેશ શ્રીભગવત્જેમજીલની તૈયારીમાં ઉપરની દર્શનત આનર્માં લેમે એવી આશા અરથાને ન ગણાય તા ૨૧-૧-૪૨

લેખક

૯. અનુસ્વાર અને અનુનાસિક

(૧)

સ્વાભાન્ય રીતે મુજગતી લાપાના વ્યાકરણમાં અનુસ્વારના બે ઉચ્ચારણો આપવામાં આવેલા હોય છે (૧) તીવ્ર કિંવા પૂર્ણ અને (૨) ક્રામલ કિંવા ભાગેલું આ બંને જાતના ઉચ્ચારણો કાઈ નવા નથી, વેદના વાગ્યથી તે ચાલ્યા આવે છે તીવ્ર ઉચ્ચારણની પ્રાચીનતાના વિષયમાં તો કશી શકા નથી જ, કેમકે અઘાપિપર્યંત અતિ વ્યાપક-દશામાં તે જળવાઈ રહેલું છે ક્રામળ ઉચ્ચારણ પ્રાચીન નથી, કિંતુ અપભ્રંશના કાળથી પ્રચારમાં આવેલું છે એવું સામાન્ય માનવું છે, આ લેખમાં અનુસ્વારના તીવ્ર ઉચ્ચારણની માફક તેનું કહેવાતું ક્રામળ ઉચ્ચારણ પણ પ્રાચીન-અતિ પ્રાચીન છે, તે જતાવવા માથું છું આ કહેવાતું ક્રામળ ઉચ્ચારણ તે જ પ્રાચીન વૈયાકરણોને મતે અનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે તે નીચે સ્પષ્ટ થશે

શિષ્ટ શુદ્ધરાતી જોડણીના વિષયમાં આ બંને ઉચ્ચારણ ધણા જ ઉપયોગી છે એ વાત આપણને અનુભૂતિ નથી આજ સિતે મિત્તેર વધુ થવા જોડણી નક્કી કરવાના પ્રાર્થના થતા આવે છે તેમાં આ બંને ઉચ્ચારણ પણ એક વિષય થઈ પડ્યા છે

૧ અનુસ્વાર (તીવ્ર ઉચ્ચારણ)

અહીં આગમમાં તીવ્ર ઉચ્ચારણનો પ્રતિદાસ આવશ્યક હોવાથી તે પ્રથમ આપું છું —

આ તીવ્ર ઉચ્ચારણના મરુત વૈયાકરણોએ બે બેદ આપેલા છેઃ
(૧) ર, ય, ષ, સ્, અને હ પૂર્વે મકારના ઉચ્ચારણને મળતું અને
(૨) વર્ગીય વ્યંજનો તેમ જ રકારવર્ગના અનસ્થ પૂર્વે મકાર જેવું અથવા વર્ગીય વ્યંજન પૂર્વે તે તે વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન જેવું, અને ય્, ષ્, લ્ પૂર્વે અનુનાસિક ય્, ષ્, લ્, એટલે ય્, ષ્, લ્ જેવું પેરતુ (૨) જ બેદમાં આપેલું મકાર જેવું ઉચ્ચારણ અપદાંત

સ્થિતિમાં નથી તેવું ગ્રામીન નૈયાકરણીનું સામાન્ય રીતે માનવું છે. સામાન્ય રીતે એ-
 ઝમે તે સ્થિતિ ૧, ૨, ૩, સિવાયના વ્યંજન પૂર્વે
 પછીના વ્યંજનના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન જેવું ઉચ્ચારણ
 છે તેવો કેટલાક આચાર્યોએ નિર્દેશ કર્યો છે. શુદ્ધવળ્યુઃપ્રાતિશાખ્યમાં
 મહર્ષિ કાત્યાયન કહે છે કે—“અનુસ્વારં રોમસુ મકારઃ (શ. ૪-૧)
 અન્તસ્યામન્તસ્યાસ્વજનાસિકાં પરસંસ્યાનામ્ (ભ. ૪-૧૦) સ્પર્શં પરપદમ્મ
 (ભ. ૪-૧૨)—૨ અને ઉબ્બાક્ષર પૂર્વે મકારનો અનુસ્વાર થાય છે.
 ૩ વળ્યે અંતરથ વ્યંજનોની પૂર્વે પછીના અંતરથના સંમાન
 સ્થાનવાળો અનુનાસિક અંતરથ, એટલે ય્ પૂર્વે ણ્, વ્ પૂર્વે ૠ, ૡ
 ૢ પૂર્વે ૣ થાય છે. સ્પર્શ-વ્યંજન પૂર્વે પછીના વ્યંજનના વર્ગનો
 પ્રાચ્યો થાય છે.” સંસ્કૃત ભાષામાં અનુસ્વાર એ મકાર અને નકારનો
 નિધય છે, એટલે આમાં અનુસ્વારનો ઉપરનો વિધિ થવો જોઈએ,
 તેમ છતાં મકારનો થાય છે તેવું શા માટે ? આવો પ્રશ્ન જ અસ્થાને
 છે. અનુસ્વારં રોમસુ મકારઃ એ પછીનું સૂત્ર સુચોન્તઃ પદંડરંકે (ભ. ૪-૨)
 એ તે મકાર ઉપરાંત અપદાંત સ્થિતિમાં રેફ્વળ્યે ઉબ્બા-
 ક્ષરોની પૂર્વે નકારનો અનુસ્વાર થવાનું વિધાન કરે છે. મહર્ષિ
 પાણિનિએ પણ તે બાબત અષ્ટાધ્યાયીમાં બતાવી છે:—“ મોડનુસ્વારઃ

સ્વાર પછી અંતસ્થ અને સ્પર્શ વાજનો આવે તો પગસવર્ણ થાય, આ અનુસ્વાર જો પદ-વિભક્તિ તેમજ કાળના પ્રત્યયો લાગી તૈવાર થયેલા રૂપ અને અવ્યયને છેડે આવતો હોય અને તેના પછી અતસ્થ અને સ્પર્શ વાજન આવે તો પગસવર્ણ વિકલ્પે થાય, પગસવર્ણ ન થાય ત્યારે અનુસ્વાર કાયમ રહે' મ પાણિનિના મમયમા લોકિક-ભાષામા માત્ર પદાંત સ્થિતિમા, આ પ્રમાણે (પાણિનિના મને અસિદ્ધ દશામા) વિભાષા પ્રવર્તતી હતી, અસ્માતમા નહિ પણ વૈદિક સાહિત્યમા તેવા મયોગોમા કાત્યાયન મુનિ, જો કે તેઓ પાણિનિથી પછીના સમયમા થયેલા છતાં વિભાષા સ્વીકારતા ન હતા.

પ્રસિદ્ધ પદ્ધતિપ્રકાશ હેમાચાર્યે સિદ્ધહુમ નામક સ્વકીય વ્યાકરણમા મસ્કૃતવિભાગમા વિભાષા સ્વીકારી નથી જુઓ—'સ્મા ઘુદ્ધર્ગેન્-ડમ્ત્યોડપદાત્તે (અ ૧-૩-૩૧) અને સિદ્ધેડનુસ્વાર (અ ૧-૩-૪૦)—માદાર અને નકાર જનારે પદને અતે ન હોય ત્યાર તેના પછી જો અનુનાસિક કે ઉપમાક્ષર આવે તો અનુસ્વાર થાય જો કે પાણિનિ તેમજ હેમાચાર્યે રૂ ને અવયવ પાડી તેની પૂર્વે અનુસ્વારનું વિધાન કર્યું નથી તથાપિ પ્રાનિશાખ્યમાના નિયમને અનુમરી કાર્ષ પશુ વિદ્વાન રૂ પૂર્વ પગસવર્ણ ધરેલો નથી પ્રમિદ્ધ વૈયાકરણ્ય ભટ્ટોજ દીક્ષતે સિદ્ધાંતકૌમુદીમા નગી-પ્રકરણમા—'વાનસિચ્ચનનુનાસિચ્ચમદેન ચલ્લા દ્વિયા-અનુનામિ અને અનનુનાસિચ્ચના ભેદથી ય, વ, યના બે પ્રકાર છે' ત્યાં રૂ મપડો નથી.

હેમાચાર્યે આમ વિભાષા સ્વીકારી નથી છતાં પ્રાકૃતવિભાગમા—'વર્ગેડન્દો વા' (અ ૮-૧-૩૦) એ સૂત્રની વૃત્તિમા—'અનુસ્વારસ્ય વર્ગે પદે પ્રયાસભરતસ્યૈવ વગસ્યાન્યો વા મક્ષતિ । પડો પર્વા । XXXXX । વર્ગે દ્વિતિ રિમ્' સ્વમ્મો । સહરદ । નિપ્યનિચ્ચન્દન્ય-અનુસ્વાર પછી વર્ગોવ વ્યજન આવે અને અતિ નિષ્ટ મયોગ દેય તો તેજ વર્ગનો અથ વ્યજન વિષ્ણુ થાય છે, જેમ કે-પદ્મા પદ્યે વર્ગેદે વર્ગોવ વ્યજન આવે એમ શા માટે ? એ માટે કે સ્વમ્મો, સહરદ તથા અનુસ્વાર

પછી મૂ અને હૂ વર્ગોય બજન ન હોવાથી અનુસ્નાર કાયમ જ રહે છે, પરંતુ બીજા કેટલાક વૈદ્યાકરણો પગમવર્ણને નિત્ય માને છે," એમ વિભાષા સ્વીકારી છે

૨ શિલાલેખાદિમાં અનુસ્વાગ્ની સ્થિતિ

એ રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મામાન્ય રીતે જોડણીના વિષયમાં અનુસ્વાર રહેતો પગસવર્ણ કડવો હોય તો વર્ગોય અને આતરથ્ય પૂર્વે થતો પ્રાચીન શિલાલેખાદિમાં પણ આ વિભાષા ચાલુ હતી. જુઓ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલાનું લિપિપત્ર ૮મું ગિગ્ગિનાગ્ના અશોકના લેખની માગ્ધુમાં કોતરેલા ક્ષત્રપવશી રાજ્ય સુદામાના પ્લાહો લિપિના લેખની લીટીઓ છે પડિત ઝોઝાએ ઉતારેલી લીટીઓમાં પહેલી લીટીમાં કાન્ત અને ત્રીજી લીટીમાં ઘમ્મ એ બે સ્થળે—મામાન્ય રીતે અશોકના લેખોમાં અનુસ્વાર લખાતો ત્યા પગમવર્ણ છે અતિ પ્રાચીન એવી આ પ્લાહો લિપિમાં આમ પરસવર્ણ મળે છે એ પછી ગુપ્તકાળની ગુપ્તનિપિમાં લખાયેલા લેખોમાં પરસવર્ણનું પ્રાધાન્ય છે ગુપ્તસમ્રાટ રાજા મહુદ્રગુપ્તના પ્રયાગના એક સ્તંભ ઉપરના લેખમાં અપદાત સ્થિતિમાં પગસવર્ણ જ મળી આવે છે જુઓ તે જ મથમાં લિપિપત્ર ૧૬મું લીટી બીજી—चद्रगुप्तपुत्रस्य, છટ્ટોમાં સન્મ, સાતમીમાં स-स्योच्छित्त० અને છેવટે पनुस्तेज्जगन्तगुप्त એ ઉપરાંત લિપિપત્ર ૧૭ માંની ત્રીજી લીટીમાં सुग्मिव એમ પરમવર્ણ મળે છે આ પછીની કુટિલ લિપિના કાળમાં પરમવર્ણનું પ્રાધાન્ય જ છે અરે, એક બે સ્થળે તો ગુપ્તલયલુર્વેત્માં પ્રમિદ્ધ એવું અનુસ્વારનું સ્વર્ગ કે ગૂ ઉચ્ચારણુ પણ મળે છે મત્તોગથી મળેના ગમ્મ વિપ્લુરર્ધનના લેખમાં વર્ણો આમ અનુસ્નાગ્ને મદલે ક મળી આવે છે (નિપિપત્ર ૧૮માંની પાંચમી લીટી) આ ઉચ્ચારણુ આપણે ત્યાં તો ઘણા જૂના સમયથી જ હુમ યર્ધ ગયું છે, પરંતુ બંગાળમાં ક્યાક ક્યાક ચાલુ છે પડિત ઝોઝા એ જ મથના પૃ ૪૫ની ટીપમાં લખે છે કે—“અનુસ્નાર નક્કર (અનુનાસિક) ના સ્વરમય ડચ્ચારણ દિખના હૈ વેદો મેં જબ અનુસ્નાર 'ર'

‘શ’ ‘ય’ ‘સ’ ઓર ‘હ’ કે પહિલે આતા હૈ તવ उसका उच्चारण ‘न’ से मिश्रित ‘गु’ वा ‘खं’ सा होता है जिसके लिये वेदो में चिन्ह है, यह यजुर्वेद में ही मिलता है XXXXXप्राचीन शिलालेखादि में कमी कमी ‘वंश’ की जगह ‘वव्श’ और ‘सिंह’ के स्थानमें ‘सिइह’ खुदा मिलता है। अनुस्वारका ‘श’ के पહिले ऐसा उच्चारण आर्यकंटो में अब भी कुछ कुछ पाया जाता हैं और कई बंगालो अपने नामों के हिमांशु, सुधांशु, आदिको अंगरेजी में Himangshu, Sudhangshu (हिमांग्शु, सुधांग्शु) आदि लिखकर ग् के उच्चारणकी स्मृति को जीवित रखते हैं।”

આમ કુટિલલિપિના સમયમાં પ્રાતિશાખ્યમાંના નિયમોને અનુસરીને અનુસ્વારની જોડણી કરવામાં આવતી. મધ્યકાળમાં એટલે અશોકલિપિ કિંવા પાલો લિપિના કાળમાં સામાન્ય રીતે અનુસ્વાર જ લખવાનો પ્રચાર હતો તે સુધરી ખરી જોડણી તરફનું શુભ અને કુટિલ લિપિના કાળનું વલણ માલુમ પડી આવે છે.

કુટિલ લિપિ પછી નાગરી કિંવા બ્રાહ્મભોધ લિપિમાં સર્વત્ર ત્રિભાષા જોવામાં આવે છેઃ એકની એક લીટીમાં એક રથળે પરસવર્ણ કરે અને બીજે રથળે ન કરે. જુઓ લિપિપત્ર ૨૬માંની પાંચમી લીટી—કિયदिति व्रद्धावमन्तःक्षितिः ॥४॥ अष्टदशास्यरेपुकुंभिर्वि०—વગેરે. અને ક્રમે કરી નાગરી લિપિમાં પાલો લિપિ માફક પરસવર્ણનો ચાલ બંધ જોવો થઈ ગયો. હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં પણ વિદ્વાન—અવિદ્વાન દરેક સામાન્ય રીતે અનુસ્વાર જ લખતા અને તેને અનુસરીને આપણા શિષ્ટ વર્ગમાં પણ અનુસ્વાર તરફનું વલણ વધી ગયું. આનું મુખ્ય કારણ લેખનની સરળતા છે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

૩. ગુજરાતી જોડણીમાં અનુસ્વારની સ્થિતિ

ન્યારે સન ૧૮૫૮ પછી વાચનમાળા તૈયાર કરનારી બુક-કમિટીએ જોડણીના નિયમો નક્કી કર્યા, ત્યારે તેમાં આ એક નિયમ ઘડવામાં આવેલો કે—“૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા.” આમ તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ

પ્રમાણે કાલમ રાખવી તેવું ધોગ્ય બધાયું. સરકૂત વૈયાકરણોમા સ્વીકારેલું પરસવણુંનું ધોગ્ય ધ્યાનમા લેવું રહી ગયું. ગમે તે સ્થિતિ થઈ પરતુ એટલું તો યોક્તમ કે-ક્યાંય પણ વાચનમાળામા પરસવણું અળતો નથી ભુક્તમિતીના નિયમો ઉપર ચર્ચા કરતા સ્વ નવનગમ-ભાઈએ પણ આ મળધમા કચી ટકાવ ન જ કરી, તેમ તેમના લેખોમા પણ ક્યાંય પરમવણું નથી મળતો, પરતુ પહેલ કરી સ્વ. નર્મદાશકર કવિએ તેમણે મસ્કૂત વ્યાકરણના મિદ્ધાતોને અનુસરી નર્મકોશમા પરસવણું કરવાનું ધોગ્ય સ્વીકાર્યું— લોકને વાચતા અધરુ પડશે માટે અનુસ્વારને બ્યજનરૂપે ન લખવું એના કગતા તેને તેના બીજા શબ્દચારણથી જુદું પાડી દેખાડવાને બ્યજનરૂપે જ લખવું ને અબ્માસથી અધરાને મહું કરી નાખવું એ જ હિતમ પસ છે (નર્મકોશ ભૂમિત્રા પૃ. ૬) એ કવિના આ મત તરફ આપણું વલણ ન વધુ એનું મુખ્ય કારણ વાચનમાળા જ છે એ પછી વાચનમાળા વિવિધન કમિટીએ તો કાઈ પણ સ્થિતિમા પરસવણું ન જ કગવો એવો નિયમ બાબો. જુઓ ' ૬ બેશક્ષરનો પહેલો અક્ષર અનુનામિક હોય ત્યા બધા શબ્દોમા તેને બદલે અનુસ્વા જ લખવો ' સ્વ કમળાશકરભાઈએ મધ્યવ્યાકરણમા વિભાષા સ્વીકારી, ખતા ત્રણે વ્યાકરણ ગ્રંથોમા અનુસ્વા જ ગખ્યો.

“(સ) The *anuswara* after a long vowel in *tatsama* words is તીવ્ર (hard); eg. કંત, વંત, એવંત, નરેંદ etc.

(These are generally written કાન્ત, નરેન્દ etc; the form of a conjunct of a class nasal and the following consonant, and so this is no case of *anuswara*.)

(The Guj. Lang. & Lit. Vol. 1, p. 325)

છતાં પૃ. ૩૧૭-૩૧૬ ઉપર જેવ જાનની જોડણી સંસ્કૃત શબ્દો માટે કરી છે.

આ અર્થે ધ્યાનમાં રાખી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળે વિકલ્પ સ્વીકાર્યો:—

“૧૩. તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો અને અનુનાસિકનો વિકલ્પ રાખવો. (જેમ કે ‘જંધ’, ‘જંધ’, ‘અન્ધ’, ‘અંધ’, ‘આનંદ’, ‘આનંદ’) પરંતુ અસ્પૃશ્ય નાસિક્ય હોય ત્યાં ત્યાં તદ્દલ શબ્દોમાં કેવળ અનુસ્વારનો ઉપયોગ કરવો. (જેમ કે, ‘સંયમ’, ‘વંશ’, ‘માંસ’, ‘કાઈ’, ‘કાંતકું’, ‘આંખ’, ‘આંધકું.’)

જોડણી કોશમાં—“૮. અનુસ્વારના લિન્ન લિજ ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ”, આવો નિયમ છે, છતાં સૂચનામાં કહ્યું છે કે—“છાપવાની સગવડ ખાતર અને શબ્દોની સંખ્યા ન વધારવાના ઉદ્દેશથી અનુસ્વારના વિકલ્પમાં અનુનાસિક વપરાય છે, તે વાપરીને જુદા શબ્દો આપેલા નથી. પણ જ્યાં જ્યાં અનુસ્વારને ઠેકાણે અનુનાસિક વાપરી શકાય ત્યાં ત્યાં તે વાપરવાની છૂટ છે; ઉદા. અંત-અન્ત, દંડ-દંડક.”

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાવ્યા ખરડામાં:—“૪ અનુસ્વારના લિજ લિજ ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ.” આ યિચિતિ છે.

અનુસ્વારનાં તીવ્ર અને ક્રામળ એ બે ઉચ્ચારણ છે એમ માનવામાં આવે છે. આ બંનેને દર્શાવવા લુદા લુદા સંકેતો, જોઈએ તેની પહેલ કરનારાં તે સ્વ. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ. તેમણે સને ૧૮૯૮ ના શાળાપત્ર (પૃ. ૬-૧૨) માં અનુસ્વારનો ક્રામળ ઉચ્ચાર દર્શાવવા (૦) પોલા મોંઝાંની દિશાપત કરેલી. પરંતુ તેના તરફ કોઈની નજર ન જ એંચાઈ. દી. જ. દેવવલાલ મુવે તે પછી ૨૫-૩૦ વર્ષે ગુ. વ. સો. તરફથી પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો છપાયાં, તેમાં (૨) આવું ચિહ્ન અનુસ્વારના તીવ્ર ઉચ્ચાર માટે પ્રયોજ્યું; અત્યારે રા.

૪. નિયમ ૧-૨ માં અતાવેલા સંગોગોમાં પરસ્પર્ય કરવા મરજી ન હોય તો અનુસ્વાર બતાવવા પોણું મોંડું યોજણું: કંઠણ, બ્યંજન, સંયોગ વગેરે.

૫. અનુસ્વારનો કહેવાતો કામળ ઉચ્ચાર દર્શાવવા. ( ) મિદુ જ પ્રયોજણું.

અતિ સરળતા સ્વીકારવી હોય તો એ જ ઉપાય છે—તીવ્ર ઉચ્ચાર બતાવવા સર્વત્ર પોણું મોંડું અને કામળ ઉચ્ચાર બતાવવા મિદુ જ લાપરણું.

શબ્દ તત્સમ હોય કે તત્સમેતર હોય, તેવા બંધા શબ્દોમાં આમ ભેદ બતાવવો આવશ્યક છે.

આ નિર્ણયને અનુસરી અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે તત્સમ શબ્દોની તેના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી કરવી એવી આપણે ત્યાં પ્રથા છે, તેથી તેવા શબ્દોમાં મઝબૂર, તર્જી, તઝ્જ વગેરેમાં પશુ પરસ્પર્ય સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ છે. અંગ્રેજી શબ્દોનો વિચાર કરતાં અનુસ્વારસંબંધી નિયમો વાંધાભરેલા લાગશે. અંગ્રેજી શબ્દોમાં ૮ ૨ પૂર્વે જ્યારે નકાર આવે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે ત્યાં ન જ ઉચ્ચારાય છે: સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, તેવે સ્થળે ઉચ્ચારાનુસારી જોડણીના નિયમે 'ન' લખવેલ સમન્સ જેવા શબ્દોમાં આપણે સુમંસ નથી જ લખતા, તે જ રીતે

કે દીર્ઘ ગમે તે સ્વર પછી આવતા તે અવગણી તરી આવે છે. એથી ઊપદ્રુ કહેવાતું ક્રામણ ઉચ્ચારણ સ્વરમા અતર્ગત જ છે, એટલે કે સ્વર દ્વસ્વ જ હોય તો નાકમાથી ઉચ્ચારતા દ્વસ્વ જ ગણે છે; દીર્ઘ હોય તો દીર્ઘ જ. ત્રીજ ઉચ્ચારણ પછીના ચક્રારો છે, જ્યારે સાનુનાસિક સ્વરમા ચક્રારાનો લેશ પણ અનુક્રમ નથી થતો. પ્રાચીન વૈયાકરણોએ નાકમા શુભાદ ખાતા ઉચ્ચારણને જ અનુસ્વાગ એવી સગા આપી છે, જ્યારે અતર્ગત ઉચ્ચારણવાળા સ્વરને સાનુનાસિક કહ્યો છે. શુક્લપણ પ્રાતિશાખ્યમા અનુસ્વારના દ્વસ્વ દીર્ઘ અને પ્લુત એવા ત્રણ ભેદ છે, પરંતુ તેમા આ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણના ભેદ આપ્યા નથી, તેને સ્વતંત્ર જ આપવામા આવેલ છે વેદોમાં આ ઉચ્ચારણ અહોળા પ્રમાણમાં છે, તેને અનુસ્વાર સાથે ફરો પણ સમ્યક નથી

૫ અનુનાસિકની વ્યાખ્યા

શુક્લપણ પ્રાતિશાખ્યના પ્રથમ અધ્યાયમા વર્ણસ્થાનો ગતાન્યા છે તે સ્થળે અનુસ્વાર અને અનુનાસિક (ક્રામણ ઉચ્ચારણ) ખતાવવામાં આવેલ છે “યમાનુસ્વારનાસિકયાના માસિકે (અ ૧-૫૪) કું, ઘું, ઙું, એ ચાગ યમ, અનુસ્વાર અને કું એ નામિક્ય નામિકાસ્થાન-માથી બોલાય છે જ્યારે “મુક્તનાસિકાકરણોડુનાસિક” (અ ૧-૫૬) તે ઉપર ઉબ્બટની વૃત્તિ-મુક્તસદ્વિતયા ત્રાસિકમ્યા ક્રિયત્ત્વ ઇતિ મુક્તનાસિક્ય કરણ । મુક્તનાસિકાકરણો ધર્ણોડુનાસિકવસન્તી ભવતિ । જાતામેવલઘનમ્ । સ્વરાણામય વૈકલ્પિકો ધર્મ । અન્તસ્વાના રેપર્વાર્જિતતા ચ વાચનિકધ્વાય ધર્મ । મુખસદ્વિત નાક વડે જે કમય તે મુખનાગિમકગણ. મુખનાસિકાકગણ પછી ગમે તે હોય તે વર્ણ અનુનાસિક સગા પામે છે અહીં જે જે વર્ણ મુખસદ્વિત નાકમાંથી બોનાય તે તે અનુનાસિક છે એવો જ્ઞાન છે, તો પછી વર્ણ ઘણા હોવાથી સૂત્રમા બહુવચન કેમ ન થોળ્યુ ? ત્યાં કહે છે કે-અતિવાચક એટલે કે આખા મનુદનું કહેતો હોવાથી એકવચનનો ઓગળ છે દનરોનો આ વેગદિપક ધર્મ છે, એટલે કે એકનો એક સ્વર જ્યારે મુખમાંથી જ ઉચ્ચારાય ત્યારે

તે અનનુનાસિક અને મુખમદિત નાસિમથી બોલાય ત્યારે અનુનાસિક ૨ મિવાપના અંતરય વણેનિ આ કહેવા પૂતો ધર્મ છે, એટલે કે વસ્તુચિનિએ તેવા સયોગોમા યુ, વૃ, લ, યાય તેમ કહેવાય છે” તેનું પ્રયોજન કાત્યાયન ત્યાજ કહે છે—“અનુનાસિકમુપવા પ્રાગ્નતસ્થાવાઃ (અ ૩-૧૩૧)-અતઃચ ત્યારે સાનુનાસિક કગ્વાના હોય ■ ત્યારે અંતરયની ઉપધા એટલે કે પૂર્વનો સ્વગ અનુનાસિક યાય છે

તાન્મયોચ્ચર એ સ્થળે નકાગનો પરમચર્ચુ ચના માનુનાસિક સ્ યાય કે તા પૂવનો સ્વર અનુનાસિક થતા ઉપગના વિધાન-અનુસાર સૌનિકન્ અને છે તેવા સ્થળે ણા સાનુનાસિક છે, માનુસ્વાર નથી. જો માનુસ્વાર કગિએ તો જ્ એવડો લખવાની જરૂર જ ન રહે. વસ્તુ-સ્થિતિ જ એવી છે કે ત્યા અનુસ્વાર ઉચ્ચરિત જ નથી, તેવા સયો-ગોમા * યુ * વૃ * લ * આના જ ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ-અતિસ્પષ્ટ છે.

મ પાણિનિ અનુનાસિકની ગ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે-મુલ-નામિરાવચનોડ્ઠનાસિક (અ ૧-૧-૮) એ ઉપરના લાખ્યમા મ પતજલિએ મુલનાસિકાવચન એ વાત મારી રીને સમજાવી છે—

“મુલ ચ નાસિકા ચ મુલનાસિકમ્ । મુલનામિક વચનમસ્ય સોડય મુલનાસિકાવચન । x x x અથવા મુલનાસિકમાવચનમસ્ય સોડય મુલનાસિકાવચન । અથ ક્ષિમિદમાવચનમિતિ ? રૂપદ્વચનમાવચનમિતિ । મિચિચ્ચમુલવચન વિધિજ્ઞાસિકાવચનમ્ । મુલદ્વિતીયા વા નાસિકા વચનમસ્ય સોડય મુલનાસિકાવચન । મુલોપસહિતા વા નાસિકા વચનમસ્ય સોડય મુલનાસિકાવચન । x x x પ્રાસાદવાસિ-ચાયેન । તદયથા કેચિત્પ્રાસાદવાસિ । કેચિદ્ ભૂમિવાસિન । કેચિદુભયવાસિ । યે પ્રાસાદવાસિનો, શ્વન્તે તે પ્રાસાદવાસિપ્રદ્ધેન । યે ભૂમિવાસિનો, શ્વન્તે તે ભૂમિવાસિપ્રદ્ધેન । યે તુમ્ભવાસિનો, શ્વન્તે એવ તે પ્રાસાદવાસિપ્રદ્ધેન ભૂમિવાસિપ્રદ્ધેન ચ ॥ ત્વગિદ્ધિ કેચિન્મુલવચના । કેચિત્પ્રાસિકાવચના । કેચિદુભયવચના । તત્ત્વ, યે મુલવચના, શ્વન્તે તે મુલપ્રદ્ધેન । યે નાસિકાવચના, શ્વન્તે તે નાસિકપ્રદ્ધા । યે ઉભયવચના શ્વન્તે એવ તે મુલપ્રદ્ધેન નાસિકપ્રદ્ધેન ચ ॥”

“ મુખ અને નામિકાથી જે બોલાય છે તે અનુનામિક, ” એ સૂત્રાર્થે લાખ્યાર્થ—

“ ૧ મુખ અને નામિકા તે મુલનાસિકમ્=મુખનામિક (પ્રણીના અગ્ર હોવાથી સમાહારક) આ અનુનાસિકનું મુખનાસિક વ્યન = ઉચ્ચારણ છે, (તેથી) તે આ મુલનાસિકાવચન, એ અથવા

૨ આ અનુનાસિકનું મુખનાસિક કાર્ષક વચન = ઉચ્ચારણ છે, (તેથી) તે આ મુલનાસિકાવચન છે જાવચનમ્ = કાર્ષક વચન = ઉચ્ચારણ એ શા માટે કાર્ષક વચન = ઉચ્ચારણ તે જાવચનમ્ કાર્ષક મુખમા ઉચ્ચારણ કાર્ષક નાસિકામા ઉચ્ચારણ

અથવા

૩ મુખ જેમા મદદગાર છે તેથી નામિકા ઉચ્ચારણ (સ્થાન) છે, તેથી આ મુલનાસિકાવચન છે

આનું મમાધાન પ્રાસાદવાસિન્યાયથી છે જેમકે-કટલાક પ્રાસાદ=મહેનમા વચનાગ હોય છે કટલાક ભૂમિ ઉપર વચનાગ હોય છે, કટલાક અને સ્થળે વચનારા હોય છે જેઓ મહેનમા વચનારા છે તેઓ પ્રાસાદવાસીથી સૂચિત થાય છે જેઓ ભૂમિમા વચનાગ છે તેઓ ભૂમિવાસીથી સૂચિત છે જે અને સ્થળે વચનાગ છે તે પ્રાસાદવાસી તેમ જ ભૂમિવાસીથી સૂચિત છે એમ અહીં પણ કટલાક મુખમાથી ઉચ્ચારાય છે, કટલાક નાસિકામાથી ઉચ્ચારાય છે અને કટલાક અને સ્થાનમાથી ઉચ્ચારાય છે તેમા જે મુખમાથી ઉચ્ચારાય તે મુખથી સૂચિત જે નાસિકામાથી ઉચ્ચારાય તે નાસિકાથી સૂચિત, અને જે અને સ્થાનમાથી ઉચ્ચારાતા હોય તે મુખ અને નામિકા એમ બંનેથી સૂચિત થાય છે. ”

આમ મુખ અને નાસિકામા સાથે ઉચ્ચારાતા વર્ણ અનુનાસિક છે. વસ્તુસ્થિતિએ સ્વદે જ એવા વર્ણ છે કે જે આમ ઉલ્લેખ સ્થાનમાથી સાદે બોલી શકાય છે (હ, જ, જૂ, ર, મ એ પાંચ વર્ણ અનુનાસિક બનેલા છે તેની સ્થિતિ પણ એવી છે કે તે

પૂર્વે આવેલા સ્વરો જ માનુનામિક ઉચ્ચારાગ છે આપણી પાસે હ જ, જ, ન, મ, એવા સકેનો હોવાથી આગલા સ્વર ઉપર અનુનામિકતા બતાવનાર ની જરૂર નથી પડેલી) આ વાત ઉચ્ચારના શબ્દોમાં ઉપર બતાવવામાં આવી છે અહીં પાતંગલ કાષ્ઠ ઉપરની પ્રતીક નામક ટીકાના લખનાર કેવટના આ જ પ્રગમના આ રચનો ઉપયોગી થશે તે લખે છે કે—“અનુનામિકસ્વ પૂર્વ પરા વા માનો મુલેનોચાયતે માનો નાસિકયા, તથા નાસિકાવચનમાણાપુરણવગદ્ મુલવચનાડપિ માનો નામિરાવચન इव लक्ष्यते। यथा मैत्र्य तैयत्रानुनामिन्यकारानुगमाद् अकारोऽनुनामिक इव प्रतिमानि-अनुनासिभ्यो आगतो अथवा पाठनो आग भुभ वडे उच्चारण्य છે અને તે બેમાંથી એક ભાગ નામિકામાંથી ઉચ્ચારાગ છે અને તે બેમાંથી એક ભાગ નામિકામાંથી ઉચ્ચારાગ છે અને તે બેમાંથી એક ભાગ નામિકામાંથી ઉચ્ચારાગ છે આગને સીધે મુખમાંથી ઉચ્ચારાગે ભાગ નામિકામાંથી ઉચ્ચારાગે હોય તેમ જોઈ શકાય છે, કેમકે સંયન્ત એ સ્થળે અનુનામિક વકારને સીધે આગલો અગ્ર અનુનામિક જોવા લાગે છે” ઉ વદ અને આ અન્નેના વચનથી એ સ્ફુટ થાય છે કે ગમે તે ગીને આગનો સ્વર અનુનામિક ઉચ્ચારિત છે કાલ્યાણ તો ૨૫૫૮ ની કહે છે કે—ઉપધા સાનુનામિક થાય છે

૬ અનુનામિકનું પરોપચયિત

સ્વરોના અનુનામિક ને અનુનામિક એવા બે બે પ્રાચીન વૈદ્યાકગ્રંથોએ આપ્યા છે બે અનુનામિકનો પાછળથી ધેર ધનો અગ્ર નીકળતો હોય તો હ્રસ્વ સ્વરની અનુનામિકતા ફરી રીને થઈ શકે આય તો બે માના જોઈતો વખત જના સ્વરનું લઘુત્વ કેમ કહી શકાય ? બુદ્ધો મિદ્ધાનમૈભુતું સત્તા પ્રમગ્ગુ-ત્થદિનિ (૧-૨-૩૨)ની વૃત્તિમાં—“ન નવવિધાડપિ પ્રયેસમનુનાસિસાનનુનાસિક્કવાખ્યાં દ્વિધા-એક જ સ્વરના હ્રસ્વ દોષે અને પ્લુત, એ દરેકના ઉપર, અનુનામિક અને સ્વરિત મળી એ સ્વરના નવબેદ, તે નવ બે ના ફરીથી અનુનામિક અને અનુનામિક એ રીને દરેકના મે થતા અઢાર બે છે” આનાથી

સ્પષ્ટ સમગ્રી રાખાય તેમ છે કે અનુનાસિક દ્રવ્ય સ્વર હોય તો માત્રા એક જ રોકે, અને તેથી એ અતિ સ્ફુટ થાય છે કે અનુનાસિક પરોપશ્લવી છે, અનુવાગની જેમ સ્વતંત્ર નથી

૭ અનુનાસિકનો ઈતિહાસ

પ્રાચીન વૈદિ માદિત્યમા એનો પુષ્કળ પ્રચાર હતો મ પાણિનિ કહે છે કે-‘આઠાડનુનાસિક’છન્દસિ (અ ૬-૧-૨૨૨)-વેદમા બાહ્ ઉપસર્ગ પછી કોઈ સ્વર આવે તો તે અનુનાસિક થાય-ઉદા૦ અમ્ર ણૌ અપ । ગમીર ણૌ ટપ્રપુત્રે ।’ વળી પશુ- ‘અજોડપ્રથમસ્વાનુનાસિક- (અ ૮-૪-૫૭)-અપ્રગૃહ્ય મ ઙ્ગ ઙ્ગને છેડે દોષ તે શબ્દને અનુનાસિક વિષ્ણુ થાય એટલે કે અત્ય સ્વર વિષ્ણુ થાનુનાસિક થાય. ઉદા૦ એત મરત તદ્વચાઈ (ઋ ૨-૨-૧૪-૨) પડિત દેમાચાર્ય પશુ સિદ્ધહેમમા આ વાતનું સમર્થન કરે છે-“અદ્વર્ણસ્વાન્તેડનુનાસિરાડ જીવાદે (સિ હે ૧-૨-૪૧)-દ્વિવચનને છેડે આનલા દીર્ઘ ફે, છ સિવાયના અ, ઇ, ઉને અને અનુનાસિક થાય] પાણિનિ અન્યત્ર પશુ કહે છે કે-આતોડટિ નિત્યમ્ (જ ૮-૩-૩) વેદમા બા પછી (નકારના આદેશ રૂપે ગ્રહેન) ઠ ને રથાને અવસ્ય અનુનાસિક થાય. આ જુદાનો જ ફરકો દેખો બા વહિ ચદિન ર (ઋ ૧-૨૪-૧૮૮-૩)-અ વિદ્વંઃ બા ન વિપ્રમ (જ ૧-૧-૬-૮) વગેરે

મસ્કૃત ભાષામા નૂનો અનુનાસિક અને વિસર્ગ થાય છે-સંસ્કર્તા, પુસ્કોવિઠ, નિસ્ત્રાસ, કૈસ્કાન્ વગેરે આ સ્થળે મહર્ષિ પાણિનિના સમયમા ગમે તે કારણે નિભાષા પ્રવર્તતી હતી, તેથી ‘અનુનાસિકા-ત્વોડ્જુત્તાર (અ ૮-૩-૪)થી અનુનાસિકને બદલે અનુસ્વાર વિષ્ણુ થાય,’ તેનું મળી આવે છે અનુનાસિક પછી આવતા અર્ધ વ્યંજનને લીધે પૂર્વના સાનુનાસિક સ્વરને જે ચક્રારે મળે છે તેને લીધે ઉભય ઉચ્ચારણને ધ્યાનમાં રાખી પાણિનિએ માત્ર પદાત મિતિમા જ નિભાષા સ્વીકારી હોય તેમ લાગે છે

[નોંધ — અષ્ટાધ્યાયીના આઠમા અધ્યાયના ૨-૩-૪ પાદનાં સૂત્રો=ત્રિપાદી સૂત્રો પાણિનિએ જ અસિદ્ધ ગણ્યાં છે, એટલે તેવા વિધાન તરફની પાણિનિનિ અરુચિ સ્પષ્ટ છે તેમા વિવેક એવો છે કે પહેલું સૂત્ર જે વાત કહે તે વાતનો અપવાદ તે પછીનું સૂત્ર આપતું હોય તો અપવાદ આપનારું સૂત્ર અસિદ્ધ ગણાય. એ રીતે પૂર્વે મતાવેલું જા પદાન્તસ્ય (અ. ૮-૪-૫૧) (=૫૯) ની કીમત તેની પૂર્વેના અનુસ્વારસ્ય યયિ પરસર્વળ (અ. ૮-૪-૫૮ અદ્વાવન) પાસે કાંઈ પથ્ય નથી]

પ્રાકૃતમા આ કામળ ઉચ્ચારણની રિભાષા પ્રવર્તતી હતી મિલો હિ હિ હિ (સિ હે ૮-૩-૭)-અકાર પછી આવતા તૃતીયા બહુવચનના મિસ્ પ્રત્યયને સ્થાને કેવળ હિ સાનુનાસિક હિ, સાનુસ્વાર હિ થાય છે વળી-જસ્-શસ હૈ-ઇ-ળયઃ સપ્રામ્લીઘાં. (સિ હે ૮-૩-૨૬)-નપુન્-સકલિંગના નામ પછી પ્રથમા બહુવચનના જસ્ અને દ્વિતીયા બહુવચનના શસ્ને સ્થળે સાનુનાસિક હૈ, સાનુસ્વાર ઇ અને ણિ આદેશ થાય છે. જાઈ વચગાદ અમ્હે' ઉદા.

સાલા જામન્તિ ગુણા જાલા દે સહિભર્ણિં વેપ્પન્તિ ।

રક્તિરણાશુગહીમા-હૈ હોન્તિ વમલાહૈ વમલાહ ॥

[હિ, હૈ, ઇત્ત જ ઉચ્ચારિત છે, જ્યારે છેલ્લો ઇ-ઇમ્ ઉચ્ચારવાનો.]

“વલીવે સ્વશન્મ્ સે (સિ હે ૮-૩-૨૫)-નપુમકલિંગના સ્વરના નામને/પ્રથમાના એકવચનના સિ ને બદલે મ્ થાય છે વળ પેમ્મ દર્હિ મહુ આચાર્ય અહીં કહે છે કે-કેચિદનુનાસિકમપીચ્છન્તિ । દર્હિ મહુ વગેરે.

માગધીમા પથ્ય આ અનુનાસિક પ્રચારમા હનો-“આમો ઢાઈ વા (સિ. હે ૮-૪-૩૦૦) માગધીમા અવર્ણ પછી આવતા પછી બહુવચનના આમ્ ને સ્થળે અનુનાસિક અતરાજો ઢાઈ (=આઈ) થાય શય્યગાઈ સુદ । વ્યત્યયાત્રાકૃતેડપિ-તાઈ, તુમ્હાઈ, અમ્હાઈ, સરિઆઈ, કમ્હાઈ વગેરે ”

અપભ્રંશકાળથી સો તે અતિ પ્રચ્યાગ્મા છે, તે વાત ગ નરમિદ-
રાવે The Guj Lang & Lit Vol I એ પ્રથમા પૃષ્ઠ
૩૧૬-૩૨૩ માં અતિ વિખ્યાગ્મી આપી છે, એટલે તેનું અહીં વિષ્ટ-
રેપણુ અનાવશ્યક છે

(૩)

૮ અનુનાસિકની પ્રાચીનતાનું ઋણ

આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ માત્ર અપભ્રંશકાળથી જ પ્રચારમાં
આવ્યું છે તેવું માનવું પ્રથમ ગ નરમિદરાવનું હતું, એટલે ઉક્ત
અંગ્રેજી પુસ્તકમાં લખણમાં તેઓ તેની પ્રાચીનતા ન આપી શકેના.
તેમના ત્યાંના શબ્દો આ રહ્યા—“*This anuswara was*
unknown to Sanskrit; even the nasalized ્ર as in
तण्णोऽण् was attached to a strong nasal sound.
Prakrit also did not possess the soft anuswara.
Only with the rise of Apabhramsa commenced
this soft anuswara, inside a word as well as at
the end” (The Guj Lang & Lit Vol 1, pp.
316-17)

અત્યંત આનંદની વાત છે કે આ લખણો મુદ્રિત થયા પછી
આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણની પ્રાચીનતા—અતિ પ્રાચીનતા—આ ચતુર
વિદ્વાનની નજરમાં આવી એ જ પુસ્તકના Adenda માં (૫ ૪૭૦-
૭૧ ઉપર, તેમજો પાણિનીય શિષ્યાનું રો અર્થ અને એ ઉપરની નીકા
આપી છે, ત્યાં) આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ (તેમને મતે દ્રામળ
ઉચ્ચારણ)ની પ્રાચીનતા વૈદિક કાળ સુધીની સ્વીકારી છે—“*Thus*
this weak nasal .. has its distant source in
Vedic phonology ”

આની પ્રાચીનતા-વિષયક શોધનું માન આમ રા. નરસિંહરાવ પ્રાપ્ત કરે છે. એ વિદ્વાનનું ગુજરાતી પ્રજાને ગુજરાતી ભાષાના તત્ત્વદર્શનના વિષયમાં ઓછું જ્ઞાન નથી જ, એમ મુક્ત કંઠે સ્વીકારવું જ જોઈએ.

૯. અનુનાસિકનો ગુજરાતીમાં અવતાર ને સ્થિતિ

આ અનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારનો કહેવાતો કામળ ઉચ્ચાર આપણને નીચેની રીતે મળ્યો છે:—

.....	છટ્ટા	...	છાડે
.....	શુક્લ	.. ...	ભૂકે
વિચ્છવમ્	વિન્નહ	વિચ્છત	પોટ (પોટ પલ)
ઉચ્ચવમ્	ઉચ્ચવ	ઉચ્ચત	ઊંચૂ
(આ) અધિક અનુનાસિક —			
અધુના	. ..	હરણા	દમણા
દ્વારિવા	... ..	.. ...	દ્વારકા
મધુરા	... .	... .	મધુગ
યમુના	.....	. . .	જમના વગેરે.

[આટલા ઉત્સર્ગો રા નગસિંહગવે નોધ્યા જ છે તે ઉપનાત નીચેને રથજે અપભ્રંશ અને મધ્યકાલીન ગુજરાતીદ્વાન અનુનાસિક છતરી આપ્યો છે]

[ટીપ—અનુનાસિક અપભ્રંશ તેમ જ મધ્યકાલીન ગુજરાતી, તેમ જ છેક અર્વાચીન ગુજરાતીવાળા હસ્તલિખિત કાગ્યપ્રથેમાં બહોળા પ્રમાણમાં મળે છે. આર્નુ આકતરું વિધાન રા. નરસિંહરાવે મનોમુકુરમાં આપ્યું છે—“ સુણિયે” ઇત્યાદિમાં પૂર્વે અનુસ્વાર (? અનુનાસિક) લખાતો હતો તે શ્રવણીયમના અન્ત્ય અનુનાસિકનો શેષ છે એમ સમર્થન નહિ થઈ સર્ક, કેમકે ‘અને,’ ‘કરે,’ ઇત્યાદિ બહુ પ્રમંગે પ્રાચીન જૈન ગ્રન્થાદિકમાં અનુસ્વારનો (? અનુનાસિકનો) પ્રક્ષેપ કરવાની પદ્ધતિ હતી, ત્હેની જ અસર ‘સુણિયે’ ઇત્યાદિના અન્ત્ય અનુસ્વારમાં (? અનુનાસિકમાં) રહેલી એમ ખરું દર્શન જણાય છે.” રા. નરસિંહરાવ એને પ્રક્ષેપ માને છે. આવા ભાષાશાસ્ત્રીને હાથે પ્રક્ષેપ એવી મળેલી મેંદા જ આ અનુનાસિકના વિધાન માટે બસ છે. આ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ માત્ર તળ ગુજરાતમાં જ નથી, બાકી દેશના ઘણા ખરા ભાગમાં છે. આ ઉપરાંત:

૪. ને, અને, જ્યારે, અત્યારે, માટે વગેરે શબ્દોમાં અપભ્રંશકાલીન હૂં દ્વારા ઊતરી આવેલો.

અત્યારે સ્વીકારાયેલી જોડણીમાં આ અનુનાસિકને સ્થાન નથી, પરંતુ હસ્તલિખિત શિષ્ટ ગુજરાતી ગ્રંથોમાં તે બહોળા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ગુજરાતી પદમંથ મહાભારતના મંપાદનને અંગે અનેક હસ્તલિખિત પ્રતિઓનાં દર્શન કરવામાં સદ્ભાગ્ય આ લેખકને પ્રાપ્ત થયેલાં છે. અમે કાઠિયાવાડમાં આ જાતનાં ઉચ્ચારણો દરિયે જ હિયે. આમ એ કદાપિ પ્રક્ષેપ કરી સકવાનાં નથી. આને લેખનમાં ન દર્શાવી સદાને માટે બાતલ કરી નાખવાથી ભવિષ્યમાં ઉપર બીજા ઉત્સર્ગમાં જે રીતે અનુનાસિક ઉમેરાય છે તેને સંભવ્ય કરતી આ અનુપૂર્તિ સદાને માટે નષ્ટ જ થઈ જશે.

ત્રીજી વિભક્તિના 'એ'માનો અનુનામિક દ્રાવનો ઘુસાડેલો નથી, છાટો જાનુસ્સારો (મિ દે. ૮-૪-૩૪૨)-અપભ્રંશમાં અકાગત નામને તૃતીયાના પ્રત્યયના થયેલા એ આદેશમાં જ અને અનુસ્વાર ઉમેરાય છે. " " એં ચંદુતઃ (સિ દે. ૮-૪-૩૪૩)-ઉપગતી સ્થિતિમાં ઇકાગત અને ઉકાગત નામને એં એમ અને એજ પ્રત્યય લાગે છે -કે મહુ દિજ્ઞા દિબદ્ધા દદૈં પવસન્તેજ । અગિર્ણે રઘ્વટ દોદ જગુ વાઈ સીઝતુ સેવં ॥" જૂની ગુજરાતીમાં સાતમીમાં ઈ પ્રત્યય મળી આવે છે. "દાસિ અગામિ તાવડિ દાઝઈ, ગતિ વાઈ ટાદિ." (કાન્દ પ્ર. ૧-૧૫૨), "ગોપાલિઈ ગામે દોહતીએ ચેતુ આવિઈ " (મુઘ્દાં ઓં), તેમ જ ૧ હેમાચાર્યે પશુ ધણા ઉદાહરણો પ્રાકૃત બાકરણમાં આપ્યા છે. આ જ આપણો સાતમીનો 'એ' છે નહીં પ્રત્યય પશુ મુઘ્દં ઓં વગેરે પ્રયોગમાં મળે છે જ "જેહ વગ્તુનઈ પગિત્યાગ મૂચીઈ" વગેરે

C. સરકૃત, પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાં શબ્દોમાં ગ્હેના જ, નૂ અને મ્ ને રથળે અનુક્રમે ્હ, ્દ અને ્મૂ (કવચિત ્દ, કવચિત ્મૂ પશુ)

(જ) જ નો ્હ - મળતિ ..... બાડે (ગાળો ભાડવી)

(ઘા) જ નો ્દ - પાનકરમ્ પાનકર પાદ્ડ (પાનડૂ પશુ)

વાનરક વાનરક વાંદરો (વાનરો પશુ)

(ઙ) મ્ નો ્મૂ - પ્રામર્યમ્ (ગુ) ગામદત્ત (નપુ) ગાંડ (ગામડૂ ,,)

ચર્મર્યમ્ ચર્મરડ ચામડું (ચામડૂ ,,)

મ નો ્વઃ - શાત્મલિક સિમ્બલત શેવળો (જેમળો ,,)

મ્ નો ્પ - પક્ષિમળી ..... પાપશુ, વગેરે.

[આ ઉત્સર્ગ પશુ રા નગમિંદરાવે નોધ્યો છે જ.]

ઉપર ઉત્સર્ગ Aમાં અનુસ્વાર વ્યાપકો પડી જતા અનુનામિક-રૂપે પરિણમે છે અને પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે એવું સ્પષ્ટ છે ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ એવી છે કે-આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ દીર્ઘ સ્વર ઉપર આવી રહ્યું છે. અપભ્રંશમાં અંત્ય

હ્રસ્વ સ્વરમાં ઉચ્ચારણ હતું તેવું આપણને સિદ્ધહેમ કહે છે. તે જ રીતે છેક મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ચોથી ભૂમિકા સુધીમાં અંત્ય હ્રસ્વ સ્વરમાં ઉચ્ચારણ પ્રાપ્ત થાય છે. અંત્ય હ્રસ્વ ઉચ્ચારમાં આ ઉચ્ચારણ મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં પ્રથમ ભૂમિકા સુધી હતું, દ્વિતીય ભૂમિકાથી બંધ થયું, જ્યારે હ્રસ્વ ઇકારમાં ચોથી ભૂમિકા સુધી હતું એમ હસ્તલિખિત ગ્રંથો જોતાં આપણે સમજી શકીએ છીએ. અનંત્ય સાનુનાસિક ઈ-ઉ તો પ્રથમ ભૂમિકાથી જ દીર્ઘ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ રિયતિ હોવા છતાં રા. નરસિંહરાવે આ કામળ ઉચ્ચારણના ભેદ આપતાં કામલતમ ઉચ્ચારો હ્રસ્વ સ્વરમાં છે એવું વિધાન કર્યું છે. આ સંબંધી તત્ત્વની ચર્ચા અહીં અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

તેમણે બતાવેલા બેરો નીચે મુજબ છે:—

(ગ) The *anuswara* after a long vowel in *īadbbhava*, is કોમલ (soft); e. g. રાંફ, રાંફડો, ફાંડો, શાંખડો, પીંછું, રીંછ, વીંછી, પંછડું, ઈંખડું, લેંચડું; સોંપડું, etc.

Exception:—ઉપરાંત.^૧ The *anuswara* here is તીવ્ર the result of some false analogy; as of *અક્ષન્ત* and the like.

(પ) The *anuswara*, on the vowel at the end of a *īadbbhava* word is કોમલતર; e. g. રહિં; બહિં; નહિં; યજ; etc.

૧ આ ઉપરાંત અને પૃ. ૩૧૮ ઉપર લાગ્યે ઉપરથી ઉતરતો માર્ગ શબ્દ તીવ્ર અનુસ્વારવાળો છે, એમ રા. નરસિંહરાવશાહને લાગ્યું છે. સ્વ. કમળા-સંસ્કરમાર્ગે પણ ઉપરાંતમાં તીવ્ર ઉચ્ચાર જોયો છે, પરંતુ કાઠિયાવાડમાં ત્યાં કામળ જ ઉચ્ચારણ છે. લોકો અક્ષન્ત પ્રાન્ત માં જોવા શબ્દોમાં પણ કામલ ઉચ્ચારણ કરે છે. ઉદા. ત્રણ શબ્દો એ આશાસસામ્યનાં ગણનાં વડાદરણ છે. આમ ઉપરાંત અને માર્ગ અપવાદમાં રહી શકતા નથી, એમ મને લાગે છે.—લેખક

(૨) The *anuswara*, after a short vowel inside *tadbhava* words of the following type is કોમલતર; e. g. હુંવારો, હુંજલ, હુંવાલો, etc

(૩) The *anuswara* after the vowel ં at the end of *tadbhava* words (indicating the neuter gender, or the first person singular, present tense of verbs, or words like હુ) is કોમલતમ, e. g. છુ, મારુ, વાલુ, પાહુ, ઘાઘુ, આપુહું, હુ, etc.

(The Guj. Lang. & Lit. Vol. I, p. 327)

અનુસ્વાગ્ને કામળ ઉચ્ચાર ને ગ. નગમિદરાત્ર કહે છે તે જ અનુનાસિક છે તે ઉપર સ્વયંવાર્ધ ગયું છે, એટલે અહીં આ કોમલ, કોમલતર, કોમલતમ એ ત્રણ અનુનામિકના જ ભેદ છે સૌગંધ્ય વૈદિક કાળ અથવા તે કહેા કે પાણિનિના મમયથી પોતાના અનુનાસિક ઉચ્ચારણ માટે પકાતો આવ્યો છે. પાણિનીય શિક્ષામાં—યથા સૌરાષ્ટ્રિકા નારી તર્કે દ્યમિમત્વતે। તથા રક્તા પ્રયોક્ત્યા ત્વે ઘરાં દ્ય ત્વેદયા ॥ એમાં કાંસ્થધ્વનિસમ અનુનામિક સૌગંધી સ્ત્રીઓ બોલે છે. અત્યારે પણ આદીગ કોકોમાં સામાન્ય રીતે બધા જ સ્વરો કાંસ્થધ્વનિસમ અનુનામિકવાળા બોલવામાં આવે છે, એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં ઉપરના બોલો કોમલ, કોમલતર, કોમલતમનું પૃથક્કરણ પ્રાપ્ત નથી, માત્ર કોમલ જ ઉચ્ચારણ પ્રાપ્ત છે. શુદ્ધગતમાં પણ ખાસ કરી સ્વરોત્તરમાં અનુનામિક બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં, બરફે કેટલેક રથને ઉચ્ચારાતો જ નથી. ગ. હોલતરામ કૃપાગમ પડ્યાએ પોતાના કાચ્યોમાં ‘કરુ છુ’ વગેરેને રથને ‘કરુ છુ,’ ‘લાવવુ, કરવુ’ ‘હુ’ આમ નિરનુનાસિક સ્વરો વાપર્યા છે. આ વસ્તુ ગ. ન-મિદરાત્રના ગતિ-અનુભવની હોવાથી તેવે રથને કોમલતમ પણ ઉચ્ચારણ છે, તે બતાવવા ઉપરના બોલો તેમણે બતાવ્યા છે. આમ એ બોલો પ્રાંતીય હોવા

છતાં પણ અરવીકાર્ય ન જ ગણાય માત્ર અહીં પ્રથમ એ રહે છે કે
 ય, દ, ચમા સૂચના મુજબ તદ્વિચારણા છે તે સ્વર હ્રસ્વ છે કે દીર્ઘ ?

'It is strongish in Surat and Broach Districts
 and in Kathiawad, almost resembling a powerful,
 કોમલ anaswara,

It is middling strong or weak in the Ahme-
 dabad Districts and it represents the true કોમલતમ
 sound, and—

It is weakest, almost to a vanishing point
 in Charotar, (the tract between the Vatraka and
 the Mahi rivers ")

અપ્રમશમા અનુનાસિક અને અનનુનાસિક દ્વસ્વ-સ્વરાત શબ્દો
 મળી આવે છે, જેવા કે પ્રથમાના હ પ્રત્યય જેને છેડે છે તેવા શબ્દો
 અને સાતમીનો દ પ્રત્યય જેને છેડે છે તેવા શબ્દો. આવા શબ્દોમા
 સ્વરભાર પ્રાય એ વિભક્ત સ્વરોમા વહેવાર્ય જાય છે. ઘોઢઢ, પ્ળઢઢ
 વગેરે આ સ્થળે એની જે આગ માત્રાઓ છે તે જ નવા વિભક્તમા
 કાયમ રહ્યા આપણને ઘોડો, 'પાનુ' આવા રૂપો મળે છે આમા
 તે સ્પષ્ટ થશે કે હ હ પૂર્વ સ્વર્ગમાં કેઈપણ રીતે એકાભાવ
 પામી નરજાતિમા ઓ અને નાન્યતર જાતિમા દીર્ઘ ક તરીકે
 જીનરી આવે છે રા નરસિંહરાવે જે 'હિં અહિં નહિં, ધડ' એ
 ઉત્તરગણ્ય આપ્યા છે, તે અપ્રમશના નિયમે પૃથક્ સ્વરવાળા રહે
 અર્વાચીન ગુજરાતીને નિયમે તો તે 'હં હં નં, ધા' આવા સ્વરૂપમા
 હ્રસ્વગતિ થાય છે ગુજરાતી જોડણીમા હવે કેઈ પણ કઈ એવી જોડણી
 સ્વીકારાતું નથી, તે સ્થળે કે તેમ જ અહિં પૃથક્ ન લખતા સો એવી
 જોડણી સર્વાંગના થઈ ચૂકી છે જે જ માત્રા જે કાયમ રાખવી
 હોય તો જિપગ સૂચના મુજબ જોડણી થાય. જે સ્વરોનો વિભક્ત
 હ્રસ્વાર કહેવા હોય તો સ્વાશ્વાનિક ત્રણ માત્રાઓ રાખય, એટલે

‘દહો, નહો, અહો, ઘણી, એવી જોડણી આવી ગહે ગુજરાતી જોડ-
ણીમાં પદને અંતે આવતો ધ્વજ (જેમાં પૂર્વે બાર છે, તેવા શબ્દો
સિવાયના શબ્દોમાં) દીર્ઘ સ્વીકારાર્થ ચૂક્યો છે ઉચ્ચારણ સ્વરભાર-
ના ધોરણે દીર્ઘ છે તેવી જ સ્થિતિ પદાત ઉત્તરની છે [આ
વિષયમાં એક વિસ્તૃત ચર્ચા પદાત ઇ-ઈ ઉ-ઊ એ નામના
એષમા કરી ચૂક્યો છું, જુઓ વસંત મ ૧૯૮૭-પૌષને અક, ૫
૨૬૦-૨૬૮.)] તેમાં કયુ ધોગ્ય નિયામક છે, તેની ચર્ચા ટૂંકમાં
અહીં આપુ છું —

રા નરસિંહરાવ જણાવે છે:—

“નાન્યતઃ જાતિમા ‘ઓ’ ને ટેકાણે ‘ઉ’ અને તદ્વા પછ એક પમે ‘આગણ’
જેવા શબ્દો છે, તેા બીજે પમે ‘દૂધ’, ‘ ઘર ’ જેવા અધરાન્ત શબ્દો છે
અને ‘ એ ’ નો શ્રુતિસા છે તે જ ‘ ઉ નો શ્રુતિસા છે —આમ રા જ.
રમણભાઈ કહે છે હું પણ તેમ જ કહું છું પણ હેમને મતે સ્વરભારને
શ્રુતિસા છે, તેા અહારે મતે ક પ્રત્યય લાગવા ન લાગવાનો શ્રુતિસા છે.
સ્વરભાર પણ ઉપરના તોડ પ્રમાણે સ્વીકારવાને બાધ નથી ’

(મનોમુકુર-૫ ૫૧૧)

ઉપરના રા. નરસિંહરાવના શબ્દોથી આપણે એટલું તો જણી
જ શકિયે છિયે કે નરજાતિમાં સ્વરભારને અંગે જે રૂપો જોવામાં
આવે છે. અર્થભેદને અંગે સ્વરભાર બદલે છે, એવો મામાન્ય મત છે
આશુદાસ શબ્દોમાં અંતે અકાર રહે છે (તે પણ લઘુનપત્ત, એટલું
સ્વરભારનું જોર છે) બ્યારે અંતોદાસ શબ્દોને નરજાતિમાં ઓ અને
નાન્યતઃ જાતિમાં જ ગુજરાતીમાં આવી રહે છે. મિ બોમ્સ, અને
ઉપરના ફકરામાં રા. નરસિંહરાવ લખે છે તેમ રા જ રમણભાઈ,
આ વધારો કેવળ સ્વરભારને અંગે છે એમ માને છે, બ્યારે રા.
નરસિંહરાવ ક પ્રત્યયને અંગે આ વધારો માને છે. ૫ હેમાચાર્યના
“ચાન્તસ્યાનં ચ સ્યમો (સિ’ હે ૮-૪-૩૫૪)—અકાગતના અકાર
જાતી પ્રથમા દ્વિતીયાના એકવચનમાં સિ-ગમ્નો ચ માય છે, ” એ

સૂત્રનો એમને ટેકો છે. નર-નાન્યતર બંનેમાં તેઓ ક ને લીધે જ ઓ-ડં આવવાની વાત કહે છે, સ્વરભારની વાતને તેઓ ઢીલી કરી નાખે છે. તે વિશે તેઓ કહે છે કે—

“કેવળ સ્વરભારતું તત્ત્વ અહિં પ્રવત્તું જોતું બ્યર્થ છે; એ જ અંગન શબ્દનો ‘આંગણુ’ થાય છે; તેમ જ ‘આંગણું’ પણ થાય છે; તે ત્યાં સ્વર-ભારનો પ્રસંગ ક્યાં આવશે ? અર્થભેદ પણ જેમાં નથી. અંગન-આંગણુ-આંગણ, એમ જ કમ જણાશે,” (મનોમુકુર-૫. ૫૬૬) “વળી ‘પથર’-‘પથરો’ એ પ્રકારના હતાહરણમાં અર્થભેદ છે જ નહિ. ત્યાં એ સમાધાન શી રીતે કામ આવશે ?” (મનોમુકુર-૫. ૫૫૧)

આમ સ્વરભારના કરતાં ક ને જ સ્વીકારી અશ્વત્થમા ભટ-ભટં થતાં ગુજરાતીમાં ઓ-ડં આવે એમ તેઓનું માનવું છે. હું એ ક-કારને જ અંતોદાત્ત હિચ્ચારણનો નિયામક માનું છું. પથર-પથરોમાં માત્રાઓ ચારે જ રહે છે, પરંતુ ‘આંગણુ-આંગણું’માં તે ‘પ્ર’ ? ‘આંગણુ’ અને ‘આંગણું’ની ચાર જ માત્રા હોય તો પછી ક પ્રકૃતિ-ની આવશ્યકતા જ શી ? અજ્ઞનમ્-આંગણુ-આંગણુ પણ અજ્ઞનકમ્-આંગણડં-આંગણું તેમાં આંગણુ અને આંગણડંમાં માત્રાભેદ સ્પષ્ટ છે જ; આંગણુની ચાર માત્રા તે જ ‘આંગણું’ની, પરંતુ આંગણડંની પાંચ તો ગુજરાતીમાં બિતરતાં ચાર રહે ખરી ? ચાર રહે તો ‘આંગણુ’ની શી જરૂર ? ‘આંગણુ’ બસ છે. પરંતુ ‘આંગણુ’ વિના ચાલતું જ નથી અને તે જ પાંચ માત્રાનું નિયામક છે. એ રીતે પાંચ માત્રાનું ‘આંગણુ’ આપણી પાસે આવી રહે છે. સ્વરભાર અંતે સાંચવવા જ ક હિમેરાય છે, તે સ્વરભાર જ ‘આંગણુ’ આવે પાંચ માત્રાનો શબ્દ આપણને અર્પે છે. પાછળથી રા. નરસિંહરાવ આ સ્વરભારના ધોરણને કાંઈક આવકારતા હોય તેમ લાગે છે:

“ક પ્રત્યયના પદાને અને સ્વરભારના પદને એક બીજાના વિરોધી બહુવાને કાંઈ પણ કારણ છે ? બોમ્સ ક પ્રત્યય સ્વીકારે છે, માત્ર સ્વરભારની દ્રવ્યના વિરોધરૂપે હિમેરે છે, અને એમ માને છે કે એકાકીય થવાનું કારણ

અન્ય સ્વાભાવ ? આ બંને પક્ષનું સમાધાન થઇને સંયોગ કરી શકાય એમ મઠને લાગે છે' (મનોમુકુર-૫ ૫૫૮)

આમ જોડારને તો તેઓ સ્વગ્ધારનો નિવામક સ્વીકારતા લાગે છે તેમના જ શબ્દોમાં કહિયે-તો

'જ્યા સુધી હોય ત્યા સુધી તો અન્ય જોડાર ટકી રહે પરંતુ સ્વરભાર તો અપભ્રંશમાંથી હુસ થયા એટલે અનુદાત્ત હરત-હરતો-એમ થયેલાના અન્ય એને અપ્રધાનતા મળી, અને અપભ્રંશમાં હયુ થઈ ગયુ તે પરિણામ અનુદાત્તને પ્રસંગે થઈ શકવાને માટે સ્વરને બ્યજવ કરતા ઘસાત બ્લેડો પડેથી તેથી, સ્વરભારના સ્થળે ગ્ણપ્રાર્થ બીજી તરીકે ક પ્રત્યય મૂકવો (જેથી અર્થમાં ફરો) તે પડે નહિ, સ્વાર્થે ક ફૂટને ટ-ગાળો - 'ગાલ ઇત્યાદિમાં અર્થભેદ છે તે ઝીલવટને સ્પર્શ ના કરીને જ આ સ્પૂલ વચન છે) અને કાર્ય યાગ, પછી સ્વરભાર ખરી જઈને ક પ્રત્યયે કામ જળગયુ' (મનોમુકુર-૬ ૫૫૮)

આ કામ જળગવનારો કકાર જ જેમ અટ દ્વારા અર્ધવિવૃત્ત થો આપે અને સ્વગ્ધાર અત્ય સ્વર હિર મયમ નાખે એ જ રીતે નાનપત્ર જ્ઞાતિના અટ સ્વગ્ધાર જળગવા ઠ આપે કે જ? આ સ્વગ્ધાર જ આપણને દીર્ઘ કકાર આપે છે ?

૧ અત્ય ઇ-ક પૂર્વે સ્વગ્ધાર હોય તો તેવા સંયોગોમાં અત્ય ઇ-ક હસ્વ રહે છે તે વાત મે પકર ઉલ્લેખાયેલા વસંતના 'પદાત ઇ-ઈ ઉ જી' - વાળા લેખમાં આપી છે સાનુનાસિક વાળા આવે શબ્દો ગુજરાતીમાં મળે, જઈ, દઈ, વગેરે સ્થળે કેવી માફક જી લી, દો એવી ભેદણી કરવી જોઈયે અથવા સ્વરો પૃથક્ રહેતા જઈ, લઈ, દો એવી ભૂના કાનથી ચાત્રી આવેવી જોઈ તે તખવી આકાશત ધાતુઓ પછી આ જી હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં દીર્ઘ છે, તેમાં હચ્ચારાનુસારી ભેદણી સ્વીકારતા નિયમે પૂર્વે આ ઉપર લાર પડતા હસ્વ લખવો હોય, તો જેમ કાઠમાં પૂર્વ આમર ઉપર અનુનાસિક કહિયે છિયે, તેવી રીતે 'ચાક, જઈ, ચાક' એમ જ કરવી જોઈયે, હેમચક્રે અપભ્રંશમાં વાંદ એમ ભેદણી આપેલી, પરંતુ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આપણે વાંદ સ્વીક રેલ છે સ નરસિંહરાવ વાંદ એમ લખે છે તેમ લખવું હોય તો યાક, જઈ, ચાક, કગાક, એમ લખવું હચ્ચારાનુસારી સ્વીકાર્ય ગણાય.

આ તો અત્ય ઝકારની વાત થઈ અનત્ય ઝકારની સ્થિતિ પણ વિચાગણીય છે. રા નરસિંહરાવ ઉપર રમા કુંવારો કુંવલ સુંવાલો એ શબ્દો ઉદાહૃત કરે છે તે સ્થળે જ હ્રસ્વ ખરો કે નહિ ? આ શબ્દોમા મૂળમાં એક કરતા વધારે સ્વર ઉપર ભાર છે —

કુમાર । કુમારક ॥ કુહમલમ્ । કુહમલકમ્ ॥ સુકમાર ।

સુકુમારક ॥ ઉપરાત કુમ્મકાર । અવતાર —કુમાર—કૂમર, કુમારક

—કુંભારડ, કુહમલમ્—કુમ્પલ, કુહમલકમ્—કુમ્પલડ, સુકુમારક—સુમ્માલડ;

‘કુમ્મકાર—કુમાર । તેમાં બંને સ્વરો ઉપર ભાર કાયમ રહેતા ‘કૂ વર, કું વારો, કૂ પણ, કું પણ સુવાળો, કુંભાર,’ વગેરે જૂની શુભરાતીમા આ શબ્દો બહોળા પ્રમાણમા વપરાયા છે

પણ ચક્ર માહિ કસાર મારકૂમર રૂપા પરણડ (રૂપાહરણ—૨૮) એ જ આ વાતનું અમર્યન કરે છે અહીં અનુનાસિક હ્રસ્વ રાખના દ્રેક, જોયૂ જોધૂ વગેરેમા આદિ સ્વર હ્રસ્વ જ માનવો પડે, જે શક્ય ભાગતુ નથી આજા વિષયમા એટલે ઉચ્ચારની અસંદિગ્ધતાના વિષયમા વ્યુત્પત્તિ જ નિયામક છે

લખણુ વગેરેમાનો વુકાર કાંઈક લાગ્યો થાય છે તે વાત સ્વ. કવિ નર્મદાસને નર્મકાશમા ને ધી છે જ.—

‘૪૪૪૪૪૪ કટલાએક ક કાતાન્ત નપુસક નામ-વિશેષણતા પ્રત્યય રૂપે છે, તે અને કટલાક ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય તુ રૂપે છે તે એ સરખી જ રીતે બોલાય છે, પણ તુ છે તેનુ ઉચ્ચાર । કહક વિશેષરૂપે ને િચેન્ લખાઈ જણાયો એમ મને લાગાતુ વળા અને હુ શુ તુ ઉચ્ચારના બેતા ને રાની વ્યુત્પત્તિ તેવા જણાય ॥ (નર્મકાશ-ભૂમિકા ૫ લ)

અહીં કવિ કેવળ સુને જ લખાતા ઉચ્ચારણવાળુ માને છે વ્યુત્પત્તિ સબંધી શોધ તેમ જ પ્રાચીન-અનિ પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા ન હતા તેવા અગયમા પણ જુમા ખરુ લખાતુ ઉચ્ચારણુ તેઓ શોધી શક્યા એમની પાસે અત્યારે ॥ તેવા સાધનો મોજૂદ હોત

તો જરૂર સર્વન તે જાતનું ઉચ્ચારણુ લખાતું છે તે જોઈ હરવ ઉચ્ચારણુ અધ્યાત્મીય છે તેમ દેહવાની તે સ્વતંત્ર કવિ જરૂર પહેલ કરત.

આ સાનુનામિક ઈ દૂરના શુદ્ધમિટીના નિયમોમા પ્રથમ દેખાયો. શુદ્ધમિટીના એ એક નિયમો ગુજરાતી લાધાના સ્વરૂપને કાઢી અંશે કમગનારા છે તે વાત ગ બળવતગયે બતાવી છે તે માયી જ છે, ને તેમજો આપેલી ન બેની દકીકતથી જણારો તેઓ હુમ મનમર્મા લખતા કહે છે કે—

‘હોપવાચનમાળાની એ છીનુ અને સિદ્ધમમા તેને વળાને ખોટા શિક્ષણનું પરિણામ જ છે વ્યુત્પત્તિ કે ભાષાસાત્રની દૃષ્ટિએ ધ્રુવન અક્ષ હક કહેવાને જ પાત્ર છે (જસત વર્ષ ૨૮ સુ ૫ ૩૨૭)

હોપવાચનમાળા પહેલાં શિષ્ટ હસ્તલિખિત મથોમા અત્ય ઈ, ઊ દીધ મળી આવે છે ઉપર બતાવવામા આવ્યું તે પ્રમાણે દીર્ઘતા શાસ્ત્રીય છે, એટલે માત્ર ૧૮મી મદીમા દૂરવતા દર્શાવનારી પદ્ધતિ વાણિયાસાઈ લખાણોમા હતી તેવી પદ્ધતિવાળા પ્રથો જ શરૂઆતમા બહોળા પ્રમાણમા મળ્યા હોવાથી શરૂઆતના નિયમોમા સાનુનામિક ઉકાગ દૂરવ ગણેલો તેનું જ ગરુરિકાન્યાયે અત્યાર સુધી અનુકરણુ ચતું આવ્યું છે હવે તો સાધનબાહુલ્ય છે તેવી સ્થિતિમા આપણે ખરા માર્ગ ઉપર ન આવિયે તો પછી આપણા દુર્ભાગ્ય જ લેખાય.

સાનુનાસિક અનત્ય ઈ-ઊ દીર્ઘ છે એમા આપણને ાઈને ન કશો વાધો નથી જોડણીકાશમા તે જ નિયમ નિયમક જ આપેલા અપવાદોતો ખુલાસો ઉપર આપવામા આવ્યો જ છે આ તો મળ શબ્દોની વાત ચર્ચ. સાધિત શબ્દોમા સાનુનાસિક ઈ ઊ ની સ્થિતિ શી છે તે તપાસી લઈયે

અત્ય સાનુનામિક ઈ-ઊ વાળા ધાતુઓ ઉપની સધિત દશમા આવતા રૂપોમા પશુ સાનુનાસિક સ્વર દીર્ઘ રહે મર્મણિ ભાવેના કાય અને પ્રેરકના ઝવ-ઝાવ-ઝાઢ વગેરે પ્રત્યયો લાગતા ધાતુમા જે એ. રચણે સ્વરજાર છે તે પ્રત્યય લાગતા ધાતુમા અને પ્રત્યયમા એમ ઉભય રચણે હોતા ઉપાત્ય સ્વર દૂરવ કરવો પડે તેમ

નથી. 'લૂંટાય છે', 'લૂંટાવે' વગેરે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની જોડણીની નિયમાવધાનો આ વાતને ટેકા છે. રા. નરસિંહરાવ વગેરે વિદ્વાનો પણ આ વાત સ્વીકારે છે. તેમનો મત:—

“(૪) વસ્તુતઃ પોચા અનુસ્વાર યુક્ત આ-કારનો હાને પ્રસંગે અકાર ચતાં અનુસ્વાર દ્વિરદાર યદ્ય જ્ય છે, તેમ ઈકાર-ઊકારને પ્રસંગે ઉચ્ચારપરિણામ નથી યદ્ય: વાંચવું-વ ચાવવું(=વચ્ચાવવું), રાંધવું-રંધાવવું(=રન્ધાવવું); ઇત્યાદિ; પણ નોંધવું-લૂંટવું-નું નિન્દાવડું હુટ્ટાવડું જેવું ઉચ્ચારપરિણામ નથી યદ્ય. નિન્દાવડું-લૂંટાવડું એમ યવા માટે આ બદ્ધ સૂચક સ્થિતિ છે.” (બુદ્ધિમકાશ સને ૧૯૩૦ પૃ. ૧૧. રા. નરસિંહરાવના જોડણીનો એક નિયમ એ નામના ચર્ચાપત્રમાથી)

આમાં જે હેતુ છે તે સમજવા જેવો છે. દ્રસ્વ ઇ ઊના દીર્ઘસ્વર દીર્ઘ ઈ ઊ છે, જ્યારે અ નો આ એ વૃદ્ધિસ્વર છે. ઇ-ઊ-નો ગુણુ એ-ઓ છે દ્વિદીભાષામાં ગુણુવૃદ્ધિસ્વરવાળા ધાતુઓનાં સાધિન રૂપોમાં અનુસ્વાર થાય છે. મારનાં ઉપરથી મરાનાં, દેરાનાં ઉપરથી વિજાનાં. જોલના ઉપરથી જુલાનાં ગુજરાતીમાં માત્ર આ નો ફેરફાર સ્વીકારાયો છે; એ-ઓનો નહિ. આમ આનો સવાલ દીર્ઘ ઈ ઊ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ ધરાવતો નથી. (વસ્તુસ્થિતિએ ગજાની બારીના વિકાસથી આનો આ, ઇ-ઊના એ-ઓ થાય છે.)

૧૦. પદાંત સાનુનાસિક દીર્ઘ ઝં

કુટલીક વાર કાઈ અણુધાર્યા કારણેએ સત્ય પર ઢાંકપીછાડા થયે અસત્યો પ્રચારમાં આવી જાય છે અને પછી તેના નિત્યના સદ્વાસથી આપણને સ્વપ્ને પણ એવો ખ્યાલ નથી આવતો કે એ સત્યો નથી પણ અસત્યો છે. એનું એક સારામાં સારું ઉદાહરણ પદને અંતે આવતો સાનુનાસિક ઝકાર છે. ઇ. સ. ૧૮૬૮માં લુકકમિટીના નિયમે પ્રસિદ્ધ થયા તેમાં એક નિયમ એવા પ્રકારનો હતો કે “૮. કોંસું વાતું વાચતું વગેરે શબ્દોમાં નાન્યતર ભતિ જણાવનારો જે સ્વર તે અનુસ્વારવાળો હ્રસ્વ ઉકાર છે, અને અંત્યાક્ષરી ઉ હ્રસ્વ લખવો.” ‘અંત્યાક્ષરી ઉ હ્રસ્વ લખવો, એનો અર્થ એ કે ગુજરાતી બાપામાં જ્યાં જ્યાં પદને અંતે નાકમાંથી બોલાતો કે નાકમાંથી ન બોલાતો એવો ઝકાર આવે તે હ્રસ્વ છે; એટલે જ ક્રિયાપદોમાં ‘વર્તમાન-ભવિષ્ય એ બંને કાળમાં આવતો તેવો નાકમાંથી બોલાતો ઝકાર પણ હ્રસ્વ છે; જેમકે ‘બોલું છું, કરીશું’ વગેરે. સ્વ. નવલરામ-ભાઈએ ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં તે વસ્તુનો ખુલાસો નિયમોના અર્થ-મહત્ત્વમાં નીચે પ્રમાણે કર્યો:—

“૭. નાન્યતર ભતિના પ્રત્યયમાં હકાર હ્રસ્વ છે:

(હું, પ્રત્યયમાં ઝકાર ઘષે ટેકાળે હ્રસ્વ જ છે.)

(સ્વ. ન. બો. દિવેશીયાનું—જોડણી, પરિશિષ્ટ ૧ હું)

તેનો પણ સમન્વય સધાય એ દષ્ટિએ તૈયાર થયેલા ગુજરાત વર્ના-
ક્યુરર સોસાયટીના કાયા ખરડા સુધી થયું. વચ્ચે માત્ર આપણા
સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી દી. બ. કે. હ. ધ્રુવને એ વસ્તુનું સત્ય
દર્શન થયું, અને તેમણે આવો નાકમાંથી બેઠાલો પદાંત
ડું દીર્ઘ લખવાનું જ સ્વીકાર્યું.

આ વસ્તુની આ પૂર્વે કાર્પક અરપષ્ટ ગંધ સ્વ. કવિ નર્મદા-
શંકરને થયેલ, તે તેમણે નર્મકાશની પ્રસ્તાવનામાં નીચે મુજબનોંધી:—

“ x x x x કટલાંબેક લંકારાન્ત નાપુરક નામ-વિશેષણના પ્રત્યયરૂપે
છ, તે અને કટલાંક ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય પુ છે, તે એક સરખી જ રીતે
ગોલાય છે, પણ હું છ તેનું ઉચ્ચારણ કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટ ને કિંચિત્ લંબાઈ
જણાયો એમ અને સાધાનું વલણ અને હુ શું નું ઉચ્ચારણ બેતાં ને સખની
‘બુદ્ધપતિ બેતાં જણાય છે,’ (નર્મકાશ-ખમ્બુ, પૃષ્ઠ ૬૫.)

અને એમને આ વસ્તુની પ્રતીતિ કાર્પક થઈ પણ ખરી અને
અને માત્ર હું જ નહિ, પણ બીજા બધા પ્રસંગોમાં એમણે સંપાદિત
કરેલા દયારામકૃત કાવ્યસંઘર્ષ અને એમની નર્મકવિતામાં હંદ
જ્યાં જ્યાં દીર્ઘ માગતો હતો ત્યાં ત્યાં નિઃસકાશ રીતે આવો નાક-
માંથી ઉચ્ચારાતો હકાર દીર્ઘ પ્રયોજ્યો. પણ આ દિશા તરફ કાર્પક
લક્ષ્ય થયું હોય તેવું જણવામાં નથી આવ્યું. એ દર્ષનો વિષય છે કે
પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે પોતાની કવિતામાં આ વસ્તુ સ્વીકાર્યું જણી
છે, અને હંદ માગે ત્યાં દીર્ઘતા અર્પો છે.

આ ઉચ્ચારણમાં રહેલું નાસિકાસ્થાનીય ઉચ્ચારણ અનુસ્વાર
છે (એટલે સ્વ. નરસિંહરાવજીએ જેને અનુસ્વારનો કોમલ, કોમલતર,
અને કોમલતમ ઉચ્ચાર કહે છે, તે છે), એવું એક સરખું સામાન્ય
માનવું છે. એ ઉચ્ચારણ અનુસ્વાર જ છે એ વસ્તુએ ભારે મૂંઝવણ
ઉત્પન્ન કરી છે, અને તેથી સંયુક્ત્ય દીર્ઘ સાનુસ્વાર વિસર્ગસંમિશ્રમ્
વિશ્લેષમશરં મુદ્ધ એ શ્રુતગોષ્ઠીય પરિભાષાના મોઢમાં તણાઈ જઈ
પ્રયોજતા કાર્પકણુ વિદ્વાનને એ સ્વરમાં એ અનુસ્વાર નથી કે તેવો

અનુસ્વાર ન હોવાને કારણે સ્વર હ્રસ્વ ગ્હો નથી એવું મત્ત્ય દર્શન નથી થયું ખુદ એ નરસિંહગવ જેવા સમર્થ બાપાશાસ્ત્રીને પણ એ ઉચ્ચારણ અનુસ્વારનું કોમલ (અને તેઓના ચરોતરના સંપર્કથી અને ત્યાં પ્રાય એ ઉચ્ચારણ લુપ્ત દશામાં હોવાથી આગળ વધે અનુસ્વારનું કોમલતમ) મમઝાયુ છે વસ્તુસ્થિતિએ આ ઉચ્ચારણ અનુસ્વાર નથી, પણ વૈદિક કાળથી સ્વતંત્ર રીતે ચાલ્યું આવતું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે આ ઉચ્ચારણ જૂનું છે, તે વસ્તુ શ્રી. નરસિંહગવને પાઠ્યથી સમજાવેલી તો ખરી જ. જુઓ તેમના The Guj Lang & Lit Vol 1 ના Adenda માં—
 “Thus this weak nasal . has its distant source in Vedic phonology.” (પૃ. ૪૭૦-૪૭૧).

આ બંને ઉચ્ચારણોનો ઉમેરો બેદ તો એક જ છે કે અનુસ્વાર હરકોઈ સ્વરની પછી વર્ગોચ અક્ષરો પૂર્વે તે તે વર્ગના અનુનાસિક બ્યજન જેવું, ય-લ-વ પૂર્વે માનુનાસિક ય-લ-વ જેવું (એટલે કે પૂર્વનો સ્વર નાકમાંથી બોલાય અને ય-લ-વ બેવડા ઉચ્ચારિત થાય તેવા પ્રકારનું)^૧ અને ગ-ઘ-પ-મ-ઋ પૂર્વે મૈજ ને મળીતું ઉચ્ચારણ ધરાવે છે, તેની એ જ વિશેષના કે એ સ્વરની બહાર છે અનુનાસિક સ્વરનો ધર્મ છે અને હ્રસ્વ હોય કે દીર્ઘ હોય કે ઋત હોય, ગમે તેવો સ્વર હોય, તે નાકમાંથી માત્ર ઉચ્ચારિત થાય, એટલે માનુનાસિક બને છે.

આ ભિન્ન ઉચ્ચારણોની પ્રતીતિ ડો ટેરિમટોરીને મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં થયેલી છે જુઓ—

§ “૨૦. જા. ૫ રા ની હાથપ્રતિઓમાં અનુનાસિક અને અનુસ્વારની વચ્ચે કોઈ બેદ બતાવવામાં આવ્યો નથી હોતો, બંને ઉચ્ચારણો

— ૧. આ ઉચ્ચારણના વિષયમાં વિસ્તૃત ચર્ચા મારા તરફથી અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એ નામના એક સ્વર ત્ર લેખમાં અપાઈ છે. જુઓ ‘વસંત’ ૧૧ ૩૦ મુ પૃષ્ઠો ૧૩૬-૧૪૬ અને ૧૮૦-૧૮૮).

એક સરખી રીતે ( ) બિંદુથી બતાવવામા આવ્યા હોય છે તેથી કરીને આપણે નક્કી કરી શકતા નથી કે જ કણદ્ વગેરે શબ્દો જમ્ કણદ્ જમ્ એમ અપભ્રંશમાના અનુસ્વારની જેમ અનુસ્વાર સાથે વાચવા કે જ કણદ્ એમ અનુનાસિક તરીકે વાચવા ખરતુ મોટે ભાગે એ સંભવિત છે કે તત્સમ શબ્દો કે જેમા બિંદુ અનુસ્વાર માટે અથવા તેા વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજનોને બદલે વપરાયો હોય છે, તેઓને બાદ કરતાં બિંદુ સર્વત્ર અનુનાસિકનુ જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતુ હોય છે અનુસ્વારમાથી અનુનાસિક ધષ્ટ નવાની પ્રક્રિયાનો આરંભ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની ભૂમિકામા થઈ ચૂક્યો હતો જ. પ્રાકૃતસાધાના વૈયાકરણો એડ સૂચવે છે કે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના કાવ્યોમા હુ હિં જ વગેરે પ્રત્યયોમાના સ્વરને ગુરુ પણ ગણી શકાય અને હધુ પણ ગણી શકાય અર્થાત્ અત્ય સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ વિશ્લેષે, અનુસ્વાર તરીકે અથવા તેા અનુનાસિક તરીકે ગણી શકાય (નુબો પિયત્વ, ૬ ૧૮૦) સિંહે ૮-૪-૪૧૧ એ સૂત્રમા એડ વિધાન કરવામા આવ્યુ છે કે-અપભ્રંશમા જ, હુ હિં, હ વગેરે પ્રત્યયો પ્રાય હ્રસ્વ સ્વર તરીકે ઉચ્ચારિત થાય છે' અને તે વ્યાખ્યાના જે ઉદાહરણો આપવામા આવ્યા છે. તે ઉપરથી આપણે જોઈ ગઈએ છીએ કે જા હુ એ પ્રત્યયોની પણ ઉપર જેવી જ સ્થિતિ છે તેથી કરીને એમ લાગશે જ કે અત્ય અનુસ્વાર અપભ્રંશમા અનુનાસિક-સ્વરૂપમા પરિવર્તિત થઈ ચૂક્યો જ હતો હેમચંદ્રે આગેલા પદ્માત્મક અનંતરો કે જેમા લગભગ બે જ અત્ય સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ અનુનાસિક સ્વરૂપે આવી ચૂક્યા છે અને થોડા જ દાખલાઓમા અનુસ્વાર જળવાઈ રહ્યો છે એ અનંતરો જે પુરાવો રાખે છે તે ઉપરથી આપણે નિર્ણય બાધિત તેા આપણે માનતા થઈ જ નહીં કે અપભ્રંશમા અત્ય અનુસ્વાર સામાન્ય લોકભાષામા ખરા સ્વરૂપમા અનુનાસિક-સ્વરૂપે થઈ ચૂક્યો હતો અને માત્ર કાવ્યમા જ્યારે જ્યારે હીં યુતિની આવશ્યકતા નહેતી હતી ત્યારે ત્યારે માત્ર પ્રયોજ્યો ચાલુ રહ્યો હતો' ૧

વરનુરિયતિ જ અપવી હોવાથી આ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ સ્વતંત્ર સ્વગ્ધર્મ છે ગુજરાતીમા તે અનુસ્વાર ઉપરથી જીતરી આવેલુ છે. તેતો મામાન્ય નિયમ પણ એ છે કે "હ્રસ્વ સ્વર પછીનો અનુ-

સ્વાર લાંબો પડતાં સ્વર દીર્ઘ બને છે અને અનુસ્વાર અનુ-
નાસિક-સ્વરૂપમાં આવી રહે છે.” અત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં
ઘોતરી આવેલું આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ બહુ જ થોડા અપવાદ
સવાય દીર્ઘ સ્વરમાં છે. જ્યાં એ દ્વસ્વ સ્વરમાં છે ત્યાં એ જેમાં
છે તેવા સ્વરવાળી શ્રુતિ (syllable) પછીની શ્રુતિ (syllable)માં
સ્વરભાર આવેલો છે; જેમકે સાંભળાવું, પણ સંભળાવું. આવી
સ્થિતિ થવામાં વચ્ચેની શ્રુતિ અસ્વરિત એટલે કે લઘુપ્રયત્ન અકાર-
વાળી છે, તે ખાસ નોંધવા જેવું છે, જેથી સંભ ‘એવી જે શ્રુતિ
એક શ્રુતિ રૂપે જણાય છે અને પછીની શ્રુતિ પર ભાર નાખે છે.
એનો વૈકલ્પિક અપવાદ મંડવું નાં રૂપોમાં છે; જેમકે મંડવો, મંડલો,
મંડે વગેરે. એવો કાઠિયાવાડની એક પ્રાંતીય બોલીમાં ‘હસવું
ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં છે; જેમકે હસ, હસિયે, હસે, હસતો વગેરે. ધ-ઉ-
ના વિષયમાં તેવા ઉચ્ચારણ ટાલે જ્યારે એ પછીની શ્રુતિમાં સ્વર-
ભાર હોય છે ત્યારે ઉચ્ચારણમાં પ્રાયઃ વિભાષા જણાય છે. તેવે
સ્થળે જોડણીકાશમાં (મૂળ શબ્દો તેમ જ સાધિત શબ્દોમાં) ધ-ઉ-
ને દીર્ઘ રાખવાનું સર્વમાન્ય વલણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; માત્ર
અપવાદમાં ડુંવારી, ડુંપળ, ડુંનાળો, ડુંઝાર વગેરે થોડા શબ્દ ત્યાં
સ્વીકાર્યા છે, જે મુંઝારો, લૂંટારો વગેરે સાધિત શબ્દોમાં અવિકૃતિ
માફક સર્વથા અવિકૃતિ એટલે કે વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ દીર્ઘતા તરફ ખેંચે છે.

આમ અનાદિ દશામાં અપવાદો અકારના વિષયમાં ઉપર
જતાવેલા ત્રણ જ છે; ધ-ઉ-ના વિષયમાં ખરું જોતાં એક પણ નથી.
આ આખી પ્રક્રિયા “વસંત”માંના અનુસ્વાર અને અનુનાસિક
એ લેખમાં આ પૂર્વે મારા તરફથી અપાઈ છે.

પદને અંતે આવેલા સાનુનાસિક ઈની દીર્ઘતા તરફ પણ અત્યારે
હવે મતભેદ ક્યાંય પણ રહ્યો નથી. સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવ લાઈએ

અહિં, તહિં, જહિં, કહિં, મહિં, દહિં માં હ્રસ્વતા ધ્રુવેલી; પણ હવે એક સરખી રીતે અહો, તહો, જહો, કહો, મહો, દહો અને નહિ-નહો સ્વીકારાયા છે એટલે ઈ નો અથડો પણ પૂર્ણ થયો છે. ૨૨૧૦ માત્ર પદાંત સાનુનાસિક ઉ આ ઉ દીર્ઘ છે કે હ્રસ્વ ?

નાન્યતર જાતિના સમગ્ર વિકારક શબ્દોમા આ સાનુનાસિક, હું રહેલો છું એ વસ્તુ સૌ જાણે છે. એવા શબ્દોમા શુભરાતીએ એવો જ મેળબો છે તે પ્રક્રિયાનો વિચાર કરવામા આવે તો એના સ્વરૂપના વિષયમા નિશ્ચય કરી શકાય

નીચે માત્ર એ પ્રકાગ્ના શબ્દો આપુ છું.

સં.	પ્રા.	અપ.	શુભ.
હસ્તઃ	હત્યો	હ યુ	હાય
હસ્તક.	હત્યઓ	હત્યઠ	હાયો
પર્ણમ્	પળ	પળ્ણુ	પાન
પર્ણમ્	પળ્ણઝ	પળ્ણઠ	પાન્

આ શબ્દોમા એક ખાનૂ હસ્ત અને પર્ણમ્ શબ્દ છે, ત્યારે ખીજા ખાનૂ હસ્તક અને પર્ણમ્ શબ્દ છે. આનો તદ્દાવત વિચારતાં આપણને ક પ્રત્યય કાર્ષક વિશેષના અર્પતો લાગે છે પ્રા. હત્યઓ અને પળ્ણઝ તેમ જ અપ હત્યઠ અને પળ્ણઠ એ રૂપો સાહિત્યમાં પ્રયોજાયેલા છે. અને શ્રીકૃષ્ણદ્રાચાર્યે નાન્યતરજાતિના ઉ ની તેજ ચર્ચા પણ કરી છે. જુઓ “કાન્તસ્યાત્ ઉ સ્વમો. (સિ હે ૮-૪-૩૫૪)”— મૂળ પ્રકૃતિમાં ક જેના અતમા છે તેવા શબ્દના (ક માના) અ પછી હિ (પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) અને અમ્ (દ્વિતીયા એકવચનનો

૧. અર્વાચીન ભાષામા આવેલા ભવદ્દતોમા ભડ બદલે દ્વિમાથી હ આપુ છું ત્યાં ક પ્રત્યય કરતાં હત એ સેટ્ટ ધાતુના ભૂ. ૬ પ્રત્યયનું ચલ્લિતમ છે.

પ્રત્યય), એ પૂર્વે અંત્ય અને હં આદેય થાય છે," એનું એમનું વિધાન. વસ્તુસ્થિતિએ નરન્નતિને, શબ્દના અંગમાં ન પેમનો હ અને નાન્યતરન્નતિનો, તેવો જ, શબ્દના અંગમાં ન પેસતો હ એ સ્વાર્થે પ્રયોગ્યેલા ક પ્રત્યયનો અવશેષ હોય તેમ માનવામાં કાંઈને વાંધા નથી; (દેહલાક શબ્દમા ક પ્રત્યય આવતાં અર્થભેદ થાય છે, તે વસ્તુ અહીં મહત્વની નથી.)

પાશ્ચાત્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓમાંના ડો. હોર્નલે^૧ આ ક પ્રત્યની પ્રક્રિયાને સ્વીકારી છે, મિ. બીમ્સે^૨ મુખ્યત્વે સ્વરભારનું તત્ત્વ જ સ્વીકાર્યું છે. મદગત રમણભાઈ તીલક^૩ે પણ આમાં માત્ર સ્વરભારનું તત્ત્વ જ જોયું છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ કમ્પ્રકૃતિના સમર્થક છે, છતાં સ્વરભારની પ્રક્રિયાને ઉવેખી ચક્રા નથી તે તેમના નીચેના વિધાનથી માફમ પડશે:—

"નાન્યતરન્નતિમા 'ઓ'ને ઠેકાણે 'હ' અને ત્દા પણ એક પછે 'આંગણ' જેવા શબ્દો છે, તે બીજે પછે 'દૂધ,' 'ધર' જેવા અકારણ શબ્દો છે; અને 'ઓ'નો ખુલાસો છે તે જ 'હ'નો ખુલાસો છે:—આમ શ. બ. રમણભાઈ કહે છે. હ પણ તેમ જ કહું છું; પણ હેમને મતે સ્વરભારનો ખુલાસો છે, તે મદારે મતે ક પ્રત્યય લાગવા ન લાગવાનો ખુલાસો છે; સ્વરભાર પણ ઉપરના તોડ પ્રમાણે સ્વીકારવાનો બાધ નથી." (મનોમુકુર પૃ. ૫૬૬)

સ્વ. નર્મિદગવભાઈએ ડો. હોર્નલ અને મિ. બીમ્સના મનની સમીક્ષા આપી બંનેના મતનો મમન્વય માફની વેળાએ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોના આદોદાત અને અત્યોદાત વિશેની ચર્ચા તેમના The Guj. Lang & Lit. Vol. 1 ના પૃ ૧૬૬-૨૦૩માં આપી છે. ચર્ચા અહીં ઉતારવી નિરર્થક છે; પણ એ ઉપરથી એમણે કાઢેલી એ આખી તારવણીમાં તેમનો ઝોક ઉપર 'મનોમુકુર'માં આપેલા વિધાનનું જ પોષણ કરતો સ્પષ્ટ જણાય છે:—

૧. The Guj. Lang. & Lit. Vol. 1, p. 1૯૯

૨. એન પૃ. ૧૯૬-૯૭

“ Thus, the accent is not the direct cause of the ending, while the ક suffix is : the ક suffix is, in a way, the ઉપાદાન i. e. સમવાયિકરણ of the ઓ ending and ડ ending, while the accent is their નિમિત્તકારણ, being an indirect influence. The accent, to put it differently, is a co-ordinate factor which brings into play the ક suffix for a special purpose. This purpose is the protection of the final vowel against the corrosion of decay ”

(એનન પૃ ૨૦૩)

કાઈ પણ રીતે સ્વરભાર અત્ય સ્વર પર સચવાઈ રહે છે અને તેથી જ ક પ્રત્યય અને પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં અનુક્રમે અત્ય અક્ષરની બાજુમાં ઓ-અ અને ડ-અ આવી જીભા છે. સ્વરભાર આ ઓ-અ કે ડ-ડની પૂર્વના અક્ષરમાં છે એવો સ્વ. નરમિંદરાવનો આશય નીચેના વાક્યથી સ્ફુટ થાય છે —

૭ “ It may be suggested that after all the ક suffix is but an etymological fiction. For all we actually see in *Apabhramśa* and subsequent stages is the અ. In this અ the અ is accented, the ડ stands apart. What could this ડ stand for? Hence the ક suffix was fictioned. This is only a possible hypothesis ”

(એનન પૃ ૨૦૫)

જે અડનુ છે તે જ અડનુ છે, તે પુનરુક્ત કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ પ્રમાણે સ્વરભારવાળા અત્ય અક્ષર પછી ક પ્રકૃતિના (બૃતકૃદતોના સમ્બધમાં) આ પ્રકૃતિની સર્વત્ર ગણતરી કરવી, તેના પછી) અવશિષ્ટ નરબાતિના અપ ડ અને નાન્યતઃગતિના

અપ. ૩ મુધી તો સ્વરભાગનું તત્ત્વ નિયામક છે, એમ સ્વ. નરસિંહરાવ-જ્ઞાપને પણ. ભલે ગૌણ રીતે, સ્વીકાર્ય છે એ સ્વરભાગ અંત્ય અક્ષર પર ન રહે ત્યારે જ ક પ્રત્યય લાગતો નથી ને તેથી હસ્ત-હર્યો-હર્યુ-હર્યથ અને વર્ણમ્-વર્ણ-વર્ણુ-ધાન એવા લઘુપ્રયત્ન અક્ષર જેના છેડામાં છે તેના શબ્દસ્વરૂપો આપણી મમક્ષ નજર થાય છે

પણ વ નામ-વિશેષણ-મર્વનામ મિવાયના તત્સદશ રૂપોમાં નથી એ જોઈએ જુઓ વરુ શબ્દ.—

સ	અપ.	મધ્ય ગુ
વરોમિ	વરત	વર્
વર્મ	વરહુ	વરુ

(એવાજ ઝરીતૂ-કરણ વગેરે અર્વા. ગુજ ના રૂપો પણ) આમા કોઈ વ (કે જૂ ફ. ફત) પ્રત્યયની સમાવના નથી, પણ સ્વરભાગ ર ઉપર આવતો હોવાથી મધ્ય ગુજગતીની રજી સૂચિકાથી અવગ રહેવા સ્વરો એકરૂપ થઈ જવાથી એક દીર્ઘ સ્વરૂપે આવી રહ્યા છે ડો ટેરિસ્ટોરીએ ઉપર પ્રકારના રૂપોની પ્રક્રિયા Notes on Old Western Rajasthan મા મમજાવેલી છે ૯ તેનો અનુવાદ માત્ર અહીં આપુ છું. (અંગ્રેજીમાં transliterationની સુવેકેલીને અગે તેમનો અંગ્રેજી શ્લોકો છાપવામાં કઠિન્ય છે, તે માટે):—

“(૪) જાડ જ્ઞાપના સ્વરૂપમા નાવી રહે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાપ યવામાં (જાડ > જ્ઞ > જ્ઞ ના આભાસસામ્યની જેમ) જાડવ જ્ઞ જ્ઞ કારણરૂપે રહેલું છે કે સંપ્રમાણવાગે જ્ઞાપ કારણરૂપે રહેતો છે તે નિશ્ચયપૂર્વક હું કહેવા ચક્રિમાત્ર નથી સ્થિતિ એવી છે કે યેલાક હાલકલોમા પ્રથમત્ર કારણ નિયામક હોય છે આ પ્રમાણે મ્ (વિ. ૭૭) (જુઓ ૬ ૮૩) < અપ. મ્હુ < સ. મળમ્ (પિરાય ૬ ૪૧૮) એ ઉદાહરણમા જાડવ જ્ઞાપ સ્વરૂપે આવી રહેલું જાડ હાસ માળી ગકાય અને લગલમ એમ જ, કેમકે તે પૂર્વે

૧ મુદ્દુ પાછી તુ થાય છે તેમા જ્ઞાપી સકચતા છે, જ્યાં ડો. ટેરિસ્ટોરીની યોગ્ય વર્ણની માન્યતા નકામી બન્ય છે.

ઓઠ્ઠથ વર્ણ આવેલો છે, ત્યારે દૂ (ભુઓ ડું ૮૭) < અપ હર < સં.
અહકમ્ (પિશય ડું ૪૧૭), એ ઉદાહરણમાં અત્તુ કકાર સ્વરૂપે આવી
રહેલું કકાર પર સ્વરભાર આવ્યાને કારણે જણાય છે બીજા ઉદાહરણો આ છે—

આવળપૂ (દત્ત ૧-૨) < આવળવડ (ભુઓ ડું ૯૨),

કૂળ (આદિ ૩) < કડળ (ભુઓ ડું ૯૧) < કવળ
(પિશય ડું ૪૨૮),

ચોલૂ (પ ૭૧૫-૧-૩) < ચોલડ (ભુઓ ડું ૧૧૭),

સૂ < સડ (ભુઓ ડું ૭૫ (૫) < અપ સહુ < સં સાકમ્-
(Indian Antiquary ૧૧૧ ૧૯૧૪, ૫ ૬૧)

આમાંના કૂળની આપણને જરૂર નથી જાણીનામાં સૂ સિવાયનાં
અલભાથી નિષ્પન્ન છે. ડો ટેસ્મિટોરી અત્થ ર ઉપર ભાગ માને છે,
જે ખરું ભેતા ર પૂરેના અમા છે આટલો જ માત્ર મનભેદ જાણી
તરન જો એ જ છે અને તે અત્તુ અલગ હોવાપણુ જે પાછળથી
મધ્ય-શુભ ની રજી ભૂમિકાથી (ડો ટેસ્મિટોરીના મતે Old
Western Rajasthan) એક દીર્ઘ કકાર રૂપે બિનરી આવ્યું છે.

સ્વરભાગ આપણને આ દીર્ઘ ક મધ્યકાલીન શુભરાત્રીમાં આવે
છે, અને હાયપ્રતોમાં ન્થુ પ્રાય દીર્ઘ કકાર પ્રયોજાયેલો મળે છે,
શુદ્ધ પ્રતોમાં તો ચોક્કસ જ, છતાં લેખનમાં કવચિત્ ધ્રુસ્વ પણ
લખાયેલો છે નગ્નતિમાં આવતો એ દીર્ઘ છે એ વિષયમાં કાઠને
મતભેદ નથી જે પ્રક્રિયાથી જો થયો છે તે જ પ્રક્રિયાથી ક થયેલો
છે એટલે તેની દીર્ઘતાને માટે શકા ભાગે જ રહે છે, અને કવિ
ધ્યારામ સુધી એ શુદ્ધ લેખનમાં દીર્ઘ તરીકે સ્વીકારાયેલો છે.
ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તપાસના અરોતરીય પ્રાતીવતાને જામૂએ રાખતા
જનું દીર્ઘોચ્ચારણ સંજ્ઞના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારમાં રહેલું છે, પરંતુ
શિષ્ટ શુભરાત્રી લખામાં એ ધ્રુસ્વ સ્વરૂપે અભણે સ્વીકારાઈ જતા

આફ્રેડ માર્ટરના શબ્દોમા કહ્યું તો ^૧ "A steady influence proceeds from the learned to make the accent depend wholly upon the quality as shown in the spelt word"

આ ટીકા આ ઉચ્ચારણમા બરોબર લાગુ પડે છે, અને એ જ ઉપર જણે કે સ્વરભાર નથી જ તેવી જ રીતે આજે મોઝાની રહ્યું છે-ઉચ્ચારણમા પ્રત્યેક બ્યક્તિ તેના ઉપર ભાર આપતી હોવા છતાં આ જકારની પૂર્વે જ્યારે સ્વરભાર હોય છે ત્યારે મધ્ય મુજ માથી છોતરી આવેલો 'એ દીર્ઘ' જ હરવ જ બની જાય છે એટલું જ નહિ, પણ પોતાની માનુનાસિકતા પોતા ઉપગત પૂર્વના સ્વરને પણ અર્પે છે, જેમકે જાંઝ, ઘાંઝ વગાંઝ, મૂઝાંઝ વગેરે. અદલોઅદન એવું જ હતું ઉદાહરણ સ્વ નરસિંહરાવે કાદમા સ્વીકાર્યું છે બાકી મત્ર સ્વરભાર અત્ય સ્વર પર આવતો હોવાથી અને તેના પછી લઘુપ્રયત્ન જકાગવાળી ઠાઈ શ્રુતિ નહિ હોવાથી તે સ્વાભાવિક રીતે દીર્ઘ આવી ગયે છે

આફ્રેડ માર્ટરે Stress Accent in Modern Gujaratiમા આવા સાનુનાસિક પ્રચલિત હતી મીમાંસા પણ બીજા શબ્દોની સાથોસાથ આપી છે પ્રચલિત જોડણીને અનુસરી તેમને આવા બધા શબ્દોમા *um* આપવો પડ્યો છે, પણ તેમણે તેવા *um* ને સર્વત્ર *long by position* ગણ્યો છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એમણે આવી *long by position* જ ચગેતરની બોલીમાથી મુખ્યત્વે સાંભળ્યો છે ૨ જોકે મારુ તો સ્પષ્ટ માનવું છે કે ચરોતરમા સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ નજીકથી અને તેથી *stress* તેના જ મા નથી અને હોય તો સ્વયં જ એવું સારામા સારું ઉદાહરણ અમદાવાદની મોટરબસવાળાઓનો આવું જ શબ્દ છે, આમા સુ તો હરવ મધ્ય ગયો છે પણ આ પગના સખ્ત સ્વરભારને કારણે છે પણ જિ રૂપે

૧ Stress Accent in Modern Gujarati નામક નિબંધ, પૃ ૮૮

૨. જુઓ 'એલન. પૃ. ૮૨

આવી રહ્યો છે બિચાગ વર્માનો લંધુપ્રયત્ન-અકારનું તો નામોનિશાન
પણ પ્રાપ્ત નથી

આદ્યેક માસ્ટરે દ્વિશ્રુતિ ત્રિશ્રુતિ, ચતુશ્રુતિ, એમ ત્રણ જાતના
શબ્દો નોખ્યા છે લંધુપ્રયત્ન અકારવાળા શબ્દોમાં એમને અકાર શાત્ત
mate જ લાગ્યો છે એટલે કયાય પણ તેની જુદી શ્રુતિ (syllable)
ગણી નથી, એટલે નીચેના ઉદાહરણોમાં આપણી દૃષ્ટિએ કલ્પકલ્પ
જેવામાં પાંચ શ્રુતિ (syllable) દેખાતી હોય છતાં તેમને મતે ત્રણ
શ્રુતિ જ છે તેમણે સ્વરભારવાળા શબ્દોની ટીપ આપી છે તેમાં
સ્વરોના સ્વરૂપ સૂચવવા નીચેની નિશાનીઓ પ્રયોજી છે

— Long by nature સ્વાભાવિક દીર્ઘ,

∨ Long by position રિયતિને કારણે દીર્ઘ,

— Short હ્રસ્વ

તોફ નીચે આપેના ઠટ થી તો તેવા હ્રસ્વ અને પણ દીર્ઘ જ
માની-ગણેલ છે

તેમણે શબ્દોનો ટીપ transliterationથી આપી છે હું અહીં
તેને નાગરીલિપિમાં આપુ છું જેથી સમજવામાં સૌક્ય થાય —

દ્વિશ્રુતિ શબ્દોમાં

૧ — ∨ બોલ

૪. ∨ ∨ ઘરહ દિવ્વલ ચન્દ્ર*

૮ — ∨ પહ

ત્રિશ્રુતિ શબ્દોમાં

૧૧ — — ∨ માથેલુ ગાલેલુ દેવાહુ

૧૪ — ∨ ∨ વાપર્યું^૧ મેલવલુ

૧૭ ∨ — ∨ અગરલુ, ધુન્વલુ

* આ અને આવા જ શબ્દોમાંના લંધુપ્રયત્ન ગવાળી શ્રુતિ તેમને
અસ્વીકાર્ય છે એટલે જ શબ્દો દ્વિશ્રુતિ ગણ્યા છે,

૧ જે જે શબ્દ હવે અહીં એકનો આક કથ્ય છે, તેમાં લંધુપ્રયત્ન અ
કાર હોવા છતાં લેખકને સમજાયા નથી, એટલે ત્યાં તેવા અ કારવાળી શ્રુતિને
સ્વતંત્ર શ્રુતિ ગણી છે

Ahmedabad district and round about, and weakest almost to a vanishing point, in Charotara "

(The Guj. Lang & Lit Vol II, પૃ ૩૨૬)

આદેશ માર્ટરે ચરોતરમાંના કોમલતમ ઉચ્ચાગ્નિવાળા ઉ ની પ્રાતીયતા સ્વીકારી તેમના વિશાળ અનુભવમા આવેના સ્વાભાવિક (શ્રી નન્સિદગવના અનુચારના કોમળ) ઉચ્ચાગ્નિને ખ્યાલમા રાખી long by position ગણ્યુ છે, જેણે તેના સાનુનાસિક સ્વરમા દીર્ઘતા સ્વાભાવિક રીતે અર્પો છે

અને એક મતે ક પ્રકૃતિ અને અન્યમતે સરગમાગના તરનો આપણે સ્વીકાર કરતા હોઈએ તો તેનો સ્વરઆરવાળો સાનુનાસિક ક દીર્ઘ આવી ગયે છે.ના ૭૫ વર્ષથી ૧૧૫૫ે આગણે આપણે એની દ્રુસ્વતા માની અને માન્યા પછી તે મત્વ ૪ છે એમ આપણને થયુ અને છેક એટલે સુધી કે નિશાળામા શ્રુતનેખન વખતે શિક્ષકો પણ તેના સાનુનાસિક ઝને મજાની કૃતિમનાર્થી દ્રુસ્વ ઉચ્ચારે (કે જે કોઈપણ વિદ્ય ભક્તિ માભણે-ભતેને તે ખુદ ચરોતરનો હોય-તેને પણ કલ્પ્યુંકુ લાગે)

બ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા વગત વર્ષ ૩૦-૫ ૨૬૦-૩૦૧ મા પદાંત ઇ-ઈ ઉ-ઉ એ મથાગાના એક લેખમાં મારા તરફથી કરવામાં આવી છે, એટલે એની પુનરુક્તિ અહીં કરી નથી બાકી એ તો મત્વ છે કે પ્રાતીયતાનો ત્યાગ ગ્રામા આવે તો બ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાગ્નિ એ ઉભય દૃષ્ટિએ આ ઉચ્ચાગ્નિ દીર્ઘ છે અને તેના પુરાવા શુજરાતી ભાષાના ગ્રંથોની સિદ્ધ દાથત્રનો છે. જેઓ દાથત્રતોના બહોળા પરિચયમાં આવ્યા છે તેઓ આ વસ્તુ મારી રીતે મમઝી રોકે, ખીજાઓને માત્ર કુતૂહલ લાગે

यया सौरष्ट्रिय नारी तर्कं हयमिमपते ।

तथा रक्षा प्रयोक्तव्या. से बरौ इव सेदया ॥

(પાણિનીય સિદ્ધા)

વીરસિંહકૃત ઇષાહરણની મં. ૧૫૬૯ ની હાયપ્રત ઉપરથી શ્રી. જોગીવાલ જયગદ સાહેસગએ તૈયાર કરેલુ એ કાવ્ય શ્રીદાર્ણસ ગુજરાતી સભાના નૈમાસિકમા હાલ છપાય છે તે તરફ હું તર્ચોર્નુ ખ્યાન ખેચવા માગુ છું શ્રી સાહેસરાએ પ્રાય ચબ્દયઃ એ નકલ તૈયાર કરી છે આવી તો અનેક સિદ્ધ હાયપ્રતો મધ્યકાલીન ગુજરાતીની બીજી શૃંગિકાથી માંડી છેક કવિ દ્વાગમે પોતાને હાથે લખેલા પોતાના રમિકવલ્લભ કાવ્ય સુધીની છે કે જેમા દીર્ઘ કે સ્વીકારાયેલો છે ખરુ જોતા માત્ર ભુકકમિટીની હ મ ૧૮૬૮ મા આવેલી કૃત્રિમ જોડણીમા જ એ વીસરાયો તેવીસગયો જ, જેમાં હું તો માત્ર પ્રાતીક્ષતા જોડણી નક્કી કરનાગઓની-તો જ દોષ માનું છું હું સંપૂર્ણ વિભાષાવાદી છું જના પણ આ એક ઉચ્ચારણના મળ્યમા સિદ્ધ વિખિત ભાષા (Standard Gujarati) મા પણ સ્વરભારને કારણે વિભાષા અનુભવી શકતો નથી ૨

સિદ્ધ વિખિત ભાષા (Standard Gujarati)મા એના તરફ અનાદિ દશામા તો મપૂર્ણ મદ્ભાવ ફળવાઈ ગયો છે, હવે માત્ર અત્ય દશામા જ તેના મદ્ભાવની અપેક્ષા છે इति क्षम् તા ૨૧ : ૨ : '૩૮ મીકાખળી-અમદાવાદ

[વસંત વર્ષ ૩૬, અક ૪, કાર્તિક-પૌષ, સ. ૧૯૯૪ (સને ૧૯૩૩), પૃ ૨૬૬-૨૭૪]

૧. ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ પ્રેસમાળામા મારા મિત્ર શ્રી મનુસુદન મોદી મો ખજવરાય ડૉક્ટર સાથે ગુર્જરાસાવલિ પાદિત કરી રહ્યા છે, એની સાચીય આદતિ પ્રસિદ્ધ થયે માતા ઉપરના સમગ્ર વિધાનોની સત્યતાનો તત્ત્વોને પરિચય થશે ગુજરાતી ભાષાની ઉચ્ચારણશુદ્ધ જોડણી નક્કી કરવામા ગુજરાતી ભાષાના સિદ્ધ હસ્તલિખિત ગ્રંથોના પરિચયની જોડણી નક્કર છે તેટલી જ દેશભરમા પ્રચલિત વર્તમાન ઉચ્ચારણોના પરિચયની પણ નક્કર આ બને વસ્તુઓમા જોડણી સિધ્ધિતા એટલા આપણા જોડણીકારો ગુજરાતી ભાષાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપથી નેમળા સમજવા

૨ ઉમેરણુ—આ પ્રશ્ન જ ખૂબ જટિલ છે એને સમજવા સ્વરભારનંદ તત્ત્વનો જીવંત ભાષામા કેવો અમલ છે તેની બારીક દ્રષ્ટિએ તપાસ કરવી જરૂરી ન જ

તા ૧૧-૮-'૪૪

૧૧. વ્યાકરણનું શિક્ષણ

: વ્યાકરણનું
ગાંધીયેલાં

ગુજરાતી વ્યાકરણ કેવી રીતે શીખવવું એ તરફ ધ્યાન થોડા
વિદ્વાનોનું ધ્યાન ગયું છે. જે વિદ્વાનોનું ધ્યાન ગયું તેઓ, જ્યાંસુધી
મારી માહિતી છે ત્યાંસુધી, ગુજરાતી ભાષાને પ્રધાન રાખી કાંઈ કરી
ગયા હોય તેવું જણાતું નથી. આ પરંતુ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ
કરનારા કેળવણીકારોએ અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી વ્યાકરણનો અભ્યાસક્રમ

એ-ઓનાં ચતુર્વિધ ઉચ્ચારણોના વિષયમાં આપણે ત્યાં વ્યાકરણોનું
 મોન છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં એ-ઓનાં દ્વિવિધ ઉચ્ચારણો નોંધાયેલાં
 હતાં તેના તરફ પણ આપણે ઝાંખ આડા કાન કર્યા છે. આનાં વધુ
 બે ઉચ્ચારણો છે તે તરફ સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયા, સર જ્યોત્સ્ના
 એ. ત્રિવર્ણન, પ્રો. ઈર્નર વગેરેએ ધ્યાન દોર્યું, પણ તે વ્યાકરણના
 વિષયમાં તો તદ્દન ઉપેક્ષિત થયું છે. આ ઉચ્ચારણ તે એ-ઓનું પહોળું
 ઉચ્ચારણ. અંગ્રેજી ભાષામાં આ ઉચ્ચારણ છે. તેનો અહીં પ્રવેશ થયો.
 તે પૂર્વનાં આ બેઉ ઉચ્ચારણ વ્યાપક છે અને ઉચ્ચારણબેદે જુદા જ
 અર્થનાં શબ્દો હોય છે. ઘેર ઘેં, મોર મોર, ગોઠ ગોઠ, કોયલો કોયલો
 આ શબ્દયુગ્મોને દપાસવાથી તે વાત સમજાશે. અંગ્રેજીમાં જોડણી
 જુદી હોવાથી બંનેના ઉચ્ચારણ વચ્ચે ભેદ જાણવામાં આવે છે.
 ગુજરાતીમાં લેખનમાં જુદાં ચિહ્નો વ્યાકરણકારોએ અપનાવ્યાં નહિ
 હોવાથી એનાં જીવંત સ્વરૂપ લેખનમાં બતાવી શકાતાં નથી. આપણી
 નિશાણુ ભાષા અને જીવંત ભાષા વચ્ચેનો આ ભેદ તેથી જ તરી આવે
 છે અને એનું દુષ્ટ પરિણામ તો એ છે કે એનાં ખરા શબ્દોમાંનાં
 એ ઉચ્ચારણો નવી પ્રજામાં વિલીન થતાં જાય છે.

અનુસ્વાર એ નાસિકારથાનીય એક જ ઉચ્ચારણ વ્યાકરણમાં
 નોંધાયેલું છે. ખીમું ઉચ્ચારણ હોઈ શકે તેવો આજનું એક પણ
 ગુજરાતી વ્યાકરણ જોવાથી આપણે ખ્યાલ મેળવી શકીએ નહિ. એક
 વૈદિક સમયથી અનુનાસિક કિંવા નાસિકથ નામનું ઉચ્ચારણ જાણીતું
 છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં-ખાસ કરી અપભ્રંશમાં અત્યંત વ્યક્ત થતા
 આ ઉચ્ચારણને વિશે આપણે ત્યાં વ્યાકરણોમાં ઠીક ભેદ નથી. સં.
 કાંત અને મુ. કાંતવું-માં લેખનમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. આ વિશે સ્વ.
 નરસિંહરાવ દિવેટિયા, પ્રો. રા. ટૂ. કોલેજના એક વખતના પ્રિન્સિપાલ
 સ્વ. માધવસાહ વગેરેએ અનેકથા: ધ્યાન દોરવા છતાં કેળવણીખાતાની
 તે વિશે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રહી છે. આ બંને ઉચ્ચારણનો ભેદ સ્પષ્ટ છે.
 એકમાં સ્વર પછી નાસિકારથાનીય ઉચ્ચારણ છે જે-વધી પડે છે.

આ અનુસ્વાર બીજુ ઉચ્ચારણુ એવુ છે કે સ્વર પોતે જ નાકમાથી બોલાય છે, અને તેના સ્વરૂપમા કશો વધારો નથી થતો, એટલે કે સ્વર હ્રસ્વ હોય તો લઘુ જ રહે છે

વિમર્ગનો આપણે ત્યા સ. તત્સમ શબ્દો પૂરતો સ્વીકાર્ય છે. એ પૂર્ણપ્રયત્ન મહાપ્રાણુ ઉચ્ચારણુ બીજી રીતે આપણે ગુમાવ્યુ છે, પણ ગુજરાતી થઈ ચૂકેલા શબ્દોમા 'હ'નુ લઘુપ્રયત્ન કિવા સ્વરમય ઉચ્ચારણુ છે લેખનમા આજે એને 'હ'થી જ મતાવવામા આવે છે. વ્યાકરણમા જૂની રીતએ 'હ'રૂપે જ આવે છે સ્વ નર્મદાસકર કવિથી માઠી સ્વ દિવેદિયા સુધીમા આ 'હ'ને કેવી રીતે બતાવવો તેને વિશે પ્રમાણ નિરૂપાયા છે તેનું આખરી સમાધાન હજી થયુ નથી એ સ્પષ્ટ હકાર તો નથી પણ શબ્દમા કાર્ષ એક સ્વર જ મહાપ્રાણિત થતો હોય છે દા ત બાહેન, વહાણુ શબ્દો લેવામા આવે તો ઉચ્ચારણુમાત્રા ત્રણથી વધતી નથી લેખનમા 'હ' જુદો બતાવવાથી ચાર માત્રા જેટલું શબ્દમાપ બને છે એ'ન વાણુ કે બાહેન બહાણુ' લખવાથી માત્રામાપ ત્રણનું બને છે પણ તેમા એ-આ સ્વર મહા પ્રાણિત છે એનો ખ્યાલ નથી આવતો આ સ્થાને સંસ્કૃતનું પેલું 'વિસર્ગ-ચિહ્ન' અપનાવી લેવામા આવે તો માત્રામાપની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટતા, અને જનન હકાર અને મહાપ્રાણિત સ્વર વચ્ચેનું તારતમ્ય મેળની શકાય જેમકે બે ન, વાણુ' જીવતબાપાને તેના સાચા સ્વરૂપમા વ્યક્ત કરવાને આવુ કાર્ષક જરૂરી છે.

વ્યજનોમા પણ આવી મુશ્કેલી અનુભવાય છે સંસ્કૃત લાવા-માનો મૂર્ધન્ય ય આપણે ત્યા ખાસ નથી વેદમળથી ચાલ્યા આવતાં ક-હ ના અનાદિ દશમા આવતા મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણુ ઉપગત ય-વ-ના લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણુ વિશે આપણે ત્યાં વ્યાકરણમા મોન છે

ય-છ-જ-ઝ-શ-સ ના પ્રાતીય ઉચ્ચારણોને જતા કગિચે, પણ ઉપરના વ્યાપક ઉચ્ચારણોને જતા કરાય નહિ એને માટે જુદા સંકેતો પણ આવશ્યક છે અગ્રેજ-ફારસી તત્સમ શબ્દોમા કેટલાક

વ્યંજન-ઉચ્ચારણો ગુજરાતીને જે પરિચિત છે તે અપનાવવાં પડે છે. એ જુદા સંકેતથી સ્વીકારવાથી જીવંત ભાષાનો પરિચય વધુ સરળ બને છે.

સ્વર-વ્યંજનોનાં જુદાંજુદાં ઉચ્ચારણસ્થાનોની મીમાંસા વ્યાકરણનું પ્રધાન અંગ છે. તેની તો અત્યારસુધીના એક પણ અંગમાં મીમાંસા નથી મળતી. આની જરૂરિયાત ગુજરાતી ભાષાના સ્વાંગ ઉપર ટકા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સાધવામાં છે. ક્રમિક વ્યુત્પત્તિનો ખ્યાલ નહિ હોવાને કારણે ઠાઠ ભાષાના વિકાસના યાનમાં અત્યંત આવશ્યક એવું આ પ્રધાન અંગ તદ્દન ઉપેક્ષિત થયું છે. એમ તો વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો સ્વ. મજલાલ શાસ્ત્રી, સ્વ. નવલરામ પંડ્યાથી માંડી સ્વ. નરસિંહરાવ અને સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવ સુધી થયા છે, પણ પહેલા એક અને છેલ્લા બેને બાદ કરતાં વ્યુત્પત્તિની સાચી પ્રજ્ઞાલીનાં દર્શન પણ નથી થતાં. સ્વ. મજલાલ શાસ્ત્રીએ દિશાચૂચન કરી માર્ગ બતાવ્યો હતો.

વ્યાકરણના અંગોમાં એમ તો વ્યુત્પત્તિને વિશે પાનાંનાં પાનાં બરાબેલાં જણાય છે, પણ તેમાં કયાંય પણ વેદિક ભાષા (Indo-Aryan) પછી અનેક ભૂમિકાઓ વટાવી આજની ગુજરાતી ભાષા પોતાનું સ્વરૂપ પામી શકી છે તેની કાખી દૃષ્ટિ પણ મળતી નથી. મંદરૂત-માંથી ગુજરાતી ભાષા સીધી જીતરી આવી છે એવી ભ્રામક માન્યતાએ આપવામાં આવેલી વ્યુત્પત્તિ સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયાની સ્વાભાવિકતાને લક્ષ્યમાં જ આવવા દેતી નથી.

આમ અક્ષરવિચારમાં અક્ષરોનાં ઉચ્ચારણની દેના સાચા સ્વરૂપમાં વ્યક્તિ અને સ્વર-વ્યંજનોના ઉચ્ચારણસાક્ષરના નિયમ પ્રમાણે વિકાસનો સાચો વિકાસ એ ઠાઠપણુ વ્યાકરણ-અંગમાં તે તે કક્ષાની દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે. આ વિના ઠાઠપણુ વ્યાકરણ પૂર્ણ ન ગણી શકાય.

શબ્દવિચાર

વ્યુત્પત્તિ એ શબ્દવિચારનું અગ્ર નથી, કેમકે તેમાં શબ્દનો સમષ્ટિરૂપે ખ્યાલ નથી, પણ તેમાંના પ્રત્યેક ઉચ્ચારણનો વિકાસ બતાવાય છે. શબ્દવિચાર એ વાક્યવિચારના પગથિવારૂપ છે.

અંગ્રેજીમાં જેને parts of speech કહેવામાં આવે છે તે આ શબ્દવિચાર છે એમાં પ્રત્યેક શબ્દનું વૈભાગિક પૃથક્કરણ છે નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી, ઉભયાન્વયી અને ફળવણીપ્રયોગી એ રીતે મુખ્ય આઠ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. આમાં ક્રિયાપદના અગ્રમાં કૃદત લેવામાં આવ્યા છે. કૃદંતની સ્વતંત્ર કીમત ગુજગતીમાં એટલા પૂગતી છે કે તેમાંના કેટલાકથી કાળના રૂપાખ્યાનોની ગળજ મરે છે, ત્યારે તે વિધેય તરીકે આવે છે બાકી કૃદંતનો ઉપયોગ પ્રાયઃ વિશેષણસ્વરૂપે છે સામાન્ય સ્વરૂપમાં ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુને પ્રત્યય લાગી તેના રૂપો તે કૃદંત છે, તે પછી નામ પણ હોઈ શકે, વિશેષણ પણ હોઈ શકે અને અવ્યય પણ હોઈ શકે આ કૃદંત તે પછી સંસ્કૃત ભાષામાંથી પ્રાકૃતોદ્ધારા મળેલાં વ્યુત્પન્ન કૃદંતો તેમ જ નવા કૃદંતો, અને નામ, સર્વનામ, વિશેષણો, ક્રિયાવિશેષણો વગેરેને નવા અનુગો લાગી નવા નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ વગેરે બને છે સંસ્કૃતમાં આને તદ્દિત કહેવામાં આવે છે. એ રીતે કૃતપ્રત્યય અને તદ્દિત પ્રત્યયો, વધુ પ્રામાણિકપણે કહિયે તો કૃત-અનુગો અને તદ્દિત અનુગો એ શબ્દવિચારના મહત્ત્વના અંગ છે, જેની parts of speech ક્રમતાયે વધુ મહત્તા છે. વ્યાકરણમાં સ્વતંત્ર રીતે આ પ્રકરણો વધુ ધ્યાન એએ એવી રીતે અપાવા જોઈએ આવી જ પૂર્વગોની વિશિષ્ટતા છે, અને તે પણ તે જ રીતે ચર્ચાના જોગ્યે.

ક્રિયાપદોના કાળ અને અર્થના રૂપો કર્તાંગિ-કર્મણિ-ભાવે-ગ્રેરકની દૃષ્ટિએ આપણે ત્યાં ઠીક પ્રમાણમાં ચર્ચાયેલા મળે છે. પણ સાથે-સાથ અંગ્રેજી વ્યાકરણને અનુસરી મિશ્રકાળોનો ખડકલો પણ

આપવામાં આવ્યો હોય છે. ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં મિશ્રકાળોનું વિશિષ્ટ સ્થાન નથી. સંયુક્ત ક્રિયાપદોનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ ગુજરાતી મિશ્ર-કાળોમાંના ઘણાની ગરજ સારી આવે છે. એ રીતે મિશ્રકાળ બતાવવાને તારવવામાં આવેલાં ‘હે-હો’નાં સાહાય્યકારક ક્રિયાપદોનું સ્થાન સંયુક્ત-ક્રિયાપદોના અંગમાં જ અંતર્ભૂત થાય છે. કર્યું છે, કરી રહ્યો, કરી લીધું, કરી મૂક્યો, આ પ્રયોગો સરખાવી જવાથી મિશ્રકાળોની જરૂરિયાત છે કે નહિ તે સમજાશે. અંગ્રેજી વ્યાકરણને અનુસરી દાખલ કરવામાં આવેલી મિશ્રકાળપદ્ધતિને જતી કરી સાદા કાળ અને અર્થનાં રૂપાખ્યાનો ગુજરાતી વ્યાકરણને માટે પૂરતાં છે.

શબ્દવિચારનાં આ બધાં અંગો વધુ સ્પષ્ટ મીમાંસા માગી લે છે.

વાક્યવિચાર

વ્યાકરણનું ૩ નું પ્રધાન અંગ વાક્યવિચાર છે, જેમાં મુખ્ય તો કારક છે. કારકથી વાક્યમાં એક શબ્દ સાથે બીજા શબ્દનો કયા પ્રકારનો સંબંધ છે એ નક્કી કરવામાં આવે છે. વ્યાકરણોમાં સામાન્ય રીતે “વિભક્તિના અર્થો” એ મથાળે કારકની ચર્ચા આપવામાં આવી હોય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં કારક વિશે ઘણી ચોક્કસાઈ છે. એને અનુસરી ગુજરાતી ભાષામાં પણ એ પ્રકારની મીમાંસા દાખલ કરવામાં આવી છે. પણ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વચ્ચેની ભાષાભૂમિકાઓમાં વાક્યમાં શબ્દોના પરસ્પર સંબંધમાં જે કાંઈ ફેર થવા હોય તેનો ક્રમિક ખ્યાલ આપવાનો હજી મુખી પ્રયત્ન થયેલો ખાસ જોવામાં નથી આવતો. એક જ ઉદાહરણ આપું: ‘હું ગામ જઈ છું’ એમાં “ગામ”ની સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે બીજી વિભક્તિ ગણી લેવામાં આવી છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ગત્યર્થક ક્રિયાપદો સાથે સ્થાનવાચક શબ્દ બીજામાં આવે છે એ ખરું. પણ અપભ્રંશમાં આવતાં ત્યાં સાતમી વિભક્તિ આવે છે. અને ગામિદારા જીવતી ગુજરાતી ભાષામાં “હું ગામ જઈ છું” એમ આવે છે, જેમાં પેલા લઘુપ્રયત્ન ચ સાતમીનો જીવંત પ્રત્યય છે. લેખનમાં તે ન બતાવાય એટલે કાંઈ વિભક્તિ બદલી ન-

જય એ માત્રી વિભક્તિના અર્થનો જ છે અક્ષરના નામમાં આમ થ મળે છે, ને બીજા સ્વર અંતે હોય તેવામાં 'એ' છે, 'હું નદીએ જાઉં છું' વગેરે

આવે પ્રશ્ન 'ને' અનુગ માટે છે ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિના નામ પૂર્વે વિશેષણાત્મક છઠ્ઠી વિભક્તિનો મનાતો 'નુ' અનુગ 'ને'ના રૂપમાં આવે છે-જેમાં ત્રીજી સાતમીનો 'એ' પ્રત્યય લાગીને, જેમકે "ગમ્મને ઘોડે નાત મારી", 'હું ગમ્મને ઘોડે ચડ્યો' આમાં પહેલા વાક્યમાં ત્રીજીના અર્થનો 'એ' પ્રત્યય અને બીજા વાક્યમાં સાતમીના અર્થનો 'એ' પ્રત્યય છે પણ કેટલાક અવ્યયો પહેલાં આવી સ્થિતિમાં માત્ર વિશેષણતાનો ખ્યાલ આપે તેવી સ્થિતિ દેખાતી હોય છે, જેમકે

'દરિની ઉપર ગુસ્સે થયો'

'મારી જોડે તમે આવજો'

'તેની સાથે યુદ્ધ થયું છે' વગેરે

પ્રત્યયની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આમાં 'દગ્નિનુન્ધ, મારુન્ધ, તેનુન્ધ' એવી સ્થિતિ છે ઉપર એ 'ઉપરય' છે એમાં સાતમીના પ્રત્યયનો અર્થ છે પછીના બને દાખલા સ્પષ્ટ છે આવા બીજા ઉદાહરણ ભાષામાં પણ છે એ રોધી સ્પષ્ટ કરી આપવા જોઈએ

હવે અહીં બીજી-ચોથી વિભક્તિના ગણતા 'ને' અનુગ વિશે જોઈએ આપણે ત્યાં પ્રદાનના અર્થમાં હોય ત્યારે 'ને' ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યય (વધુ માથો શબ્દ 'અનુગ') તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે, અને દિકર્મક ક્રિયાપદોની પણ ચોથી વિભક્તિ ગણવામાં આવી છે એટલે તેટલા પૂરતું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પ્રશ્ન માત્ર વાક્યમાં એક જ કર્મ દેખાતું હોય અને તેને 'ને' લાગ્યો હોય ત્યારે ગૂચવણ ઊભી કરે છે પિતા દીકરાને બોનાવે છે કર્તારિમાં આ સ્થિતિ. કર્મણિમાં 'પિતાએ દીકરાને બોવાવ્યો' જેમાં દીકરાને અગાધિત છે કર્મણિ-પ્રયોગમાં કર્મ પહેલી વિભક્તિમાં જવું જોઈએ છતાં અહીં તેમ નથી થતું, ક્રિયાપદ તેના પ્રમાણે ફરે છે છતાં આનો અમત્કાર "મારવું"

ક્રિયાપદના ઉપયોગમાં છે, એવો પ્રયોગ ગુજરાતીનો માત્ર આગવો છે.

સિપાઈ ચોરને મારે છે.

સિપાઈએ ચોરને માર્યો.

સિપાઈએ ચોરને માર્યું.

સિપાઈએ ચોરને લાકડી મારી

સિપાઈએ ચોરને લાકડીએ માર્યો

આ પાંચ વાક્યોમાનું પહેલું કર્તારિપ્રયોગમાં છે. પછીનાં કર્મણિ-પ્રયોગમાં છે. બીજા અને પાંચમા વાક્યમાં ચોરને પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફરે છે, છતાં વિભક્તિ પહેલી નથી. આવી મિશ્રિત સ્થિતિમાં 'ને'વાળા પદનો નિર્ણય કરવો વિકટ થઈ પડે છે. જેમાં મને તે રીતે કાંઈક દેવાનું છે તેમાં જેને દેવાનું છે તે ચોથી વિભક્તિનો અર્થ ધારણ કરે. વિભક્તિઓ નક્કી કરવામાં છેક સંસ્કૃત વ્યાકરણથી એના પ્રત્યયો લક્ષ્ય કરવામાં આવ્યા છે અને પછી કયા કયા અર્થમાં એ વિભક્તિઓ વપરાય છે તે નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય છે. આ રીતે વિભક્તિ-પ્રત્યય પ્રમાણે નીચે મુજબ નક્કો કરી લેવું જોઈએ, જેથી બાળકોને પડતી મુશ્કેલી ટળી જાય.

૧લી-૨જી વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી ૩જી-૭મીનો એ.

બાકીની શુદ્ધ વિભક્તિઓ ગુજરાતીએ ગ્રામાવી છે. અંગતે તે તે અર્થ બતાવનારા અનુગો લગાડી કામ ચલાવી લેવામાં આવે છે.

આ રીતે 'ને' ચોથીના અર્થનો અનુગ સિદ્ધ ગણાશે, અને ગ્રેગમાં એમાં 'અંપ્રદાન' જેવો જ અર્થ રહ્યો થશે. છટ્ટીના અનુગમાં ત્રીજી-સાતમીનો 'નું'એ એ રીતે મળી થયેલો 'ને' એ જુદી વસ્તુ છે તે ઉપર બતાવાયું છે, જેવી 'નું'માંથી 'ની'ની સ્થિતિ છે

કાંઈ પછી વાક્યવિચારના અંગમાં સમાવિષ્ટ આવે તે મનાસ છે. સંસ્કૃત ભાષાના તત્ત્વમ શબ્દો પૂરતો તો આ વિષય તદ્દન નક્કો છે અને તેજ વિભાગે આપણે ત્યાં ગુજરાતી શબ્દોના સમાસનો નિર્ણય છે. શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દોને માટે આ વિષય જરા પણ અવરો નથી.

આ વાક્યવિચારની અંતર્ગત વાતો પછી અંગ્રેજી વ્યાકરણમાં જેનું મદદર છે તે વાક્યપૃથક્કરણ અને પદ્ધતિ આવે છે. વાક્યનાં પ્રધાન બે અંગો અંગ્રેજી પ્રમાણે Subject અને Predicate. અર્થો-અર્થ એ પ્રમાણે વાક્યપૃથક્કરણ કરવા જતા આપણે ત્યાં મુરકેલી ઊભી થાય છે. Subjectથી આપણી પરિભાષામાં કર્તા લક્ષ્ય થાય છે, જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ તેનાથી જુદી છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના વાદ્યથોમાં આ વિશે જૂના સમયમાં વિચાર મરેલો છે. સ્વ. કમળાશકરભાઈએ આ વિષય ખૂબ નિર્ણીત કરી આપ્યો છે. કર્તા અને ક્રિયાને સ્થાને મં. વ્યાકરણના વાદ્યથોની 'ઉદ્દેશ્ય' અને 'વિધેય' મંડાઓથી ગુજરાતી વાક્યપૃથક્કરણ બહુ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે. આમ છતાં હજી ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદ ગદિત વાક્યોના પૃથક્કરણનો વિષય અસ્પષ્ટ જ ગ્યો છે, જેનો નિશ્ચય કરવો જ પડશે.

ગુજરાતી ભાષાની એક આગવી વિશિષ્ટતા તેના બેવડા કર્મણ્ણિ-પ્રયોગમાં છે આ પ્રકારનાં બેડિયાં વાક્યો જોવાથી તે સ્પષ્ટ થશે:

છાકરે દાખલો કર્યો.

છાકરાથી દાખલો કરાવ્યો.

અંગ્રેજીમાં એ બેઉની નીચે મુજબ સ્થિતિ છે:

The boy worked out a sum.

A sum was worked out by the boy.

આનું અંગ્રેજીમાં વાક્યપૃથક્કરણ થતાં પહેલાં વાક્યમાં The boy એ Subjectના ખાનામાં અને ખીજા વાક્યમાં A sum એ Subjectના ખાનામાં આવશે. ગુજરાતીમાં આ સ્થિતિ નથી. ગુજરાતીમાં તો બંને વાક્ય કર્મણ્ણિપ્રયોગે છે અને ક્રિયાનાય દાખલો છે, અને તેના પ્રમાણે વિધેયમાનું ક્રિયાપદ (કૃદંત) હરે છે; એટલે કે ઉદ્દેશ્ય અહીં બેઉ કિસ્સામાં દાખલો છે અને કર્તા છાકરે-છાકરાથી છેક વિધેયવર્ધકના ખાનામાં સ્થાન પામે છે.

એનાથીયે વિકટ સ્થિતિ તો નીચેનાં કર્મણ્ણિવાક્યોની છે, જ્યાં

પ્રેરકના (કે અગ્રેજી વ્યાકરણ પ્રમાણે કર્મકપ્રયોગનાં) ક્રિયાપદોના કર્મને, વાક્યપૃથક્કરણમા ક્યા મૂકવા એ નક્કી કરવું વિકટ છે

શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને જોલાવ્યો તનગરે કેદીને છોડાવ્યો

છોકરે કૂતરાને માર્યો એક મલ્લેખીજ મલ્લને પાડ્યો, પછાડ્યો.

આ વાક્યોમા મર્મન ક્રિયાનાથ પેના 'ને' અનુગવાળા શબ્દો છે આપણે સામાન્ય એ નિયમ કહ્યો છે કે પહેલી વિભક્તિમા જે હોય તે ઉદ્દેશ્ય, અને એ રીતે કર્તારિપ્રયોગમા કર્તા અને કર્મણિપ્રયોગમા કર્મ 'ઉદ્દેશ્ય' હોય છે જે ક્રિયાનાથ હોય છે આ સ્થિતિ ઉપગના વાક્યોમા નથી, કેમકે ક્રિયાનાથ પહેલી વિભક્તિમા નથી આવા મંથોગોમા શુ કરવું એનો નિર્ણય મિષ્ટ છે ગુજરાતી ભાષાની લાક્ષણિકતાને લક્ષ્યમા લઇએ તો ને' અનુગવાળા આ શબ્દો ઉદ્દેશ્ય હોઈ વાક્ય-પૃથક્કરણમા 'ઉદ્દેશ્ય'ના ખાનામા આવવા જોઇએ

વ્યાકરણમા જે ભાષાનું વ્યાકરણ હોય તેની લાક્ષણિકતાને પ્રથમ સ્થાન હોવું જોઇએ અને એ સિદ્ધાંત ઉપર નિર્ણયો હોવા જોઇએ

પદ્મઠેદનો વિષય વ્યાકરણમા સ્વતંત્ર સ્થાન એટલા પૂરતું જ પામી શકે કે તેમા વાક્યોમા તે તે શબ્દનુશ્ચ સ્થાન છે તે તેના સ્વરૂપજ્ઞાન સાથે નિશ્ચિત કરી શકાય ખરું જોતા તો એ, વિદ્યાર્થીને પ્રત્યેક શબ્દની ઓળખ છે કે નહિ, તે જાણવાની કસોટીરૂપ છે આવી ઓળખ અગ્રેજી ખોખાના અનુવાદરૂપ હોવાને બદલે ગુજરાતીની સ્વતંત્ર હોવી જોઇએ વ્યાકરણમા વિરામચિહ્નોનું સ્થાન વિવેક પૂરતું છે વિરામચિહ્નો એ અર્થને અધીન છે મોલવામા કાઈ વિરામચિહ્નોની આપણને જરૂર નથી, આપોઆપ એ વસ્તુ અર્થથી નિશ્ચિત થઈ જાય છે. લેખનમા તેની જરૂર અથસદેહ ટાળવાને છે, અને તે રીતે એનો ઉપયોગ છે અને એનો ખરો પ્રયોગ તેથી જ સમજવો આવશ્યક છે. આ તરફ પુષ્કળ બેદગારી આપણે ત્યા છે સ્વ કમળાશાકરભાઈએ આ વિશે જે વિચાર કહ્યો છે તે એકદરે પ્રમાણુ છે આવશ્યક રથને જ માન વિરામચિહ્નો પ્રયોજવા જોઇએ

જોડણી

ગુજરાતી વ્યાકરણમાં આ પશુ એક પ્રકરણ હિમેરવામાં આવ્યું હોય છે. વ્યાકરણમાં આવું સ્વતંત્ર પ્રકરણ હોઈ શકે એ જ આશ્ચર્યનો વિષય છે. આજે કેટલાક સંયોગોમાં ઉચ્ચારણને અનુકૂળ જોડણી ન હોવાને કારણે આ ધાંવલ પહોરવી પડે છે. વસ્તુસ્થિતિએ એ આખો પ્રશ્ન વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો છે ઉચ્ચારણને અનુકૂળ રહી આપણને જૂનો ભાષામાયી શબ્દો કેવી રીતે આવી મળ્યા છે તેનો નિશ્ચય થવા પછી એ મૂળ શબ્દો ઉપરથી ફરી સામિત શબ્દો, મૂળ ધાતુઓ ઉપરથી ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાનો, ક્રૂદાંતો, નામ-વિશેષણ-સર્વનામના રૂપાખ્યાનો અને તદ્વિત અનુગો લાગતા સ્વરક્ષા પ્રમાણે સ્વરોના ધ્યાન કેવી રીતે બદલાય છે તે વગેરે વ્યાકરણમાં તે તેના સ્થાને નક્કી થઈ જવું જોઈએ એ નથી થયું હોતું, એટલે કે સાચા ઉચ્ચારણના પરિચયને અભાવે એનો નિર્ણય નથી થયો હોતો એને કારણે ‘જોડણી’નું સ્વતંત્ર પ્રકરણ રચવામાં આવ્યું હોય છે એની કાંઈ પણ જરૂર તેથી રહેતી નથી આજે લેખન પૂરતી કાંઈ પણ આવશ્યકતા હોય તો શબ્દો લેખનમાં કેવી રીતે છૂટા પાડવા, તેમ શબ્દો કેવી રીતે તોડવા એ પણ નક્કી કરવું આવશ્યક હોય છે. આનું સ્વતંત્ર પ્રકરણ આવશ્યક બને છે

[તુલકપ્રકાશ પુ ૯૧મું, સને ૧૯૪૪, અક ૩, પ ૯૨-૯૭]

૧૨. ગુજરાતી લિપિની પરપરા ખતાવનાર કોઠો

[ગુજરાતી લિપિનો આજનો મરોડ કેવી રીતે જતનો આવ્યો છે તે જાણવાનારો કોઠો આ સામેના ખ્વેલમાં ખતાવવામાં આવ્યો છે એ ઉપરથી જણાશે કે જૂની સાદી લિપિમાંથી કયા કયા આજની ગુજરાતી લિપિ વિકસી છે - એ અક]

[‘ગુજરાતી’-દિવાળી-અક, સને ૧૯૩૩, પ ૪૧]

[illegible]

૧૩. રાષ્ટ્રલિપિ અંગે લિપિ-સુધારણા

૧. ગયા ઈસ્ટરના તહેવારો (૪ સ ૧૯૩૫)મા ઇંદોર મુખે ૨૪મુ દિહી સાહિત્ય સમેલન થયુ હતુ ભાઈ કિશનસિંહ ચાવડાએ માનસીના પ્રથમ અકમા તે સમેનનનું વિહગાવલોકન આપ્યુ છે તે વાચવામા આવ્યુ આખા સમેલનમા ઉપયોગી અને ખ્યાન ખેત્રાય તેવુ કાર્ય થયુ હોય તો તે માકા કાલેલકરનો લિપિની નવેમગ્ધી વિચારણા કરવા માટે સમિતિ નીમવાનો ઠરાવ પસાર કરવામા આવ્યો તે વર્તમાનપત્રોમા વાચવામા આવ્યુ કે-લિપિસુધારણા માટે નિમાયેલી સમિતિની એક બેઠક ગયા જૂનમા થઈ અને તેમા સોળ ઉપયોગી ઠરાવો પસાર થયા પ્રમિદ્ધ થયેલા આ ઠરાવોમાના ૧૪ ઠરાવ નાગરી લિપિમા કરવા જોઈતા સુધાગઓનું સ્વરૂપ બતાવે છે સચવવામા આવેલા આ સુધાગઓ નાગરી લિપિને સાર્વદેશિય તેમજ સરળ જરૂર બનાવી શકે તેવા છે ઉક્ત ઠરાવો અતિમ નિષ્ફળ આપનારા નથી, તેમ છતાં અતિમ નિષ્ફળના સ્વરૂપને ધણા જ નજીક છે એમ નિષ્ણાતોને જરૂર લાગ્યા વિના નહિ રહે

૨ વિજ્ઞાનના જમાનામા સર્વ કાર્ધ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ શુદ્ધ હોવુ જોઈએ એમ સૌ કાર્ધ ધૂએ એ સ્વાભાવિક છે આજે વિદ્વાતા કૃત્રિમ અનકારોથી બરચક જડબાંતોડ મામાસિક શબ્દોથી ખદમદતી માત્ર વિદ્વદ્ભોગ્ય ભાષામા નથી મમાયેલી, કિંતુ સગ્જમા અરજ મર્વ આજ વગગયુ છતાં ભાષાશાસ્ત્રના સ્વાભાવિક નિયમોનો અમાદર કરવામા પછાત ન રહેતી તેવી ભાષા અર્પવાની કુચળતામા સમાયેલી છે હો મા ગાંધીજીએ નવજીવન-દ્વારા આ અભિનવ છતાં સમાદગ્ને સર્વથા યોગ્ય તેવી ભાષાએલી પ્રચારમા આણી છે માત્ર યુજરાતી ભાષા નહિ પણ દિહી ભાષા પણ આ નવીન શૈલીનો સમાદર કરતી અત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તેનો સારામાં સારો યુગવો ગોરખપુરથી પ્રસિદ્ધ ચર્તુ 'કલ્યાણુ' માસિક છે ભાષાના સારસ્વ સાથે લિપિ કિંવા અક્ષર

વિન્યાસ પણ શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ તે તરફ દેશના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, એટલું જ નહિ પણ તે તરફ સર્વસાધારણ જનતાનું પણ ધ્યાન ખેંચાય તે માટે દિંદી માહિત્ય સભેલન દ્વારા તે વિષયમાં શાત પ્રચારમાર્ગનો આરભ થઈ ગયેલો. વર્તમાનપત્રોમાં વાચવામાં આવે છે લો મા ગાંધીજીએ સુધારેલી લિપિ મર્વગ્રાહ્ય થઈ શકે કે કેમ તેનો અખતરો કરનારું પણ માથે લીધું છે તેવું પણ વાચવામાં આવ્યું છે ઉક્ત સમિતિએ પમાર કરેલા કરારોની દિશાએ કામ કરવા માન્યું પણ જરૂર એ અખતરો પાર લેતરશે એવું નિષ્ણાતોને જણાયા વિના નહિ ગહે.

૩ લેખનમાં લિપિની મગ્ગતાની આવશ્યકતા છે તેના કરતાં મુદ્રણમાં તેવા પ્રચારની મરજતાની વધુ આવશ્યકતા છે તે માત્ર મુદ્રણ-ખાતાના નિષ્ણાતો જ જાણે છે મુદ્રણમાર્ગમાં મરજતા ત્યારે જ ગણી શકાય કે ત્યારે લિપિમાં વપરાતા સંકેતો માનના સ્વનત્ર ખીમાંથી કાર્ય વહાવી શકાય શામન લિપિમાં આ ખૂબી ગહેલી છે તે તેનાં ઓછામાં ઓછા વર્ણુમાળાના અક્ષરો અને વિગમાદિ ચિહ્નોના ખીમાંથી સમગ્રી શકાય છે આર્યલિપિઓમાં વર્ણો સ્વચ્છુમ્ત અને સ્વરવિહીન એમ બે પ્રકારના છે, એટલે જોડલા વર્ણો ■ તેડલાના તેનાથી બમણા ખીમાંઓ તૈયાગ ક્રવા માત્રથી જો મુદ્રણકાય મચવાઈ જતું હોય તો તે મરજતા જરેહુ છે એમ કહેવામાં કાર્ષ પણ વાધો નથી છાપ-ખાતામાં અખડ બોડી ટાઇપિ ઓછામાં ઓછા હોવા જોઈએ છતાં કાર્ય સમયનો પૂરો બચાવ કરી પાર પડતું હોતું જોઈએ અત્યારે નાગરી લિપિના ટાઇપ લો કે આપણી ગુજરાતી લિપિના ટાઇપ લો, આથી જુદી જ જાતની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ' એકનો એક વર્ણુ અર્ધો, અગરથી મિત્રત, હસ્વ અજ્ઞવાળો દીર્ઘ અજ્ઞવાળો, દ્વિસ્વ વરહુવાળો, દીર્ઘ વરહુવાળો ઋકારવાળો, એકાગ્રવાળો, આટલા તે સાદા અને સર્વમાન્ય ખીબા ધરાવે છે, તે ઉપગત જુદા જુદા વર્ણો સાથે સયુક્ત બનતા તે જ વર્ણુના અનેકાનેક ખીમાંઓ હોય તે તે

જુદાં જ. આમ એક જ વર્ણનાં આઠ તો ઓછામાં ઓછાં અને ૫, ૮, ૯ એ વગેરે વર્ણોનાં અનેક બીજાંઓ છાપખાનાવાળાએ વસાવવાં પડે છે. અક્ષર ગોઠવવાવાળાઓને એકી સાથે કેટલાં બિન્ન બિન્ન બીજાંઓ સાથે દામ લેવું પડે છે તે આથી સમજાશે. ઉપર સામાન્ય : આઠ પ્રકારનાં બીજાં ઉપરાંત ઉપર-નીચેની ડિઝીવાળા (૧) ઉપરની ડિઝીવાળો ટાઇપ, (૨) નીચેની ડિઝીવાળો ટાઇપ અને (૩) બંને ડિઝીવાળા ટાઇપ, ઉપરાંત દૂર અને દીર્ઘ વરડુનાં અનુનાસિક (કિંવા કહેવાતા અનુસ્વાર)વાળાં બીજાં તો જુદાં જ. ડિઝીવાળા ટાઇપો એ માટે કે કદી કેઈ વરડુવાળું બીજું અથવા સંયુક્તાક્ષરમાં ઉપર નીચે મૂકવાનું હોય કે સૌ સૌની માત્રા માથે અનુસ્વારનું ટપકું વગેરે મૂકવાનું હોય ત્યારે ડિઝીવાળા ટાઇપ ન હોય તો ઇષ્ટ વર્ણ ઉપગમવો કેવી રીતે? કેટલોકવાર તેવો ડિઝીવાળો ટાઇપ ન મળવાથી ટાઇપ કાપવાના સંચાથી ઉપર-નીચે ડિઝી માટે ચાલતે કમ્પોઝિંગે જીડી ટાઇપ કાપી વરડીઓ બેસાડવી પડે છે. આ મુશ્કેલીનો અનુભવ છાપખાનાના અનુભવીઓને જ સમજાય તેવો છે.

તેમાં ને ખાંચો રહી જાય તો તેને માટે આવતી ચોરસ કે લંબચોરસ માપની ડિઝો-સળીઓ લેવાય પડે છે. નાગરી ટાઇપના ૧૧ માં પછી આ રિથિતિ છે. આવી વિકટતામાં સમિતિનો નીચેનો નિર્ણય આવકારવા સાધક છે :

[૨] ચારાલદી મેં સ્વરો કી સવ માત્રાએ બહારોં કે બાગે રહી જાયં । સિર પર જા પાડે કે નીચે નહીં । દૂસ્વ 'િ' કે સમ્યગ્ધ મેં વહ નિર્ણય હુઆ કિ ઉચ્ચારણ કે ક્રમ સે વહ મી બાગે હી લિહી જાય, મિન્તુ ઉસકે સ્વરૂપ કો નિશ્ચિત કરને કે લિષ્ટ વિશેષજોં સે સૂચનાએ મળવાયી જાય । તથ તક વર્તમાન પદ્ધતિ સે દૂસ્વ 'િ' મહે હી લિહી જાય ।

સમિતિ વિશેષજોને દૂસ્વ અન્નજુના સ્વરૂપના વિષયમાં સૂચના કરવા માટે નિમંત્રણ આપે છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મી સિપિમાં વર્ણની જમણી બાજુએ ઉપરના ભાગમાં દૂસ્વ દીર્ઘ અન્નજુ   ,   આવા સ્વરૂપમાં ક્રમે લખવામાં આવતી. ધીમે ધીમે દૂસ્વ અન્નજુ ઉપરથી વળતી વળતી ડાબી બાજુ લડી ગયેલી થતાં થતાં અર્વાચીન 'િ' અને 'ી' આ સ્વરૂપમાં આવી ગઈ છે. વર્તમાન નાગરી, શારદા, ટાકરી, ગુરુમુખી, કૈથી, ગુજરાતી, બંગલા અને મૈથિલી સિપિમાં આ પ્રમાણે ડાબી બાજુએ આવી રહી છે, તેમ છતાં ઉડિયા, મોટી, ગ્રંથ, મળાવંજમ, તુળુ અને તામિળ સિપિમાં તે જમણી જ બાજુએ રહેવા પામી છે. તેલુગુ અને કન્નડમાં તે ઉપર જ રહી ગઈ છે. સમિતિની સૂચના જમણી બાજુએ દૂસ્વ-અન્નજુ લખવાના નિર્ણય તરફ છે. દૂસ્વ અન્નજુ અને દીર્ઘ અન્નજુમાં થોડો બેદ રાખવાથી લેખન તેમ જ મુદ્રણ એ ઉભયમાં અનુકૂળ થાય તેનું સ્વરૂપ આપણે મેળવી શકીશં.

અ આ અી અી અ, અ, અ' અ^s
અ'' આ' આ^s આ'' અ° અ° અ°

[સૂચના — સુધારેલી દેવનાગરીની બારાખડી આ સામે ૭૫-
ચેલા બ્લોકમાં બેવા વિનતી છે]

અક્ષરની બારાખડી માફક જ સર્વ વ્યંજનોની બારાખડી બનાવ-
વાની એકાર અને એકારના બેક સ્વરૂપ છે તે ચાલુ એ-એ
અને વિવૃત એ-ઓ બતાવતા મારે છે દ્વસ્વ વરકુ અને દીર્ઘ વરકુ
અત્યારે ચાલુ અને આ ચિહ્નોથી લેખન-મુદ્રણમાં છે, આમાંના
દ્વસ્વ વરકુના ખીખાને વર્ણની નીચે ન મૂકતા જમણી બાજુએ
અક્ષરના નીચેના અર્ધ ભાગમાં સમાઈ મળે તેમ જીર્ણ મૂકવું દીર્ઘ
વરકુના ખીખાને તે જ સ્વરૂપમાં ઉપરના જ રચણે મૂકવું અનુનાસિક
અને અનુસ્વારના ઉચ્ચાગ્રણોનો ભેદ બતાવવો અત્યાવશ્યક છે સદ્ગત
ત્રિસપ્તાલ માધવતાલભાષ્યએ વર્ષો પૂર્વે તેની દિશાવત કરી છે.
લિપિસુધારણા-સમિતિએ એક ઠરાવમાં આની સ્પષ્ટતા કહી છે:

[૬] पूर्ण अनुस्वार के स्थान पर [°] लगाया जाय और चन्द्रबिन्दु
को जगह केवल ['] लगाया जाय। उक्त अनुस्वार के लिये
वैज्ञानिक रूप से स्वरहीन ह्, स्, ण, नू, मू भी लिखे जा
सकते हैं।

૧ દક્ષિણ દેશની ભાષામાં એક દ્વસ્વ એકાર-એકાર પણ છે ઉક્ત
સમિતિ તેને નિર્દેશ કરતા હશે છે કે—

[૪] दक्षिण की लिपियों के स्वरों में द्वस्व ए और द्वस्व ओ के
रूप होते हैं उनके लिये मात्रा [ऽ] इस प्रकार लगायी जाय।

ગુજરાતી લિપિમાં આની હાલ ખાસ જરૂર નથી પ્રચલિત દેવનાગરીમાં
આ ઉક્ત નિર્ણય પ્રમાણે સર્વથા આદરણીય છે આ સામે ૭૫-૭૬
પાનાં એકાર તેમ જ ત્રણે એકારના સ્વરૂપ બતાવ્યા છે જ.

—અને ગુજરાતી લિપિમાં શા માટે ન અપનાવી લેણે ?
વિસર્ગ અને કાલનનો બેદ જતાવવા વિસર્ગને પોલા બે મીડાથી જતાવ-
વો આવશ્યક છે. માત્ર ગુજરાતી લિપિમાં જ નહિ, પણ નક્કી કરવા
ધારેલી સુધારેલી દેવનાગરી લિપિમાં પણ વિસર્ગ બે પોલાં મીડાથી
જતાવવામાં સૌકર્ય રપટ છે.^૧

આવા પ્રકારની જારાખડી જનાવવાથી લેખન અને મુદ્રણમાં
ધારેલું સાદૃશ્ય મેળવી શકાયો.

[નોંધ:—દૂરવ વચ્ચે અને દીર્ઘ વચ્ચે જૂની નાગરી લિપિમાં
વર્ણની જમણી જાળુએ લખાતાં, જેને અવશ્યક હ તેમ જ રૂમાં
રહેવા પામેલ છે; એટલે આ આપણને નવીન નથી. માત્ર હમાં છે,
તે બધા વર્ણોમાં અપનાવવું રહ્યું]

આવા પ્રકારે મુદ્રણમાં માત્રાઓનાં બીજાંએ જમણી જાળુએ
જોડવાથી એક એક વર્ણનાં આઠ આઠ જોડામાં જોડાં બીજાં
જનાવવાં પડે છે ત્યાં માત્ર અર્ધી વર્ણ અને આખો વર્ણ આવાં
બે જ પ્રકારનાં જોડાં જનાવવાં પડશે.

૧૭. રાષ્ટ્રસિંધિ અંગે સિંધિ-મુદારણા

એક વર્ણના બે જા બીજા બનાવવા પડશે જેને કે
અક્ષરોને પછીના વ્યંજન સાથે જોડનાં વચ્ચે-આડી
બલામથક ઉક્ત સમિતિએ કરી છે બુઝો.

[૧૪] સયુક્તાક્ષર વનને મેં જિન અક્ષરોં મેં પાઈ હૈ, સન^૧ જ-પાઈ હટા
દી જાવ બીર વિના પાઈવાલે અક્ષરોં કે બમે — એસા સંયોગક ચિહ્ન
છગાને સે વે અક્ષર ફલન્ટ સમસે જાય । શબ્દ કે અન્ન યા સ્વ-

જીવાનું જ. આ જ રકાર સંયુક્તાક્ષરના અંત્ય વર્ણ તરીકે હોય છે ત્યારે / કે આ સ્વરૂપમાં આવે છે; તેવા ચિહ્નની હવે જરૂર નહિ રહે, કેમકે પૂર્વ વર્ણ ઉપર સ્વયંના મુજબ આવવાનો જ; તેની બાજુમાં આ રકાર ગોઠવાઇ રહેશે (શાસ્ત્રી=શાસ્ત્રી) અને સ્વરોની માત્રાઓ તેના પછી ગોઠવાઇ રહેશે.

૭. પ્રચલિત લોકભાષામાં 'ડ ટ' નાં બે ઉચ્ચારણો સ્પષ્ટ છે. વસ્તુસ્થિતિએ વૈદિક કાળથી આ ઉચ્ચારણો પ્રયુક્ત આત્મા આવે છે. આચીન ભાષામાં 'ડ'ના આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ માટે સંકેત અલગ હતો. આચીન તામિળમાં 'ઢ' ના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ માટે સંકેત હતો. અત્યારે આપણે નવા સંકેતો ઉપભવવા કાંઈ પણ જરૂર નથી. હિંદી લિપિમાં સ્વીકારાયેલ નુકતાવાળા ડ-ટ મુજરાતી લિપિમાં સ્વીકારી લેવાથી કાર્ય સરી જાય છે. આ નુકતાનું સ્થાન વર્ણની ઢાળી બાજુએ નીચેના ભાગમાં રાખવાનો લિપિસુધારણા સમિતિએ દિશાવત કરી છે. ઉર્દૂ-ફારસીના કેટલાક શબ્દો તેમ જ અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોનાં સાચાં ઉચ્ચારણો આપણી ભાષાઓમાં જતાવવા લેખનમાં આ નુકતાનો ઉપયોગ આવશ્યક છે. સુધારેલી દેવનાગરી લિપિમાં તે સમિતિની સૂચના મુજબ યોગ્ય તે ધરજવા ચોખ્ખું છે. મુજરાતી આચીણ પાત્રોનાં ઉચ્ચારણોમાં અંગ્રેજી Z જેવું એક ઉચ્ચારણ છે, જે શુદ્ધ 'જ-ઝ' ને સ્થળે આમીણા પ્રયોગ છે. આ ઉચ્ચારણ જ-જકાર નીચે ઢાળી બાજુએ નુકતાથી જતાવવું. વળી 'સ-ષ-સ' ને સ્થળે આમીણા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું કંઠ્ય ઉચ્ચારણ કૈ છે તે જતાવવા હંકાર શક્તિ-માન નથી. આ માટે નુકતાવાળો સૂકાર પ્રયોગ્ય એ જ ધર છે. સુધારેલી નાગરી લિપિમાં સમિતિના [જ] મા નિયમનું પાલન આવકારવા લાયક છે.

ગુજરાતી ખ મચ્છા દૈ—જુઓ નિયમ ૧૦ મો] કૈથીમા પણ આવે
ખકાર છે. [ખ બ્લોકમા જુઓ] ;

૯ અ, ક્ષ, જ, શ આ સ્વરૂપ સમિતિએ માન્ય ગણ્યા છે
લકારનું હિંદી સ્વરૂપ સમિતિ સૂચવે છે પરંતુ મને લાગે છે કે હિંદી
લિપિના આ લ માથેથી શિરોરેખા ચાની જતા ચાનુ ગુજરાતી ‘લ’
જેવો જ તે થઈ ગયે છે તે માટે તેનું જૈન કિંવા ગુજરાતી સ્વરૂપ
અપનાવવું વધારે યોગ્ય છે (તેનું સ્વરૂપ જુઓ પૂર્વે છપાયેલા
બ્લોકમાં) ઘડ આ માથો જોડાક્ષર ચાલુ લખાણમા સ્વત સ્વીકૃત
છે જ ભૂમિતિ વગેરેમા ક્ષ કે જ લને સ્વીકારાય જ અત્યારે જ આ
સ્વરૂપમા ઉચ્ચાગતો નથી, માટે સ્વતત્ર મોકલે ગયે તે વધારે
સરળ થશે

૧૦ સ્વરોમા જ્ઞ જ્ઞ લુમાનો ઝગ્ગ મસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમા
દેશભાષાઓમા સ્વીકારવામા આવે છે તે બ્લોકમાના સ્વરૂપમા રહે
દીર્ઘ ઝ ની મસ્કૃત શ્લોકો મુધારેલી નાગરીમા લખતા જરૂર પડે,
ત્યા બ્લોકમાના સ્વરૂપે વર્ણની જમણી બાજુએ લખવો લકાર માત્ર
વલ્લખ ધાતુ પરથી આવેલા વલ્લખિ જેવા બેક શબ્દમા જ છે ત્યા તે લૃ-લ્
સ્વરૂપમા બંધે પડ્યો તે માટે અલગ બીજી, ન મરવું હોય તો લ-લની
જમણી બાજુએ ઝકારના ચિહ્ન સાથે લખનાથી સરળતા થશે

૧૧ ઘ અને ઘનો મુધારેલી નાગરીમા બેદ ગણવો જરૂરનેક
આ માટે ઘના ઉપગના અર્ધ વતુવનો ઉપરનો છેડો ઘ માફક
વાળવો, જ્યારે ઘ જૂની નાગરીમા છે તેવો ગણવો આમ કરવાથી
તેનો તક્ષવત તગ્ત પકડી શકાય

૧૨ મઝાર માથેથી શિરોરેખા ચાલી જતા મ અને મમા કાઈ
પણ બેદ નથી ગયેતો તે માટે મઝારનું જુદું સ્વરૂપ સ્વીકારવું (તે
માટે જુઓ બ્લોકમાં આપેલો તે વર્ણ)

૧૩. ઇદોગ્ની ત્રિપિમમિતિને જે જાતની લિપિની આવશ્યકતા છે તેવી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ લિપિ કેવા પ્રકારની હે છે એકે તે બતાવવાનો આ મારો અર્થ છે તેમા ' સાપ બેળા વોંછીના '" એ ન્યાયે ગુજરાતી લિપિમા પણ કગવા જોઈતા તદનુકૂળ સુધારાઓ આ લેખમા સૂચવ્યા છે છાપખાનાવાળાઓને ઓછામા ઓછા બીમાથી સંપૂર્ણ કાર્ય સાધી શકાય તેવો પૂરો ખ્યાલ ગળી અને સૂચનાઓ રજૂ કરવામા આવી છે ઉપર સૂચવ્યા મુજબના બીજાં ઉપરાત જુદા જુદા વિગમચિહ્નો, કૌસો નાની મોટી-ડોરા, ટપકાઓ વગેરે અત્યારે છે તેના તેજ ઉપયોગમા આવી શકશે, તેમા કશી ફેરફાર કરવાની જરૂર નહિ રહે જોડાક્ષરના અને અગ્રણી બીમાઓ, સ્વરની માત્રાવાળા અખડ બોડી ટાઇપો વગેરેની જરૂર રહેશે જ નહિ. મારા સામાન્ય અનુભવથી મને જે મઝયુ છે તે અહીં સૂચવવાની ધૃષ્ટતા કરવામા આવી છે આ વિષયના નિષ્ણાતો જરૂર આ વિષયમા સારામા સારા તેમ જ સહેલામા સહેલો રસ્તો શોધી મઢી આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી મરજમા સળ ઉચ્ચારણના ક્રમને જાળવી રાખનારી વર્ણમાળા જનતા સમક્ષ મૂકશે જ, ત્યાંસુધી મારી અલ્પ સૂચનાઓ પણ જનતાને માર્ગદર્શક નીવડશે તો મારા યત્નની હું સાચકતા સમગ્રીશ

(સા ૧૯૯૧ જન્માબ્દમા—માંગરોળ—કાઠિયાવાડ ૨૧ ૮ '૩૫)

- તા ૬ આ નિબંધ લખાયા પછી નવેમ્બરમા મુમ્મર્ઝમા મળેલી સમિતિએ નિર્ણય બહાર પાડ્યો છે, તે જોઈ સંતોષ થયો છે માથેનો બોલક મનાવતી વેળાએ તે સૂચનાઓમાંની ઇજને અમલમા મૂકવામાં આવી છે તેની અહીં સહર્વ સાભાગ નોધ લઉં છું તા ૧૭ ૩ ૩૬ મીહાખળી—(અમદાવાદ)

[માનગી સ ૧૯૯૨ (સને ૧૯૩૬), પૃ. ૧૯૫-૨૦૫]

૧૪. લિપિસુધારણા-(૧)

થોડાં સમય' યયાં રાષ્ટ્રિય એક જ લિપિ કરવાને માટે આગેવાન હિંદીઓ તરફથી પ્રયત્ન શરૂ થયા છે. એ પ્રયત્નોને કેટલાકો વધાવી લે છે, ન્યારે કેટલાકોને તે તરફ સ્વાભાવિક ધૃષ્ટિ જ હોય તેમ લાગે છે. જંને પક્ષે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી દ્વાલને માટે ઉપસ્થિત થયેલા આ વિષય તરફ જોવાનું છે.

શ્રી. કાકા કાલેલકર વગેરેને આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનું જે સૂઝયું છે તે રાષ્ટ્રિય એકતાને માટે જ. બંગાળી લિપિ એક ગુજરાતી ભાગ્યે જ વાંચી શકવાનો (બંગાળી લિપિનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા આમાંથી બાદ.) તે પ્રમાણે કનડને હિંદુસ્તાનના ઇતર પ્રાંતનો કોઈ પણ વતની ભાગ્યે જ વાંચી શકવાનો. કેટલીક વાર એવું બને છે કે બોલનારના વિચારો ભાંગી તૂટી એક ભાષામાં હોય તે અન્ય પ્રાંતનો માણસ સમજી શકવા સમર્થ થાય છે. પરંતુ તે તો ન્યારે તેવા બંને માણસો એકત્ર થાય ત્યારે. પરંતુ જે દૂર રહ્યે દૂરની ભાષા સમજવી હોય અને તેનો અભ્યાસ કરવો હોય તો અપરિચિત લિપિ કરતાં, પરિચિત લિપિમાં દૂરની ભાષાનો અભ્યાસ પરિચય જરૂર ઝડપથી માધી શકાય. અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરનારને પણ પ્રથમ તો માતૃભાષામાં ઉચ્ચારણો લખેલાં વાંચ્યા-શીખ્યા પછી જ તે લિપિમાં લખાયેલી ભાષા ઉપર કાજૂ સાધી શકાય છે. આ જ હેતુથી એક લિપિની અનિવાર્યતા જોવી થાય છે.

બધા પ્રાંતોની અનુકૂળતાનો વિચાર કરી હિંદી, મહારાષ્ટ્રિય, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદોના પ્રતિનિધિઓએ સર્વમાન્ય એક લિપિનો અનુરોધ કર્યો છે, એટલે તે જરૂર આવકારવા લાયક છે.

લિપિનું લેખનમાં સાન્ન્ય જોઈએ તેના કરતાં મુદ્રણમાં સારત્વ વધુ આવશ્યક છે, કેમકે જેમ જોનાં બીજાં તેમ ખર્ચ થોડો આવે. અત્યારે નાગરી લિપિ કે ગુજરાતી લિપિના એક ફેદસની (દાખલા

તરીકે લો પેકા,) ૪૫૦ થી ૬૦૦ જેટલી મેત્રિસ જોઈએ. આ શાને આભારી છે ? અંગ્રેજી કેપિટલ, રમોલ કેપિટલ અને ચાલુ ટાઈપોયે થતા (બધા ચિહ્નો વગેરે ચર્ષ) ૧૫૦ મેત્રિસ નથી જોઈતી તેનું કારણ તો સ્પષ્ટ જ છે કે સ્વરોના માદા, અનુસ્વાગવાળા અને ખુદ સ્વરના જુદા આવા ખીના, તે રેખાની પાછી માગખડી, તે ઉપગત જોડાક્ષરોની મધુમ્તા રચના, આ વગેરેના અખડ મીનાઓ (કે જે મુદ્રણને મરણ બનાવવા યોજના વિના ચાલે તેમ નહતું) માટે આટલી બધી મેત્રિસ જોઈતી હતી, અને દરેક ફાઉન્ડ્રીનાળાએ તેટલી ગખવી પડે છે જ વિપિસુધાગણના પ્રશ્નની ચર્ચામાં પડેલાઓએ પોતાની ચર્ચામાં લેખન કરતાય મુદ્રણને સોધુ અને મરણ બનાવવા તરફ ખામ ખ્યાન આપવાનું રહે છે વિપિસુધાગણ-મમિતિના પ્રયત્નમાં તેવું મુદ્રણમાર્ગ્ય છે જ તે વાત તે વિષયના અનુભવીઓ જ મમઝી શકે લિપિમમિતિ જે ફેરફાર સૂચવે છે તે ધરાવ ઠાપી બેસાડવા નહિ જ. અને તેથી જ તે વિષયમાં રમ લેનારા પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાને હઠ્ઠા છે તેઓના મતને લિપિસમિતિ અવગણવાની નથી જ અને સૂચવનામાં આવેના ચોખ્ખ ફેરફારોને લિપિસમિતિએ વધાવ્યા છે તે સ્વાનુભવ છે

વિપિસમિતિએ નાનું ગુજરાતી લિપિમાં ક ખ ચ જ ઝ ણ ધ ફ ભ લ ળ એ અગિયાર અક્ષરોના સ્વરૂપમાં ફેરફાર ધ્વજ્યો છે એ વાત કેટલાકોને નથી ગમતી જેઓને નથી ગમતી તેઓને હુ પૂછવા માગું છું કે પ્રચલિત ગુજરાતી લિપિમાં મુદ્રણમૌ દર્શતી દૃષ્ટિએ કાંઈ ફેરફાર ઇષ્ટ છે ખરા કે ? અને તે જ રીતે માયાવાળા નાગરી લિપિના માયા કાયમ રાખીને પણ તે લિપિને સાર્વદેશિક બનાવવામાં સમર્થ થઈ શકાય તેવી કાંઈ યોજના ઇષ્ટ છે ખરી કે ?

નાગરી લિપિના બીજા ગોઠવવાની મુશ્કેલી બીજા ગોઠવનારા સમજે છે. અખડ બોડી ટાઈપો હોવા છતાં પણ તે બીજા ગોઠવવાની મુશ્કેલી ખાસ જોઈ નથી થઈ, કારણ કે ભાષામાં જેટલેટલા સ્વરૂપો

છે તેટલેટલાં બીજાં બનાવી ટાઈપની કેપ્સોમાં તેટલાં ખાનાં બનાવે (આ માટે અત્યાર સુધી જે જે . કેઈસ છે તે પૂરતી નહિ થાય, ત્રણ કેઈસ ઓછામાં ઓછી જોઈશે) ત્યારે સારથ્ય થાય. તે ઘણું ઓછું સંભવિત છે આ જ માટે લેખનમાં ફેરફાર ઇષ્ટ છે. તે ફેરફાર ચતાંની સાથે જ લિપિ સાર્વત્રિક બની શકે તે માટે નાગરીના પાંચેક બંધનનો જેવા કે છ જ ઘ મ લ એ, અને સ્વરોનાં સ્વતંત્ર રૂપોમાં ફેરફાર થાય, તે સાથે જોડાણરોમાં લેખનસૈદ્ધ્ય થાય એટલે લિપિ-સુદૃઢ સુકર તેમ જ સાર્વજનિક બની શકશે. નાગરી લિપિનાં માધ્યાં જેમને ઇષ્ટ છે તેવાઓ આટલા ફેરફાર સ્વીકારે એટલે બીજાં જોડવનારાની તકલીફ ઘણી જ ઘટી જવાની.

પ્રાંતીય સ્વરૂપોને ખ્યાલમાં લેતાં એક ઉચ્ચારણુ એક દેશમાં હોય તે જ ઉચ્ચારણુ અન્ય દેશમાં હોતું જ નથી. આ પ્રાંતીય ઉચ્ચારણુ સાંચવવા માટે નજીકના ઉચ્ચારણુવાળા વર્ણુ નીચે નુકતા સ્વીકારવાથી ભેદભૂતી સગવડ મળી જવાની. આમ કરતાં હતાંયે ૨૦૦ મેત્રિસથી વધુ મેત્રિસ નહિ જોઈશે. જુઓ, કયાં ૨૦૦ મેત્રિસ અને કયાં ૪૫૦ થી ૬૦૦ મેત્રિસ ?

સ્વરોના પૃથક્ મોકેનો અત્યારે નાગરિલિપિમાં ફ ફ ડ ડ ણ ણ છ છ પ પ છે. ઓ ઓ માટે તો અનુજ સ્વરૂપ જોઈયે. કાઠ કહે કે સ્વરો વિખતીય છે, તેઓમાં સ્થાનભેદ છે અને જા ની ખારખડી થવાથી સંધિના નિયમોમાં અડચણ પડશે ! લજા ઓ ઓ માં આ વાંધો નથી ? તેમાં જ શા માટે રાખવામાં આવે છે ? તેમાં જેમ જ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તેવી રીતે બધા સ્વરો માટે જ સ્વીકારી જુદાં જુદાં સ્થાનનાં ઉચ્ચારણુ માત્રાઓથી બતાવવામાં આવે તો સૌક્ય વધવાનું કે ઘટવાનું ?

આ માટે જ તે દિશામાં જે પ્રયત્ન થયો છે તે આવકારવા લાયક છે, લિપિને સાર્વદેશિક બનાવવા તેમ જ મુશ્કેલી મૈદ્ય મેળવવા.

અત્યારે માથાં કાઢવાં ન રુચે એ સ્વાભાવિક છે, અને તે માટે માથા-
વાળી જ—પૂરાં માથાંવાળી નાગરી લિપિ બંધે રહી

સ્વરના સંકેતો લિપિસમિતિના વરવા લાગતા હોય તો (અને
તે એ-ઐ-ઓ-ઔ માં ખાસ, તેમ જ છ જી માં કઃઈકઃ) તેને
સરળ^૧ બનાવવાનો પ્રયત્ન ઇષ્ટ. એટલું તો સચવાવું જોઈએ કે
સ્વરનાં ચિહ્ન ન માથે, ન નીચે કે ન ડાબી બાજુએ આવે. તેજ
રીતે જોડાણના પૂર્વ વર્ણો કાનાવાળા હોય તેનો કાનો તૂટી જાય,
ને કાનો નથી તેવા વર્ણો જોડા લર્પાય; અથવા તો વર્ણની જમણી
બાજુએ નીચેના ભાગ તરફ હલ-ચિહ્ન જેવું, નીચે ઢગતી સંયોગરેખા
જેવું ચિહ્ન ચોગળ. —અને જ ન ઘ મ લ માં લિપિસમિતિને ઇષ્ટ
ફેરફાર ચોગળ. (આવા સંયોગમાં લ ગુજરાતી જા-થી ગોઠાણો ન
પામે તે માટે જૈની ■ લખાય તો તેથી ઓછું સીકવું પ્રાપ્ત નહિ થાય.)

તે જ રીતે ગુજરાતી લિપિ પણ ઉપરની પદ્ધતિએ ચોગળ, એટલે
નવી લિપિ થી. કાકા કાલેલકર તરફથી સૂચવાયેલી છે તેનાથી બડક-
નારાઓ એક પગલું આગળ વધ્યા તો લાગશે, અને લાડી બાંગશે.
નહિ ને સાપ મરશે નહિ. મીઠાખળી, અમદાવાદ, તા. ૨૯ : ૨ : '૪૬

તા. ૬.—૨ની સ્થિતિ પણ અન્ય વર્ણ જેવી; એટલે કે
સોડીની કડાકૂટથી બચી જવાશે. આ વિષયમાં મારો સ્વતંત્ર નિબંધ
અન્યત્ર થોડા સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ થશે તે જોઈ વિચારવા પ્રાર્થના છે.
[ગુજરાતઃ નવું પુ. ૨, અંક ૨, એપ્રિલ ૧૯૩૬, પૃ. ૧૪૪-૧૪૫]

૧. દીર્ઘ અઞ્જુની નિરાણી ચાલુ જ; હ્રસ્વ અઞ્જુને માટે જમણી
બાજુએ ઊંધા રેફ જેવી નિરાણી ; હ્રસ્વ વરકુ આત્યારનું છે તે, પરંતુ
જમણી બાજુએ નીચલા ભાગ તરફ જલું; તેજ રીતે દીર્ઘ વરકુ; કઠાર
માટે કઠારમાંથી 'વ' નો ભાગ કાઢી જમણી બાજુનું અર્ધા વર્ણની જમણી
બાજુએ આવી રહે; અને માત્રાઓ અંગ્રેજી 'Stroke' ના સ્વરૂપની
જ' ઘ' ઙ' બા' બા'.

૧૫. લિપિસુધારણા-(૨)

પ્રથમ લાઘ્યની વાત છે કે સારાચે હિંદુસ્તાન માટે એક જ રાષ્ટ્રલિપિ હોવી જોઈએ તેવું મતબ્ધ ધરાવનાર આજે હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતોના આગેવાન વિદ્વાનો યથા છે જેવી રીતે ગદ્યભાષા તરીકે સારાચે હિંદુસ્તાનની પ્રજા આપણી સર્વમાન્ય હિંદી ભાષાને કોઈ પણ જાતના મતભેદ વિના સ્વીકારવા તૈયાર છે તેવી જ રીતે મમત્ર પ્રાતીય ભાષાઓ એક જ લિપિમાં લખાયે તે તથા ગમે તે પ્રાંતના વિચારો અન્ય ગમે તે પ્રાંતનો વતની વાચી તે ચક્રે જ જો લખાણ વાચતો થશે તે થોડા પ્રયત્ન પછી મમજવાને પણ શક્તિમાન થશે

આવી ગદ્યલિપિ તરીકે પ્રથમ ૫૦ ધારણ કરતી કોઈ પણ લિપિ હોય તે તે દેવનાગરી કિંત્રા માવબોધ નિપિ છે ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિંદની એક લિપિ તરીકે અગોચરની જાણી લિપિ જ હતી તે વાત નિષ્ણાતોથી અણજાણી નથી તેમથી જિતરી આવેલી તેમ જ ગદ્યભાષા હિંદીની એક માત્ર લિપિ તરીકે સ્વીકાર થેવી અને તેમ છતાં ગદ્યલિપિ તરીકે સરને મમાન્ય રહે તેવાં પ્રકારની લિપિ તે આ દેવનાગરી નિા માનબોધ નિપિ છે લેખન અને મુદ્રણમાં આ નિપિ મહિન છે એવી મામાન્ય ફરિયાદ છે આવી ફરિયાદને સ્થાન જ ન રહે તેમ છતાં હિંદુસ્તાનની સમગ્ર પ્રાતીયતાને પોતામાં સમાવી લે તેના પ્રકારના ફેરફાર આ નિપિમાં થાય તેવા પ્રયત્ન હિંદી સાહિત્ય પ્રમેનન ગુજરાતી સાહિત્ય તથા અને મહાગદ્ય સાહિત્ય પત્રિય જેવી દેશની અગ્રગણ્ય રચનાઓ જેવી નદી છે તેનું મત્પરિણામ લાવવાને પણ આ પરિષદ-ત્રથી લાઘ્યશાળી થઈ છે ૧૯૩૫ ના નવેમ્બરમાં ૧૨ મી તારીખે મુખ્ય મુકામે વિદ્વાન મદા કાલેન્ડરના અધ્યક્ષત્વે નાગરી લિપિ-મમિતિની એક બેઠેલી, જેમાં કેવલાક ઉપયુક્ત મુદ્ધ ગણો સમિત થયા હતા જે તા ૨૪મી નવેમ્બર ૧૯૩૫ ના

‘મુગ્ધસમાચાર-સાપ્તાહિક’માં પ્રમિદ્ધ યર્ષ ચૂકેલા. તેમાં સ્વીકારાયેલા સ્વરૂપનો બ્લોક તે જ વર્ષના તા ૧૧ મી ડિસેમ્બરના ‘જ્યોત્સના’માં તેમ જ તા ૧૨ મી ડિસેમ્બરના મુગ્ધસમાચાર-દૈનિક’માં છપાઇ ગયેલો. તે ઉપરથી આપણે નાગરી લિપિમાં થયેલા અથવા કરવા ધારેલા સુધાગચ્છોનો ખ્યાલ મેળવવા શક્તિમાન થયા છિયે.

આપણી લિપિઓ લેખનમાં સરળ હોય તેટલી જ મુદ્રણમાં સરળ હોવી જોઈએ. રામન લિપિ અત્યારે ઇતર ખડોમાં ગમાન્ય થઈ છે તેનું એક કારણ આ જ છે. તેમાં એક ખીયાની માનૂમાં ખીનુ અખડ ખીણ મુકાયે જ જાય છે, જેથી ખીયા ગોઠવનારાઓ વિનાશમે ખોટીપા વિના કામ ઝડપથી સાધ્યે જાય છે તેવી જ જાનની મરણતા આપણી રાષ્ટ્રલિપિમાં હોવી જોઈએ. આપણે ત્યાં સ્વરોની જે માત્રાઓ—વઢીઓ લગાવવામાં આવે છે તે ખીયા ગોઠવનારાઓ માટે જ જખર ખોટીપાનો પ્રસંગ છે. આ ખોટીપો ત્યારે જ ટળે કે જ્યારે સ્વતત્ર આખા વર્ણની જમણી ખાનૂએ—કેમકે ઝાઝી માત્રાઓ જમણી ખાનૂએ જ આવી ગ્હે—ગોઠવાય તો ધાર્યું કામ ઝડપેર મેળવી શકાય તે રીતે બધી જ માત્રાઓ—વરડીઓ જમણી માનૂ ગોઠવાય તેવું ધોરણ ઉક્ત સમિતિએ સ્વીકાર્યું છે, જે સર્વથા આદરણીય અને અનુકરણીય છે. નાગરી લિપિ ઉપગ્ના માધાબંધનથી સુરોબિત છે, પરંતુ માધાબંધન લેખન-મારત્વમાં જરા વિઘ્નકારક છે અને કાઢી નાખવાથી અક્ષરો વરવા દેખાય તેવી દહેશતથી માધાનો અશ માત્ર રાખવાને સમિતિ યોગ્ય બલામણુ કરે છે. આવા પ્રકારની માધાબંધનના અસાવાળી બારાખડી તૈયાર થતા સારત્વ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. નૂઓ સાચેનો બ્લોક (૨) આ વિષયમાં કેટલીક સૂચનાઓ એક સ્વતત્ર નિબંધમાં મેં અન્યત્ર કરી છે તે નિબંધ આ નવી બેઠક પહેલાં પ્રમિદ્ધ થવા સજવ નથી. તેનો કાર્ષક અશે ઉપયોગ ઉક્ત સમિતિની બેઠકમાં થશે હોય તેમ લાગે છે એટલે માત્ર અહીં વધારે

સ્વરો અને બારાખડી

હિંત સમિતિએ છપાવેલા બ્લોકમાં નાગરી અક્ષરની બારાખડી ઘણી જ સુંદર તેમ જ ઘાટીલી થઈ તે નિર્વિવાદ છે. મૂળ અક્ષરનું એક બીજું અને તેની જમણી બાજુ સ્થિત માત્રાઓ-વર-ડીઓનું એક બીજું આવતાં જ આપણું સમગ્ર કાર્ય સફળ થઈ જાય છે. એક બ્લાન ખેંચવા હું આસ માથું છું કે ટાઇપરાઈટિંગ મશીનોમાં સેવાની અનુકૂળતા થાય તે માટે આ માત્રાઓ વર્ણના સ્વરૂપ જેવડું જ બીજું રાકનારી થાય તો જ કામ સુરોજિત થાય. નાગરી લિપિનાં ટાઇપરાઈટિંગ મશીનોમાં આનાથી સારી અનુકૂળતા મેળવી શકાય તેમ છે.

આમાં હ્રસ્વ ઇકાર અને દીર્ઘ ઇકારનું સ્વરૂપ તેના હ્રસ્વત્વ-દીર્ઘત્વનો ખ્યાલ આપવા સંપૂર્ણ રીતે સમર્થ થાય તેવું નક્કી થવું જોઈએ. એઓના બ્લોકમાં આપેલી બાંધેલા આબૂક જેવા આક્ષરની જમણી બાજુએ આવતાં હ્રસ્વ અબજ તેના હ્રસ્વત્વનો ખ્યાલ આપવા સક્તિમાન નથી લાગતી. તેનું સ્વરૂપ બીંધા રેડુ જેવું થાય તો સારત્વ વધે. તે રેડુ આકારે છે તેના કરતાં ઉલટાવતાં નીચેની બાજુએ જરા લંબાય તેવો થવો જોઈએ, જ્યારે દીર્ઘ અબજ આકારે છે તેવા સ્વરૂપની પરંતુ વર્ણથી જરા બિચેરી છે તે વર્ણનો ઉપરની બાજુની સમાન સીટીમાં સમાઈ જાય તેવી થવી જોઈએ. હ્રસ્વ ઇકાર, હ્રસ્વ ઋકાર, દીર્ઘ ઋકાર, એકાર-ઐકારનાં સ્વરૂપો સુંદર છે. ઋકારનાં બંને ચિહ્નો ઇકારની બાજુમાં અલગ ગોઠવ્યાઈ જાય તેવાં પૃથક્ બીજાં હોવાં જોઈએ, જે બીજાં અન્ય કોઈ પણ વર્ણનો આગળ ધ ધ ઉ બિ વગેરેનાં અલગ બીજાંની માફક આવી રહે.

અનુનાસિક અને અનુસ્વારના સૂચવેલાં રૂપો મધ્યમા રહ્યા તે જરા ઉપર લઈ વર્ણની ઉપરની બાજુની મમાન લીંગીમા સમાઈ જાય તેથી વધારે યુક્ત દેખાશે અનુનાસિકનું ચિહ્ન પોણું મોડું જે નીચે ખોડાના ચિહ્ન જેવું છે તેને રથજે સાદું બિંદુ આવે અને તેની નીચે અને ખોડાનું ચિહ્ન રાખનામા આવે આ માટે બ્લોકમા બતાવ્યા સ્વરૂપવાળી બારાખડી સ્વીકારવાથી ધાર્યું કામ જરૂર સાધી શકાશે એવું મારું નમ્ર મતબન છે

સરકૃત જાપામા લૂકારનો ખંપ વલ્લપ્પદાતુ ઉપરથી ઊતરી આવેલા બે શબ્દોમા છે ત્યાં ઉપર સૂચ્યા પ્રમાણે નકારના ચિહ્નવાળો લૂમર પ્રગોળાય એટલે બસ કાલનથી બેદ બતાવવા વિમર્ગનાં પોણા મોડાં સૂચવામા તે યુક્ત જ છે

બ્યંજનો

નાગરી ત્રિપિ મારાથે હિંદુસ્તાનની રહે દરેક પ્રાતીય ખોલીના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણોને મમાવી લે તે માટે મધ્ય સકેતો માયનનારી હોયી જોઇયે જે વર્ણ નાગરી ત્રિપિમા ન હોય તેને યુક્ત જોવા ચિહ્નથી ભગતા વર્ણથી પૃથક્ જતાવવામા આવે તો તે ભેરસ્કર ચર્ષ પડે આ રીતે આપણે ત્યાં નાગરીમા નથી તેવા વિશિષ્ટ જ ક લ ગ ઘ ઙ છ જ ઙ ઞ સ ને માટે તે અક્ષરોમા નિમ્ન જાગમા યુક્તાઓ દાખલ કરી નવા બીજા હાજર રાખવા જ જોઈયે

નાગરી ત્રિપિ સાન્દેશિક બની શકે, માટે અઘ્યાએક વર્ણોમા જે કાઈ ફેરફારો ઉપર સમિતિએ સૂચવ્યા છે તે મમાદગ્ણીય છે ખ ણ ધ ણ રા આ પાય અક્ષરોમા ઉતરના જાગમા પોણા વળાંપવાળા (ગુજગતી છુનું આછેરુ સ્વરૂપ સાચી ગખતો) સ્વીકારવામા આવેત છે ખ ગુજગતી જ સ્વીકારવો પડ્યો છે ક્રિયોમા તે જ આકારનો ખકાર છે આ ઉપગત લકાનું સ્વરૂપ ફેરવા સૂચવુ છુ. પ્રચલિત હિંદી સ્વરૂપવાળો લમર ગુજગતી લકાગનો ખ્યાલ આપે છે, તે રથજે ગુજગતી સ્વરૂપને મળતા સ્વરૂપવાળો લગર — જેનું સ્વરૂપ

ઉક્ત સમિતિએ છપાવેલા ગુજરાતી લિપિના બ્યોક્ષમા સ્વીકાર્યું છે તેવું સ્વીકારવાથી આ જાતની મુઝવણી ટળી જશે આ રીતે આપણી સમક્ષ ઉપર બોલે (૧) મા જતાબ્યા મુજબના બ્યજનસ્વરૂપે દાખર થાય છે

તેટલા ઉપગત ગ્રી મળી ૪૬ સ્વરૂપો સ્વરૂપે સ્વતંત્ર હોય છે માટેનું ૩૫ હોય ઉક્ત સમિતિએ સ્વીકાર્યું નહયું છે. આ રીતે—

૧. જકાર ૨, અને વરડીઓ ૧૪ (ઓની તથા અને ઓની એક એ ન લેવાની, દારણ કે કાનાની જમણી બાજુએ એ ની તથા અને ઓનો એક માત્રા ગોઠવવાથી બ્યવહાર ચાલે શકે જ.),

૨. બ્યંજનના ૪૬ સ્વરૂપો (ધી સાથે), અને

૩. ટંકનું એક. આ ઉપરાંત બીજગણિત વગેરેમાં જ જ ના એક એક ૩૫ મળી ૬૫ સ્વતંત્ર બીજાથી સમગ્ર સ્વર—
બ્યજન—સમાભાષ સાધી શકાયે

જોડાક્ષરો

નવી રીતે જોડાક્ષરો ઉપર—નીચે લખવાના નથી, પરંતુ ઉચ્ચારણના ક્રમે ગોઠવવાના છે આ રીતે કાનાવાળા બ્યજનો પૂર્વ વર્ણ તરીકે આવે ત્યારે કાનો લુપ્ત થઈ જાય આવાં ક ક જ ના જમણી બાજુના છેડાને અને વર્તુલને કાપી કાઢેલા, વર્ણો માથે ૩૪ બીજા જોડાયે

જે વર્ણોમાં કાનો નથી તેમાં ક ક જ સિવાયના વર્ણો જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વર્ણ તરીકે આવે ત્યારે જોડા લખાય તે ઇષ્ટ છે આ હ છ ટ ઠ ઢ ઢ દ ર જ એ ૧૨ વર્ણો જોડા જોડાયે સંસ્કૃત ભાષામાં સમગ્ર બ્યજનો જોડા જોડાયે છે, માટે આ ૧૨ સહિત બધા મળી ૪૬ બીજા જોડા—સ્વરૂપવાળા જોડાયે રકારના રેકમય સ્વરૂપને ઉક્ત સમિતિએ કાઢી નાખેલ છે, અને તે જ ઇષ્ટ છે તે પૂર્વ વર્ણ તરીકે આવે ત્યારે જોડા લખવાથી સાગસ છે તે જ રીતે તેના લીટી

ધોડી વગેરે સ્વરૂપ પણ ૨૬,૩૭વાં જોઈએ જોડાક્ષરના ઉત્તર વર્ણ તરીકે આવતા બધા જ સંયોગોમા રહ્યાં અન્ય વર્ણોની માફક આખો લખાય-છપાય એ રીતે ગ્રેમ કે દવ લખવું હોય તો વચ દવ લખાય

આ રીતે $૬૫+૨૪+૪૬=૧૪૫$ ખીબાથી સમગ્ર-વર્ણ-સમાખ્યાય સાધી શકાશે

આ ઉપરાંત ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯ અને ૦, અને ૧૬ વિરામચિહ્નો વગેરેનાં ખીબા તૈયાર રાખતાં બધો જ બ્યવહાર સાધી શકાશે. $૧૪૫+૨૬=૧૭૧$ ખીબા આમ જોઈશે ૧ અને આનાથી હિંદની બધીયે ભાષાને બ્યવહાર સાચવી શકાશે

શિરોરેખા વિનાની આંતરરાષ્ટ્રિય લિપિ

આવા પ્રકારની લિપિના ઉપરના ભાગમાંથી નાની શિરોરેખા નામૂદ કરવાથી આંતરરાષ્ટ્રિય લિપિ લેખનાનુકૂળ સાધી શકાશે તેનું સ્વરૂપ એવું છે કે જે અત્યારની ગુજગતી લિપિને મળતું આવી જાય છે. આના નિવેડાથી અત્યાગતી આપણી ગુજગતી લિપિને પણ સારા હિંદુસ્તાનની આતરરાષ્ટ્રિય લિપિ બનાવી શકાશે આનું સ્વરૂપ ઉક્ત સમિતિએ સૂચવ્યું છે તેમાં સ્વરોની માત્રાઓ જૂના સ્વરૂપમા જ સ્વીકારી છે તે નાગરી લિપિના નવા સ્વરૂપમા સૂચવ્યા મુજબ સ્વીકારાય તો જ મુદ્રણ અને તેને લીધે દાષ્ટિપરાધર્મિક અને લીનેા મશીનમાં સરળતા સાધી શકાય. આનું સ્વરૂપ બ્લોક (૩) માં બતાવ્યા મુજબનું રાખવાથી આનું આ સ્વરૂપ લેખનમાં આતરરાષ્ટ્રિય બની જાય છે અને માથા વિનાની નાગરી લિપિને જ સાચવી લઈ શકાય છે. આની બારાખડી પણ તેના આતરરાષ્ટ્રિય સ્વરૂપને ત્યારે જ સાચવી શકે કે જ્યારે બ્લોક (૧) માં સૂચવ્યા મુજબ નાગરી લિપિને સૂચવા-

૧. સ્વરની વચગાળા અનુનાસિક અને અનુસ્વારના ચિહ્નોના અદર સાથે રહે તેવા ખીબા રાખવાની જરૂર જણાય તો ૨૮ ખીબા વધારે જોઈશે આ રીતે બધા મળી ૧૯૯ ખીબા જોઈશે.

ચેલી સ્વરોની માત્રાઓ-વરડીઓ લગાડાય આ વાતને જતી કરવી કાંઈ પણ રીતે ન પાસવે.

આપણી ગુજરાતી લિપિના ગુજગતી યદ્ય ચૂકેલા વર્ણોનું સ્વરૂપ ફેરબું ન રુચતું હોય તેવાઓએ પણ સ્વરોની માત્રાઓ તો સુધરેલી નાગરી લિપિની જેવી જ રાખવી જોઈએ. તેથી જ બીમા ગોઠવવામાં, ટાઈપરાઈટિંગમાં અને લીનોટાઈપ મશીનોમા મળતા મેળવી શકાશે.

આપણી આ પરિષદ અમુખ આ અદ્ય સૂચનાઓ મુકું છું. સાથેના બ્લોકમા તેનું સ્વરૂપ છાપ્યું છે (પૃ ૨૧૧) તેને ધ્યાન-પૂર્વક જોઈ વિચારી જવાની નિહાનો તકલોફ ઉઠાવે, અને તેમાંથી કાંઈ પણ ઉપયોગી જણાય તો તેને સ્વીકારવાની કૃપા દર્શાવે એટલાથી હું મારી આ મહેનતની સાર્થકતા ગણીશ. इति शम् ।

માગરોળ, તા ૧૮-૧૨-૩૫

[ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન-અધિવેશન બારમું, ૧૯૩૬-અહેવાલ તથા નિબંધ-સંગ્રહ, સાહિત્યવિભાગ, પૃ ૩૭-૪૧]

૧૬. ગુજરાતી અક્ષરોનાં બીબાં

અમાપની સમક્ષ મૂવામા આવતો પ્રકૃત વિષય પ્રાથમિક નજરે કાંઈ પણ મહત્ત્વ અર્પતો હોય તેમ લાગશે નહિ બીમાઓ એ માત્ર બાલ્ય વરત્ત જ છે, તેના નક્કી કરેલાં સ્વરૂપો બચાવવાને મંપૂર્ણ રીતે અસાધી થકે એટલે આપણુ દાર્વ સર્વુ, આમ જ સામાન્ય માન્યતા પ્રચલિત હોય એમ લાગે ॥ અને તેથી જ આમલર્ગ એ તરફ તદ્દન બેદરકાર રેખાય છે. જોઓ માલ્ય ઔદ્યને આતર ઔદ્યની માફક જ થોડું પણ અલ્પત્વ આપ્યા વિના ચાલનારા છે તેઓ આ વાતને કદી પણ ચલાવી લેવા માગતા નથી બેશક આના ચાલકો અલ્પસ્વરૂપ છે, ન્તયાપિ તેના મહત્ત્વને તેનાથી લેશ પણ આય આવે તેમ નથી આ ન્તાચા ચાલકો પ્રથમ નજરે જ દિલને હરી લે તેવા સુદર વગાડવાળા બીબાં ધૂંછે છે, અને ખર્ચની પણ પરવા રાખ્યા વિના મનપસંદ બીબાં

ફાઉન્ડ્રીઓમાં કઢાવી પોતાનાં વહાલાં પુસ્તકોમાં વાપરે 'છે. ત્યારે પણ કોઈ પણ ફાઉન્ડ્રીમાં મળતા ટાઇપોના નમૂનાનો ચોપડીઓ આપણા હાથમાં લખ્યે છિયે અને તેમાં પ્રાપ્ત થતા એકનાં એક જ સ્વરૂપના ટાઇપોના બિન્ન બિન્ન વળાંકો સારાં હોય અને વેલોથી સુશોભિત થયેલા આપણી આંખ સમક્ષ રજૂ થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે આપણાં દિલને દરી, લે છે. મુંઝ-નિર્ણયસાગર પ્રેક્ષ્યા વિષયમાં કદાચ પ્રથમ કક્ષામાં આવે તો તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. તે પ્રેસની ઉચ્ચ કક્ષાની ફાઉન્ડ્રીમાં ઉત્તમ પ્રકારની ટકાઉ ધાતુમાંથી સુંદર દેખાવના ટાઇપોનાં સ્વરૂપો આપણે જોઈએ છિયે ત્યારે ખરે જ આપણને સંતોષ જાહેર કર્યા વિના ચાલતું નથી. તેના જ પૈકા ટાઇપોમાં છપાયેલું પુસ્તક હાથમાં લેા; પછી બીજી 'ફાઉન્ડ્રી'માંના તે જ પૈકા ટાઇપમાં છપાયેલું પુસ્તક હાથ લેા; જોતાં જો. ઉભય એક જ પ્રકારના ટાઇપોનાં બાહ્ય સૌંદર્યમાં આપણે તારતમ્ય અનુભવી શકીશું. તે પછી ત્રીજી જ ટાઇપ-ફાઉન્ડ્રીના પૈકાનું પુસ્તક હાથમાં ધરો. કોઈ પણ એક ફાઉન્ડ્રીને અન્યથી હલકી ચીતરવા આ પ્રયત્ન નથી; પરંતુ જેમાં જે કાંઈ સૌંદર્ય-વિષયક વિશેષતા યા હીનતા પ્રત્યક્ષ થાય છે તે બતાવવા પૂરતો જ આ પ્રયત્ન છે. આ ગુજરાતી ટાઇપ કાઢનારી ત્રણે પ્રકારની ફાઉન્ડ્રીઓ ઉત્તરોત્તર પ્રથમ-દ્વિતીય-તૃતીય કક્ષામાં આપણને જણાય છે એ ખૂબી માત્ર કારીગરોની છે. એક ફાઉન્ડ્રી સૌંદર્યમાં જોણ દીપતા ટાઇપો કાઢે છે તેમાં વાંક એકલા ફાઉન્ડ્રીવાળાઓને પણ નથી. માલકોને સીધા ટાઇપો જોઈએ છે, અને તેથી સહેલી રીતે અને સફાઈની દરકાર રાખ્યા વિના હલકી ધાતુમાંથી ટાઇપો કાઢવામાં આવે એ કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી. આમ છતાં પણ સાદા ટાઇપો કાઢવામાં વધુ યુક્તેલી તો ન જ ગણાય. જલ્દે ધાતુ હલકી વપરાય, પરંતુ ટાઇપોના 'ફેઇસ' સારા અને સુંદર કરવામાં આવે તો તેથી ફાઉન્ડ્રીવાળાઓને 'ખાસ' નુકસાન જવા સંભવ નથી.

પરંતુ આ બધાનું મુખ્ય કારણ મને તો એક જણાય છે—અને તે એ જ છે—આપણામાં, ચલાવી લેવાની જૂરી ખાસિયત છે આ ચલાવી લેવાની ખાસિયતને લીધે જ મુજગતીઓ અન્ય પ્રાતીયો કરતા કાંઈક અસી પછાત છે

એક મીઠુ કાઠણ પણ મને જણાય છે રામન લિપિમાં આતુ મુદ્રણ—કામ માટે ૨૬ મૂળાક્ષરોના નાના મોટા (small, capital, and small capital) થઈ મુખ્ય ૭૮ બીજા જ હોય, એટલે ૭૮ મેનિસ બનાવી બધું કાર્ય પાર પાડવામાં આવે છે અને તેથી જ અનેક પ્રકારના અવનવા ફેંધસવાળા ટાઇપો મેળવવામાં નિષ્ક્રિય-વૃત્તિવાળા થઈ શકાય છે, જ્યારે પૂર્વની લિપિઓમાં સ્વરોની જુદી જુદી માત્રાઓ—જોડાક્ષરો વગેરેમાં પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા સ્વરૂપોને લીધે એક જ અક્ષરના ૧૦-૧૨ અને છેક ૨૪ મુખીના બીજા કરવા પડે છે કયા ૩ બીજા અને કયા ૨૪ બીજા ? નીચે એક ક ના અનેક બીજા કયા છે તે મરણતા થવા બતાવું છું —

૧ ક—ચાલુ ટાઈપ,

૧ ક—ઉપરની ડિમીનાળો કે, કે કો, કૌ, ક વગેરે બનાવવા,

૧ ક—નીચેની ડિમીનાળો કુ કૂ કૃ ના બીજા અખડ ખૂટી જત તે વરકુ વગેરે ગોઠવવા

૧ ક—ઉપર-નીચેની ડિમીનાળો—જોડાક્ષરમાં નીચેના વર્ણની ઉપર મૂકના વગેરે માટે તેમ જ કુ કૂ વગેરે બનાવવા,

૧ કી—દીર્ઘ અઙ્ગુવાળુ બીજુ તૈયાર મળે છે,

૧ કુ—હસ્ત વગ્ગુવાળુ બીજુ તૈયાર મળે છે,

૧ કૂ—દીર્ઘ વરકુવાળુ બીજુ તૈયાર મળે છે,

૧ કૃ—ઋગ્ગુવાળુ બીજુ પણ તૈયાર મળે છે,

૧ ક—જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વર્ણ તરીકે મૂકવા ક' નો જમણી-બાજુની આડી રેખા અધૂરી રાખી,

૧ કે—એક માત્રાવાળુ અખડ બીજુ

૪ ક—રકારથી મયુક્ત ‘ક’ ના ચાલુ, ઉપરની ડિઓવાળુ,
નીચેની ડિઓવાળુ, અને ઉપર—નીચેની ડિઓવાળુ,

૧ કૂ—ખોડા ‘કૂ’ નું અખડ બીજુ.

૪ ક્ત—તકાગથી યુક્ત ‘ક્ત’ના ચાલુ ઉપરની ડિઓવાળુ,
નીચેની ડિઓવાળુ, અને ઉપર—નીચેની ડિઓવાળુ;

૧ કૂ—સાનુનાસિક દીર્ઘ ઊંઠારવાળુ અખડ બીજુ, અને

૪ ક્ષ—‘ક’ થી મયુક્ત ‘ક્ષ’ના ‘ક-ક્ષ’ મુજબ ચાર બીજા.

આમ માત્ર ૬ નાં મારા અનુભવમા ઓછામા ઓછા ૨૪ બીજા :
આવેલા છે. ફાઉન્ડ્રીવાળાઓને આ ખાતર ૬ ની ૨૪ મેત્રિસ તૈયાર
રાખવી પડે છે. આ રીતે અનેક વર્ણોની લિખિત લિખિત મેત્રિસ તૈયાર
કરવામા જ-વમાવવામા જ ફાઉન્ડ્રીવાળાઓ ખર્ચના ખાડામા ઊતરી
જાય છે, અને તેથી પણ તેઓ ટાઇપોના બાહ્યાંગ સુધારવામા ઓછું
ધ્યાન આપનારા થાય તો તેમા હું કશું આશ્ચર્ય જોતો નથી.

આપણે ત્યાં જોડાક્ષરો બહોળા પ્રમાણમા છે લેખનમા કાના
વિનાનો વ્યવજન પૂર્વ વર્ણુ તરીકે હોય ત્યારે અને સામાન્ય રીતે
પકાગ-તકાગ વગેરેના મયોગ હોય ત્યારે જોડાક્ષરો ઉપર—નીચે
લખાય છે બેશક તે શોભીનું લાગે છે એથી જ કરીને એક જ
વર્ણુના અનેક બીજાઓ તૈયાર ગખના પડે છે રામન લિપિમા આવી
માથાકૂટ નથી, અને તેથી અગ્રેજી ટાઇપ કાઢનારી ફાઉન્ડ્રીઓ અનેક
પ્રકારના સુશોભિત બાહ્યાંગવાળા ટાઇપો બજારમા હાજર ગખી શકે
છે અને ખરીદનાગઓ ઓછી કીમતે ખરીદી શકે છે રામન લિપિના
એક પ્રકારની ૧૦૦ જેટલી મેત્રિસ હોય એટલે એક આખો પ્રકાર
સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે ગુજરાતીમા એક જ પ્રકાર માટે ૧૦૦૦ જેટલી
મેત્રિસ તૈયાર રાખવી પડે છે આમ રામન લિપિના ટાઇપો તૈયાર
કરવામા સાગ્રસ્ય જમરું છે, મમથનો બચાવ છે અને કચકસર છે.

આપણે ત્યાં નાગરી ટાઇપોનું કૃષોર્જિત મામાન્ય રીતે અવરુ,
ગણવામા આવે છે નિર્ણયસાગર પ્રેસ જેવા છાપખાનાઓ ધરની જ

ફાઉન્ડ્રીની મદદથી અનેક પ્રકારનાં અખંડ બીજાં વસાવવા સક્તિમાન છે, જ્યારે બીજાં છાપખાનાંઓમાં તેટલું સારત્વ નથી. સખબ, એ કામ સર્વત્ર અધરું અને ખર્ચાળ મનાય છે. પ્રાયઃ ટાઇપો ઉપર-નીચેની ડિઝીવાળાઓ જ વસાવવામાં આવે છે; સ્વરોની માત્રાઓ લગાવતાં રહેતા ખાંચા ચોરસ અને લંબચોરસ ડિઝીઓથી ભરવા પડે છે; આમ બીજાંઓ ગોઠવવા-વસાવવામાં જ સમય અને નાણાંની ખરચાદી થતી હોવાથી તે કંપોઝિંગ મોઘું પડે એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતી ટાઇપોનું કંપોઝિંગ સમૃદ્ધ છાપખાનામાં સરળ અને સસ્તું ખરું, પણ નાનાં છાપખાનાંઓમાં મુશ્કેલીભરેલું છે. આ નાગરી-ગુજરાતી ટાઇપોના કંપોઝિંગમાં સરળતા કેટલી જરૂરી છે ?

આની સાચી તકલીફ તો ટાઇપ-રાઇટરો અને કોનોટાઇપ મશીનોમાં છે. સ્વરોની માત્રાઓ લગાવવી, જોડાક્ષરો ઉપર-નીચે મૂકવા, તે કાર્ય તેમાં બહુ જ મુશ્કેલીભરેલું છે. વધારામાં ગુજરાતી વર્ણસ્વરોને પહોંચી વળવા અનેક બીજાંઓ તૈયાર હોય તેવી ચાવી-વાળાં જ મશીનો હોય તો કામ પૂરું અને સારું આપી શકે. કેટલાંક પારસી વર્તમાનપત્રો જેમ જોડાક્ષરોની દરકાર પણ કર્યા વિના અક્ષરો બધા જ આખા છાપે છે તેવું આ ટાઇપરાઇટરોનાં મશીનની મદદે કરે તો કામ ઝટ થાય અને મશીનો સોંધાં મળે; પણ તેમ સર્વત્ર બની શકતું નથી. આ માટે તો એ જ ઉત્તમ માર્ગ કે જેમ બને તેમ ઓછામાં ઓછાં બીજાંથી વધુ કાર્ય થઈ શકે તેવાં મશીનો-તેવા ટાઇપો તૈયાર હોય તો જ સમય અને નાણાંનો ખચાવ થાય; તે તરફ આપણે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આપણે ત્યાં પ્રથમ મુશ્કેલી સ્વરોની માત્રાઓ-વંરડીઓ લગાવ-

જોઈએ, નહિતર ઉપર-નીચેની ડિઝીવાળો કે જોઈએ દૂસ્વ અર્જુ
અને દીર્ઘ અર્જુના બીજા એવા ■ કે ટાઇપની કાબી—જમણી
બાજુએ મૂકવા માત્રથી ૫૪ વર્ણ આપે છે. દૂસ્વ અર્જુ આવા
મયોગોમા પ્રાય તૂટી જાય છે, કારણ કે અર્જુનું વર્તન, ટાઇપને
માથે આવી રહે છે, જે કાનામા ચોટેડુ હોય છે અને ટાઇપવાના
મશીનમા અચડાતા ભાગી ખરી પડે છે ‘ટૂ લાઈન્સ’ વગેરે ટાઇપોમા
દૂસ્વ દીર્ઘ અર્જુનું વર્તુલ મર્વત્ર નાનું હોવથી તૂટતું નથી એટલા
સહુભાગ્ય આ કડવો અનુભવ દરેક દરેક પુસ્તકમુદ્રાપકને હોય છે તે
સમાનધર્મીઓને અગ્રાત વાન નથી માટે પ્રથમ તો આ માનાઓ
એવા સ્વરૂપવાળી હોવી જોઈએ કે જેને માટે અખડ એક જ બીજુ
વર્ણના બીજાની એક બાજુ જોડવામાં ગહે, ઉપર નીચે ક્યાંક એ માત્રાઓ
મૂકવી જ ન પડે કપોઝિંગ મરળ કરવા આવો કાઈ મર્વમાન્ય ઉપાય
ચોજવાની નિષ્ણતાતોને ખાસ જરૂર હોવી જ જોઈએ તો જ કાર્યમા
મમય અને નાણાનો ખચાવ થાય

ઉદાર-હિંદી સાહિત્ય સમેનનની જોડકમા નામરી નિપિને સર્વ-
માન્ય અને સર્વસામાન્ય સાક્ષ્યવાળી બનાવવા ચોજના કરવામા
આવી છે લિપિ-સુધારક મિતિએ તે નિષયમા કેટનાએક ઠરાવો
ધડ્યા છે તેમાનો સ્વરોની માત્રાવિષયક એક ઠરાવ ધણો જ ઉપયોગી
છે, જેના પ્રમાણે વર્તન કરવાથી સમય અને નાણાનો જમગ બચાવ
થવાનો પૂરતો સંભવ ■ કેમકે તેમા એક જ વર્ણના અનેક અર્થક
બીજાઓની જરૂર જ નથી ગહેતી, એક જ બીજાની બાજુમાં સ્વરોની
માત્રાનાં સ્વતત્ર બીજા મૂકાથી સકળ કાર્ય મરી જાય ■ તે ઠગવ આ છે -

“ (૨) વારાહટી મે સ્વરોંકી સવ માત્રાए बभरा के

आगे रखी जाय । शिर पर या पाई के नीचे नहीं । x x”

આ સમિતિનો આશય એમ પણ છે કે માત્રાઓ વર્ણની
જમણી બાજુ જ આવી ગહે દૂસ્વ અર્જુ અત્યારે કાની બાજુએથી

માથે આવે છે તેના તરફ આ સમિતિ બહુ જ ઓછા માનથી જુએ છે અને છુટે છે કે નિષ્ણાતો કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ સૂચવે જે જમણી બાજુએ જ દીર્ઘ અજ્ઞની માફક જ ગોઠવાઈ ગહે. આ દૂસ્વ અજ્ઞ દૂસ્વ તો છે જ. દીર્ઘ અજ્ઞથી તેનો બેદ બતાવવા દીર્ઘ આખી છે તેને બદલે આ અર્ધો પ્રયોગ્ય તો તે મળતા જરૂર અર્પણે હું નિષ્ણાતોનું અત્રે ધ્યાન ખેંચું છું કે દિંદની ઉડિયા મોડી અંથ મળાયળમ લણ અને તામિળ વિપિઓમા દૂસ્વ અજ્ઞ વર્ણની જમણી બાજુએ જ આવે છે તેને આપણે અપનાવી લઈએ તેમા કોઈ પણ જાતની કાનિ હું જોતો નથી

બીનાઓમા પૈકા માપની વાત કરતા પ્રાયઃ સર્વ વર્ણો પહોળાઈમા અર્ધ એમના છે, અ બ હ એ ત્રણ કે ચાર વર્ણો પોણા એમના છે આ પોણા એમના વર્ણોના ફેરફાર જરા સાકડો કરી બધા જ વર્ણો ૧ એમના માપમા લઈ લેવા તેની બાજુમા-જમણી બાજુ માત્ર ૧ એમના માપમા મમાઈ ગહે તેવા સ્વરોની બધી જ માત્રાના બીમા તૈયાર કરવા એ એ ઓ ઓ એ ઓ, આ સ્વરોની માત્રાઓ વર્ણની ઉપર આવે છે, જ્યારે કોનો જમણી બાજુએ આવે છે આનો નમૂનો ફેરવી ૧ એમનું જ એક બોલું બતાવી તેમા સ્વરોની માત્રાઓ મમાવિષ્ટ કરવી આ માટે ૬ જે ૧૫ માત્રાએ સૂચવું છે તે સામે આપેલા બ્લોકમા જુઓ

આખા વર્ણની જમણી બાજુએ એ પ્રમાણે બતાવેલા ૧ એમના બીમા આવી જવાથી મપૂર્ણ બાગબડી સાધી શકાશે (જુઓ બ્લોક-મા આપેલી બારાબડી)

સ્વરોની માત્રાઓ માટે એ પંદર બીમા મુખ્યત્વે આવશ્યક છે તે ઉપરાંત અનુનાસિક સુશોભિત ચાપ તેમ જતાવતા બ્લોકમા જતાવ્યા મુજબના બીમા વધારાનાં જોઈએ (ટાઇપરાઇટરોમા અને લોનો ટાઇપ મશીનોમા બ્લોકમા આપેનાથી બધાની જરૂર નથી)

એટલા ૨૨ બીમા ૧ એમ અથવા ૧ એમ જે પ્રમાણે

આપમાં સચવાઈ રહે તે મુજબનાં બનાવવાં. આટલાં ૩૭ બીજાં માત્રથી મમઝ વ્યવહાર ચાલી શકશે. કંપોઝિટરને રામન લિપિના કંપોઝિટ નેટલી જ આનાથી સરળતાયશે. આમ એક જ આખા વર્ણનું બીજું બારાબડોના દરેક અક્ષરને માત્રનાં સ્વતંત્ર બીજાંની મદદથી આપવા સક્તિમાન થશે. અનુસ્વારનાં જે બીજાં ખ્લોકમાં આખાં છે તે સિનાવનાં અનુનાસિક કિત્રા અનુસ્વારનાં બિંદુવાળાં માત્રાઓનાં સ્વતંત્ર બીજાં અત્વારે જે સ્વરૂપમાં છે તે સ્વરૂપવાળાં. છાપખાનામાં રાખવાં તો પડે છે જ. માત્ર આ પોલાં મોડાવાળો અનુસ્વાર ઇંદોરના દિંદી સાહિત્ય સંમેલનની લિપિ-સુધારક સમિતિની સૂચનાએ વધુ ઉમેરેલ છે, જેનો આજ નહિ તો કાલે પણ ગુજરાતીઓએ સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો જ નથી. અમે વર્ષો થયાં તે અનુસ્વારના પોલા મોડાનો ભલામણ કરિયે છિયે તેના તરફ આપણા જ ગુજરાતી વિદ્વાનો ભલે નેદરકાર રહે, પરંતુ સમમ દિહના એ દિંદી સાહિત્ય સંમેલને તો તેનો અનુશેષ કરી આડકતરી રીતે પણ અમેને પ્રોત્સાહન આપી ઉત્તેજિત કર્યા છે.

ઉપર મુજબ બારાબડી એક નૃપ્ત્યનાં જ બીજાંની જમણી બાજુ સ્વરોની બિન બિન માત્રાઓનાં સાનુનાસિક અનુસ્વાર અને ચાર્ડ મળી ૩૭ બીજાં આવતાં તૈયાર થઈ શકે.

હવે બીજો જટિલ પ્રશ્ન ત્ર્યંબુકતાક્ષરોના વિષયમાં છે. માતૃભાષાના અરા પ્રેમી પત્રકારોને તે ચલાવી લેવું નથી. ગુજરાતી, પ્રબંધ ગુજરાતી-અર્થે વગેરે સાપ્તાહિકો તો સાવધાન જ છે અને છાપવામાં ત્ર્યંબુકતાક્ષરોની શુદ્ધ ઉપર બરાબર ધ્યાન રાખે છે. પારસી દૈનિકો આ વસ્તુમાં નિરુપાયે અસાવધ પ્ર; પ્રાયઃ જોડાક્ષરોને તોડી નાખી આખા વર્ણો જ ગોઠવી દે છે. અને તેમ કર્યા વિના છૂટકો પણ નથી હોતો. અનેક બીજાંઓ જોઈએ ત્યાં સમયસર પત્ર છાપવું હોય હારે કયા ખાનામાંથી કર્યું. બીજું શોધવા શોખવું? આ જોડાક્ષરની વ્યવસ્થા ગુજરાતી લિપિમાં એક સરખી નથી તે જ તેમાં અડચણ કરનારું છે. તેનું ધોરણ એક

સરખું બંધાયું તે જ ધ્રુષ્ટ છે; તેનાથી જ કંપોઝિંગ, ટાઇપરાઈટિંગ અને લીનો-ટાઇપિંગ સંરળ-ચપ પડશે.

આપણે ત્યાં કાનાવાળા જે બંજનો છે, તેને જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વર્ણુ તરીકે મૂકતાં કાનો દ્વર કાઢી નાખિયે જિયે. આગં કાના વિનાનાં તે તે અક્ષરનાં બીજાં દરેકે દરેક છાપખાનામાં હોય છે જ, તે જોડાક્ષરમાં, પૂર્વ વર્ણુ તરીકે રહે એટલે પાતું. જે બંજનો કાનાવાળા નથી તેને પ્રાયઃ પાછલા વર્ણુની આગળ કે ઉપર ગોઠવવામાં આવે છે. આ માટે કંતિ તેવા જોડાક્ષરનું આખું અખંડ એક બીજું જ રાખવું પડે છે. નકિતર-ઉપર-નીચેની કિમીવાળા ટાઇપો લખ ઉપર-નીચે ગોઠવવામાં આવે છે; પરંતુ ત્યારે અનુજી કે વરકુ. તેમ જ અકારાદિની માત્રાઓ લગાવતાં બહુ જ મૂંઝવણ પડે છે અને સમયનો સારો ભોગ લેવાઇ જાય છે. તે માટે કાંઈ પણ માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ. ઇંદોર લિપિ-સુધારક સમિતિ તેવા સંયોગમાં પૂર્વ વર્ણુ અને ઉત્તર વર્ણુને અલગ રાખી વચ્ચે આડી રેખા કરવા મૂચવે છે, તે કરતાં તે તે વર્ણુ જોડા રખાય તે જ ધ્રુષ્ટ છે. આમ એક વર્ણુનાં માત્ર બે બીજાં તે એવી રીતે કે—

૧. કાનાવાળા બંજનોનું કાનાવાળું ને કાના વિનાનું,

૧. કાના વિનાના બંજનોનું સાદું અને નીચે જોડાના ચિહ્નવાળું જોઈએ.

—આટલા ફેરફારથી આપણો સમગ્ર વ્યવહાર ચાલશે. ફેરફારને માટે રેફ અને રેખા કે ઘોડી કરવામાં આવે છે તેની આથી આવશ્યકતા જ નહિ રહે કર્મ લખવું હોય તો કર્મ લખારો-છપારો; શાસ્ત્રી લખવું હોય તો શાસ્ત્રી લખારો-છપારો; અને દુરંદે લખવું હોય તો દુરંદે લખારો—છપારો. આ મુધારો ટાઇપરાઈટિંગ અને લીનો ટાઇપ મશીનોમાં કેટલી સરળતા લાવી મૂકશે તે માત્ર નિષ્ણાતો જ જાણી શકે.

સંસ્કૃત ભાષાનાં અવતરણો તેમ જ વિદેશી ભાષાના ફકરાઓ ગુજરાતી લિપિમાં ઉતારતાં જોડા બંજનોની ધણીવાર જરૂર રહે છે.

કાના વિનાના વ્યંજનોનાં ખોડા રૂપવાળાં બીજાં ઉપર ખતાવ્યા મુજબ તૈયાર રહેવાનાં જ. કાનાવાળા અ ગ ધ ય જ છ ત થ ધ ન પ બ લ મ ય લ વ રા ષ સ ક્ષ ર આટલા વર્ણોનાં નીચે હલ્-ચિહ્નવાળાં બીજાંઓ તૈયાર રહે એટલે સર્વ કાર્ય સરળ થઈ પડશે.

મુજરાતી લિપિમાં ઘ અને ધની પાકી મૂંઝવણ છે. તે ટાળવા ધના ઉપરનાં વર્તુલમાં થને મળતું મોંઢું કરવાથી સૌકર્ય પ્રાપ્ત થશે તેમ જ તે વર્ણુ અસારે જે શોભા આપે છે તેના કરતાં ઘણી જ સારી શોભા આપશે. વધારામાં જ-સનાં વિદેશી અને ગ્રામીણ ઉચ્ચારણ માટે અનુક્રમે ર અને ઠ બીજાં જોડાયે. વધારામાં ઈ અને શ્રી. (જુઓ: ખ્લોકમાં.)

આ રીતે આપણને માત્ર ખ્લોકમાં ખતાવ્યા મુજબનાં ૧૪૪ મૂળ બીજાંઓ જ જોડશે.

આ ૧૪૪ બીજાં ઉપરાંત વિરામચિહ્નો વગેરે ૧૬ (. , ; , ! , — — ' ' [ ] (+ x /) મળી ૧૬૦ બીજાં અને અંકોનાં ૧૦ મળી ૧૭૦ બીજાં જોડાયે.

માત્ર આટલી મેનિસ તૈયાર રાખવાથી ફાઉન્ડ્રીવાળાઓ તેમ જ પઠ જેટલી આવીઓથી ટાઇપરાઈટર બનાવનારાઓ અને લીનો ટાઇપ મશીનો તૈયાર કરનારાઓ પોતાનો સમગ્ર વ્યવહાર સાધી શકશે.

આ તો માત્ર ટાઇપોની જ વાત થઈ. હવે અહીં તેના સ્વરૂપના વિષયમાં થોડુંક કહેવા ઇચ્છું છું.

આરંભમાં સૂચવી જ ગયો છું કે ફાઉન્ડ્રીવાળાઓ જરા ખામતી રાખે તો મનોહર બીજાંઓ અવશ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે. નિર્ણયસાગર ટાઇપ ફાઉન્ડ્રીએ આ દિશામાં ઘણી જ પ્રગતિ કરી છે: અંગ્રેજી ઇટેલિક્સ ટાઇપના ઘાટના ટેડા વર્ણો તે ફાઉન્ડ્રીએ કાઢ્યા છે. સુંદર પુસ્તકોમાં યોગ્ય સ્થળે તે ટાઇપોના પ્રયોગથી અંચ શોભારૂપદ જરૂર બને છે. આ ડાબી બાજુ દળતા હોય છે. તે જ રીતે જમણી બાજુ દળતા

દેખાવવાળા વર્ણો પણ શોભારૂપ હોય. ફૂલો અને વેલોથી સુશોભિત ટાઇપો, ખાસ કરી કેપિટલ પ્રયોજવા પડે ત્યાં આપણે ત્યાંવાપરવાનો પ્રયત્ન છે, તેમાં પણ નિષ્ણાતો નવી નવી ભાત પ્રયોજે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

અસારે પ્રાપ્ત થતા ટાઇપોના પ્રકારમાં સાદા અને બ્લોક એવા સુખ્ય એ જ ભેદો પ્રાપ્ત થાય છે. મુંગરાંતી એએક ફાઉન્ડ્રીમાં પૈકાનો એક ત્રીજો પ્રકાર દાખલ થયો છે, જેનો ફેઇસ લગભગ સવાઇ પૈકાને મળતો છે. આણુ કંપોઝિંગમાં આ તથા ભાત તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે જરૂર શોભારૂપ હોય છે. બોમ્બે લેટર ફાઉન્ડ્રીએ સ્મોલ પૈકામાં પણ આવા પ્રકારો કાઢેલા. આ જ પદ્ધતિ લોંગ પ્રાઇમર, સત્વાઈ પૈકા અને ગ્રેટ પ્રાઇમરમાં યોગ્ય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે આજ દિવસ સુધી ૧૦૦૦ જેટલી મેટ્રિસ તૈયાર રાખવી પડતી હતી તેનાથી ઘણી જ ઓછી મેટ્રિસ તે લગભગ ૧૭૦ જેટલી જ એક જાતને માટે રાખવાની છે. આમ ઘણું જ ખર્ચ બચી જાય તેમ છે; અને તેથી આ દિશામાં આરંભપૂર્વક ઘણી જ પ્રગતિ સાધી શકાય તેમ છે. વર્તમાનપત્રકારો અને ગ્રંથમુદ્રાપેકા નો ઇચ્છે તો ધાર્ણુ કાર્ય મેળવી શકે તેમ છે. માત્ર વાંધો એટલો જ છે કે આ દિશા તરફ વ્યાપારી-મગજના પત્રકારો જરા બેદરકાર રહે છે.

આ વિષયમાં મારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા હો તે આપ સૌના કરતાં મારો ઓછામાં ઓછો અનુભવ હશે. આ વિષયના નિષ્ણાતો ઉપર સચ્ચેદ્રો મારી સૂચનાઓ સાવધાનતાપૂર્વક વિચારી તેનો કંઈ પણ ઉપયોગ કરે તો તેટલાથી મારી કૃતકૃત્વના છે એમ

૧૭. જોડણી વિશે કાંઈક

આજે લેખનના વિષયમાં અંતર્ભૂત એવા જોડણી એ વિષય ઉપર આપની સંખુબ કાંઈક જણાવવા માગું છું. આજ સુધીમાં આ વિષયમાં અનેક પ્રયત્નો થયા છે, પરંતુ એવાએક પણ પ્રયત્નનું સર્વાંશે પાલન અદ્યાપિપર્યંત ચઢ શક્યું નથી. તેથી હું એમ કહેવા નથી જ માગતો કે આ વિષયમાં કેવળ અરાજકતા ચાલે છે. કેટલેક અંશે સિદ્ધિ મળી છે, તથાપિ સર્વમાન્ય જોડણી સ્વીકારાઈ નથી, એટલું જ કહેવાનો મારો આશય છે. સામાન્ય રીતે આજ દિવસ સુધીમાં જે જે નિયમો ઘડાયા છે તે તે નિયમોમાં સરળતા કે અનુકૂળતા તરફ ધણું કરી ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ એક એવો નિયમ અગાઉ ઘડેલો કે—“પદને અંતે ઈ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા ડૂરવ.” પરંતુ આ શા માટે ? એનો એ જવાબ આપી શકાય કે લેખનની સરળતા. આમ લેખનની સરળતા એવા જતાં કેટલીયેવાર ઉચ્ચારણ તેમ જ શાસ્ત્રીય મર્યાદાનો ભંગ કરી દેવામાં આવ્યો હોય છે. આ સંબંધમાં છેવટનો પ્રયત્ન આપણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી થયેલો છે તેમાં પણ આ જાતની ખામી દેખા દે છે. આપણે ત્યાં જેમ જેમ બાપાશાસ્ત્રવિષયક જ્ઞાનનો ફેલાવો થતો જાય છે તેમ તેમ બાપાશાસ્ત્રને અધીન એવાં તત્ત્વ જડતાં આવે છે. તદનુસાર આપણે આપણું વક્ષણ બદલતા જઈએ છીએ. આ મંળી આવતાં તત્ત્વોમાંનાં કેટલાંક તો એવાં સર્વવ્યાપક હોય છે કે આપણે તેને માન આપ્યા વિના ન જ ચાલે. આવા સંયોગોમાં આપણા કૃત્રિમ કામચલાઉ નિયમોને તિલાંજલિ આપ્યા વિના ચાલવું નથી; એટલે આપણા ઉપર અરાજકતા ફેલાવાનો આરોપ આવે છે.

જોડણીના નિયમો નક્કી કરતાં એક એવી જાતની પણ શંકા ઉદાવવામાં આવે છે કે ગુજરાતી બાપાના સ્વરૂપમાં પ્રાંતીય ઉચ્ચારણો અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરે છે, માટે સર્વમાન્ય નિયમો ઘડાવા જોઈએ;

અને એવા સર્વમાન્ય નિયમો ન ધરાવ ત્યાંસુધી અરાજકતા રહેવાની.
પણ આ કહેવાતી અરાજકતા નથી ટળી શકતી એવું કાંઈ પણ
સિદ્ધ કરી આપવા તૈયાર થઈ શકે ખરું ? આજથી સિત્તેર-એંસી વર્ષ
પૂર્વેનાં લખાણ જુઓ અને આજનાં લખાણ જુઓ. અમુક અમુક
અર્થાર્પદ રચેલો સિવાય એક ધાટીનું જ લખાણ લગભગ મળવાનું.
આ અર્થાર્પદ રચેલોનો નિર્ણય પણ સુકર છે. પ્રાતિશાબ્ધોથી માંડી
અત્યાર સુધીનાં વ્યાકરણો જોવાથી આ વસ્તુ ખ્યાનમાં આવી શકે
તેમ છે. મહાન વૈયાકરણો આવી જાતની અરાજકતા દૂર કરવા સમર્થ
થઈ શક્યા છે, તેઓએ વિભાષા કે વિકલ્પ નામનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું
છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જ્યારે એક કરતાં વધારે જાતનાં રૂપો આપણી
સામે આવી પડે છે ત્યારે આ વિભાષા કે વિકલ્પ એક આખાદ
ઓપધ થઈ પડે છે, જમે તેવા જોડણીના અસાધ્ય રોગોને દટાકવા
આ વિભાષાથી ઓપધ સમર્થ થઈ શકે છે. પંડિતપ્રકાંડ હેમાચાર્યનું
સિદ્ધહેમનામક વ્યાકરણ અને તેમાંય તે ગ્રંથનો પ્રાકૃતભાષાવિષયક
આક્રોશ અધ્યાય સાદ્યંત જોવાથી આ વાતનો પત્તો મળી જાય છે.
ઉચ્ચારભેદને લીધે પ્રાકૃત ભાષામાં એકની એક પ્રકૃતિનાં એક કરતાં
વધારે રૂપ મળી આવે છે. આવાં રૂપોને વૈયાકરણો સર્વજ્ઞ વિભાષાદ્વારા
સ્વીકારી લે છે. ઉચ્ચારણમાં થતા આ ભેદ પણ કાંઈ કૃત્રિમ હોતા જ
નથી, અમુક નિયમોને જ અધીન હોય છે. આવા નિયમોમાં ખૂબી
તો એ હોય છે કે-તે વિકાર દુનિયાની ગમે તે ભાષા લે, તેમાંથી
જડી આવવાના. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રે આ વાત અત્યારે તદ્દન
સિદ્ધ કરી બતાવી છે.

અત્યારે યુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં પણ આ રીતે વિચારક-
દૃષ્ટિએ તેનો તોડ આવી શકે તેમ છે.

જોડણીનાં તત્ત્વનો વિચાર કરતાં આપણે નીચેની વસ્તુઓ ઉપર
ખ્યાન આપિયે તો 'મારું' માનવું છે કે-આપણે જોડણીની ગમે તેવી
અરાજકતા હોય તોય તેનો નિકાલ લાવી શકિયે. એ તત્ત્વો આ છે:-

૧૭. જોડણી વિશે કાંઈક

આજે લેખનના વિષયમાં અંતર્ભૂત એવા જોડણી એ વિષય આપની સંખ્યા કાંઈક જણાવવા માગું છું. આજ સુધીમાં આ અનેક પ્રયત્નો થયા છે, પરંતુ એવાએક પણ પ્રયત્નનું સર્વાંગ અધ્યાપિત મહત્ત્વ મહત્ત્વ નથી. તેથી હું એમ કહેવા નથી જ કે આ વિષયમાં કેવળ અસરજનકતા આસે છે. કેટલેક અંશે સિ છે, તથાપિ સર્વમાન્ય જોડણી સ્વીકારાઈ નથી, એટલું જ મારો આશય છે. સામાન્ય રીતે આજ દિવસ સુધીમાં જે જે થકાયા છે તે તે નિયમોમાં સરળતા કે અનુકૂળતા તરફ ધણું જ આપવામાં આવ્યું છે. ૨૧. ગોવર્ધનરામભાઈએ એક એવો અગાઉ ધડેલો કે—“પદને અંતે ઈ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા પરંતુ આ શા માટે ? એનો જો જવાબ આપી શકાય કે તે સરળતા. આજ લેખનની સરળતા જોવા જતાં કેટલીયેવાર તેમ જ શાસ્ત્રીય મર્યાદાનો ભંગ કરી દેવામાં આવ્યો હોય.

તરત જ મળી આવે. રૂઢિ તો તેવા સંયોગોમાં આપણને હ્રસ્વ ઉં રાખવો એમ કહેશે, પરંતુ ઉપરનાં તત્ત્વો આપણને દીર્ઘ ઉં આપશે અને સરળ ક્યું રૂપ હોય તે શોધવા દૂર જવું પડશે નહિ. ઉચ્ચારણ અને શાસ્ત્ર એ બંનેય એવા પ્રશ્નને દીર્ઘ રૂપ આપે છે, અને સારલ્ય દીર્ઘતામાં સ્વાભાવિક છે, એટલે વિભાષા તરીકે સ્વીકારવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી અને દીર્ઘ રૂપ આપોઆપ સ્વીકારાઈ જાય છે. વ્યુત્પત્તિથી એ વાત તપાસિયે. ઉચ્ચારણનિયમે સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર હોવાથી ઉં દીર્ઘ છે. તેની શાસ્ત્રીય પરંપરા આ છે:—

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
પર્ણકમ્	વળગ	વળગં	પાનું

જાહેમાં રહેલું સ્વરયુગ્મ એકરૂપ થતાં હેંદ્રશા સ્વર ઉપર ભાર આવી પડે છે. પરિણામે જકાર લુપ્ત થતાં હં દીર્ઘ બને છે, અને માપ બરોબર સચવાઈ રહે છે.

હવે પાનું એમ હ્રસ્વાંત બોલિયે તો ભાર પા ઉપર રહે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પા ઉપર ભાર રાખતાં અંત્ય ઉકાર આવી ન શકે:

પર્ણમ્	વળ્ળં	વળ્ળુ	પાન
--------	-------	-------	-----

નાન્યતર જાતિના રૂપમાં આ સ્થિતિ છે. સ્વરભારનું આ તત્ત્વ નર જાતિના શબ્દોમાં તપાસિયે:

ઘોટક:	ઘોટ્કો	ઘોટડ	ઘોડો
-------	--------	------	------

આમાં સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર રહેતાં શ્રેયુક્ત સ્વરયુગ્મ જોરૂપે પરિણમે છે. જોકારની દીર્ઘતામાં કાંઈને શંકા છે ખરી ?

હવે જો સ્વરભાર ઘો ઉપર માનિયે તો આ રૂપ થાય:—

ઘોટ:	ઘોટો	ઘોટુ	ઘોડ
------	------	------	-----

હસ્ત શબ્દના સ્વરૂપ ઉપરથી આ વાત તરત જ સ્પષ્ટ થશે:

હસ્ત:	હત્યો	હત્યુ	હાય
હસ્તક:	હત્યો	હત્યડ	હાથો

આ ઉપરથી એક વસ્તુ ધ્યાનમાં આવશે કે અપભ્રંશમાં ઉપાત્ત સ્વર ઉપર જાર હોય ત્યારે અંત્ય ઉકારનો અ થાય છે પરંતુ જે સ્વગ્જાર અત્ય સ્વરયુગ્મમાં હોય તેા નસ્કૃતમાત્રી પ હેમાચાર્યે માનેલી સ્વાયં ષઃ એ પ્રકૃત ઉપરથી નિષ્પન્ન ણ (નગ્ન ગતિમાં) અને ણ (નાન્યતર ગતિમાં) યુગ્મરાત્રીમાં જો તેમ જ ક એમ દીર્ઘ સ્વરૂપે પરિણમે, 'હ્ર'નું સ્વરૂપ જુઓ :—

ઋદ્ધમ્   દ્ધમ્   હઠ   હ્

અપભ્રંશમાં ઋ સ્વરયુગ્મમાં સ્વગ્જાર ઋ અને ઈમાં વિભક્ત હોવાથી ણકાર પ્રાય હ્રસ્વ માન્યો જુઓ—પદાન્તે ણ-હ્ર-હિં-હક્ષરણામ્ ૮-૪-૪૧૧ એ જ સ્વરજાર અકારના લોપ સાથે ણ પગ પડતા દીર્ઘ ણકારમાં પશ્ચિમ પામ્યો.

એક ખીજી શકા મૂકું જ્ઞાત્ય પ્રશ્ન યશે કે—અપભ્રંશમાં મહત્ત્વ અવ્યયોમાં હિ આવે છે તે ઉપર આપેલા સૂત્રમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે હ્રસ્વ છે, તો પછી અહીં, ઠહીં, જહીં, તહીંમાં નીર્ણય શા માટે ?

જુઓ, તળ ગુજરાતમાં અત્યારે પણ લખ્યું છું જેવા નિરનુનાસિક પ્રયોગને લીધે ઉતાનળથી બોલતા હ્રસ્વ ઉચ્ચાર યને લાગે છે. જૂની ગુજરાતીમાં પણ આ નિરનુનાસિક્ત્વ ધર્મ જ સામાન્ય થઈ પડેલું પ. હેમાચાર્યના વખતમાં હિ અને હિ એવા બંને પ્રયોગો મળી આવે છે હેહિ ૮-૪-૩૫૨ અને હેહિ ૮-૪-૩૫૭ આ સમઘી ખુવાસો હ થોડા સમયમાં જ નીચે કરવાનો છું. ગુજરાતીના આવતા સ્વરજાર અત્ય હ્રીં ઉપર પડવાથી સ્વાભાવિક રીતે હ્રીં દીર્ઘ આવી રહે છે.

આ જ રીતે અત્ય અમયુક્ત ધ-ઉ પહેલા જના સ્વગ્જાર છે તેવા સ્થળોનો ત્યાગ કરી, બાકી બધા સંયોગોમાં અત્ય ઈ-ઉ દીર્ઘ છે કાઇ, કાઇ, લાઇ, મોઇ, બાઇ, ગાઇ, સાઇ તેમજ લાઇ, ચડાઇ અને કામચલાઉ, ચડાઉ, ખટાઉ, કમાઉ વગેરે શબ્દોમાં અસયુક્ત ધ-ઉ પૂર્વેના સ્વર પર જાર જ એટલે ઉચ્ચારણ હ્રસ્વ છે પરંતુ જ્યાં અત્ય સ્વર પર જાર હોય ત્યાં હ્રસ્વત્વ કેવી રીતે હોઇ શકે ?

એ દીર્ઘ શા માટે એ અહીં નોંધયે:—

રા. નરસિંહરાવભાઈએ પોતાના The Guj. Lang. & Lit. Vol. I એ નામના ગ્રંથના ૪૧૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર આ ઉત્સર્ગ આપ્યો છે—

“જ્યારે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ કે ક્રમિક રૂપમાં ચળવે છે તે સ્વરચુક્ર હોય છે ત્યારે તેમાંનો દૂસ્વ કે દીર્ઘ બીજો સ્વર હ્રસ્વ થાય અને પ્રથમનો સ્વર દૂસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે.” (અનુવાદ)

આ રીતે—

પ્રા.	અપ.	ચુક્ર.
ધૃતં	ધિઝં	ધી
મૌક્ષિકં	મોક્ષિઝં	મોતી
આરાત્રિકં	આરત્તિઝં	આરતી

ધનિક:	ધનિઓ	—	ધણી
કપર્વિકા	કવરિઆ	—	કોડી
વિજ્ઞાસિકા	વિજ્ઞાસિઆ	—	વિનંતી કે ચીનતી

આમાં દઙ-દૃઙ-દઙા માં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થઈને ઇ દીર્ઘ થાય છે. આમાં દીર્ઘ ઇ માટે સંકેત નથી. મંજુલક જૂનકૃદંતો પ્રત્યય પશુ તે જ રીતે જીતરી આવ્યો છે. પં. હેમાચાર્ય અપભ્રંશમાં ચાર પ્રત્યય આપે છે: ત્વ દ-દૃઙ-દિવિ-ભવય: ૮-૪-૪૩૬. આમાંના દૃઙ પરથી આપણો એ ઇ આવે છે:

દૃત્વા   કરિત્વ   કરી

મે આગળ જણાવ્યું છે કે-અસંયુક્ત ઇ-ઉ પૂર્વે સ્વરભાર હોય તો ઇ-ઉ દૂસ્વ છે. એ રીતે નોંધ, હોંધ, સોંધ, કમાઈ એ સંજંધક જૂનકૃદંતોમાં ફેરારની હ્રસ્વતા આવી રહે છે.

હવે રહી વાત તત્સમેનાર ચળવેલાં દીર્ઘ ઊની.

રા. નરસિંહરાવભાઈ આ માટે આ ઉદાહરણો આપે છે:—

સં.	પ્રા.	અપ	૫	મુજ.
વરુ	વરુઓ	વરુડ		વરુ
(દિશ)	રુડ	રુડ		રુ
"	વરુથ	વરુડ		બરુ
"	કોલુઓ	કોલુડ		કોલુ
કામગ્ય	કામગ્યો } કામરુઓ }	કામરુડ		કામરુ.

આમા છેવટના સ્વરયુગ્મ સડ ઉપરથી દીર્ઘ ઊ આવે છે, અને આ રીતે જ લાડુ વગેરે સિદ્ધ થાય છે.

લડુક   લડુઓ   લડુડ   લાડુ
હવે જો લાડુ સિદ્ધ કરવા જઇએ તો લાડુ આવે:
લડુ:   લડુ   લડુ   લાડુ

ક્રમકે અપભ્રંશમા ઉપાત્ય વર્ણ પગ બાર આવે છે, અને તે બાર તે સ્થળે કાયમ રહેતા અત્ય ઊં છુમ્મ થનાં લાડુ ગમે

આમ દમ-દમા-દડ અને રમ-રમા-રડ એ ઉપરથી દીર્ઘ ઈ-ઊ ઉતરી આવે છે તેમા કશો શક નથી.

ઉપર જે સંયોગોમા નરન્નતિમાં ઓ અને નાન્યતરમા ક જડ અને ઇડ પર્થી ઊતરી આવે છે તે જ સંયોગોમા તેવે સ્થળે ઓ અને ક ન થાય ત્યારે દીર્ઘ ઊકાર થાય છે. આમા એ સ્વરભાસું ધોરણુ નિયામક જણાય છે આપણે રામો-કાળો-દેવો એ વગેરેમા છોકાર નથી વાપરતા ત્યારે રામૂ-કાળૂ-દેવૂ એવુ ઉચ્ચારણ કરિયે છિયે. સ્વગ્ભાર આપણને એ અત્ય દીર્ઘ ક આપે છે, ક્રમકે જો હ્રસ્વ ઊ તરફ જઇએ તો પ્રસિદ્ધ ક્રમમા દોષ આવે અને સ્વગ્ભાર પૂર્વના સ્વર પર રહેતા રામ-કાળ-દેવ એવા રૂપ જ સમજે નાન્યતર ન્નતિનાં લોખૂ-આહુ એ વગેરે શબ્દોમા એ જ રીતે ઇડ ન રહેતા ઇડ પરથી ઊ આવે છે. (આહુને સ્થળે આહુ પ્રચલ પ્રચારમા છે.) આ જ રીતે આલુ, પેડુ, વિષાળુ વગેરે શબ્દો આવી રહે છે

વિદ્યાલક્ષ્મી વિદ્યાલક્ષ્મી વિદ્યાલક્ષ્મી વિદ્યાલક્ષ્મી

(આ જ રીતે રજુઆત, શુભ અને પૂર્વ ઉત્સર્ગને લીધે રજુ, શક્ય એ રૂપે પરિણામ પામે છે તેમા સ્વ છે કાગસી-અરબી ધર્મી શબ્દો એ રીતે આપણે ત્યાં દીર્ઘ બિહારાત બીતરી આવે છે. આ વાત સ્વની ચર્ચ. મરતી આ સ્થિતિ મેં આ પૂર્વે જ બતાવી છે.)

ચાલુ, લાગુ એ વગેરે પણ આમ દીર્ઘાત આવે છે.

વિદ્યાલક્ષ્મી વગેરેમા હ્રસ્વ ઉચ્ચાર કાંઈ રીતે ન થઈ શકે:

વિદ્યાલક્ષ્મી વિદ્યાલક્ષ્મી વિદ્યાલક્ષ્મી વિદ્યાલક્ષ્મી

આ ઉપરથી અત્યારે પ્રચલિત જોડણી નક્કી કરવાના ત્રણ તત્વોથી જ આની ઉપયુક્તતા સિદ્ધ થઈ જાય છે. આમા ઉચ્ચારણ દીર્ઘ છે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ આપણને દીર્ઘતા અર્પે છે સારસ્વ એ કે- તત્સમેતર શબ્દોમા સ્વરભાગ અતે હોય ત્યારે સાનુનામિક તેમ જ નિરનુનાસિક ઈ-બી દીર્ઘ. પરંતુ નિરનુનાસિક અસંયુક્ત ઈ-ઉ પહેલા જ સ્વરભાગ હોય ત્યાં ઈ-ઉ હ્રસ્વ

આવે જ એક બીજો પ્રશ્ન છે.

તૃતીયા તેમ જ સપ્તમીનો એ પ્રત્યય જ્યારે નામને લાગે છે ત્યારે સાનુનામિક ઉચ્ચારણ છે: ગમાયે, નદિયે, રથે, પરંતુ ઊં-ઓકારાત નામને લાગતા અત્ય ઊં-ઓ લુપ્ત થઈ એ અંતર્ગત થઈ જાય છે ત્યારે ત્યાં નિરનુનામિક એ છે: માડે, ઘોડે ત્યાં અનુનામિકતા નથી જ. તે જ રીતે છઠ્ઠી મિનાયના ને પ્રત્યયમા અનુનાસિકતા છે.

વળી વર્તમાનકાળના પ્રથમપુરુષ બહુવચનમા આવી જ રીતે ઇયે ઉચ્ચારણ મળી આવે છે.

આ ઉપરાંત અને, માટે, જ્યારે, ત્યારે, ક્યારે, અત્યારે એ વગેરેમા પણ અનુનાસિકતા મળી આવે છે.

કાઠિયાવાડમાં રહેનાર આ વાતથી બાંધે જ અગત્ય છે.

૧. કાઠિયાવાડમાના ઉચ્ચારણને લક્ષ્ય કરી કરવામા આવેલા આ નિર્ણયો માત્ર બ્યુત્પત્તિને અધીન છે. આપણે ઉચ્ચારણમા હ્રસ્વતા લક્ષ્ય વગણ છે. આ વિશે આ પૂર્વે અનેક સ્થળે પાઠદીપામા સૂચન કરેલું છે. તા. ૧૨-૧૧-૪૪

આ જનની અનુનાસિકતા પ્રાચીન પ્રયોગો એટલે છેક અપભ્રંશના કાળમાં વિદ્યાપાર્શ્વે છે, જૂની ગુજરાતીમાં પણ છે

“એક જાણા વત્રવિહીણ, જૂખઈ કરી ગેક યાઈ ખીણ” કાન્દ. પ્ર.

“હવ ધમિઈ સસાર તથ, શ્રાવકિઈ દેવ પૂજિઈ” મુગ્ધા ઓ.

“દીસિ અગાસિ તાવડિ દાઝઈ, રાતિ વાઈ ટાડિ” કાન્દ. પ્ર.

“વસ્તુનઈ પરિયાગ સચિઈ” મુગ્ધા ઓ.

“ધણા પુરૂર હિં સ્વામી ઇડા, આપણ જઈઈ નવરૂ નિદા” વેતા પ.

તે જ રીતે અનઈ, જિવારઈ, તિવારઈ, કિવારઈ વગેરે પ્રયોગો મળી આવે છે

આવી વિદ્યાપા શા માટે એ દૂર ગોધવા જવું પડે તેમ નથી. અત્યારે પણ જેમ જેમ તમ ગુજરાત તરફ જઈએ તેમ તેમ નિરંતુ-નાસિકતા શ્રવણગોચર થશે, જ્યારે કાલિયાવાડમાં તે જ સ્થળે માનુનાસિક ઉચ્ચારણ મળશે આ બંને ઉચ્ચારણો અતિ પ્રાચીન કાળથી દેશભેદે આત્મા આવે છે એને જ માન આપી પ હેમાચાર્ય વિદ્યાપા દ્વારા વિકલ્પ સ્વીકાર્યો છે.

અમે-અમૈની સ્થિતિ તેમ જ તમે-તમેની સ્થિતિ જુઓ:

જસ્-જસોરમ્હે અમ્હદ ૮-૪-૩૭૬

જમ્-જમોસ્તુમ્હે તુમ્હદ ૮-૪-૩૬૯

અમ્હે ઉપરથી અમે-હમે. અમ્હદ ઉપરથી અમે-હમે

તુમ્હે = તમે-તહમે તુમ્હદ તમે-તહમે.

મઈ-તઈ ઉપરથી મૈ-તૈની સાનુનામિકતા તે જ વખતની છે.

ઢા વ્યંજના મદ્ ૮-૪-૩૭૭, ઢા વ્યંજના પદ્ તદ્ ૮-૪-૩૭૦

આ રીતે લેખનમાં વિદ્યાપા નામનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યાથી કહેવાતી

અરાજકતા દૂર કરી શકિયે

સુતલેખનમાં વિદ્યાર્થીઓને કેટની મુશ્કેલી નડે છે તે વાત કાંઈથી અજાણી નથી આપણે ઉચ્ચારણ કરિયે દરિયે-કરિયે અને છેકરાને ઉપદેશ આપિયે કે લખ કરીએ જાણે પગલાપા શીખતો હોય તેવી દશા દેખાય !

(નોંધ:—કરીએ એ રૂપ તદ્દન અસંભવિત છે. જ્યાં લઘુરૂપન ચકાર નથી ધૂરૂપો ત્યાં પણ કદિએ એવું કસ્વ ધી-વાળું ઉચ્ચારણુ છે. સ્વરમાર અત્સ સ્વર ઉપર હોવાથી વિ અસ્વરિત દશામાં દીર્ઘ કાઠ પણ રીતે ઉચ્ચારી શકાતો નથી.)

આ રીતે જ વર્ણમાળામાંનાં આપણાં પ્રચલિત ઉચ્ચારણોમાં વિદ્યાર્થોએ ભૂલ કરે છે. પ્રાયમિક શાળાઓમાં ડોસો, ઘોડો અને ગાડું એમાં સર્વત્ર ડ મૂર્ધન્ય જ ઉચ્ચારે છે. ડોસો, ઘોડો અને ગાડુંમાં ડ મૂર્ધન્ય છે. ઘોડોમાં ડ મૂર્ધન્ય નથી, કિંતુ પ્રાતિશાખ્યને મતે તાલવ્ય છે. રા. નરસિંહરાવ એને મૂર્ધન્યતર કહે છે. હોકરો પોતાના વ્યવહારમાં બોલે ઘોડો-તાલવ્ય ઉચ્ચાર, પણ જ્યારે વાંચન કરતો હોય ત્યારે વાંચે ઘોડો-મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર. એ શાને આશ્ચર્ય ? એ જ કે ડ મૂર્ધન્ય કે તાલવ્ય તેને માટે કશું જ નહિ ચિહ્ન નહિ. દિંદીની માફક તાલવ્ય ઉચ્ચારણુ વખતે નીચે ખિંદુ કિંવા તુકતો સ્વીકારી લખવાની યા છાપવાની ટેવ હોય તો ખરાં ઉચ્ચારણુ વેગળાં બાગી ન જાય.

તેવી જ દશા અનુસ્વાર અને અનુનાસિકની છે. અનુસ્વારને ઉચ્ચાર અપ્ મૂ કે અપ્ મૂ માફક વધી પડતો છે, જ્યારે અનુનાસિક સ્વરમાં અંતર્ગત છે. સંશય ત્યાં અનુસ્વાર, સાંચો ત્યાં અનુનાસિક. કાંરથ અને કાંસૂ એ બેય સ્થળે આ ઉપર લુઓ. કાંરથમાં અનુસ્વાર, કાંસૂમાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણુ. આ માટે આપણે ત્યાં કાંઈ ઝોળખ ખરીદે

અનુસ્વારના ઉચ્ચારણુ માટે પોણું મીંડું રાખો.

અનુનાસિક ચાલુ ખિંદુથી જ વ્યક્ત કરે અને એ સંસ્કાર-અચ્ચાંઓને પાડો.

આજના લેખન એ વિષયમાં કાંઈક ઉપયોગી થઈ પડે એવા ઉદ્દેશથી આ નાનોશો નિબંધ આપ સંમુખ મેં રજૂ કર્યો છે.

શુદ્ધ સંસ્કારોનો મૂળ પાયો પ્રાયમિક શાળાઓમાં જ નખાય

છે બચ્ચાઓને આરભથી જ આવા વિષયો સળીતાપૂર્વક મમઝારવામાં આવે તો મોટાં થતાં એ મંસ્કારો ડેહલા સન્નિધિ ગહે એનો વિચાર કરો.

કૃત્રિમતા એ કાઈ કામની નથી કૃત્રિમ બધનો તગત તૂટી જાય છે એના મનાતન બધન હોવા જોઈએ કે જોમાં કૃત્રિમતાનો લેણ પણ ન હોય આપણી આ બાના જમાના પડી આ જ સ્વરૂપમાં ગહેવાની નથી તે વખત અજની ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે બ્યક્ત થતું હોય તેવા જો અકૃત્રિમ નિરમો બાધ્યા હતો તો જ ગહેતો પ્રાચીન વૈયાકરણોએ વ્યાકરણ દાગ જૂની ભાષાઓને બાધી લીધી છે, જોથી તે તે ભાષાઓ અત્યારે પણ છારતી જેવી લાગે છે, અત્યારે ઉચ્ચાગ્ગોમાના થોમ્ય તરવોને બતાવવાનું આપણી પાસે પ્રાધન નહિ હોય તો તે તે સ્વરૂપ માટે ભવિષ્યમાં પતો ન જ લાગવાનો.

શબ્દકોશ એ એવું એક માધન છે તે દાગ ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ જાગતી શકાય પરંતુ આપણે ત્યાં એવો એક પણ કોશ છે કે જોમાં એ-એના વિવૃત્ત ઉચ્ચાગ, અતુસ્વાગ અને અનુનામિકનો બેદ, અ-જ-ઝ-ડ-ઢના બે બે ઉચ્ચાગ્ગો, લઘુપ્રયત્ન ય-વ-હ તેમ જ લઘુપ્રયત્ન અ, ઇ, ઉ, આ વસ્તુઓ જાણી શકાય ?

આપણે ત્યાં દ્વાવ નામદાર ગોપચનરેશ તરફથી ગા ગા ચદુવાય પટેન ગુજરાતી શબ્દકોશ તૈયાર કરે છે, તેઓ આ અતિ ઉપયોગી તરવોને શબ્દકોશમાં શબ્દ-શબ્દે બતાવે તો ભવિષ્યમાં પણ ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ પકડવા કલ્પનાઓના ધોડા દોડાવવા નહિ પડે.

પ્રભુ એ કામમાં એમની જોડે જોડા ગહે એ અભ્યર્થના સાથે આ મારાં વચનો પૂર્ણ કરુ છું અને આપનો અમૂલ્ય સમય રોકવા માટે આપ સર્વેની ક્ષમા માગુ છું.

મંગરોળ, તા ૨-૫-'૩૧

[સને ૧૯૩૧માં જનાણાની રજામાં રાજકોટ મુકાએ કેળવણીકારોની પત્રિકામાં રજૂ થયેલો નિબંધ—અમુદ્રિત]

સ્વીકારવા, અને તે પ્રમાણે જોડણી કરવી. [જેમ કે, 'હારી,'
'ઝીસી,' 'ફલ,' 'ફળ:' (પ્રસંગાનુસાર); પણ 'શુ' નહિ પણ
'શુ'] પરન્તુ સરવત્ર વગેરે કાલજુથી આ નિયમનો અપવાદ
કરવો પડે. (જેમ કે, યજ્ઞરને લગતો નીચેનો ચૌદમો
નિયમ જુઓ.)

અત્યારે પરસ્પર સાક્ષરોમાં જોડણીવિષયક વિશેષ છે તેનું
નિરાકરણ આ વિભાષાદ્વારા થઈ જાય છે. બેશક કેટલાંએક સ્થળ
એવાં હોય કે જ્યાં આવી જાતની વિભાષા કદાચ સ્વીકારવી ન જોઈયે.
આનું સ્પષ્ટીકરણ હું નીચેના ૭મા નિયમમાં કરીશ. આ પાંચમા નિયમ-
ના ઉત્તરાર્ધમાં જે ચૌદમા નિયમનું અપવાદત્વે સૂચન છે તે ચૌદમા
નિયમમાં આપ્યું છે. શુન્ વિદ્યાપીઠને આ નિયમ સ્વીકાર્ય છે. (જુઓ
તેનો ૧૬ મો નિયમ.)

ગુ. સા. ૭ (ક) એ સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં બંને 'ઈ' દીર્ઘ લખવી.
 (જેમ કે, 'બીડી,' 'ખીવી,' 'સીડી') (ખ) તથા
 સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં દીર્ઘ અક્ષર પહેલાની 'ઃ' હ્રસ્વ
 લખવી અને હ્રસ્વ અક્ષર પહેલાની 'ઈ' દીર્ઘ લખવી (જેમ
 કે, 'મિત્તલ,' 'હિસાબ,' 'રિવાજ,' 'બીનર,' 'પીઠર') (ગ)
 અનુસ્વારવાળા અત્યંત 'ઈ' દીર્ઘ લખવી, પણ રૂપર સિવાયના
 બાકી પ્રસંગમાં અનુસ્વારવાળા, અત્યંત 'ઃ' હ્રસ્વ લખવો.
 (જેમ કે 'તહા,' 'અહા,' 'હવ,' 'બહુ,' 'કુ,' 'કર') (ઘ)
 અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોની જોડણી કરવામાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર
 ઉપર, અને ન્યા ય્યુત્પત્તિનો આધાર મળી રાકતો હોય ત્યાં
 વિશેષ કરીને ય્યુત્પત્તિ ઉપર, ધ્યાન રાખવું (જેમ કે 'હા,'
 'શીખવણ' 'લોકુ' 'બીચડુ') પરંતુ આડમાં નિયમને અનુ-
 સરીને આ નિયમ લાગુ પાડવો.

આ બે નિયમમાં અત્યંત જેમજી અત્યંત ઈ-ઉની વાત છે
 અત્યંત ઈ-ઉની દ્રષ્ટિએ ગુ. વિ. ના ૨૦ અને ૨૨-૨૩-૨૪ એ
 નિયમોમાં સમાવેશી છે.

અત્યંત ઈ-ઉ માટેના નિયમો મોટાં મમાન છે. બેશક ગુ.
 વિ. ના કેટલાક અપવાદો મિત્ય છે, તેની ચર્ચા તીચેના આક્રમાં
 નિયમની ચર્ચા વખતે પ્રીયુ અં. ૧ ઈ-ઉ માટેના મન પશુ બનેમાં
 સમાન છે ફક્ત સાનુનાસિક 'રૂ' ના વિરોધે બનેને મતભેદ છે.^૧

આ ઉપરાંત નિયમાવલીઓથી અત્યંત ઈ-ઉ મનધમાં તીચેની,
 ઉકીરકત મળી આવે છે —

૧ એક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અત્યંત ઈ દીર્ઘ લખવો

૨ એક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અત્યંત નિરનુનાસિક
 દીર્ઘ લખવો

૧. ગુ. ૧૦ સા. ના કાયા ખરડામાં કે હ્રસ્વ શબ્દો છે. જુઓ ત્યાંની
 નિયમ ૧૦ માં, પૃ. ૨૧૯

૨. અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઈ દીર્ઘ લખવો.
 ૪. અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય સાનુનાસિક કે નિર-
 નુનાસિક હિ દૂસ્વ લખવો. (છતાં ગુઠ સાઠ પઠ ને મતે
 સાનુનાસિક રૂં દીર્ઘ લખવો.)

આ વિષયમાં એક વિસ્તૃત ચર્ચા હું ' પદાત ઠ-ઈ ઉ-ઊ ' એ નામના લેખમાં આજથી એક વર્ષ પૂર્વે કરી ચૂક્યો છું. આ લેખ ' વસંત 'ના આ જ સાલના પૌષના અંકમાં છપાઈ ગયો છે, એટલે એનું પિષ્ટપેપણ અહીં નકમું છે. ત્યાં મેં ભાષામાં નીચેના નિયમો પ્રચારમાં હો તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે:—

પહેલાં દરેક શિષ્ટ લખાણમાં વિક્રમના ચૌદમા શતકથી સપ્તદેને અને
 આવેલો સાનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા પોચા ઉચ્ચારવાળો
 'ભા' દીર્ઘ છે. આપણે ત્યાંના દસ્તવિખિંત પુસ્તકોમહોમાંનાં
 પુસ્તકોની જે નામાવધીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમાં અંધના આદિ
 અને અંતના જે ઉતારાઓ આપવામાં આવેલા છે તે ઉપરથી
 આ વિષયની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ શકે તેમ છે. નિરનુનાસિક
 અંત્ય 'ઈ' અને 'ઉ' પણ તેજ રીતે વ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચાર અને સરળ-
 તાના સમન્વયે દીર્ઘ છે તે પણ એ આપણી પ્રાચીન લેખનશૈલી-
 જ સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર કરે છે.

“નહીં શું ? કેહવું છિ ॥ કૃષ્ણના ચરીરનિ તવાવની શરપાઠ છિ ।”

“અનિ મુખ જે તે જાણે કમલ । અનિ જેહુ આપિ જાણે પાન ”

“પક્ષી” (પૃષ્ઠ ૪૫ મુ)

રામાયણમાંથી:—

“ પ્રથમે વીનાએક વીનવૂ ચરીત્ર નીસમ અનુભવૂ ॥ ”

“ ગુણુ સ્તવૂ સ્મામી સૂક્ષ્મ મતી પામવા રે ॥ ૧ ॥ ”

“ રામકથા જેમ વીરનરે તવ ચરણે ”

“ હું ચીત ધરે સ્તવન કરે ભવરાકટ જે ભાજવા રે ॥ ૨ ॥ ”

(દ્વાપ્ત સંજ્ઞાની દસ્તન નામાં ભાગ ૨ જે, પૃ. ૩૭૫)

તેમ જ

“ શ્રીરામ તણે ચરણે નમૂ । ભાવ ધરીને પ્રણમૂ ।

“ ચેહ સમૂ નહીં કેા પાવન જાણીય રે ॥ ૧ ॥

“ તેહ નામ હું અનુભવૂ । ચરીત્ર નીરવર અભિનવૂ ।

“ દ સ્તવ રધનદન અધ ટાલવા રે ॥ ૨ ॥ ”

‘જોડણીનો એક નિયમ’ એ મયાળા નીચે ગ ચતુર્માસ પટેલના તે જ મયાળાના આગવી સાવના હિમેશ્વરના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માના લેખનો જવાબ આપેનો છે તેમા મ્પષ્ટ મુચ્ચુ છે કે,

“(૪) વસ્તુવ પોના અનુસ્વારયુક્ત આ-કારનો હાલે પ્રસંગે અ-કાર ચતા અનુસ્વાર તરફાર થઇ જાય છે, તેમ ઈકાર ડિકારને પ્રસંગે ઉચ્ચારપરિણામ નથી થઇ વાચકુ-વચ્ચાવકુ, તથકુ-રકાવકુ; ઇત્યાદિ, પણ નંદિકુ-સૂટકુ-નુ નિન્દાવકુ, છુટકાવકુ જેવુ ઉચ્ચાર-પરિણામ નથી થઇ નીદાવકુ-પૂટાવકુ એમ થવા માટે આ બહુ

વરમાં આવે. અપવાદ સ્વીકાર્ય નથી કે કોઈ પણ સંયોગોમાં સાનુનાસિક એટલે કે અનુસારના કહેવાતા કામળ ઉચ્ચારવાળો સ્વર દ્રવ્ય હોય.

ગુ. સા. ૧૦. (ક) જે શબ્દોના અતમા ક્રસ્વ કે દીર્ઘ 'ઈ' કે 'ઉ' હોય તે શબ્દોને પ્રત્યય લખાડતી વેળાએ મૂળ શબ્દનું સ્વરૂપ ઠાવમ રાખવું. (જેમ કે, 'યતિ,' 'યતિઓ,' 'કવિ,' 'કવિઓ,' 'દડી,' 'દડીઓ,' નદી,' 'નદીઓ,' 'ભૂ,' 'ભૂઓ.') (ખ) જે શબ્દોના અતમા 'ક' ઉ,' અને 'ઓ,' હોય તે શબ્દોમાં ઉપાંત્ય 'ઈ' ક્રસ્વ કરીને 'યું,' અને 'યો' એમ લખવું. (જેમ કે, 'પિયુ,' 'દડિયો,' 'યેડિયુ,' 'દારિયો.') (ગ) શબ્દના અમમા 'ઈ' પછી 'ય' શ્રુતિ યતી હોય ત્યાં 'ઈ' પાછોનો સ્વર એકથો નહિ પણ 'ય' કાર સહિત લખવો. (જેમ કે 'ધટિયાળ,' 'કાઠિયાવાડ,' 'સહિયર.')

જોડણીકાશમાં આને ૨૭ માં નિયમમાં સમાવી લીધેલ છે. પરિષદના આ નિયમોમાં ઉચ્ચારણને (ક)મા જાળવવામાં નથી આવ્યું, ન્યારે (ખ)-(ગ)માં જાળવવામાં આવ્યું છે. વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે અહીં જે મંજલાય છે તે સ્પષ્ટ યકાર નથી, પરંતુ લઘુપ્રયત્ન યકાર છે. મસ્તૂત કાળથી આજના કાળ સુધીમાં 'અ' લઘુપ્રયત્ન યકાર સચવાઈ ગયો છે. પ્રાચીન વળાકગ્ગોએ વિલાપાદારા આ 'યકાર' સાચવ્યો છે. એ રીતે ઈ પછી બહુવચનમાં 'ઓ' સ્પષ્ટ બોલાય છે તેના કરતાં લઘુપ્રયત્ન યકાર વધારે ગોચર છે, એટલે આ ત્રણેય સ્થળોમાં વિકલ્પે અ-અને ય સ્વીકારવા. આમ કરવાથી ન્યાં ન્યાં અ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારનો દગે ત્યાં ત્યાંના વિદ્વાનો 'અ' લખે અને ન્યાં ન્યાં લઘુપ્રયત્ન યકાર ઉચ્ચારાનો હોય ત્યાં ત્યાંના વિદ્વાનો 'ય' લખે. આ રીતે મદાયુજગતના આ અને રૂપે લાવામાં સચરાઈ રહેશે. તે જ રીતે 'યએલુ-ગએલુ' માં પણ 'યએલુ-ગએલુ', સ્વીકારવામાં અને 'કરિયે ઊયે' વગેરેને બદલે કંગએ ઊએ' સ્વીકારવામાં કરો બાધ નથી. જોડણીકાશમાં કરીએ છીએ એવી પ્રચલિત જોડણી સ્વીકાર-

૧૫૧ અનુરોધ કરવામા આવ્યો છે, પરંતુ મારા ગુજરાતમા દાર્પણ સ્થળે દુ નથી ધારતો કે ઇ દીર્ઘ બોલાતો હોય જૂની ગુજરાતીમા કરીઈ એ રૂપ મળે છે તે માથે જેમ જેમ અત્ય સ્વર ઉપર ભાર વળતો જાય છે તેમ તેમ તે ઇ હ્રસ્વ થઈ ગુજરાતીમા કરિયે કે કરિએ એ સ્વરૂપમા બિતરી આવે છે આમ કરીએ એવી જોડણી અર્થથા ત્યાજ્ય છે .

આ લઘુપ્રયત્ન ય આ જ રીતે તૃતીયા તેમજ સપ્તમીનો એ-એ શબ્દમા અતર્ગત નથી થતો ત્યારે દેખા દે છે જેમકે ઘોડાએ-ઘોડાએ તેમજ ઘોડાએ-ઘોડાએ તે સ્થળે પણ તેને વિભાષાદ્વારા અપનાવવાની જરૂર છે બાષાના મૂળ સ્વરૂપને જોનારો આનો વિરોધ ન જ કરે

ફક્ત 'સૌ' શબ્દને લાગતા તે સ્થળે લઘુપ્રયત્ન વ દેખા દે છે સમસ્ત દશાના પ્રત્યયોમા આમ લઘુપ્રયત્ન ય તેમજ વ સ્વાભાવિક છે તે આપણે નીચેના ૧૧ મા નિયમમા જોઈશું
ગુ. સો. ૧૧ ક્રિયાપદનુ આક્ષાવાચક બહુવચન 'વાહરવાણ' નહિ, પણ 'ઓ' કારવાણ રાખવું અને તે જ પ્રમાણે બીજા રૂપોમા 'વે' કાર નહિ પણ એ કાર વાપરવો (જેમ કે, 'જુઓ,' 'હુઓ,' 'જુએ, 'હુએ')

જોડણીકાચમા કર મો નિયમ પણ આ જ અતલમનો છે ગુ. ૫૦ સો. ના કામા ખગકાનો ૨૩ મો તેજ વાતને ટેકા આપે છે પરંતુ આ નિયમ ઉચ્ચારણથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે ૧૦ મા નિયમમા ઈકાર પછી સ્વર આવતા એવી રીતે લઘુપ્રયત્ન ય રપષ્ટ છે તેવી જ રીતે આ સ્થળોમા લઘુપ્રયત્ન વ રપષ્ટ કે બેશક તેમા પ્રાતીયતા કદાચ હશે તોય પણ આને આપણે વિભાષાદ્વારા સ્વીકારી લઈએ. આ રૂપો તૈયાર થાય છે તેમાં ધાતુની મૂળ પ્રકૃતિ ઉકારાત બને છે, તે પછી પ્રત્યય આવતા દશા સમસ્ત સ્વાભાવિક રીતે બને છે, એટલે કિપરના 'દરિયો' વગેરેના ઇકાર પછીના લઘુપ્રયત્ન 'ય' ની આદેશ

અહીં તેવો 'વ' શ્રુતિગોચર થાય છે. નરસિંહરાવે એમના જોડણી (સને ૧૬૦૫) એ નામના નિર્બંધના પૃ. ૬૧ ઉપર આ વાત સૂચવી છે.

આ ઉપરાંત આવી જ સ્થિતિ દિયે-દિયે, લિયે-લિયે, પિયે-પિયે, જિહ્વે-જિહ્વે તેમ જ દિયો-દિયો, લિયો-લિયો, પિયો-પિયો, જિહ્વો-જિહ્વો, એ વગેરેની છે. ત્યાં લ્યે-લ્યો, દો-દો એવાં પહેલાં એ ધાતુનાં રૂપાખ્યાનો છે તે દેખીતી રીતે લિયે-લિયો, દિયે-દિયોનાં સૂચક છે. આને આપણે સાવ જતાં જ કંઈ છે. લે-લો, દે-દો એ આ જ રીતે મૂળ સ્થિતિમાંથી લ્યે-લ્યો વગેરેથી લઘુપ્રયત્ન ચક્રારના નાશને પરિણામે લે-લો વગેરેમાં પરિણમે છે.

તેથી જ રીતે અકારાંત ધાતુઓ તેમ જ કર્મણ્વિરૂપાખ્યાનમાં આદ્યાર્થ ખીન્નપુરુષ બદ્ધવચનનો ઓ ભાગ્યે જ શ્રુતિગોચર. ત્યાં રપદ્ય રીતે કમાવ-ઝવ-થાવ-રચાવ વગેરે રૂપો ઉચ્ચારાય છે. સરળતા ખાતર આ બધાં સ્વાભાવિક રૂપોનો ત્યાગ કરવા જતાં ભાષારવરૂપું શું ખૂન નથી થતું? ન્યાય ખાતર આપણે તેને વિભાષાદ્વારા સ્વીકારી લઈએ.

આવકારવા યોગ્ય છે. એ ઉપગંત દ્વન્ધ્વ નો મયોગ હું મૂલ્યવં છું:
'અદ્વર' વગેરે.

૧૬ મા નિયમમા 'દળણુ'મા એ મૂર્ધન્યતર ભેજા થાય છે. આનું ઉચ્ચારણ શક્ય નથી તે જ ખાતર 'વળણુ' ન થતાં 'વલણુ' થાય છે હજી 'વળણુ'મા તો ઉચ્ચારસૌકર્ય છે, પરંતુ 'દળણુ'મા તો 'ળ' મા લઘુપ્રયત્ન અક્ષર હોવાથી ઉચ્ચારસૌકર્ય નથી. કાઠિયાવાડનું, જામ કરી સોરઠનું 'દરણુ' આવા સંયોગોમા ઉચ્ચારસૌકર્યે પ્રથમ થમદગી મેળવશે

૧૭ મા નિયમમા મંચૃતેતઁ શબ્દોમા વિકલ્પ સ્વીકાર્વો આવશ્યક છે આ રિથિનિ આધુનિક નથી. તેને તેની પુરુગામિની સાપાઓનો માથ છે

આવકારવા થોઅ છે એ ઉપગત દ્વન્ધ્ નો મયોગ હું મૂલ્યું છું:
'અક્ષર' વગેરે

૧૬ મા નિયમમા 'દળણ્'મા એ મૂર્ધન્યતર લેળા થાય છે
આનું ઉચ્ચારણ શક્ય નથી તે જ ખાતર 'વળણ્' ન થતા 'વલણ્'
થાય છે હજી 'વળણ્'મા તો ઉચ્ચારસૌકર્ય છે, પરંતુ 'દળણ્'મા તો
'ળ' મા લઘુપ્રયાત્ન અકાર હોવાથી ઉચ્ચારસૌકર્ય નથી કાઢિયાવાડનું,
ખામ કરી મોઠાનું 'દરણ્' આવા સંયોગોમા ઉચ્ચારસૌકર્ય પ્રથમ
મમદગી મેળવશે

૧૭ મા નિયમમા ગરુડેતર શબ્દોમા વિદ્વદ્વ સ્વીકારવો
આનરૂપ છે આ સિધ્ધિ આધુનિક નથી તેને તેની પુરૂગામિની
ભાષાઓનો માથ છે

હવે ઉવટમા ઉવટ રહેતો હુકાગનો નિયમ છે પહેલવહેતો એ
વિષય ટેડનાગ કવિ નર્મદાશાસ્ત્ર અને નનનગમભાષ છે એ વિષય
જોડણીના વિષયમાં ડોળાયો છે તેટલો ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થીને ડોળાયો
હશે રા નરસિંહગાનને એ વિષય અત્યત પ્રિય છે

સુ. સ્તો. ૧૮. (૩) 'અ' અને 'હ' જોડાક્ષર તરીકે લખવા નહિ' (જેમ કે,
'અહમે' નહિ, પણ 'અમે'. (ખ) સવનામમા અને ક્રિયા-
વિશેષણમા 'હ' કાર લખવો નહિ (જેમકે, 'તહમે' નહિ, પણ
'તમે', 'જહારે' નહિ, પણ 'જ્યારે') પણ 'હ' એમ લખવું.
(ગ) આ સિવાયના જે શબ્દોમા 'હ'કારનું અપણ્ વિરોધ હોય
તેમા 'હ' રાખવો, પણ તે બીજા વ્યવહારની સાથે ભેળવવો
નહિ, અને 'અ'કારની પણ ભુલો લખવો (જેમ કે, 'દહાડો,'
'જહેરો', 'કહેવું', 'વહાણું' 'પહોચવું'; 'વહેચવું', 'પહોણું')
પરંતુ 'ચહાણું', 'નહાણું', અને 'સહાણું', ન લખતા 'ચાહણું'
'નાહણું'. અને 'સાહણું' એમ લખવું (ધ) 'કાહણું',
'ચાહણું', 'ચાહું', 'ચાહું', વગેરે રૂપ જ લખવા—'કહાહણું',
'ચાહણું', 'હાહણું', 'ગહાહણું' વગેરે રૂપો નહિ.

જો. ૬૧ અને ગુ. ૧૦ સો. ના કાવ્યા ખરડાને આ વાત અંમત છે

આ બધાય સ્થળોમા હુકાર લઘુપ્રયત્ન છે તે માટે તો કશો સ્ક નથી. ૨૧ નન્સિદરાવે જોડણી વિશેના વિસ્તૃત નિમંધમાં પૃ. ૪૦-૪૪ મા આ ચર્ચા ઉઠાવી છે અને તે જુદો ન લખાવો જોઈએ, તેવો નિર્ણય આપ્યો છે 'કાદુ', 'ચદુ' સ્વીકારવામા તેમને બાધ નથી, પરંતુ 'લોહુ' 'મોહુ' ને બદલે દહોહુ, મ્હોહુ સ્વીકારે છે. આનું ખરું સ્વરૂપ એ શબ્દોમાંનું કાઠિયાવાડી ઉચ્ચારણુ આપશે. કાઠિયાવાડમા લોહુ-મોહુમા ઠ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારાય છે તેને બદલે ગુજરાતમા ગ. નર્મિદગવ કહે છે તેવું ઉચ્ચારાય છે, અને એ રીતે કાદુનું, ચદુનું, વદુનું ની સ્થિતિમાં જ તે આવી ગે છે.

આ જ માટે મેં મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ અને જિહ્વામૂલીય ણ એ લેખમા ("બુદ્ધિપ્રકાશ" અને ૧૯૩૦ ના પૃ. ૨૭૭-૨૮૮ મા) તેના સ્થળોએ તુકતાવાળા ની સૂચના કરી છે તેનાથી જ બધા અગડો પતી જાય છે.

'દ' કાઠ મળ્યમા શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીર એ નામના માગ એક અગ્રમિદ લેખમા હું તેનાનીચે મુજબ તોડ લાવી શક્યો છું - નિયમ ૨૨. જ્યાં જ્યાં હુકારનું અપદ ઉચ્ચારણુ છે તેવા તાસમેતર

૧. આશ્ચર્ય છે કે 'કાદુ-વદુ'મા કાઠિયાવાડમા મૂર્ધન્ય શબ્દ 'ઢ' છે ત્યારે 'ચદુ'મા મૂર્ધન્યતર 'ડ' છે જોડણીકારો વિરુદ્ધ સ્વીકાર્યો છે. હું 'ચદુ' સ્વીકારવાના પખનો છું, કાઠિયાવાડમા ત્યાં 'ઢ' નથી મળે.

તા. ૧૨-૮-'૪૪

૨ આ નિયમાવધી શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની નિયમાવધી એ મથાળે પછી "માનસી": અ. ૧, અક ૧ મા છપાઈ છે એના ઉપર વિસ્તાર કરી 'હોમુદી'મા પછીથી જોડણીની એકવાક્યતા એ નામનો નિમંધ છપાયા હોતો, જેમા 'દ' વિશે મુખ્યત્વે ચર્ચા બાકી રહી હતી.

તા. ૧૨-૮-'૪૪

ન્હાથ, નહારો-ન્હારો, નહાને-ન્હારો નહાત-ન્હાત,
 નહાવૂ-ન્હાવૂ, નહાનાર-ન્હાનાર નાહવાનૂ-ન્હાવાનૂ,
 નહા-ન્હા નહાજે-ન્હાજે, નાહવૂ-ન્હાવૂ કર્મણિ નવાવૂ-
 નહવાવૂ. ગ્રેગર નવરા(ડા)વવૂ કે નહવરા(ડા)વવૂ

સાહુ—ચાહ પ્રમાણે

દોહુ—દોહ, દોહિયે, દુહો દુહો, દોહૂ દોહોલ દોહીય દોહીય
 કે દોહથ દોહરો દોહગો, દુહત કે દોહત, દોહતૂ દોહ
 નાગ દોહગાનૂ દોહ દોહજે-દોહના કર્મણિ ગ્રેગર રૂપો નથી
 દોહ અને લોહ એ બન્ને સ્થળે સર્વત્ર તેમ જ કર્મણિ
 -પ્રેરકમા પશ્ય દો અને લો એવા ધાતુ પ્રચારમા છે
 રૂપ જે જેના જ

લોહુ—દોહ ગુજન

નોવ—ચહ અને નાહના નહા-ન્હા પ્રકૃતિરૂપે ઉપર રૂપો
 કેટલાક આપ્યા છે તે ઉપગત આગમન્ત ધાતુ ગણી
 જાના રૂપો જેવા સ્વીકારવામા હુ કર્તો બાધ જોતો નથી

૨૪ ગુજરાતના કેટલાક શબ્દોમા હકારનું ઉચ્ચારણ છે,
 જ્યારે કેટલાક ભાગમા નથી આવા શબ્દોમા વિવેક
 રાખવો ઉદાહરણ-પાણી, પાણી, પાણી-પાણી,
 નહાર-નાર પહાણી-પાણી વહેરા-વેરા, ખોહ-ખો,
 ચાહ-ચા જોહ-જો, તેહ-તે, એહ-એ મેહ-મે, ગહે-ગેટ,
 વેહ-વે ચાહ-ચા એહ-એ, કુહાડો-કુવાડો જુહાર-જુવાર
 દુહો-દુવો વગેરે

૨૫ ગુજરાતના કેટલાક ભાગમા વ્યુત્પત્તિમિત્ર લઘુપ્રયત્ન
 હકારનું કેટલાક શબ્દોમા અસ્તિત્વ છે, પરંતુ કેટલાક
 ભાગમા એ લઘુપ્રયત્ન હકારનું અવશ્ય નથી થતું આવા
 શબ્દોમા વ્યુત્પત્તિમિત્ર લઘુપ્રયત્ન હકાર જોડણીમા વિકલ્પે

૧૯. કવિ નર્મદાશંકર અને ગુજરાતી જોડણી

હિંદુસ્તાનના રાજનતત્ત્વમાં નવયુગના કિવા નવીન ગાજનગાસન કાળ જે પ્રમાણે ઈ સ ૧૮૫૭ ના બગવા પંજીથી શરૂ થાય તે જ પ્રમાણે, દેશી ભાષાઓના વિમ્બસનો યુગ પણ ત્યારથી જ શરૂ થાય છે અને ૧૮૫૮ માં ગુજરાતી નિશાળોમાં અવાવવાને માટે વાચનમાળા તૈયાર થતી હતી પ્રખ્યાત હોપમાહેમ આ કાર્યના નેતા હતા તેમણે આ વાચનમાળામાં ગુજરાતી શબ્દોની જોડણીનું ધોરણ શુ રાખવું એ વિષયમાં તે મમરે ખાસ ચર્ચા ઘોષાદી હતી તેમની સૂચનાને અનુમરી ગા મા બોગીનાલ પ્રાણુ-વલ્લભદામ, રા મા મોહનવાન ગણુછોડદામ શ્રી મહીપતગમ રૂપગમ, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ શ્રી મયારામ સજુનાથ અને ગા ગા પ્રાણુલાલ મથુગદામની બનેલી કમિટીએ એક જોડણીકાચ તૈયાર પૌ લગભગ ૭૦૦૦ શબ્દોની જોડણી એ રીતે એ કમિટીએ નક્કી કરેલી ૨

"ગુજરાતી જોડણીમાં અત્યાર સુધી બહુ અનિયમિતતા પ્રવર્તતી હતી અને નવી વાચનમાળા રચવામાં એ પ્રશ્ન બહુ મુડવનો હતો, તેથી કમિટીના સભ્યોએ માહોમાહે ચર્ચા કરી જોડણી વિષે કેટલાક નિયમો ધરી કાઢ્યા હતા, જે નિર્ણય સાથે બહારના વિદ્વાનોએ પણ અનુમતિ આપી હતી"

(શુ વ સોસા. નો ઇતિહાસ, વિભાગ ૧, પૃ ૧૦૯)

આને અનુસરી હોપ વાચનમાળા તૈયાર થઈ આ રીતે ગુજરાતી ભાષાની જોડણીની ચર્ચા શરૂ થઈ વાચનમાળા તૈયાર થઈ તે પંજી તે વાચનમાળાને નવેમગથી મુધારી ગ્રીરિયો ટાઈપિમાં છાપવાનો નિર્ણય થયો ત્યારે જોડણીના નિયમો ફરી જોઈ જવાનું નક્કી થયું ત્યાર બાદ નક્કી થયેલા નિયમો બહોળા પ્રસિદ્ધિ માટે અને ૧૮૬૮ ના ડિસેમ્બરના "શાળાપત્ર"માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા આ નિયમો નક્કી કરવામાં તે સમયના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ૧ મહેતાજી દુર્ગારામ મહારામ, ૨. કવિ નર્મદાશંકર લાલચકર, ૩ કવિ દનપતગમ ડાહ્યાભાઈ અને ૪ શાસ્ત્રી મજનલાલ કાલિદામ હતા.

આ રીતે આરભમા જે નિયમો બહાર પાડ્યા તેમા નિયમો નક્કી કરનાગએમા કવિ નર્મદાશકર હતા એ આગ પેટીના કવિ સિવાયના ખીજા ત્રણે તે પછી આ વિષયમા માયુ માર્યુ હોય એમ સાબળવામા આવ્યુ નથી કવિ નર્મદાશકરે આ વિષયને હાથમા ઉઠાવી લીધો મને ૧૮૭૨ મા નવતરામભાઈએ “શાળાપત્ર”મા ચર્ચા ઉપાડી કેટલાક નિયમોમા સુધારા સૂચવ્યા જોડણીમાના નિવામક તત્ત્વોની ચર્ચાનુ ખરુ માન તો પ્રથમ કવિ નર્મદાશકરને જ છે સને ૧૮૭૩ મા તેમણે “નર્મદોશ” મધુર્ણ નહાર પાડ્યો પ્રસ્તાવનામા લગાણુથી તેમણે તે વિષય ચર્ચો છે નર્મદાશકરે સૂચવેલી દિશા ઉપયોગી છે તે રા નર્મિદરાવે એમના “જોડણી” નામક નિબંધમાં જતાવ્યુ છે

‘હેમા એએએ લેખનપદ્ધતિના અમુક તત્ત્વ સ્વીકાર્યા છે, હેમા જે કે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાકૃતભાષા જોડેના ઐતિહાસિક સબન્ધનુ સંપૂર્ણ અર્થે અદ્દલ કરવામા આ યુ જણાવ નથી, તેમ જ ઉચ્ચારને સબન્ધે વર્ણોની સ્થિતિ, માપ, છતાંદિ વિષયમા કાંઈક વિચિત્રતા, અવિશદતા અને જગજાક થઈ ગયા છે, અને નિયમોની રચનામા કાંઈક કંઠગાઈ આવી છે, તથાપિ લેખનશુદ્ધિ વિષે ઉત્સાહપૂર્વક મનન અવ્યાસ વગેરે બળ કામમા આવડા છે અને પરિણામે સ્વીકારેલા ફોનો કેટલાક બદલા સત્ય માર્ગ તરફ બેસ્યા છે”

(પૃ ૪-૫)

ખરુ જોતા આ ચર્ચાને વિષય તરીકે આપનારા કવિ પ્રથમ જ છે એમની પાસે અત્યારે જે વિપુલ પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેવુ વિશેષ હવે નહિ, એટલે જ આપણે અત્યારે તેમના નિયમોમા જે ખામીઓ જોખ્યે જિયે તે રહેવા પામી છે એમણે જ ગુજરાતી ભાષામા ગ્હેના કેટલાક તત્ત્વો પ્રથમ વાર જ જતાવ્યા છે, જેવા કે ડમગના બે ઉચ્ચારણુ, અનુસ્વાગના બે ઉચ્ચારણુ (એટલે કે અનુસ્વાગ અને ખીજુ સાનુનાસિક), હકારના બે ઉચ્ચારણુ, એ-ઓનું વિવ્રત ઉચ્ચારણુ અને ચાત (જેને અત્યારે આપણે લઘુપ્રવર્તન અક્ષર કહિયે જિયે તે) અ

જોડણીમાં મૂળભૂત નિયમ

લેખનશુદ્ધિ માટે કવિને જખ્ખર આમલ હવો ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી કરવામાં તેઓ ઉચ્ચારણ ઉપર ખામ ભાગ આપતા હતા. નર્મકાશની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ જણાવે છે કે—

‘લેખનશુદ્ધિ વિષે “જ્યારથી મેં અન્ય લખવા માડયા ત્યારથી જ એકલુ તેવું જ લખતુ એ જ વિચારને મૂળવોરણ માનતો આશ્યો છઉં. જે ત્રણ વાર નિયમો પછુ ખાન્યા હતા પછુ તે પ્રમાણે સર્વત્ર લલવા વિષે મેં સ્પૃહા રાખી નથી ત્રણેક વર્ષ થયા જુના પુસ્તકો લાલવામાં મેં શબ્દોની જ્યુત્પત્તિ શોધવામાં મેં આનન્દ માન્યા છે, તે ઉપરથી પણ મારા પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે, કે એકલુ તેવું જ લખતુ, પછી રૂપાન્તર મૂળને મળતુ આવતુ હોય કે ન હોય’ (પૃ. ૪૪)

લેખનશુદ્ધિના અવિચળ નિયમો માધરાની એમની અભિલાષા પાર પાડવામાં મુશ્કેલી તેમને જણાયેલી જ, આ જ પૃષ્ઠ ઉપરની ટીપ્પણીથી તેઓ લખે છે—

“જ્યામુધી પરસ્પર સદ્ગતિચલદાર લયો નથી, યજ્ઞા ચન્દ્રકારો યથા નથી, અનેક કોશઅન્ય યથા નથી, જ્યામુધી પ્રદેશપ્રદેશની ભાષા મઝિમજ્જે એકરૂપ થઈ નથી ત્યામુધી લેખનશુદ્ધિ વિષે અવિચળ નિયમ બનાવા ફલ્લભ અમણા નિયમ બાધવા તે માત્ર એ વિષે લક્ષ તથા ચર્ચા કરાવવાને અને નિરાળમાં ભણનારા ચઘેચ્છવર્તે તેને અડકોશમાં રાખવાને માટે હ”

[બને માટે ‘નર્મકાશ’ની નવી આવૃત્તિ (અ—૪), પૃ ૭—૮]

તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ

ગુજરાતી ભાષામાં મંદકૃત તેમ જ પ્રાકૃત ભાષાકાગ ઊતરી આવેલા બે જાતના શબ્દો તેમ જ તે જ રીતે અમર્ગમાં આવેલી અરખી કારસી અગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના શબ્દો છે. આવી સ્થિતિ હોવાને કારણે મૂળ ભાષામાંથી આવેલા શુદ્ધ તેમ જ વિદ્યુત-શબ્દોને કેવા સ્વરૂપમાં સ્વીકારવા તેની ચર્ચા આરંભી જ થતી આવી છે. કવિ તે વાત જાતાવતા સૂચવે છે કે—

“પરમાધાના શબ્દને મૂળના જ ઉચ્ચારણ પ્રમાણે નહિ, પણ મૂળના જ ઉચ્ચારણને અનુસરતા રહી લોકમા જે ઉચ્ચારણ રહ્યું મનાય તેનું વિવેચન કરીને લખવા,” (૫ ક્ર.)

સમ્પ્રદાય શબ્દો (અન્યના અનુસ્વાર—વિસર્ગ સહિત અથવા સહિત) પોતાને શુદ્ધ સ્વરૂપે જ હોવા જોઈએ x x x x લોકને વાચતા અવર પડશે માટે અનુસ્વારને વ્યંજનરૂપે ન લખવું એના કરતા તેને તેના બીજા ઉચ્ચારણથી જુદું પાડી દેખાડવાને વ્યંજનરૂપે જ લખવું ને અભ્યાસથી અધરાંને સેલું કરી નાખવું એ જ ઉત્તમ પદ છે (૫ ક્ર.)

[બંને નવી આવૃત્તિમા ૫ ૬]

આ રીતે મરફૂત તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ મૂળ પ્રમાણે જ કાયમ રાખવી જે ભાષાની નિષિ જ સુદી છે તેવી અરબી-ફારસી વગેરેના શબ્દો આપણા કંઠને અનુકૂળ પડતા લખવા પણ તેમા મૂળના ઉચ્ચારણને અનુસરતા નહી કવિ આથી કહેવા એમ પણ માગે છે કે તે ભાષાના જે જે ઉચ્ચારણ આપણા મંત્રે અનુકૂળ છે તેને જાળવવા મપૂર્ણ કાળજી રાખવી જે ઉચ્ચારણો આપણને અપરિચિત છે તેને તો આપણે ખતાવી શકતા જ નથી

એમને “ અભ્યાસથી અધરાંને સેલું” કરી નાખવું ” એ મુદ્રાલેખ ખાસ ધ્યાન જેવે તેવો છે મૂ પછી વર્ગોય અક્ષરો આવતા તેની પૂર્વે તે તે વર્ગનો અનુનાસિક બળન થાય છે, જેમ કે અર્જ, વ્યંજન દણ્ડ, સમન્ધ વગેરે, તેમ જ સંસ્કૃતને અનુમરી ય્, વ્ લૂ પૂર્વે અનુનામિક ય્ વ્ લૂ, જેમકે સંખ્યમ મં-વાદ મંવ્યાપ, તે તે સ્થળો અધરા છે. વિદેશી ભાષા ભણનારાઓ તે તે અભણી ભાષાની નાનામા નાની બાબતો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપે છે જ, તો પછી આવી વસ્તુ ધ્યાનમા ન ગહે તે સ્વીકારી શકાય તેવું નથી

આ રીતે કવિને તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ લેખનમા ખતાવવાનો આમદ દુરામદ નથી જ, બલકે તે પ્રશસ્ય અને સ્વીકારવા લાયક છે. ભાષારવરૂપ સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરવાને તેઓ ચિત્તે ચોજવાના

મતના હતા. તેમણે એ-ઓ-ના વિવૃત ઉચ્ચાર તેમ જ હતો હતું. પ્રયત્ન ઉચ્ચાર સ્વર નીચે (.) બિંદુ યા નુકતાથી બતાવવાનો અનુરોધ કર્યો છે તેમાં તેમને ઉપગનો મુદ્રાલેખ જ હેતુભૂત છે. ખરે જ ચિહ્નોના વપરાશથી ભડકનાગઓને આ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે.

જે લિપિ ભાષાસ્વરૂપ બતાવવાને સમર્થ ન હોય તેને આદર્શ-લિપિ ન જ કહી શકાય. બોલવું તેમ લખવું તે ત્યારે સંભવે કે જ્યારે ભાષાસ્વરૂપના વ્યંજક મકેતો નિષિમા હોય આ માટે લિપિમાં જે અધૂરું હોય તે પગિચિન અને સહેજા મકેતો થોડા પૂરું કરી લેવું જોઈએ.

૧ આ નિયમોને ધ્યાનમાં રાખી સારાંચ માટે નીચેના બે નિયમો આપવામાં આવે છે આમાં કવિનું હાઈ તેમણે થોડેલા પ્રયોગોથી સમજી શકાય તેમ છે.

(૧) તત્સમ શબ્દોની નોંડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી. (તુ, કન, ફ્રી, વિન, મત્-વત્ વગેરે અતલવાળા શબ્દોનું પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન ભાષામાં વપરાય છે, તેમ જ ઈ-ઓ ઉપદ્રાવાળા સહસ્રાત શબ્દોની પ્રથમાના એકવચનમાં કુસ-વિસર્જવાળા રૂપો પ્રચારમાં છે તેને તત્સમ જ ગણવા.) (અ) ઉચ્ચાર અને નોંડણી જુદી છે એવી અરખી ફારસી શબ્દો અમેજ વગેરે ભાષાના શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં કદગા ન દેખાય તેવી રીતે મૂળ ઉચ્ચારને અનુસરતા લખવા. (આવા શબ્દોમાં મધ્યે લઘુપ્રયત્ન ચકાર જેવા ઉચ્ચાર હોય તો ત્યાં તે શબ્દોમાં વ્યંજન ખોડો ન લખતા 'અ' ઉમેરી નોંડણી કરવી, અડખર વગેરે) (આ) વ્યંજન અકારવાળા જ બોલાય છે. તેણે જ ભાષાનું વલણ દોવાથી તેમાં અકાર ઉમેરી નોંડણી કરવી જગત, વિદ્વાન, અનન, અસસ વગેરે.

(૨) અનુસ્વાર પછી વર્ગીય વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન અનુસ્વારને બદલે થાનવો ય, વ, લ પૂર્વે અનુનાસિક ય, વ, લ કરવા, ઓગ્રે કે આગલા સ્વર ઉપર બિંદુ મૂકી ય, વ, લ બેવડા લખવા.

તત્સમેતર શબ્દોની ગુણિ

સને ૧૮૬૮ ના વાચનમાળાના નિયમોમા એક નિયમ એ હતો કે

“ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ધણા ભાગોમા જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા”

કવિ આ નિયમ યોજનામા સાથે દના તે આપજો નેધુ છે. વસ્તુસ્થિતિએ ગુજરાતી ભેડણીમા ચિહ્ન રચજો હોય તો તે ગુજરાતી શબ્દો (= તત્સમેતર શબ્દો જે જૂની ભાષાદ્વારા બીતરી આવ્યા છે તે) કે, તેમાં પણ ધ-ઉ વાળા જ. બાકીના શબ્દો માટે ઝગડો ભાગ્યે જ રહે છે કવિએ “નર્મકાચ”ની પ્રસ્તાવનામા આ ધ-ઉ-ની વાત ચર્ચા છે પ્રાથમિક શબ્દોમા ધ-ઉ કેવા અને માધિન શબ્દોમા કેવા રાખવા આ મુખ્ય પ્રશ્ન છે

“કેટલાએક, ઉકારાન્ત નપુસક તામ-વિશેષણના પ્રત્યયરૂપે ઉ તે અને કેટલાક પાતુના મુખ્ય પ્રત્યય હું રૂપે છે તે એક સરખી જ રીતે બોલાય છે. પણ હું છે તેનું ઉચ્ચારણ કઈક વિશેષ રૂપ ને ડિઝિન્ગન લગભગ જણારો એમ મને લાગતું વલણ અને હ્ર, શુ નું ઉચ્ચારણ ભેદ ને શબ્દની ન્યુત્પત્તિ ભેદ નજીક છે ” (પ. ૪૬)

“દીર્ઘ ઈ-ઊ થી આરંભાના રાખ્દ બીજ રાખ્દ સાથે જોડાય તે તે દૂસ્વ થાય છે બીજી પણ કિ-ચિત્ X X X તેમ ઈકાન્ત ગળ્દને એ-ઓ પ્રત્યય લાગેથી દૂસ્વ થ તથા યે-યો એમ પણ રૂપ થાય છે બારીઓ બાયવા બારિયો, X X X (૫ ઈ-ઉ) (“મુખમુદ્રા” ‘સ ૧૮૨૯ ના પૌષ શુદ્ધ ૧ રાનેશ’ ને રાજ લખેલી) (નવી આવૃત્તિ ૫ ૧૦)

ઉપર કવિનું મામાન્ય વલણ અત્ય ધકારની (પછી તે માનુ-નામિક કે નિરનુનામિક હોય તેની) દીર્ઘતા અને ઉની તેના મયોગમા દૂસ્વતા તરફ દેખાય છે અત્ય માનુનામિક લુ કાષ્ઠક લગાય છે એમ તેઓને જણાયેલું નમકાચ ‘મા આ રિચાત હતી, પરંતુ ત્યાં પછી એમની જે ‘નર્મદાવિતા’ ગુજરાતી પ્રેસ-મુદ્રા તરફથી ઉપાત્ત તેમા બધા જ મયોગમા સાનુનામિક (અનુસ્વારના કહેવાતા કામગ ઉચ્ચારવાળા) ઇ-ઉ દીર્ઘ જ રીકાર્યા છે પ્રાચીન હસ્તનિખિત શિષ્ટ માદિત્યમા તેમણે આ સ્થિતિ જોઈ અને તેમાં લુકારમા જે લગાવું ઉચ્ચારણ તેમને પ્રતીત થયેલું તેના ટેકા મળ્યો હશે અડમાથી આ દીર્ઘ ઉી બિતર્યો છે એ વાત તેમને મમઝાઈ હોય તેમ દેખાય છે આ રીતે માનનામિક ઉકારની દીર્ઘતાનો નવીન મુગમા પ્રચાર કરનાર કવિ જ પ્રથમ છે

અનત્ય દશાના (માનુનામિક) ઈ-ઉ ની દીર્ઘતા તેમણે માનેલી છે અત્યારે હી બ કેશવ દ કુન અને ગ ન-સિદગવ દિવેદિયા જેના બાપાશાસ્ત્રીઓની કૃપાથી-વ્યુત્પત્તિની ખરી સ્થિતિ આપણી આખો મામે આવી છે નવા શાસ્ત્રો વલણ પ્રમાણે માનુનામિક (કિવા અનુસ્વારના કહેવાતા કામગ ઉચ્ચારવાળા) ઇ-ઉ અનત્ય દશામા દીર્ઘ છે નિનુનામિક ઈ-ઉ નો આધાર કેવળ વ્યુત્પત્તિ ઉપર જ નિર્ભર છે ખરું ઉચ્ચારણ સુ એ કહેવું મુશ્કેલ છે, એટલે જ વ્યુત્પત્તિનો આધાર આવશ્યક જણાયો છે

કવિ સાધિત શબ્દોમા અનત્ય ઈ-ઉ ને દૂસ્વ ગણવાના વલણ-ના હતા રા નગસિદગવભાઈએ આ વિષયની ખુશ્કેલી જણાવી જ

મહોર કરેલી આનું અનુમગ્ધ અઘાપિપર્વત આપણા બાપાચાઓએ કરતા આવ્યા છે રા નર્મસિંહરાવે પછી કોમલ કોમલતર કોમલતમ એવા બેદો જોયા, પરંતુ તેનું મૂળ તો કવિની પ્રથમ શોધ જ.

આ રીતે કવિ નર્મદ-નર્મદયુગનો અધિષ્ઠાના દેવ કોઈ અને કોઈ રીતે ગુજગતી મરુતિ ગુજગતી સાહિત્ય અને માતૃભાષાના ગૌરવનો પરમ વિધાયક હતો એમ ક્યો ગુર્જરીનો જાણે સ્વીકારી કૃતજ ન થાય ? સાહિત્યની દરેકે દરેક શાખામાં પ્રવેશવાળો આવો સમર્થ પુત્ર મેળની ગુજગતની ભૂમિ ગૌરવશાલિની યદ્યપિ એમાં કોશ પશુ આવશ્ય નથી હતિ શમ્

આંગરોળી—કાઠિયાવઢે

તા ૫-૮-'૩૩

[નર્મદરાતાબ્દી અય-૧૯૩૩, પૃ ૩૨૧-૩૨૫]

તો પ્રથમનો સ્વર હ્રસ્વ રહે છે, એ રીતે (૧) હમત્, (૨) લૂગાં, પરંતુ રિવાજ, હિસાબ વિનંતી વગેરે.

શકાસ્પદ ૧૧ શબ્દોની આ દશા છે. (૧) સૂરજ અને (૧૦) ફિકર એ શબ્દોની સ્થિતિ સમગ્રતા જેવી છે. અર્વાચીન તદ્ભવ લેખે આ શબ્દોનો સ્વીકાર છે. સૂર્ય=સૂરજ, કાર્ય=કારજ, વીર્ય=વીરજ (કાવ્યમાં વપરાયા છે.) આ ત્રણ શબ્દોની એકસરખી સ્થિતિ છે. આ શબ્દોમાંના કારજના સ્વરૂપ ઉપરથી બીજાં સ્વરૂપોનો ખ્યાલ આવશે. મૂળમાં કાર્ય શબ્દની ત્રણ માત્રા છે. જોડાક્ષર અવગ પડતાં ચાર માત્રા થવા જાય છે. તે જ રીતે સૂર્ય, વીર્ય મૂળમાં ત્રણ માત્રાના પછીથી જોડાક્ષર અવગ પડતા ચાર માત્રાનું સ્વરૂપ દેખાય છે. મૂર્ખ=મૂખ, પૂર્ણ=પૂરણ, ચૂર્ણ=ચૂરણ, છૂર્ણ=છૂરણ એ વગેરે વિશેષ ઉદાહરણો છે.^૧

આ શબ્દોમાં જોડાક્ષર પૂર્વનો સ્વર મૂળમાં દોષ છે. તદ્ભવ લેખે જાનતા તેમાં મૂળનો દોષ સ્વર દોષ રહે છે. આ રીતે જો જોડાક્ષર પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર હોય અને જોડાક્ષર અવગ પડે તો તે સ્વર હ્રસ્વ રહે. ધર્મ=ધરમ, કર્મ=કરમ, વર્ણ=વરણ, કેર્ણ=કરણ; તે જ રીતે અરખી-દારંગી શબ્દો ઉમ્ર=ઉમર, ફિકર=ફિકર. અક્ષ=અક્ષત વગેરે અનેક. [આમાં વિકાર થતાં ઉપાત્ત્ય અ (જે જોડાક્ષરના પ્રથમ વર્ણમાં હોય) તેના ઉપર સ્વરભાર રહે છે.]

[તા. ૨૬-૧૧-'૩૩ ની પ્રતિભાસુરોમાંના એક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ:—] ૦

उच्छिष्टकम् = उच्छिष्टक = उच्छिष्ट = उच्छिष्ट = उच्छिष्ट = અર્ષ્ટક = એકું, એ કમ સ્વાભાવિક છે. ઉત્ત્થ ઉપરથી સંભાવના જ નથી.]

માંગરોળ: તા. ૧-૧૨-'૩૩.

['ગુજરાતી' પત્ર: તા. ૧૦-૧૨-'૩૩, પ. ૧૩૯૩]

૧. પણ સ્વરભાર બીજી ક્રુતિ ઉપર જોતાં દોષથી આદિક્રુતિ ઉચ્ચ-સ્વરમાં હ્રસ્વ જ રહે છે.

તા. ૧૨-૧૧-'૪૪

૨૧. શાસ્ત્રોચ્ચારંપરિશુદ્ધ જોડણી^૧

: સોરઠા :

- વાગીશ્વર - ચરણાબ્જ - રજથી રચ્યા હૃદયથી
લખવા પ્રેરણ આજ યામ જોડણી - વિષયને.
નમો નવલ જોડણી માધવ કમલા રમણી
સ્મરણ કરી આ બાલ તત્પથ જગત્ત્વ અનુસરે. ૨
ભાષાન્વેષણ - કામ સતત જોડે આદરી
કર્તુ ખરું નિજ નામ, પ્રેરક તે નરસિંહ મુજ. ૩
વાણીનો વ્યાપાર પ્રગટ્યો, એ જોડણીથી
દેડા જોડાકાર નામ જેમ બને બને. ૪
સાબદસાવિહાસ આનંદ દિલમાં બર્ધો:
દિલનો એ ઉત્સાહ આનંદ સંભળ દો. ૫
બજ ન કે નથી હામ, તોપણ ચાલ સર કરું;
દિલમાં જ આરામ: અમૃતદહિ બલવત છે. ૬

અન્ધાકાંતા

- કયા આ વિદ્યત્પરિપદ વડા ! કયા રહ્યો બાલ આ હું !
તોયે કેવું મુજ દિલ બન્ધું હામ આ બીડવાનું !
* બચ્યા કરા મધુર વચનો વૃદ્ધને જે ગમી છે,
સાચું તે જ, મુજ હૃદય તો ચાલ આ આદ્યે છે. ૭

માતૃભાષાપ્રેમી વિદ્વદ્વૃંદ !

ગુજરાતી ભાષાની જોડણીમાં સામાન્ય રીતે જે અરાજકતા
હતી તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જોડણીકોશથી
ધણી જ ઓછી યદ્ય યદ્ય છે એમ અત્યારની પરિસ્થિતિ ઉપરથી
આપણે સમગ્રી સંજિયે જિયે. સામાન્ય દષ્ટિએ વિદ્વાનો તેમજ ડાપ-
ખાનાવાળાઓએ જોડણીકાણને સંમાની તેની જોડણીને માન આપ્યું
છે. આમ આ વિષય હવે વધુ વખત ચર્ચાવાનો ન જ હોય તેવી

૧. અગિયારમા ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનમાં લાઠીમુદ્રાને વ્યાપરો નિબંધ

પ્રતીતિ થાય છે. ત્યારે સ્વાભાવિક એ પ્રશ્ન ઊઠશે કે-આ પ્રયત્ન કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

૨૧. નરસિંહરાવના જ શબ્દોમાં કહું તો—

“કાષ્ટપણ પ્રકારનું વાળખી સમાધાન પામ્યા વિના એ પ્રશ્ન શાન્ત થવાનો નથી; બળે ફરીને ચૂંચળાવી નાખવાનો પ્રયત્ન થયો તોપણ દેના જીવનજલ્લે ફરીને phoenix પક્ષીની જેમ ફરી સજીવન થઈને નાપણી સમક્ષ ઊભો રહેશે. માટે સર્વ દૂરદર્શી વિદ્વાનોનો ફરજ છે કે એ પ્રશ્નને શાન્ત, નિર્વિકાર મનથી અને સત્કરોધક દૃષ્ટિથી તેમજ ખરી બ્યવહારકુશલતાથી તપાસવો અને સારી બ્યવસ્થાના કાયમ પાયા ઉપર મૂકવો. એમ કરવામાં એટલું જ યાદ રાખવાનું છે કે બ્યવહારકુશલતાની આગળ સત્યનાં જિંયા તરવાનું બલિદાન અયોગ્ય રીતે આપવાનું નથી.” (જોડણી. પૃ. ૧૬)

જોડણીકાંઠામાં રચીકારવામાં આવેલી જોડણી અંતિમ છે એમ તો જોડણીકાંઠાકાર કહેવા માગતા જ નથી. પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી એ વસ્તુ આપણે સમજી શકીએ છીએ :—‘ એકવાર અ-રાજકતામાંથી બ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ ગયું એટલે પછી સુધારા કરવા જ હોય તો તે કામ પ્રમાણમાં ધણું મહેલું થઈ જાય છે. ’ (પૃ. ૧૦)

ખુદ જોડણીકાંઠામાં જ બીજી આવૃત્તિમાં સંજોગે એવી ખરી જોડણીને વિકલ્પદ્વારા રચીકારી આ વાતને સાચી કરી બતાવવામાં આવી છે.

હવે ગુજરાતી ભાષા પોતાની નજીકમાં નજીકની જોડણીના સ્વરૂપને લગભગ પામી ચૂકી છે એ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાયટી તરફથી જોડણી નક્કી કરવા મળેલી કમિટીના કાચા ખરડા ઉપરથી જોઈ શક્યા છીએ. આ છેલ્લા બે પ્રયત્નોની પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદમાંજે જોડણીના અઢાર નિયમો પ્રસિદ્ધ કરેલા તે નિયમો ધણે ભાગે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને અનુકૂળ દેના, આમ છતાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી જોડણીકાંઠા

પ્રસિદ્ધ કરી સરળતા ખાતર ફેટલાક કામચલાઉ નિયમો અમલમાં મૂકવા અનુરોધ કરવામાં આવ્યો; પરિણામે મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ અંતિમ જોડણી નક્કી કરવા એક કમિટીની નિયોજના કરી. જે કે તે કમિટી છેવટનું સમાધાન લાવી શકી નહિ. તેમ છતાં જે ચર્ચાદિ થયાં તે ઉપરથી એક કાચો ખરડો તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. પ્રાયઃ જોડણીકાશના નિયમો અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-મંડલના નિયમોમાં નવાં વિરોધ હતો તે તે સ્થળે વિભાષા સ્વીકારી સમાધાનનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. આ ત્રણેય નિયમવલ્લીઓ ઉપર એક ચર્ચા સં. ૧૯૮૮ ના આવૃત્તિ-ભાષ્યપદના વસન્ત માસિકના ૪. ૨૧૬-૨૨૬માં આ નિર્ણયના લેખક તરફથી આપવામાં આવી છે તે આ વિષયના જાણકાર વિદ્વાનોની જાણ પહોંચ નહિ જ હોય. જોડણીકાશના નિયમોના માન ખાતર જે કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં વિકલ્પો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, છતાં ગુજરાતના સમર્થ બાપા-

પ્રાંતીય વિકલ્પ નથી જ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં નીચેના વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે:—

“૩ જે વ્યંજનાત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લે તે અને તત્સમ ભારદ્વાજ ન લે ત્યારે અકારાંત ગણીને લખવા. જેમ કે વિદ્વાન્-વિદ્વાનને; પરિપક્વ-પરિપક્વા; તેમ કવચિત જ.” (અન્ય અને અન્યઠાર, પૃ. ૨. પ. ૨૧૬)

અને :—

“૧૭. મૂળ શબ્દ પરથી બનતા શબ્દોમાં અને મૂળ ધાતુ પરથી કરાતાં પ્રેરક અને કર્મણિપ્રયોજના રૂપોમાં મૂળ શબ્દ મા ધાતુની જોડણી કાયમ રાખવી નહિ, પરંતુ આવશ્ય નિયમ મુજબ વિકલ્પે ફેરવવી. ઉદા. બૂલ-જીવામણી વગેરે.” (એ જ અન્ય, પૃ. ૨૧૯)

આમાંનો પહેલો આપેલો નિયમ સંસ્કૃત ભાષાનું માન સાંચવવા નિયોજાયેલો છે. ગુજરાતી ભાષામાં માત્ર સંસ્કૃત ભાષાના જ તત્સમ શબ્દો વાપરવામાં આવતા હોય તો આ નિયમ યોગ્ય જ ગણાય. પરંતુ અહીં મુશ્કેલી એ છે કે સંસ્કૃત સિવાયની અન્ય અરબી ફારસી અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના તત્સમ વ્યંજનાંત શબ્દો જહોળા પ્રમાણમાં ગુજરાતીમાં વાપરવામાં આવે છે તેના ખોડા વ્યંજનનું શું? વસ્તુ-સ્થિતિ જ એવી છે કે ગુજરાતી ભાષામાં આવા શબ્દો વ્યંજનાંત બોલાતા નથી જ, પરંતુ તેમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર સામેલ હોય છે; એટલે જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાંલે આવો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો નથી, અને :—

પૂર્ણપ્રયત્ન થઈ જાય છે તેની જ સ્થિતિ આ વ્યંજનાત શબ્દોની થાય છે, જેમકે કવચિત જ

માધત શબ્દોની, જોડણીમાં ઈ જી ને ફેવવા મનુષ્યમાં પણ આવે જ સમગ્રે છે સ્વરભારના નિયમે આકારવાળા મૂળ શબ્દો ઉપરથી સાધિત શબ્દો તૈયાર થતા આકારનો આકાર થાય છે તેને અનુમરી એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કે જાણે તેવા મયોગોમાં ઈ-જી પણ હ્રસ્વ થઈ જતા હોય આ જૂન આને અનો દીવસ્વ માનીને થયેલી છે વસ્તુસ્થિતિએ આ એ તો અનુ વિવૃત્તિવિધાન રૂપ છે ઉચ્ચારણવિધાન જોના જે રીતે ઈ-છી ના એ-એ઼ થાય છે તે જ રીતે ગજાની ખારી ખુલ્લી મેં અ માથી આ થાય છે હિદીમા એ-એ તેમ જ ઓ-ઓવાળા ધાતુ ઉપરથી સાધિત ધાતુઓ બનતા એ-એ નો ઇ અને ઓ-ઓ નો ઉ થાય છે, જેવી રીતે આ નો અ મરના-મરનાં, દેરના-દેરના, ગોળના-ચુલાના ગુજરાતમાં માત્ર આવાળા શબ્દોમાં જ અકાર થયાનું વલણ રહ્યું છે ગ ન સિદ્ધિગણે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છે —

‘(૪) વસ્તુન પોતા અનુસ્વારયુક્ત આકારનો હાલે પ્રસંગે અકાર થતા અનુસ્વાર જોરદાર થઈ જાય છે, તેમ ઈકાર ઓકારને પ્રસંગે ઉચ્ચાર પનિજામ નથી થઈ વાયવ્ય વચ્ચે, રાધવ્ય રવાવ્ય, હ્રસ્વાદિ, પણ નીંદાવ્ય-હ્રસ્વાવ્ય નિંદાવ્ય હ્રસ્વાવ્ય જેવું ઉચ્ચારપરિણામ નથી થઈ નીંદાવ્ય-હ્રસ્વાવ્ય એમ થવા માટે આ બહુ સ્વલ્પ સ્થિતિ છે (સને ૧૯૩૦ ના જુલિ પ્રકાશના અકમાના જોડણીનો એક નિયમ એ ચર્ચાપત્રમાં) તેમનો ખુલાસો.)

ઉપર મુજબ વિશ્લેષ અનાવશ્યક છે તે ઉપરાંત નીચેની વસ્તુથી પણ તેની અનાવશ્યકતા સિદ્ધ થશે જોડણીકોશમાં એ નિયમ છે કે —

‘(૨૩મો નિયમનો) અપવાદ—વિશેષ પરથી થતા નામો તેમ જ નામ પરથી બનતા બાવવાચક નામોમાં મૂળ શબ્દની જાણી કાયમ રાખવી. હદા઼ ઝરી઼-ઝરી઼ાઈ વઝી઼-વઝી઼ાત ચી઼ણ - ચી઼ણાઈ મી઼ડુ - મી઼ડાચ, જૂ઼ડુ - જૂ઼ડુ પુ’

તે પછી ૨૪ માં નિયમની નોંધ —

“ આ જાતનો શબ્દસમાસ હોય તો સમાસના અગ્રભૂત શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી ઉદાહરણ બૂલયાપ, બીજવર, હોલકમાવ ”

બાવામાં નિયમો એક સરખા કામ કરનારા હોય છે. અપવાદ અસાધારણ મયોગોમાં જ ઉચ્ચારપરિણામને લીધે હોય છે વસ્તુસ્થિતિએ ગુજરાતીમાં મૂળ શબ્દોને તદ્દિત-કૃત-કર્મણિ-લાઠે-પ્રેરકના પ્રત્યયો લાગતા ધ-ઉગ્રી એક સરખી રીતિ ઉપવચ્છ થાય છે, આમ છતાં એક ઠેકાણે તેનો અમલ કરવો અને બીજે ઠેકાણે ન કરવો એ વહતોઆધાર જ છે કરવો હોય તો બંને રચણે કરવો ન કરવો હોય તો બંને રચણે ન કરવો ઉપર બતાવ્યું તેમ કરવા કરતા ન કરવા તરફ વચ્ચે વધુ છે તે ગ નગ્મિદગવના અવતરણથી સમગ્રી શકાય તેવું છે આ માટે જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાંથી નીચેના નિયમનો અનુરોધ વાજબી તેમ જ ભાષાશાસ્ત્રના સ્વાભાવિક નિયમને અનુમતી થઈ છે.—

“ ૮. ‘ઈ’કારવાળા અને ‘ઊ’કારવાળા પ્રાથમિક તદ્દિત શબ્દ ઉપરથી થતા શબ્દોમાં પ્રાથમિક શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી (જેમ કે, ‘દૂધ’, ‘દૂધપાક’, ‘દૂધાળી’, ‘બૂલ’ ‘બૂલયાપ’, ‘બૂલમણ’, ‘બૂલાવો’, ‘ઊઠવ’, ‘ઊઠાવવ’, ‘શીખવ’, ‘શીખવાડવ’, ‘પીવ’, ‘પીવાડવ’.) ”

મૂળમાં ગ્રહેલો સ્વરભાર પ્રત્યય આવતા આવે મયોગોમાં સ્થાન-બદલ થતો લાગતો નથી ને આના અવિકૃતપણા માટે નિયમક દર્શો

આમ જોતા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાવ્યા ખગડામાં સ્વીકારવામાં આવેલી જોડણીમાંના વિકલ્પો માત્ર કૃત્રિમ તેમ જ ભાષાશાસ્ત્ર સાથે મેળ ન ખાતા તેમ જ જોને પ્રાતીયતા માથે લેશ પણ મનઘ નથી તેવા હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મહત્વના તેવા રચણોના નિયમો સ્વીકારવામાં કોમપણ જનની મુશ્કેલી નથી, ઊલટું સૌક્ય—સરળતા છે

તેમ છતાં વિભાષા વિના આવે તેમ નથી તે વિભાષા કયા

ક્યા સ્થળોએ સ્વીકાર્ય છે તે હવે પછી જાતાવવામા આવશે તે પૂર્વે અહીં ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપથી વિષદ્વનુ એક ઉચ્ચારણ ગુજરાતીમા શિષ્ટ તરીકે સ્વીકારાર્થ ગયું છે તેના વિષયમા કેંક વક્તવ્ય રહે છે

પરિવહમણના છ મા નિયમનો (ગ) એ પેટાનિયમ એક આ વાત આપે છે કે —

“અનુસ્વારવાળી અત્થ ‘હ’ દીર્ઘ લખવી, પણ ફકર સિવાયના બધા પ્રસંગમા અનુસ્વારવાળો અત્થ ‘હ’ હ્રસ્વ લખવો (જેમ કે, ‘તહો’, ‘અહો’, ‘હહ’ ‘બહુ’, ‘ફર’ ‘કર’)

સને ૧૮૫૮ પછી હોય વાચનમાનાને માટે જોડણીના નિયમો નક્કી કરવામા આવ્યા ત્યારથી આ અધેર ચાલ્યું આવે છે, તેના તરફ દી બ કેશવનાન હર્ષદરાય મુવ સિવાય બીજા કાઇ પણ વિદ્વાનનું ધ્યાન જોવાયુ હોય તેવું મારા સ્મરણમા નથી

મહેતાજી દુર્ગારામ મહારામ કવિ નર્મદાસકર લાલસકર, કવિ દલપતરામ કાલાભાઈ અને શાસ્ત્રી નાજલાલ કાલિદાસએ ચાર વિદ્વાનોએ એકમત થઇ તૈયાર કરેલા નિયમોમા એક નિયમ એવો કર્યો કે—

‘૮ કાસું, શણ વાચણ વગેરે શબ્દોમા નાન્યતર ભલિ જણાવનારો એ સ્વર તે અનુસ્વારવાળો હ્રસ્વ લખાર છે (ગુજરાત વર્ના સો નો ઇતિહાસ પૃ ૨૧૬)

સ્વ નવહરામભાઈએ તે ઉપરથી એવો મત જાહેર કર્યો કે —

(ઉં પ્રયયમા ટકાર બધે ઠેકાણે હ્રસ્વ જ છે)

આમ નિયમ કર્યો તો ખરો, પરંતુ ચતુર કવિ નર્મદાસ કરને લખણુ વગેરેમા ઉકાર કાઢક લખાતો લખ્યો તેમણે તે હકીકત ખુલ્લા દિલથી નર્મકોશની ભૂમિકાના લ્હ પૃષ્ઠ ઉપર આપી છે —

‘* * * કેટલાએક ઉકારાન્ત નપુસક નામ વિશેષણના પ્રત્યયરૂપે છે, તે અને કેટલાક ધાતુના ગુણ્ય પ્રત્યય પણ રૂપે છે, તે એક સરખી જ રીતે જોલાય છે પણ હું તેનું ઉચ્ચારણ કહક વિશેષ સ્પષ્ટ ને કિંગિયત લખાતુ લણારો એમ મને લાગતું વણ્ય અને હું, શું નું ઉચ્ચારણ જોતા ને શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોતા જણાય છે

કવિએ આ પછી શુ ક્યું તે જાણવામા નથી આવ્યું, પરંતુ ત્યાર પછી ગુજરાતી પ્રેમ તરફથી નર્મકવિતાનો અથ બહાર પડ્યો તેમાં આ વસ્તુનો તેમજે અમલ ફરી માતુનામિક દીર્ઘ ઉત્કાર સ્વીકાર્યો.

ફરે અત્યારે તો મધ્યમલોન ગુજરાતી તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતીના અનેક દસ્તલિખિત શિષ્ટ ગ્રંથો આપણને પ્રાપ્ત થયા. તેમાં સર્વત્ર દીર્ઘ માતુનામિક ઉકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે વાત ઉપરની સ્વ કવિને થયેલી જુમાની દીર્ઘતાની ઝાંખીને અતિ પુષ્ટ કરે છે. ઉચ્ચાર દ્રસ્ત છે એમ તો કોઈ પણ કહી શકે તેમ નથી, બ્યુત્પત્તિ પણ તેવે સ્થળે દીર્ઘતા જ આવે છે, આ વાત વસંતના મ ૧૯૮૮ના પૌષના અકામા પદાત ૭-૯ ઉ-ઊ વાળા લેખમાં વિસ્તારથી મારા તરફથી આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી અમઝી શકારો બ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચાર અને માગ્ધ્ય એકસગળી રીતે આપણને માતુનામિક દીર્ઘ ઉત્કાર આપે છે, આમ છતાં દ્રસ્ત જ લેખવો એ કેવળ પ્રતારણ છે એમ કહેનાની હું હિમ્મત કરી શકું છું.^૧ તેવા સ્થળોએ ઇકારને દીર્ઘ સ્વીકારવામાં કોઈને વાધો નથી મુદ્દ ઇકાર અને ઉકારની ગુજરાતી ભાષામાં એક મગળી સ્થિતિ છે, આમ છતાં એકને તે જ મયોગોમાં દીર્ઘ અને ખીલને દ્રસ્ત સ્વીકારવો એ કાઠ પણ રીતે ન્યાય ન જ મળી શકાય પશ્ચિમમૂલના નિયમમાં તે જ સ્થળે રૂકાગ્રમાંના ઉત્તિ દીર્ઘ સ્વીકારવામાં જ આવ્યો છે તો પછી ખાળ બ્યજનોમાંના તેવા ઉકારને દીર્ઘ સ્વીકારવામાં બાધ ન જ મળવામાં આવવો જોઈએ આ રીતે પશ્ચિમમૂલના નિયમોમાં આ (ગ) નિયમની

ચારમો એ બંને નિયમ પણ આપવા જોઇતા હતા, કેમ કે તેમાં પણ તેજ લઘુપ્રયત્ન ચકારની અને વકારની વાત છે પદ્યમાં દસ-દશમાના વિકલ્પનો આ નિયમમાં સમાવેશ થયો અને લાગે છે, એટલે પદ્યમાં નિયમને અલગ આપવાની જરૂર નથી આ નિયમમાંના તાલબ્ધ-દત્ત શ-સકારની વાત જોટલી મહત્વની છે તેટલી બલકે તેથી વિશેષ વાત લઘુ-પ્રયત્ન ય-વની છે

૧ ઇકારાત સખ્દને એ-ઓ પ્રત્યય લાગતાં યશ્રુતિ ગોચર છે તે વાત છેક શુકકમિટીના નિયમમાં પણ સ્વીકારાયેલી છે તે જ રીતે—

૨ દડિયો, ઘોડિયુ, દરિયો, તેમ જ—

૩ ઘડિયાળ, કાઠિયાવાડ વગેરે સખ્દોમાં અને—

૪ અન્ત્ય ઇકાર ઉપરથી આવેલા નારીજાતિના આખ્ય વગેરે સખ્દો અને આશય ધીજા પુરુષ એકવચનમાંના (મધ્યકાલીન દ્વ ઉપરથી જિતરી આવેલા લઘુપ્રયત્ન ય-વાળા) રૂપે લાભ્ય કરખ, ચાલ્ય વગેરે સખ્દોમાં હું મમજુ છુ ત્યાસુધી કોઇપણ જાતની કૃત્રિમતા વિના લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ ગોચર છે જ

આ ચાર સ્થળમાંથી ૨-૪ માં લઘુપ્રયત્ન ચકાર પરિપદ્મકલ્પ સ્વીકારે ૨ જગ્યાએ ૧-૪ માં નથી સ્વીકારતું છે તો બધે જ છે, નથી તો બધે જ નથી કદાચ માનો કે આમાં પ્રાતીયતા હોય તો દત્ત સકારનો તાલબ્ધ સકાર થવામાં પણ તેવી પ્રાતીયતા અનુભવવામાં આવશે આ ઉચ્ચારણો એકસરખી રીતે શિષ્ટોમાં અનુભવગોચર છે પાંચમો નિયમ શિષ્ટોમાંના ઉચ્ચારબેદને વિભાષાથી સ્વીકારે ૨ તે જ રીતે આ સ્થળોએ પણ વિભાષા સ્વીકાર્ય હોવી જ જોઇએ લઘુ પ્રયત્ન ય પૂર્વે જેમ ઇ હ્રસ્વ જ છે તે જ રીતે અ-આ-એ-ઓ લખિયે તે પૂર્વે પણ સ્વરભાર આપણને હ્રસ્વતા આપતો હોય તો હ્રસ્વ જ છે દુર્ગાએ છીએ એમાં જે દીર્ઘ ઇકાર કરવામાં આવે છે તે તો તદ્દન અસિદ્ધ છે વ્યુત્પત્તિથી પણ તે હ્રસ્વ ઇકાર રૂપે જિતરી આવ્યો છે ઉચ્ચાર પણ હ્રસ્વ જ છે એટલા માટે જ સમસ્ત

દશાના રૂપ તરીકે કંરિયે છિયે એમ હ્રસ્વ ઇકાર અને લઘુપ્રયત્ન યકારવાળા રૂપો બાષાશાસ્ત્રીઓએ માન્ય કર્યા છે આ સિવાયના લઘુપ્રયત્ન યકારવાળા રૂપોમા માત્ર ગયેલુ જેવા રૂપોમા વિભાષા સ્વીકાર્ય છે બાકી પ્રથમ ભૂત ક્રદન્તના રૂપમા તો લઘુપ્રયત્ન યકાર ચોક્કસ જ સ્વીકારવાનો છે

આ રીતે દસમો અને ચૌદમો નિયમ નકામા થઇ પડે છે હવે ૭મો અગિયારમો નિયમ

“ ૧૧ કિયાપદનું આજ્ઞાવાચક બહુવચન ‘વો’કારવાળું નહિ, પણ ‘ઓ’કારવાળું રાખવું અને તે જ પ્રમાણે બીજા રૂપોમા ‘વે’કાર નહિ, પણ ‘એ’કાર વાપરવો (જેમ કે ‘જુઓ’, ‘ધૂઓ’, ‘ભૂઓ’, ‘શૂઓ’)

સમસ્ત અને વ્યસ્ત દશાના રૂપો તરફની ઉપેક્ષાને કારણે આવા રૂપોની સ્વાભાવિકતા તરફ વિદ્વાનોના મન ખેંચાયા જણાતા નથી શા. નગસિંહરાવે એમના ભોડણી એ નામના નિમિષમા ૫ ૬૧ ઉપર આ તરફ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે જેવી રીતે ઉપરના રૂપોમા લઘુપ્રયત્ન યકાર સ્પષ્ટ છે તે જ પ્રમાણે આકારાત અગવાળા ધાતુઓના આદ્યાર્થ બીજા પુરુષ બહુવચનોમા મૂળ ઉ ઉપગ્રથી જ ઊતરી આવેના ‘ યાવ જાવ કમાવ ’ એ જ રૂપો સર્વત્ર ઉચ્ચરિત થાય છે આ ખરા ઉચ્ચારણોને છોડી દેવા તેમા બાધાનું સ્વરૂપ જ નષ્ટ કરવા જેવું છે આવા સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો નષ્ટ ન થઇ જાય તે માટે વિભાષાદ્વારા સ્વીકારી લેવા જ જોઇએ

ઉપયોગ કરવો (જેમકે, 'સયમ', 'વસા 'મામ 'કાઠ', કાતણ', માખ', 'બાધણ') અરુપૃષ્ઠ નાસિક્ય 'અ' હમેશા દૂધે બોલાય છે '.

આ નિયમમા અનુનાસિકનો અર્થ અનુનાસિક વ્યંજન હોય છે અને મૂ સમજવાનો છે જો કે મહર્ષિ પાણિનિ આ વિકલ્પને અસિદ્ધ માને છે, આમ છતાં પગપગથી આ વિલ્પ પ્રચારમા આવ્યો છે એટલે વિસ્માધા સ્વીકારવામા બાધ નથી.

અહીં એક હકીકત સમજાતા જેવી છે ઉપરના નિયમમા અરુપૃષ્ઠ નાસિક્ય એવી સદા આપનામાં આવી છે અને માથે સાથે જણાવ્યું છે કે— અરુપૃષ્ઠ નાસિક્ય 'અ' હમેશા દૂધે બોલાય છે " અહીં જે ઉદાહરણ આપનામાં આપ્યા છે તેમાના પ્રથમના તથા સંખ્યામા અરુપૃષ્ઠ નાસિક્ય હોય તે ગર્વથા અસંભવિત છે અરુપૃષ્ઠ નાસિક્ય એટલે મહર્ષિ પાણિનિ જેને મુરનાસિકાવચોડનુનાસિક (જા ૧-૧-૮) મુખની માથે નામિમ વડે ઉચ્ચારનો વર્ણ તે અનુનાસિક " આ રીતે દરેક પ્રકાર માનુનાસિક બને છે અર્થ સ્વર માનુનાસિક હોય તારે તે ફક્ત એક માત્રા જોડેલા મમ્મ રાકે, સયમ, વસા-માખું ઉચ્ચારણ અકારની લઘુના અર્પે છે ખરું ? બેશક જે સયમ' એવી જોડણી કરિયે તો સ'માને અરુપૃષ્ઠ નામિય 'અ' લઘુ રહે, બાકી નહિ જ અનુસ્વાર અને માનુનાસિક ઉચ્ચારણ બે અલગ વસ્તુ છે તે તરફ મેં સ ૧૯૮૫ ના વસંતના માધના અંકમા આપણી વર્ણમાત્રા નામના લેખમા પૃ ૨૪-૨૫ મેં સૂચવ્યું છે જ અરુપૃષ્ઠ નામિક્ય એ જ માનુનાસિક અર્થના જેને અનુસ્વારનો કામગી ઉચ્ચાર પ્રેવામા આવે છે તે 'સયમ' વગેરેમા અકાર અરુપૃષ્ઠ નામિક્ય ગણવો હોય તો યુનુસ બેવકા ક-ના જોઈએ જેથી માખ મચનાઈ ગહે સગૃહ લાપામા ય-વ-ન ના પગસવર્ણ સ્વીકાર્ય જ છે તત્તમ સંખ્યાની શુદ્ધિ મૂળ પ્રમાણે ગણતાં પગમર્ણ આવે છે જ, એટલે ગાન્વ-ગધ વગેરેની માફક સયમ સંપાદ સંવાદ સંવાપ એમ અથવા સયમ સંપાદ સંવાપ

સ્વીકારવા જોઈએ. અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચાર એ બે જુદી વસ્તુ છે; તેને અલગ બતાવવા માટે બે ચિહ્નની જરૂર છે. અનુસ્વાર પોતા મીઠાથી બતાવવો યોગ્ય છે, બ્યારે સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ માત્ર બિદ્યુત બતાવવા, એટલે આ ઉચ્ચારણ કાવચ માટે જુદાં પડતાં જાણખી શકાશે. એકવાર પ્રચારમાં આવ્યા પછી આનો પ્રયોગ અતિ સરળ થઈ જશે. આ સાથે મૂર્ધન્યતર ૩-૬ નાં ઉચ્ચારણ પૃથક્ બતાવવા તુકતાવાળા ૩-૬ સ્વીકારી સદાની મૂળવસ્તુ દર કરવાની જરૂર છે. ઉચ્ચારાનુકૂલ જોડણી ત્યારે જ સરળ થશે.

હવે માત્ર છેલ્લા નિયમ હુમ્બંધી રહે છે. જોડણીના ઇતિહાસમાં આ હુમ્બુતિ મદદર છે. હોય વાચનમાલાના સમયથી આ ડોળાતો આવે છે. જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતે આ લઘુપયત્ન દ્વારા જોડણીમાં બતાવવાની હિમાયત કરી છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ 'દ્વાર' ન્યાં ન્યાં ઉચ્ચારાય છે ત્યાં વ્યંજનયુક્ત સ્વર હોય તો વ્યંજન અને સ્વરની વચ્ચે અને કેવળ સ્વર હોય તો સ્વરની પૂર્વે, આ રીતે તેનું ખરું સ્થાન માત્ર 'દ' સિવાયના બીજા સંયોગોમાં રા. નરસિંહરાવ જે પ્રભાણે જોડણીમાં બતાવવા માંડે છે તે જ છે; એટલે રા. નરસિંહરાવની જ પદ્ધતિએ તેના યોગ્ય સ્થાનમાં જ લખાવો જોઈએ. ગ્રામીન શિષ્ટ લખાણોમાં હુ તેહુને એહુને અહારે એમ સ્વર પછી બતાવવામાં આવ્યો છે, પણ તે તેના યોગ્ય સ્થળે નથી જ. અર્વાચીન પ્રચલિત જોડણીમાં વ્યંજન અને સ્વરના મધ્ય ભાગમાં હોય તેવાં સ્થળોએ વ્યંજનની પૂર્વે અકાર મિશ્રિત છે; અને માત્ર સ્વર જ હોય તો તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. આ યોગ્ય તો નથી જ. લેખનની અનુકૂળતા માટે કદાચ વિભાષા સ્વીકારવી હોય તો સ્વીકારી શકાય. આનો નિયોક્ત કેમ લાવવો તેનો ખુલાસો 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમંડલની જોડણી' એ નામના એક નિબંધમાં (વસન્ત, સં. ૧૯૮૮ ના ગ્રાવણ-ભાદ્રપદના અંકનાં પૃ. ૨૨૫-૨૨૬ ઉપર) મેં આપ્યો છે; એટલે એ.

વસ્તુ અહીં મુન પિષ્ટ કરવા માગતો નથી ?

ઉપર સૂચવ્યા મુજબની દિશાએ ગુજરાતી ભાષાની જોડણીમાં ફેરફાર કરી લેવાની આવશ્યકતા હું માનું છું. ગુજરાતી ભાષાના શિષ્ટોમાં ૩૬ થયેલાં ઉચ્ચારણોને અનુરૂપ જોડણી જોઈતી હોય તો ગુજરાતી ભાષાના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો જતા કરવા નહિ જ પાલવે જે ખરા જ છે તેને સ્વીકારી લેવા, જેના ઉચ્ચાર ૧ મતભેદ છે તેવાઓને વિભાષા-વિકલ્પ દ્વારા સ્વીકારી લેવા તે મિત્રાય અતિમ શાસ્ત્રોચ્ચારપરિશુદ્ધ જોડણીની આશા વ્યર્થ જ સમજવી નરી વ્યવહારકુશલતા દાખવતા સત્યના ઊંચા તરવો-સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોનું અસિદ્ધાન અથોગ્ય રીતે અપાર્છ જતુ હોય તો તેવી વ્યવહારકુશલતાની કશી જ કામત નથી સારી વ્યવસ્થાના કાયમ પાવા ઉપર જોડણીને મૂકવી હોય તો સત્યાન્વેષક ભુદ્ધિયો જ તપાસ કરવી આવશ્યક છે.

આ સાથે પરિશિષ્ટ તરીકે પરિપત્તનના નિયમોને સંસ્કૃત કરી મૂકું છું તેની ચોગ્યતા જણાય તો વિદ્વાનો તેને સમાને વિદ્વાનો તેને ન સમાને તોપણ હૃદયપૂર્વક તેને વિચારી જુએ તોય હું મારા ચત્તની સફળતા ઘણી માનીશ.

પરિશિષ્ટ

૧. ભાષામાં તત્સમ અને તદ્ભવ બન્ને રૂપોને સમાન રીતે સ્વીકારવા જેમ કે, કઠિન-કઠણ, આશ્રય-અચરજ, વગેરે
૨. મૂળ અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે વિદેશીય શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં કદગા ન દેખાય તેમ મૂળને અનુસરતા લખવા જેમકે, અરજ, ખુશબો, દરદી, સિપાર્ઈ વગેરે

૧. વધુ સરળ માર્ગ અને મજ્થો છે તે જે સ્વરમાં હકાર ઉચ્ચરિત થાય છે તેના પછી વિસર્ગનું ચિહ્ન કરવું તે છે દા ત બે ન વાણ, વાણ, આ રૂ, કયા વગેરે
તા ૧૨-૮-'૪૪

૩. સ્વરાત તત્સમ શબ્દો મૂળ પ્રમાણે લખવા જેમકે, મતિ ગુરુ, કાળુ, બાંનુ, વગેરે
૪. ગુજરાતીમાં આવેલા બ્યજનાં તત્સમ શબ્દોની જોડણી સ્વરાત કરવી જેમકે, જગત, પર્ગિયત, અકસ્માત, કવચિત, અકપર, ધન્સાંક, સ્ટેશન, પેન્સિન, બ્લોટિંગ વગેરે
૫. શિષ્ટ જનોના ઉચ્ચાર જુદા જુદા હોય ત્યા બધા ઉચ્ચાર સ્વીકારવા અને તે પ્રમાણે જોડણી કરવી જેમ કે, ડોશી-ડોસી, દસ-દસ, માયાલુ-માયાણુ (વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગી-) નદીઓ-નદીયો-નદિયો, દડિયો-દડિઓ, ઘોડિયુ-ઘોડિજી દરિયો-દરિઓ ધડિવાળ ધડિઆળ કાઠિયાવાડ કાઠિઆવાડ, કરિયે કરિએ, આપ્ય-આપ, આવ્ય-આવ, દિયે-દિએ-દે, દિયો-દિઓ-દો, લિયે-લિએ-લે, લિયો-લિઓ-લો (એ જ પ્રમાણે પી-પીની રૂપો) જુવો-જુઓ-જોવ, જુવે-જુએ-જોવ, જાવ-જાઓ, કમાવ-કમાઓ, ગયેલુ-ગએલુ-ગયલુ વગેરે
૬. એક સ્વરવાળા કે અનેક સ્વરવાળા તદ્દલન શબ્દોમાં અત્ય નિરનુનાસિક અને અત્ય કે અનત્ય માનુનાસિક ન-જી દીર્ઘ છે જેમ કે ઘી, છી, રીછી, તહીં અહીં, નહીં વિનન્તી-વીનતી, હ, થ, હા, બધૂ, કર, કરે, હસ, જોલવું, પોચુ, જૂ લ, ચાલુ, રજૂ સીંચણિયુ, દૂક, લીંજુ વગેરે
અપનાદ-ન્યાં સ્વરભાર ઉપાસ સ્વર ઉપર છે તેવા અસચુક્ત ઈ-ઉ માત્ર હ્રસ્વ છે જેમ કે, કાષ, જનોષ, ભાષ, જોષ રોષ, કમાઉ તેમ જ થાઉ, નંઉ કમાઉ. (યાજી જાજી, કેમાજી, તે સ્થળે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં દીર્ઘતા છે તે માત્ર તત્સમ લેખે સ્વીકારવી હોય તો વિકલ્પે સ્વીકારવી)
૭. અનેક સ્વરવાળા તદ્દલન શબ્દોની જોડણી કરવામાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઉપર અને ન્યા વ્યુત્પત્તિનો આધાર મળી શકતો હોય

- તા વિશેષે કરીને વ્યુત્પત્તિ ઉપર ધ્યાન રાખવું. જેમકે, દૂધ, શીખવવું, જીવું, નીવડવું; મૂજરાત-મુજરાત; જીપર-ઝિપર વગેરે.
૮. દીર્ઘ ઇ-ઝિકારવાળા પ્રાથમિક શબ્દો ઉપરથી ઘડાતા શબ્દોમાં પ્રાથમિક શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી. જેમ કે, દૂધ, દૂધપાક, દૂધાળી; જૂલ, જૂલયાપ, જૂલામણ, જૂલાવો; જીક્યું, જીકાડવું, જીકાવ; સીખવું, સીખવવું. સીખરાડવું, સીખમણ; પીકું, પીવડાવવું; મીકું, મીકાક, મીકાચ; જૂકું, જૂકાણું વગેરે.
૯. શબ્દમાં આવતા જોડાક્ષરથી નવા આગતા સ્વરને થડકો લાગતો હોય ત્યાં ઇ-ઉ સ્વર કરવા. જેમ કે, કુકર, દિસ્સો, દિસ્સો, ખુલ્લું, વગેરે. (અનુસ્વારના કહેવાતા પોચા ઉચ્ચારની વાત

૧૪. (અ) ન્યાં ન્યાં લઘુપ્રયત્ન હકારનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ છે તેવા તદ્દભવ શબ્દોમાં હકાર પૂર્વેના વ્યંજન અકારસહિત અથવા અકારસહિત એમ બંને રીતે લખવો. જેમકે, નહેરો-ચહેરો, નહેર-નહેર, નહોર-નહોર, પ્હાડ-પહાડ, કહે-કહે, રહે-રહે વગેરે.

-(બ) શિષ્ટ ઉચ્ચારમાં કેટલાક શબ્દોમાં હકાર છે અને કેટલાકમાં નથી, ત્યાં વિભાષા સ્વીકારવી. જેમકે, નહાર-નાર, ખોહ-ખો, ચાહ-ચા, જેહ-જે, તેહ-તે, એહ-એ, કુહાડો-કુવાડો વગેરે.

-(ક) ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ હકારનું કેટલાક શબ્દોમાં અસ્તિત્વ છે, પરંતુ કેટલાક ભાગમાં એ લઘુપ્રયત્ન હકારનું અવશ્ય નથી. આવા શબ્દોમાં હકાર વિકલ્પે બતાવવો. જેમકે, નહારૂં-નારૂં, પ્હાની-પાની, પ્હાનો-પાનો, ક્હાન-કાન, પ્હરોણો-પરોણો, બહેંત-વેંત, મ્હોટું-મોટું, બહાલમ-વાલમ વગેરે.

અગિયારમું ગુજ. સાહિત્યસંમેલન-લાઠી (૧૯૩૩-૩૪)નો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ પૃ. ૨૩૪-૨૪૪, અને કૌશીકી પ્ર. ૯ મું. માર્ચ-૧૯૩૪ પૃ. ૧૯૩-૨૦૩]

૨૨. જોડણીની એકવાક્યતા

જોડણીની એકવાક્યતા લાવવાને હેતુથી મારા તરફથી સૂચવવામાં આવેલી શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની નિયમાવલી^૧ સહિત

૧. પરિશિષ્ટની આ નિયમાવલી ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુ. ૫ મામાં પણ પછીથી છપાવવામાં આવી હતી.

૨. આ નિયમાવલી 'મોનસી' પુ. ૧, અંક ૧લામાં છપાયેલી છે, તે આખી જુદી આ પૂર્વે છપાવી નથી, કેમકે નિયમો અહીં આવી નય છે. માત્ર એના આરંભનો ભાગ ઉપોદ્ધાત-રૂપે છે તે અહીં પાદટીપમાં આપવામાં આવે છે. ઉપરના નિબંધમાં ૧૬ નિયમ અપાયા પછી તે અધૂરો રહ્યો

આજ દિવસ સુધીમા નવ પ્રયત્નો થાય છે. આમાનો સાતમો પ્રયત્ન ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશની પ્રસિદ્ધિ થયો છે

છે, એટલે નિયમાવલીના ૧૭મા નિયમથી બાકીનો ભાગ આ વિસ્તૃત લેખને છેક છેડે આપવામા આવશે

તા ૧૨-૮-'૪૪

શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની નિયમાવલી

વાગીશપાદાશ્રુજ ચિત્તમા ધરુ, પ્રયત્ન આ સાદર અર્પવા કરુ.
તજ્જો દિયે ધ્યાન નરાચ આ ભણી, પ્રયત્ન-સાયક્ય તદા શકુ મણી

જોડણીનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાના આજ દિવસ સુધીમા મહાન આઠ પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે બારે આ નવા પ્રયત્નની શી આવશ્યકતા છે એમ તરતજ પ્રશ્ન થાય કાકા કાલેલકરે જ જોડણીકોશની પ્રથમ આવૃત્તિના નિવેદનમા જણાવ્યું છે કે—

જોડણીને એકધારી કરવામાં એ પ્રયત્ને વિજય મેળવ્યો છે પણ જોડણીને એકધારી કરવામાં જોડણીકોશની નિયમાવલીથી જાણ્યે અજાણ્યે કેટલાક સ્થળોએ વિસંવાદ થઈ ગયો છે અને હર્ષની વાત છે કે જોડણી-કોશમાં સ્વીકારવામાં આવેલી જોડણી અંતિમ છે એમ તો જોડણીકોશ કરનાર કહેવા માગતા જ નથી પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં જ (પૃ ૧૦ મે) જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

‘xxx એક વાર અસાધ્યતામાંથી વ્યવસ્થા કરાવનાર થઈ ગઈ એટલે પછી સુધારા કરવા જ હોય તો તે કામ પ્રમાણમાં પણ સહેલું થઈ જાય છે ’

જો કે આપણા એક સાક્ષરે જાપાના એક પ્રતિનિધિને આપેલી સુલાકાતમાં પુછાયેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમ કહેલું કે—‘હું એમ માનું છું કે ખરી જોડણી શું છે એ નક્કી કરવાના પ્રયત્નો અત્યાર સુધી વ્યર્થ ગયા છે’ એટલે કે આટઆટલા પ્રયત્નો કર્યા છતાં પરિણામ શૂન્ય જ આવ્યું છે

જો કે જોડણીનો અંતિમ નિર્ણય તો નથી જ થયો છતાં તે સાથે એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે ‘ખરી જોડણી શું છે, એ નક્કી

કરવાના પ્રયત્નો અત્યાર સુધી વર્થ ગયા છે' એ વાત તદ્દન વધુ પડતી છે. ભગવત્કૃપાથી આપણી પાસે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરનારા પ્રાચીન અનેક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થઈ ચૂક્યા છે તેમાં શિષ્ટ લોકોએ સર્વસામાન્ય રીતે સ્વીકારેલી જોડણીની સાથે આપણી અત્યારની જોડણીની તુલના કરિયે તો તે વાત તરત જ આપણા આનંદમાં આવી જશે.

બેશક કેટલાક એવા નિયમો હશે કે જેની ઉપેક્ષા થયે કોઈ કૃત્રિમ નિયમ દાખલ થયા હશે આમ બેચાર કૃત્રિમ નિયમ દાખલ થયે એમ ન જ ગણો શકાય કે '.... પ્રયત્નો . . . વર્થ ગયા છે' સમય આપ્યો ગયો નથી જ કે ખરા નિયમો પ્રાપ્ત થયે એવા કૃત્રિમ નિયમોને આપણે સદાને માટે ખાતલ કરી ન શકિયે.

વિદ્વાનોએ નક્કી કરેલા નિયમોમાના કેટલાયે સર્વમાન્ય થઈ ચૂક્યા છે તે પોણોસો વર્ષ પૂર્વેના આપણા લખાણોની જોડણી અને અત્યારની જોડણી બેવાંથી જાણી શકિયે છિયે જ્યાં જ્યાં મતભેદ જોવા છે તે શાને આભારી છે ? શું જિંદગી આભારી છે ? નહિ જ આપણામાં જેમ જેમ ભાષાન્વેષણ અને બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ ચર્ચાસ્પદ સ્થાનોના નિયમોમાં ફેરફાર કરતા આપણે સાક્ષરોને જોઈએ છિયે રા. નરસિંહરાવ પોતાના જોડણી સંબંધી વિચારો વ્યક્ત કરતા લઘુપ્રયત્ન થ અને હું પર બાર આપે છે આપણામાના કેટલાક હમે હમારા હેમનું જેવા શબ્દોને જોઈ હસે છે આમાં શું તથ્ય છે તે શોધવા આપણે પ્રયત્ન કરતા નથી અને હસ્યે જઈએ છિયે ભાષાશાસ્ત્રીઓ તો ભાષાન્વેષણમાં પોતાના સ્વતંત્ર મતને બાજુએ રાખી વિચાર કરે તો જ સિદ્ધિ મેળવે દી જ કેરાવલાલ મુને 'મોહુ'ની બ્યુત્પત્તિના સંબંધમાં આપેલો મત રા. નરસિંહરાવે જે પદ્ધતિથી છડાડી નાખી 'મોહાડુ' સ્થાપિત કર્યું છે એ જોતા આપણે જાણી શકીશું કે એમાં જિંદગી એવી બાબત હોતી જ નથી. તો પછી 'ખરી ને ભાષાશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે શુદ્ધ એવી

જોડણીના પ્રશ્ન પરત્વે હજી લગી બે વિદ્વાનો સંમત થયા નથી અને કોઈ પણ દિવસે સમત થવાના નથી ' એ વાત ક્યાસુધી ટકી શકે ?

આવી વાતો શું આધુનિક છે ? પ્રાચીન વ્યાકરણો તપાસિયે, પાતિશાખ્યો તપાસિયે કદાચિત્ કોઈ ખામતમા પ્રચલિત ભાષા-વરૂપને જોતા બિન્ન મત પડતા જુદા મતવાળાનો મત તત્ત જ પ્રાપવામા વૈયાકરણો કદી મકોચ કરતા ન હતા પાણિનિની અષ્ટા-આધીમા એવા કેટલાક રચણો છે કે જ્યાં પાણિનિએ પોતાને મતે બાપેલા પ્રયોગો ગૌણ બનતા તેમની પૂર્વના વૈયાકરણોના મનો પ્રધાન મતી પ્રચાગમા રહ્યા છે ' મો મગો બચો અર્પૂર્વસ્ય ચોડશિ (૯-૩-૧૭) -મોસ્ મગોસ્ બચોસ્ ના ષ્ અને બ વર્ણ પછી વિસર્ગના થયેલા કનો :વર અને ધોષબ્જન પર છતાં ચ યાય 'ઘ્યોર્લ્લુપ્રયત્નતર શાક્રગય-સ્ય (૯-૩-૧૮)-જ્યાં જ્યાં ષ અને ચ યાય તે શાકટાપનને મતે લઘુપ્રયત્નતર છે ' 'લોપ શાક્રસ્ય (૯-૩-૨૦)-શાકટાપને મતે ય્-વ્ નો તે પ્રમંગે લોપ યાય છે ' 'ભોતો ગાર્ગ્યસ્ય (૯-૩-૨૦)-ગાર્ગ્યને મતે ઓકાર પછી આવતા ષ્-ષ્-નો લોપ છે ' જેમ કે મોસ્+અચ્યુત= મો અચ્યુત ગાર્ગ્યને મતે, પરંતુ મોચ્યુત પાણિનિને મતે, દેવા +ઈહ=દેવા ઇહ શાકટ્યને મતે, દેવાયિહ પાણિનિને મતે, તે જ રચણે લઘુપ્રયત્નતર પ્રકાર શાકટાપનને મતે આ ઉદાહરણોમા આનુ મરૂતમા પાણિનિ અને શાકટાપનનો ષ્ કે વ પ્રચારમા નથી, શાક્ટ્ય અને ગાર્ગ્યના મતો સર્વાન્ આણુ છે

જ્યાં બે વિદ્વાન મમત ન હોય ત્યાં બનેના વાજખી મતો શોકમમુખ મુકાય. લોકો પોતાને અનુકૂળ મત ગ્રહણ કરશે જ. રા. નરસિંહરાવ જેનું સમર્થન કરે છે તે લઘુપ્રયત્ન ય્-વ્ ના મંનધમા લખતાં રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેનકર જોડણીકોશના નિવેદનમા જણાવે છે કે

"જોડણીના વિચાર કરતી વખતે હ્રસ્વ અને ચઘ્રુતિ જોડણીમા વ્યન્તિ લી ત્રીજી એ મી નરસિંહરાવનો આગ્રહ ધ્યાનમા આચ્યાવર રહેનો નથી.

તેઓ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષાના સ્વભાવમાં એ વસ્તુઓ છે અને જૂના લોકો એ બંને શ્રુતિઓ લખવામાં વ્યક્ત કરતાં પણ હતાં સરકારી કેળવણી ખાતાએ મનસ્વીપણે એનો ઉપ દર્શાવેા અને લોકોએ જડતાથી અત્યારસુધી એ જોદ્ધકમીને ટોકો આપેા છે

‘એમની એ વાત અત્યાર સુધી લોકોએ ધ્યાન ઉપર નથી લીધી એ બરાબર નથી થયું પણ આટલા દિવસના અનુભવ પછી જરૂર કહી શકાય કે જે ફેરફાર થઈ ગયો છે એ થઈ ગયો છે હ અને મનુ જોડણીમાં ફરી સ્થાન સર્વમન્ય થતું એ લગભગ અશક્ય છે પણ એનું મુખ્ય કારણ એ નથી કે લોકોને એ બે શ્રુતિઓ વિષે વાધો છે પણ જનસ્વભાવ લખવા વાચવામાં અને છાપખાનાવાળાઓ બીજા જોડવવામાં જોડાક્ષરો વધે એ પસંદ નથી કરતાં એ હક્રુતિ અને ચક્રુતિ વ્યક્ત કરવાનો કાંઈ સહેલો ઉપાય વિધિપ્રધારને અંગે થાય તો શી નરસિંહરાવના પ્રયત્નને અત્યાર સુધી નથી મળ્યો એવો ટોકો જરૂર મળશે ”

ઉપર ૨૧ કાલેલકરે સ્વીકારે જ છે કે મુદ્રણકલાના પ્રચાર પહેલાં લોકો ક-ચક્રુતિ લેખનમાં બતાવતા, ફક્ત મુદ્રણકલાના પ્રચારના સરકારી કેળવણીખાતાના મનસ્વિત્વને લીધે એ શ્રુતિઓ માત્ર લેખનમાં પ્રચારમાંથી હુપ્ત થઈ ગઈ, પરંતુ ઉચ્ચારણમાં તો છે જ એમાં તો કોઈને મતદ્વિષ્ટ નથી. છાપખાનાવાળા બીજાં જોડવવામાં જોડાક્ષર પસંદ નથી કરતા તેટલા માત્રથી સહાને મારે આ ચ-હ શ્રુતિને જતી કરવામાં ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ નાશ પામે છે જ તત્સમ શબ્દોનો બહોળો પ્રચાર ધ્યાનમાં લેતા છાપખાનાવાળાઓ આમ જોડાક્ષરમાં ચ-હ લેતા તકલીફમાં આવી પડે એ ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે બેશક સામાન્ય લેખનમાં મુશ્કેલી જણાતી હોય તો તેને નિલાયાદાદગ સ્વીકારવાથી સમાધાન તરત મળી જવાનું આ રીતે ભાષાસ્વરૂપ પણ સચવાવાનું લોકો પોતાને અનુકૂળનું મદ્ય કરી લેશે

૨૧ કાલેલકરે એક મુદ્દો એમાં બહુ સુંદર ઉઠાવ્યો છે આ ચ-હ શ્રુતિના ખાસ કોઈ સંકેત નક્કી થાય તો સારું અને આવી

અનુકૂળતાને કાણ ન ઈચ્છે ? આપણે ત્યાં લઘુપ્રયત્ન હકારનો સંકેત. સ્વ. નવલરામભાઈએ સૂચવ્યો હતો. તેઓશ્રી આવો હું જે સ્વરમાં હોય તેના પછી apostrophe (') લખવાથી એ વ્યક્ત કરવા માગતા હતા; પરંતુ આ પ્રચારમાં આવ્યો નહિ. સં. ૧૮૦૦ પહેલાંના પ્રયોગમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર યમાં વચ્ચેના ખાંચામાં ટપકું લખી બતાવવામાં આવતો. આમ બંનેના જુદા જુદા સમયમાં સંકેત નક્કી થયેલા. સ્વ. નવલરામભાઈએ સૂચવેલી સંકેત સામાન્ય રીતે હુમાફરનો વાચક હોવાથી જે શબ્દમાં એ ચિહ્ન હોય ત્યાં હકાર પૂર્વે હોવો એટલી જ સ્મૃતિ રહેતી થઈ. પરિણામે હું અત્યારે તો નથી તેની બીજી એમાંથી જાગી. રા. નરસિંહરાવે આમ હું ના સંકેતને બદલે હું પોતે જ જોડાફરના અંતરૂપે લખાવ એ સૂચવ્યું, જેથી તેનું ખડું ઉચ્ચારણ અત્યારે ક્યાં છે તે જળવાઈ રહે. એટલું તો નિશ્ચિત જ છે કે આ બંને લઘુપ્રયત્ન હુ-ય શ્રુતિ જેમાં છે તેવા શબ્દોમાં વ્યંજન અને સ્વર વચ્ચે તે છે; જેમકે-તહેને. આમાં ત અને એ વચ્ચે હુ-શ્રુતિ છે, તેમ રાખ્યમાં ખૂ અને અ વચ્ચે ય શ્રુતિ છે. ત્યાં એ શ્રુતિઓમાં વ્યંજન નથી ત્યાં તે સ્વર પહેલાં માત્ર છે; જેમકે હુમે. તેમાં એ પહેલાં, ગણું તેમાં ઊં પહેલાં. આને માટે એવી જ જાતના સંકેત નક્કી થવા જોઈએ કે જેમાં હુ-ય શ્રુતિ જે સ્વર પહેલાં છે તેની પૂર્વે લેખનમાં વ્યક્ત થાય. સ્વ. નર્મદાસંકરે એમાંની હુ-શ્રુતિ વળું નીચે તુકતાથી સૂચવવા બહામણ કરેલી; પરંતુ આ રીતે દરેક પ્રસંગે તુકતો જોડવવા છાપખાનાવાળાઓને તે તે વળું નીચેની ડિમીવાળો જોઈએ, એટલે માયાદૃટ તો તેની તે એટલે એ પણ અસ્વીકાર્ય થયો. લઘુપ્રયત્ન યકારને માટે તો કાષ્ટએ કદી વાંધો લીધો જ નથી. જાણ કે ગયેદ કે ઠહ્યો કે લખ્યેદ એમ સર્વ જ લઘુપ્રયત્ન યકાર યના બોળાંથી જ બતાવાયો છે. તે જોડવવામાં છાપખાનાવાળાઓને તકલીફ કદી પડી જ નથી. માત્ર અકારાંત ઓલિમ શબ્દોમાં તેમ જ આચાર્ય બીજા પુરુષ એકવચનમાં તકલીફ .

આવી જાય એ પણ માનવા કારણ નથી, કેમકે જેમ લખ્યો
 કહ્યું માન્યો વગેરેમાં અર્થો વ્યજન ગોઠવાય છે તેમ જ આમાં
 ગોઠવવાનું છે હવે માત્ર ઝવડો રહ્યો હુકાગનો. જેટલા સંયોગોમાં
 લઘુપ્રયત્ન ચકાર સાથે અર્થો વ્યજન જોડાય છે તે કરતાં તો ઘણા જ
 ઓછા શબ્દોમાં આવો હું આવે છે તેટલા માટે છાપખાનાવાળાને
 તકલીફ પડે તે પણ ન માની શકાય તેવી વાત છે. છાપખાનાવાળાને
 અર્થો વ્યજનો ગોઠવવામાં તકલીફ નથી જ, કેમકે તેને માટે તો
 તેના સ્વતંત્ર ખાનામાથી તે અર્થો વ્યજનનું બીજું ઉઠાવી લેવું
 તેટલી જ ક્રિયા છાપખાનાવાળાને ખરી મૂઝવણ તો નીચે-ઊંચેની
 ડિમીવાળા ટાઇપ ગોઠવવામાં છે, તેમાં નીચે નાની નાની ડિમી
 ભેળવવી પડે તેમાં સમયનો વ્યય ખરો જ. તેથી ઊંચડું લઘુપ્રયત્ન
 ય - હ બતાવવામાં કેટલું સૌકર્ય છે તે છાપખાનાના અનુભવવાળો
 ફરક માણસ સમજી શકે તેમ છે એટલે એવો અસાધ્ય ગણી શકે
 મનુષ્ય હ - ય ના ખરા રથાનોમાં જ તે તે ઉચ્ચારણ લેખનમાં
 બતાવી શકાય તેવા મોકલો ન શોધે ત્યાંથી તો તેના યોગ્ય રથાનો એ
 હ - ય ના ખીખામાંથી જ તે ઉચ્ચારણ બતાવવું જોઈયે ? બેટક
 તેમાં પ્રાતીયતા છે આવી પ્રાતીયતા છેક અપભ્રંશમાં બહોળા
 પ્રમાણમાં છે તે બાવાના જણકારના ખ્યાન બહાર નથી જ. આવા
 સંયોગોમાં બાવાનો ખરો ત્રેમી આ ઉચ્ચારણને વિશ્વાસપાત્ર સૂચક
 એમાં કરી વાધો ઉઠાવવા જેવું ન જ હોય અને એમાં અરાજકતા
 જેવું પણ માનવા કાર્ષ કરણ નથી.

ઉચ્ચારણની ખરી સ્થિતિ જોયા પછી ટાળી શકાય છે. મુદ્દે હું તો આમાં અરાજકતા જોતો જ નથી; એ તો કૃત્રિમ વિકાસ છે. સને ૧૮૭૨ માં પહેલવહેલા જોડણીના નિયમો બહાર પાડવામાં આવ્યા ત્યારે બ્રૅપ્લે અરાજકતાનો સંભવ હતો. ૨૧. દસપતરામભાઈએ ‘ગુજરાતી લખાણ વિષે’ એ મથાળે એક લેખ લખી તે વખતની સ્થિતિનું બ્યાન આપ્યું છે એ ઉપરથી સર્વસાધારણ મનુષ્યો પણ સમગ્રી શકશે કે તે સમયનું વાતાવરણ જોઈ ફટલાક બાષેાચ્ચારણનાં તત્વો ઉપર દુર્લક્ષ્ય કરીને કૃત્રિમ નિયમો બાંધી નાખવામાં આવ્યા હતા. ૨૫. દસપતરામભાઈના જ શબ્દોમાં એ હકીકત અહીં લિતાનું છું :

“પછી તેમ થયું, તો પણ ચસમા, અને ગુમાસ્તો એ બે શબ્દોમાં સ્થાન લખવાનો ઠરાવ રાખ્યો. ‘ચૂક’ એમાં દીર્ઘ ઊ લખવાનો ઠરાવ રાખ્યો. ‘ઝાહો’ શબ્દ વિષે ઝાહ, મહો, ઝાહો, ‘ઝો’ એ રીતે જુદા જુદા વિચાર અપાયા. મૂળ શબ્દ ‘મુલ’ ખનો હ અને હનો ઝો, જેમકે ચિત્રલેખા, ચિત્રલેહા, ગુહનો ગોળ તે પ્રમાણે જોતાં ‘ઝાહ’ લખવું જોઈએ, પણ હવેટ ‘ઝો’ એમ લખવાનો ઠરાવ થયો. ‘ઝાહિ’ શબ્દ સંસ્કૃત છે, તો પણ તે ઉપર નજર ન રાખતાં ‘નહો’ એમ લખવાનો ઠરાવ થયો. ન્યાં ઈ, એ, ઐ આવે અને તેની પછવાડે ઝો, આ વગેરે સ્વર આવે, ત્યાં ‘ચા’ ‘ચો’ ઉચ્ચાર થાય તો પણ આ, ઝો લખવા; અને તેના ઉચ્ચાર ચા, યો, એમ કરવા. જેમકે નહીઝો, કવિઝો, વાણીઝા, ઇત્યાદિ. પણ ‘તૈયાર’ એમ લખવું. કારણ કે એ ઠેકાણે ફારસીમાં જોડો ય છે, માટે ય લખવો. દુસીઆર આસોઆર ખંડ એમ લખવું. કૃત્ર એક જણે એવી વક્ત્રાર લીધી કે વાંચ, આંખ, ઇત્યાદિક શબ્દો કે જેના અસલ શબ્દો ઇકસાંત છે, વાવી, બક્ષિ, તેઓમાં ચકાર જોડાવા જોઈએ. એ વિષે હવેટ ઠરાવ થયો કે, પણ જોડાકરો લખવાથી પારસી લોકો કંટાળે છે. માટે એવા શબ્દોમાં ચકાર જોડવા નહો; પણ ન્યાંના લોકો ચકારનો ઉચ્ચાર કરતા હોય, તે લોકો બધે તેમ ઉચ્ચાર કરે તેમાં મહેતાજીઓએ ઉચ્ચાર ફેરવાવવો નહીં. નાનું મોટું, એમ લખવું. પણ નહાનું, મહોટું, ન્હાનું, મ્હોટું, એમ લખવું નહીં. કહેવું, રહેવું, એમ લખવું. હ અને ડ જોડે આવે ત્યાં ટ લખવો. જેમકે કાટવું, વાટવું ઇત્યાદિ. પણ તે ટને ઉચ્ચાર હ અને ડ જોડેલા હોય તે રીતે કરવો. અનુસ્વારની પરદેશી લોકો

મૂલ કરે છે, માટે બીજી વિકલિત ઉપર અનુસ્વાર લખવો નહીં; અને ત્યાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર કરતા હોય તેમજ કરવા દેવા. તે અનુસ્વાર વિના કાઠ કેસાણે અર્થ ફરી નબ છે, જેમકે—

વાણીઆને ઠાકરે લાકડી મારી

વાણીઆને ઠાકરે લાકડી મારી

અર્થ

વાણીઆના ઠાકરાએ લાકડી મારી

ઠાકરે વાણીઆને લાકડી મારી

એ રીતે અર્થ ફરી નબ છે તે પછુ અનુસ્વાર લખવો નહીં એવા કસાવ થયો.” વગેરે.

આ ઉપરથી ખ્યાલમા આવશે કે તે સમયે દેખાતી અસાજકતા દૂર કરવા માટે જ ઉપર મુજબનાં નિયમન હતાં. હવે તો તે કૃત્રિમ નિયમો ધર કરી ગયા છે અને આપણા ઉચ્ચારમાં પણ કેટલાક પેસી ગયા છે. આ બધી સ્થિતિનો વિચાર કરીને ભાષાના ખરા સ્વરૂપને નળવી રાખવા વિભાષાતત્ત્વનો સ્વીકાર કરવો રહ્યો. બેશક જે કૃત્રિમ નિયમો એવા હોય કે તેઓનું ભાષેાચ્ચારણમાં ક્યાંય સ્થાન ન હોય તેને કાઢી જ નાખવા રહ્યા. તેવા માટે વિકલ્પની પણ જરૂર નથી.

દી. ખ. કેશવલાલ મુવે પોતાના અધોર્માં પ્રાચીન કાળથી શાસ્ત્ર-સિદ્ધ ઊતરી આવેલ માનુનાસિક અંસ ઉકારની દીર્ઘતા સ્વીકારી છે. એના ઉપર ટકાર કરતાં એક સુપ્રસિદ્ધ મામિકમાં એક પારસી શ્રદ્ધસ્થ લખે છે કે—

“જ્યા સૂધી હિંદુ લેખકોમાંથી મનસ્વી જોડણીની અસાજકતા જરો નહીં, જ્યા સૂધી કાકારપદ્ધતિઓનો ‘લુ’, પ્રસ્થાનકારોનો ‘રુ’ અને મુવતારક સમાન નિશ્ચય કેશવલાલનો ‘લિ’ કાઢી ગૂજરાતીમાં કે-ઓચર થાય ત્યાં સૂધી તો પારસીઓને માથે ભાષાને કિલલ ળનાવવાનો આક્ષેપ મૂકી શકાય નહીં.”

એ ભાષાને કચાથી ખજાર હોય કે એ ઉકાર કેવી રીતે ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. હોય સાહેબની કૃત્રિમ જોડણીએ આપણને

તે સ્થળે સાનુનાસિક દૂસ્વ ઉકાર આપ્યો તેનું આંધળું અનુકરણ એટલું જોર કરી મથું કે સાનુનાસિક અંત્ય ઉં દૂસ્વ એ જ સાચી વાત. આપણા વિદ્વાનો પણ હોય સાહેબની કૃત્રિમ જોડણી તરફ જરા ધૂણાની નજરથી જુએ છે તે હું શ્રુતિના મંત્રાંધમાં રા. બળવંતરાય ઠાકોરે મત આપ્યો છે તે ઉપરથી બરાબર ખ્યાલમાં આવશે. ઉપર દસપતરામભાઈ તો સ્પષ્ટ લખે છે કે ઉચ્ચારણ પર ધ્યાન ન આવતાં સંગવડ અને સરજતા માટે અર્થકેર થાય છતાં કૃત્રિમ નિયમોનું પાલન કરવું. રા. બળવંતરાયના શબ્દો આ છે:

“આ રૂપોમાં હકાર લખવો, નહીં તો નહીં જ. નર્મદની જોડણીને જીવવાણી બણીને છાડી દેવી, એવા નિયમ આંધવો ઠીક છે. ન. કો. દી. ની રીતે પણ આ રૂપોમાં હકાર ન લખવો એવી જાદુમતિ લાગે છે, તે કેવલ આધુનિક છે. દોષવાંચનમાળાની જોડણીનું અને શિક્ષકોના તેને વળગીને ખાટાં શિક્ષણનું પરિણામ છે. બ્યુત્પત્તિ કે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેવળ અક્ષર હક કહેવાવાને જ પાત્ર છે.” (વસન્ત, વર્ષ ૨૮ મું, પૃ. ૩૨૭-૨૮)

આ હું ના જેવી જ સ્થિતિ છી કારની ચર્ચ છે. આ વાત ‘અનુસ્વાર અને અનુનાસિક’ નામના સ્વતંત્ર લેખમાં અન્યત્ર મેં બતાવી છે. (વસન્ત, વર્ષ ૫, પૃષ્ઠ ૧૩૯ થી ૧૪૯, ૧૮૦ થી ૧૮૮). અનંત્ય સાનુનાસિક ઇ-જી ને પેઠે અંતે આવતા ઇ-જી સાનુનાસિક ગુજરાતીમાં ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દીર્ઘ છે એ વાત ભાષાશાસ્ત્રમાં રસ લેનાર સિવાય કોણ સમજી શકે ?

આવા વિષયો લક્ષ્યમાં લેતાં બે કાવદા થાય છે: એક તો ભાષાવિકાસનું સાચું તત્ત્વ નષ્ટ થતું અટકે છે અને બીજું એ કે તે-

૧. શબ્દગત ઉચ્ચારણમાં આ તત્ત્વ છે. વાચ્યગત સ્થિતિમાં દૂસ્વતા છે. પણ સ્થિતિ ઇ-ઙ બનેલી સરખી છે. ‘ઈ’ દીર્ઘ અને ‘ઙ’ દૂસ્વ તેવી નહિ જ. બ્યુત્પત્તિ દીર્ઘ આપે છતાં પ્રચલિત ઉચ્ચારણ દૂસ્વ ઉચ્ચારણ આપે છે, તેથી અંત્ય ઇ-ઙ સરખી રીતે દૂસ્વ સ્વીકારાય તે વાળી છે.

તા. ૧૨-૮-૧૪

દિશામાં મહેનત કરી સત્ય સ્વરૂપ દર્શાવનારાની મહેનતની કદર થાય છે. આપણે એકદર ન જ યમ્મયે.

આ રથજે ગુજરાતી ભાષાની જોડણી નક્કી કરવામાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વોની આવશ્યકતા છે તે સંબંધી વિચાર કરિયે તો એ અરથાને નહિ જ ગણાય. આ વિશે વિચાર કરતાં સ્વ. કમળાદીકરભાઈએ ‘ગુજરાતી ભાષાનું પૃહ્લુ વ્યાકરણ’ એ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે :

“લખવાની સરળતા સચવાય તેવા નિયમ કસવા વરુ વૃત્તિ રાખવી. જે જોડણીથી ભાષાનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય તે શાસ્ત્રીય હોય તો પણ સર્વામાન્ય થવાનો સંભવ નથી.” (પૃ. ૪૫૦)

આમાં એમણે ભાષાનું સ્વરૂપ કદંચુ થઈ જાય તો શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી પ્રચલિત સ્વરૂપ સ્વીકારવું એવો મત દર્શાવ્યો છે. આમ સરળતા એ એક દારણ સંમુખ આવી પડે છે. પરંતુ એકલી સરળતા સાંચવવા જતાં ભાષાવ્યારણનાં કુદરતી તત્ત્વો નષ્ટ થઈ જવા સભવ રહે છે. જોલકું જોલકું કાંઈક અને મરળતા માત્ર સાંચવવા લખવું કાંઈક એમ કૃત્રિમ ધોરણ બાંધતાં અસલનાં ઉચ્ચારણો નષ્ટ થતાંની સાથે નવાં કૃત્રિમ ઉચ્ચારણનાં તત્ત્વોથી ભાષાનું સ્વરૂપ કદંચુ થઈ પડવાની સ્થિતિ આવી પડે છે; એટલે ભાષાનું સ્વરૂપ કદંચુ થઈ જવામાં કારણ તો કહેવાતી સરળતા જ થઈ પડે છે. એમા શાસ્ત્રીય ધોરણો કદંચુ સ્વરૂપ કરવામાં હોપપાત્ર થઈ શકે તેમ નથી. માત્ર હુ-ય કે વિવૃત ઉચ્ચારણ બતાવાથી કાંઈ કદંચુ થઈ પડે તેમ નથી જ. તેથી જ સ્વ. કમળાદીકરભાઈના આશયને જ અમ-રાખી કહિયે તો ભાષાનું સ્વરૂપ કદંચુ કરી નાખે તેવા કૃત્રિમ શાસ્ત્રીય નિયમોનો ત્યાગ કરી કુદરતી ભાષાવ્યારણનાં તત્ત્વો સચવાઈ રહે તેવા નિયમો સ્વીકારવામાં જ ભાષાનું જીવણ છે. આ ઉપરથી એ ક્લિત યશે કે સરળતા એવી હોવી જોઈએ કે જેના ઉચ્ચારણના ખરા તત્ત્વ સાથે સમન્વય હોય. ઉચ્ચારણનું ખરું તત્ત્વ કયું એ જાણવું આવશ્યક છે. ઉચ્ચારણનું ખરું તત્ત્વ આપણને શાસ્ત્ર-

કિંવા શિષ્ટ-પરંપરા આપે છે. ઉચ્ચારણના વિકાર એ કે આધુનિક નથી, પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવે છે. બાકરણસાસ્રોએ આવા વિકારોનો સંચય કર્યો છે અને એ જ સાધનોએ પ્રાપ્ત સિદ્ધિને આપણે વ્યુત્પત્તિ કહીએ છીએ. વસ્તુસ્થિતિએ ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ કાંઈ અલગ વસ્તુ જ નથી. ઉચ્ચાર-વ્યુત્પત્તિ વિશેના ૨૯. કમળાશ કરભાઈના વિચારો નીચે મુજબના ક્યાં કારણે બહાર આવ્યા હશે તે સમજાવું નથી. તેઓ તે જ અંશમાં લખે છે કે—

“જોડણીના નિયમ : ઉચ્ચારને આધારે કે વ્યુત્પત્તિને આધારે ? જોડણીના નિયમ નહીં કરતાં પહેલાં તે ઉચ્ચારને કે વ્યુત્પત્તિને અવલગીને કરવા તે નહીં કરવું જોઈએ. જે ભાષામાં જેમ બોલીએ તેમ લખી રાખીએ તે ભાષા ઉત્તમ છે, એ નિર્વિવાદ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તે પ્રમાણે છે... સંસ્કૃત ભાષામાં છે તેવા સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર મુજરાતી ભાષામાં નથી, તેમ જ કેટલાક ઉચ્ચારમાં પ્રતિક બેદ છે. આ કારણથી જોડણીનો પ્રમ્ન ચિદ્દ થઈ પડ્યો છે. આ વ્યુત્પત્તિને અનુસરતી જોડણી કરતાં ઉચ્ચારને અનુસરતી જોડણી ધણી સરળ છે.” (પૃ. ૪૪૫-૪૬)

ઉપર હું બતાવી જ ચૂક્યો છું કે વ્યુત્પત્તિ ને ઉચ્ચાર કાંઈ અલગ વસ્તુ નથી, એટલે સ્વર્ગસ્થના ઉપર આપેલા વિચારોમાં ઉચ્ચારને અનુસરતી જોડણીની સરળતા ઉપર બાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે આપોઆપ વ્યુત્પત્તિને લાગુ પડી જાય છે; એટલે વ્યુત્પત્તિ યાને પરંપરાગત ઉચ્ચારણનાં તત્ત્વોને સ્પષ્ટ બતાવી શકાય તેવી જોડણી એ જ ખરી જોડણી. આ રીતે ઉચ્ચારાનુસારી જોડણીમાં નૈસર્ગિક સારથ્ય છે; એટલે સામાન્ય રીતે ૧. સરળતા, ૨. યાચ અને ૩. પ્રચલિત ઉચ્ચારણ એ ત્રણેયના સમન્વયવાળી જોડણી એ જ ખરી જોડણી એ આમાંથી સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારણ કાંઈ અલગ વસ્તુ નથી તે નીચે જણાવેલી હકીકત ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થશે. ઉપર બતાવ્યું તે જ ભાષાના બંધારણમાં કામ કરતા નિયત ઉત્સર્ગોએ જ આપણને વ્યુત્પત્તિ આપી.

છે. આ ઉત્સર્ગો શું ઉચ્ચારણના વિકારને વશ નથી ? એકનો એક અક્ષર ભુદા ભુદા સંયોગોમાં ભુદાં ભુદાં રૂપો પામે છે, સાથે એ સનાતન છે. એક જ નિયમ લખ્યે—“જોડાક્ષરમાં આદિ વર્ણ હ્રસ્વ થતાં પૂર્વે હ્રસ્વો સ્વર હોય તો તે દીર્ઘ થાય છે.” આ નિયમ ફટલો પ્રાચીન છે તે તપાસિયે. શુકલયજુઃપ્રાતિશાખ્યમાં દુણાશઃ એવું એક ઉદાહરણ આવે છે. નાશે ચ ૪-૪૩. તેની ઉપરની વૃત્તિ નાશે ચ પ્રત્યયે દુરિત્યયં વિસર્જનીય સ્ફારમાપયતે સ્ફારાત્પરઃ દન્ત્યો મૂર્ધન્યમાપયતે । ત્યાઃ દુઃનાશઃ દુણાશઃ । આમ દુઃનાશ ઉપરથી સીધું દુણાશ થાય એમ ત્યાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. તેનું મૂળ તપાસિયે. દુર્નાશઃ આ રિયતિ છે. ૧ કાર પછી લાગશે જ ન આવશે છે એટલે દુર્નાશઃ । ત્યાં સર્વત્ર સ્વરામવન્દે (સિ. દૈ. ૮-૨-૭૯) ની જે પ્રાકૃતમાં અસર છે તેને અંગે સંયુક્ત રહારને લોપ થતાં અનાદૌ શોષાદેશયોદ્ધિત્વમ્ (સિ. દૈ. ૮-૨-૮૧) પ્રમાણે દુણાશઃ અને જોડાક્ષરનો આદ્ય અક્ષર હ્રસ્વ થતાં દુણાશઃ । તેનું જ ખીલું ઉદાહરણ યજુર્વેદ સંકિતામાં દ્વઃમઃ (દુ + લમઃ ઉપરથી) છે.

આ વ્યુત્પત્તિનો સંગ્રહ એ જ શાસ્ત્ર. હવે ઝઘડો એ બિન થાય કે પ્રાંતીય ભુદાં ભુદાં ઉચ્ચારણો એ બધાં આંમ શાસ્ત્રાનુસારી, હરવાથી તે બધાંવનો સંગ્રહ કરવા જતાં જગજર અરાજકતા ઉત્પન્ન થાય તેનું શું ? તેનો એ જ ખુલાસો છે કે શિષ્ટ લોકોના કંઠમાંથી વ્યક્ત થતાં ઉચ્ચારણ એ જ ગ્રાહ્ય. એટલે તો પણ વ્યુત્પત્તિને અનુસરતી જોડણી કરતાં ઉચ્ચારને અનુસરતી જોડણી ધણી સરળ છે એ સ્વ. કમળાશંકરભાષિતો મત આપોઆપ સ્વીકાર્ય થઈ જશે.

આમ ૧. સારસ, ૨. શાસ્ત્ર અને ૩. શિષ્ટ ઉચ્ચારણ એ ત્રણેયના સમન્વયવાળી જોડણી એ જ ખરી જોડણી એમ આમાંથી શું ક્ષિત નથી થતું ?

જોડણી નક્કી કરવામાં શુકકમિટીથી કૃત્રિમ ઉપાયો યોજવાનું સાદસ યર્ષ ગયું અને તે રીતે જે જોડણી નક્કી થઈ તે આપણી

હિચ્ચારણમાં પણ કાળે કરીને પેસવા લાગી. આમ જોઈને યશ ચુરેલાં
ચયું તેમાં હુશ્રુતિ ખાસ ધ્યાન જોયે છે. હુશ્રુતિના અનુક્રમે
આનું નિરાકરણ ઉત્પન્ન કરે. ખરું જોનાં જ્યારે ગૂંચવાડો જિમો
ત્યારે ભાષાશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ વ્યાપક અને વધુ અંશે વ્યાપક નિયમોનું
અહણ કરવાથી સરળતા યઈ પડે છે. પ્રાતિક બેદોમાં પણ જે બહોળા
પ્રમાણમાં વ્યાપક હોય તેને વિભાષાદ્વારા સ્વીકારવાથી બધી તરખક
ઓછી યઈ જાય છે.

શુક્રકમિટીએ '૪. ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના બહુ ભાગોમાં
જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા' એવો નિયમ કર્યો તેમાં
આ વિભાષા તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે; એટલે વિભાષાએ નવું જીભું કરેલું
તૂત નથી. પ્રાકૃત ભાષામાં બહોળા પ્રમાણમાં વિભાષા છે, તે પછી
આપણે એવી વિભાષા સ્વીકારીએ એમાં કશો હોણપત નથી, બલ્કે
ભાષાનું શૂંપણ છે; અને તેરીતે ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ જણાવતાં આપણે
આપણી માતૃભાષા તરફનું ખરું ઝાણ અદા કરીએ છીએ.

આપણે ત્યાંની જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જોડણીવિષયક કરેલી
મહેનત છે તે આ બધા નિયમમાં ઠેર ઠેર આવી જતી હોવાથી
અહીં તેનું પિષ્ટપેયણ કરવું આવશ્યક નથી માનતો. ખરું જોતાં ભાષાનું
ખરું તત્ત્વ બતાવનારા આપણા વિદેહ તેમ જ વર્તમાન સાક્ષરોના
બળ ઉપર જ આ વિષય આટલો અતિ સરળ તેમ જ સાર્વદેશિક
યઈ પડ્યો છે.

આરબી ગુજરાતી ભાષાના અંપૂર્ણ લક્ષણો સ્થાપિત થઈ ચૂકેલા પ્રાપ્ત થાય છે જેને હું મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા માનું છું તે મુઘલવંશોષ ઔક્તિની ભાષામાના અમયુક્ત બદ બડ બડ અનુક્રમે એ બો અને કના સ્વરૂપમા આવી જતા જ મોટે ભાગે અર્વાચીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા તૈયાર થઈ જાય છે એ જ પ્રથમ ભૂમિકામાથી ઉત્તરોત્તર સરકાર મેળવતી જતી ભાષા અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમા સ્થાપિત થાય છે એ દિશા મશાધનની દષ્ટિએ પદ્ધતિપૂર્વક એડાતી આવે ■ અને ભવિષ્યમા શ્રી મધુસૂદન ચી મોદી અને આઈ ભોગીલાલ સાહેબરા જેવા યુવાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ વધુ પ્રકાશ પાડવાના જ છે

વિપર બતાવ્યું છે કે તત્કાલીન લોકભાષામા રાજભાષાના શબ્દોની પણ ભરતી થાય છે આ સત્ય સનાતન છે અને તેનો કોઈ પણ વ્યક્તિથી વિરોધ ઉડાવી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી અત્યારે ગુજરાતી ભાષામા, અરે સમગ્ર હિંદની અત્યેક પ્રાતીય બોલીમા વ્યવહારમા બહોળા પ્રમાણમા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો ધમધોકાર ઉમેરાયા છે અને ઉમેરાતા જાય છે આ સનાતન નિયમને અનુસરીને જ ગુજરાતીની સર્વ ભૂમિકાઓમા સરકૂત ભાષા વિપરાત મુસ્લિમ પાદશાહોના જમાનામા અરબી ફારસી શબ્દોની અને ત્યારપછી પોર્ટુગીઝ લોકોના સંપર્કમા આવતા થોડા પોર્ટુગીઝ શબ્દોની, અને છેલ્લે અંગ્રેજી રાજ્યમા અંગ્રેજી શબ્દોની ભરતી થવા પામી છે

ભાષા પોતામા જ્યારે પરભાષાના શબ્દો અપનાવે છે ત્યારે પોતાને અનુકૂળ એવો સ્વાગ એ ઊછીકા લીધેલા શબ્દોને પહેરાવે છે આને જ પરિણામે ખુદ સરકૂત શબ્દોમાથી અર્વાચીન તદ્દભાવ શબ્દો જેવા કે ધર્મમાથી ધરમ કર્મમાથી કરમ, બ્રમમાથી બરમ વગેરે, અરબી શબ્દો જેવા કે ફિકમાથી ફિકર, ધરકમાથી ધરક વગેરે, અંગ્રેજી શબ્દો ફોર્મમાથી ફારમ, એ વગેરે છે, તે ઊતરી આબા છે આમ છતાં પણ સરકારી લેકો મૂળ ભાષાને અનુરૂપ એવા વિચારણો

જાળવી ગાળી એ પરકીય તત્સમ શબ્દોનો ભાષામાં સ્વીકાર કરે છે

હિંદની હરકોષ્ટ ભાષામાંથી તત્સમ શબ્દો ઉદાવવામાં આવે તો આપણે ત્યાં હિંદની સમગ્ર લિપિઓ ઉચ્ચારણનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા સ્વતંત્ર સંકેતો ધરાવતો હોવાથી તેને આપણી ભાષામાં આપણી ચાલુ લિપિમાં લખવામાં ઘણું સારણ છે, અને બહુ ઝઘડો પેશ રહેતો નથી, પરંતુ જે ભાષાઓની લિપિઓ આપણા જેવી પ્રત્યેક ઉચ્ચારણને માટે સ્વતંત્ર મકેત ધરાવનારી નથી અને તેથી કરીને માત્ર ઉચ્ચારણ ઉપર જ આધાર રાખીને જ આપણે આપણી લિપિમાં ઉતારવાની હોય છે ત્યારે માત્ર આપણે તેના ઉચ્ચારણ ઉપર ખ્યાલ રાખી આપણી લિપિમાં એ ભાષાના શબ્દો લખવાનાં હોય છે આ વિષય આપણે જોઈએ. મરણ માનિયે ઢિયે તેટલો નથી જોડણી માટે હેલતા મારા પ્રયત્ન સુધીના નવે પ્રયત્નોમાં તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધતા વિષયમાં સાવચેતીપૂર્વક નિર્ણય બાધવામાં આવ્યા છે અહીં એ સૂચના અપ્રસ્તુત નહિ લાગે કે સૈકાઓ થયા અરખી ફારસી શબ્દો ગુજરાતીમાં ગુજરાતી સ્વરૂપને પામી બળી ચૂક્યા છે—રણમહલ છદ અને કાન્દકદે પ્રમંથના જમાનાથી જે બળી ગયા છે તેના સ્વરૂપને માટે તો બહુ ઝઘડો નથી જ, માત્ર એમાંના જે તત્સમ સ્વરૂપમાં અઘાપિપર્યત આવ્યા આવે છે તેને શુદ્ધકમિટીના નીચેના બે નિયમ મુજબ સંસ્કાર આપવાનો રહે

“૧ શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ જોડે થોડો જ ફેર હોય તો તેને મૂળ પ્રમાણે લખવા (અને)

૩ શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા ’

[સ્વ ન લો દિવટિયા-કૃત ‘જોડણી’, પરિશિષ્ટ ક.]

અહીં એક વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખવાની છે કે ભાષામાં એકના એક શબ્દનાં તત્સમ અને તદ્દભવ રૂપ મળતા હોય તો તે બંનેનો સ્વીકાર કરવાનો આપણે ત્યાં સંપ્રદાય છે જ ને કે શુદ્ધકમિટીએ એવો નિયમ કર્યો હોય કે—

૨૨. જોડણીના એકવાક્યતા

“૨. અસહ અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં ધણો ફેર હોય, તો ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે સખ્દ લખવા.” (એનન.)

એથી જોડતું દી. બ. કેશવલાલ હ. મુવે કરેલા નિયમમાં એવું જણાવેલું છે—

“2. The *tatsama* form of a word should be preferred to the co-ordinate *tadbhava* forms, if in use among high class Hindus, when the former does not widely differ from the latter.” (એનન. પરિશિષ્ટ જ)

[જો તત્સમ સ્વરૂપ તદ્ભવ સ્વરૂપથી બહુ જુદું ન પડતું હોય ત્યારે જો તે ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓમાં વપરાતું હોય તો તેને સંગતા તદ્ભવ રૂપ કરતાં તે સખ્દના તત્સમ સ્વરૂપને પસંદગી આપવી.]

જુકકમિટીના ૧ લા નિયમના અનુવાદ જેવો આ નિયમ છે; છતાં તેમણે જુકકમિટીના બીજા નિયમને સંગતું કર્યું વિધાન ન કર્યું હોવાથી તદ્ભવ કરતાં તત્સમ તરફ તેમનું વલણ સ્પષ્ટ જણાય છે. કલાભવનના નિયમોનું અને સ્વ. ગોવર્ધનરામજીનું વલણ તેમ જ વાચનમાલા માટેની બંને નિયમાવલીઓનું વલણ પણ, તત્સમ તરફ ગર્ભિત રીતે જણાય છે; પરંતુ આ ક્ષણનો સાચો ઉકેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની જોડણીથી અને તેને જ અનુસરી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણીથી જ આવ્યો છે. જોડણીકોશમાં એ નિયમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે કે—

“૨. લાપ્તામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ બંને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બંને સ્વીકારવાં.”

ગુજરાત વર્ના. સોસાયટીના કાચા ખરડામાં સખ્દશઃ આ નિયમને સ્વીકારવામાં આવ્યો છે; જો કે વિદ્યાપીઠ અને ગુજ. વર્ના. સો. નો કાચો ખરડો અરબી-ફારસી-અંગ્રેજી તદ્ભવ સખ્દો લાપ્તામાં રૂઢ ચર્ચ ગયા હોય તો શુદ્ધ તત્સમના સ્વીકારની મનાઇ કરે છે. પરંતુ આમ કરવું એ દ્વિતકર નથી અને અરબી-ફારસીના જ્ઞાનવાળો કવિ-

વર્ગ પોતાનાં કાવ્યોમાં તત્સમ શબ્દો છૂટથી વાપરે છે. (જુઓ શ્રી પતિલના કાવ્યો.) આ વસ્તુને ખ્યાલમાં લઈને જ આ નિયમને સરકૃત-અરખી-ફારસી-અંગ્રેજીમાંથી ઊતરી આવેલા શબ્દો માટે વિકસાવવાનો ગ્યો. તે રીતે વિકસાવતાં એ નિયમ આવું સ્વરૂપ પકડે છે:—

૧. ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્ભાવ એ બંને રૂપો પ્રચારમાં હોય તો એ બંનેનો સરખી રીતે સ્વીકાર કરવો. ઉદા. કર્મ-કામ, કઠિન-કઠણ, આશ્ચર્ય-અચરજ, જગત-જમ; અમાનત-અનામત, અવલ-અવલ, ઇંક-ઇંક, જુલમ-જુલમ; બોટલ-બોટલી વગેરે.

ન્યારથી જોડણીને એકધારી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ત્યારથી આપણા વિદ્વાનોએ તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિના વિષયમાં પૂર્ણ સાવચેતી ગળી છે. હી ખ. કેસવલાલ દુવે સને ૧૮૯૩ માં નિયમો બાધ્યા તેમાં ૫જી એ માર્ગને નિષ્કંટક કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો :

"1. *Tatsama words should be spelt as they are found in Sanskrit.* (અને)

3. *Words of foreign origin should be generally spelt as they are pronounced.* [એજન-પરિશિષ્ટ ટ]

[૧. સરકૃતમાં જે પ્રમાણે જોડણી કરવામાં આવી હોય તે પ્રમાણે તત્સમ શબ્દોની જોડણી કરવી. અને

૩. વિદેશી ભાષામાંથી આવેલા શબ્દોની તેના જે પ્રમાણે ઉચ્ચારણ થતાં હોય તે પ્રમાણે પ્રાય જોડણી કરવી.]

તત્સમ' શબ્દો છે આમાંના સંસ્કૃત ભાષાના તત્સમ શબ્દોની જોડણી ઉપરઉપરથી ઘણી સરળ દેખાય છે અને અત્યાર સુધીના ૧. શુક્રકમિટી, ૨ દી જી. કેશવલાલ મુન, ૩. કલાભવન (વડોદરા), ૪ સ્વ ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી, ૫ વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટીની અને નિયમાવલી, ૬. ગુજ. સાહિત્ય-પરિષદ મંડળ, ૭ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને ૮. ગુજ. વર્ના સોમાપટ્ટીના કાચા ખગડાના આ આઠે નિયમોમાંથી સંસ્કૃત શબ્દ માટે એક સરળો જ અવાજ નીકળે છે કે—

"સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી."

આટલો જ નિયમ હોય તો ગુજરાતી ભાષામાં સ્વીકારાયેલા સંસ્કૃત બધા જ પ્રકારના તત્સમ શબ્દો લખવા ભારે પડી જાય તેમ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં જેમ સ્વરછેડાવાળા શબ્દો છે તેવા જ બ્યંજન-છેડાવાળા શબ્દો છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ, લિજ લિજ શબ્દોની જોડણીમાં એકવ ક્યતા સાચવવી ભારે મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ શબ્દ ૧૯૦૪ માં વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટીને થયેલી લાગે છે અને તેથી જ તેના પહેલા અને પછી સુધારેલા નિયમોમાં નીચેના એક પેટાનિયમ દબોચર થાય છે કે—

છતાં કેટલાક શબ્દોને માટે આ મુજબ અપવાદ રાખ્યો છે, કે—

“૪. પદ્માત્, ડિવિત્, અર્થાત્, કવચિત્, એવા શબ્દો એકલા આવે અપવાદ બીજા સંસ્કૃત શબ્દની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે બ્યંજનાં લખવા. ઉદા. ડિવિતકર, પદ્માત્તાપ—આવા અવ્યયો પછી જ્યારે જ આવે ત્યારે બ્યંજનાં ન લખવા, ઉદા. કવચિત જ.” [એજન]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળે તો ‘૪. ગુજરાતીમાં આવેલા બ્યંજનાં તત્સમ શબ્દોની જોડણી સ્વરાંત કરવી.’ એવો અતિસરળ નિયમ બાંધી જ આપ્યો છે. માત્ર સંસ્કૃત ભાષાના સ્વરૂપ પ્રેમે વિદ્યાપીઠને બ્યંજનાંત અવ્યયોમાં જ ખોડા બ્યંજનને રાખવાની જરૂર જણાઈ છે, બાકી તો સર્વત્ર બ્યંજનાંત શબ્દોમાં અ ઉમેરી જોડણી ધ્રુષ્ટ માની છે. આ વસ્તુ ઉચ્ચારણાતુક છે; એ સાથે ન્યાય છે. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત સિવાયની પરદેશી ભાષાઓના જે શોકબંધ તત્સમ બ્યંજનાંત શબ્દો પ્રયોગ્ય છે તે સર્વને અક્ષર ઉમેરી લખવામાં આવે છે, એ જ નિયમનો સમાદર કરીને સંસ્કૃત કોઈપણ બ્યંજનાંત શબ્દને બ્યંજનાંત ન લખતાં અ ઉમેરીને લખવો ધ્રુષ્ટ છે.

ગુજ. વર્ના. સોસાવરીના કાચા ખરડામાં એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે—

“૩. જે બ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લે તે અને તત્સમ ભાર-દર્શક જ લે ત્યારે અકારાંત બધીને લખવા. જેમકે—વિદ્વાન્-વિદ્વાનને, પરિષદ્-પરિષદમાં, તેમ—કવચિત્-કવચિત જ.”

[અથ અને અંબકાર, પુ. ૨ શ્લોક-૫. ૨૧૬]

સંસ્કૃત ભાષાના સમાદરનો જ આશય આ નિયમમાંથી સ્ફુટ થાય છે; પરંતુ આવા સમાદરથી પરદેશી ભાષાના બ્યંજનાંત શબ્દોને માટે મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય છે. સાર્વત્રિક અને ન્યાયયુક્ત નિયમ બનાવવાને તો આવા ઉચ્ચારણોમાં અંતે જે ઉચ્ચારણ થાય છે તેમાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે લઘુપ્રત્યય ‘અ’ નો ઉચ્ચાર રહેલો છે; અને ઉચ્ચા-

રશુની દષ્ટિએ જોતાં વિદ્વાન્ કે રામ એ શબ્દોમાં અંત્ય શ્રુતિ જરા પણ ભિન્ન સ્વરૂપે ઉચ્ચરિત નથી થતી; અને તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મડળનો નિયમ આદરણીય થઇ પડે છે.

જિ, મૃ, કૃ, વગેરે ઉપરથી બીતરી આવતા કર્તૃવાચક ઇન્દ્રજિત, ખરભૂત, સુખકૃત જેવા શબ્દોમાં અ ઉમેરી જો લખવામાં આવે તો જિત, મૃત, કૃત એવા કર્મણિભૂતકૃદંતોની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય એમ કેટલાકે સંકા કરે છે. આ સંકા જ નિરર્થક છે, કેમકે અ ઉમેરી જોડણી કરવામાં આવે છતાં શબ્દસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી તેવા મનુષ્યને તો અર્થભેદની પણ સંભાવના નથી.

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં વ્યંજનનો જે નિયોઽ લાવવામાં આવ્યો છે, તે અહીં જોઈ જવા જેવો છે. પં. હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે કે 'અમ્યવ્યઙ્ગનસ્ય (૮-૧-૧૧)' શબ્દોમાં જે અંત્ય વ્યંજન હોય તેનો લોપ કરવો; પરંતુ 'સ્ત્રિયામાદવિદ્યુતઃ (૮-૧-૧૫), રો રા (૮-૧-૧૬), શુષો જ્ઞ (૮-૧-૧૭), શરદાદેરત્ (૮-૧-૧૮), દિક્-પ્રાકૃતોઃ સઃ (૮-૧-૧૯), આયુરપ્સરસોર્ષા (૮-૧-૨૦), કકુમો દઃ (૮-૧-૨૧) અને ઘનુષો જા (૮-૧-૨૨) વિદ્યુત્ સિવાયના નારી જાતિના વ્યંજનાંત શબ્દોમાં અંત્ય વ્યંજનનો આ કરવો, (જેવાકે સરિત્ પરથી સરિઆ-અહીં ત કાર પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ઊઠી જાય, એટલું જ); રકારાંત શબ્દોમાં રા કરવો (જેવા કે ગિરા, ધુરા, પુરા-વસ્તુસ્થિતિએ ગિર, ધુર, પુર ના ર મા આ ઉમેરાય છે); ક્ષુધના અંત્ય વ્યંજનનો હા કરવો, (ક્ષુહા), શરદ્ વગેરે શબ્દોમાં જ્ઞ કરવો (સરજો, મિયજો); દિક્ અને પ્રાકૃતના અંત્ય વ્યંજનનો જ્ઞ કરવો, (જેવા કે દિસા, પાડસો); આયુસ્ અને અપ્સરસ્મા અંત્ય વ્યંજનનો લોપ કરવો અને સ પણ રાખવો (જેવા કે દીહાઠસો, દીહાઠ; અચ્છરસા, અચ્છર), કકુમ્ શબ્દમાં દ કરવો (જેવો કે કકુહા), જ્યારે ઘનુસ્ માં દ કરવો અથવા લોપ કરવો (ઘનુહ, ઘનૂ).

આ પ્રક્રિયા અહીં નિરર્થક જેવી લાગશે, પરંતુ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ અતિઉપયોગી થઇ પડશે. અહીં પ્રાયઃ નારી જાતિના શબ્દો આપવામાં

આવ્યા છે માત્ર ધાયુસ્ અને ઘનુસ્ એ નાન્યતર જાતિના છે આમાંના શબ્દોમાં અત્ય ત્રણ સ્વરો બિન્નબિન્ન સ્થળે દેખા દે છે, કયાંય પણ ખોડા વ્યંજનને રાખવામાં નથી આ ચો, એ વસ્તુ ખામ સૂચક છે અહીંના જા ઓ અને જા (ઓ પણ જ જ છે—તેમાં નરજાતિની પ્રથમા વિકસિતનો ઓ કાર છે એટલો જ ભેદ) એ ત્રણે ખોડા વ્યંજનોને આખા કરવાને જ આવ્યા છે, પ્રાકૃતની વિશિષ્ટતાથી પછી બનેને ત વગેરે લુપ્ત થતા હોય. આ જ પ્રક્રિયા અવિચ્છિન્ન રીતે એની પુત્રી-પૌત્રી અને પ્રપૌત્રી ખોલીઓમાં ઊતરી આવી છે, અને તેથી જ ઉચ્ચારણમાં શબ્દને છેડે વ્યંજન જ કાર સહિત ઉચ્ચારિત થાય છે આટલું જ માત્ર તત્સમ શબ્દોનું લાક્ષણિક ગુજરાતીભવન છે.

આવી સ્થિતિમાં પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, કવચિત્ એ વગેરે અવ્યયો એકલા આવે ત્યારે જ માત્ર ખોડા ચા માટે લખવા ? જ પૂર્વે ગુજરાત વિદ્યાપીઠને પણ અનું ઉમેરણુ ધષ્ટ તો છે જ

મંરકૃતમાં ત્, જન્, ફન્, વિન્, વન્, અને મન્ વત્ છેડાવાળા જે શબ્દો ઉ તેના પ્રથમા વિકસિતના એકવચનોનાં રૂપો ગુજરાતીને સ્વીકાર્ય છે આમાંના જે જે રૂપને છેડે વ્યંજન આવતો હોય તે જકાર ઉમેરીને જ લખવો પ્રાપ્ત થાય છે ત્-અન્-ફન્-વિન્ના તો અનુક્રમે કર્તા, આત્મા, હસ્તી પશુસ્ત્રી આત્મા રૂપો જ છે જ્યારે વણના વિદ્વાન્ મન્, -વત્ના સક્તિમાન્ ગુણવાન્ એ વગેરે તત્સમ રૂપો છે, જે ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં વિદ્વાન્, સક્તિમાન્, ગુણવાન્ એ સ્વરૂપમાં છે આ ઉપરાત જેની ઉપધામાં જ છે તેવા સ્ છેડાવાળા ચન્દ્રમય વૈષ્ણવ એ નરજાતિના શબ્દો, યજ્ઞસ્ પયસ્ વગેરે નાન્યતર જાતિના શબ્દોના મંરકૃત રૂપો ચદ્રમા, વૈષ્ણ, યજ્ઞ પય, એવા છે તેમાંથી વિસર્ગ લુપ્ત થઈ જાય છે અને ગુજરાતીભવન સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે બિજ બિજ નિયમોની અને ઉચ્ચારણોની એકવાક્યતા સાધવી હોય તો આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા હિતકર થઈ પડે છે —

૨. સ્વરાંત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી. (ત્વ, અન્, ઇન્, વસ્, ^૧મત-વત વગેરે અંતવાળા શબ્દોનું પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન ભાષામાં વપરાય છે; તેમ જ અ ઉપધાવાળા સકારાંત શબ્દોની પ્રથમાના એકવચનમાં હ્રસ્વવિસર્ગવાળાં રૂપો પ્રચારમાં છે) ઉદા. મતિ, શુરુ, હરિ, શાંતિ, નીતિ, નિધિ, સ્થિતિ, શ્રીયુત, પાશ્ચાત્ય, પૌરસ્ત્ય, પ્રામાણિક; યશસ્વી, મનસ્વો; વિદુષી; ભગવતી, શ્રીમતી; ચંદ્રમા, વેધા; યથા, મન, પથ, સુદિ, વદિ વગેરે.

ઉચ્ચાર અને જોડણી જુદાં છે તેવી અરખી ફારસી ઉર્દૂ અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના શબ્દો ગુજરાતીમાં ઠઠગા ન દેખાય તેવી રીતે મૂળ ઉચ્ચારને અનુસરતા લખવા ઉદાહરણ:-આગાહી, અમીરી, આખાદાની, આસાની, ધરાની, ઉર્દૂ, કાપૂ, કાપુલી, કિસ્સો, કીમતી, ખૂબી; ગિરો, ચાફ, જાફ, જાસૂસી, તાંબુ, તૂતી, તૈયારી, હાફ, હાવૂદી, પીલ, ખાળૂ, રૂબરૂ, હિફ, યુનિસિપાલિટી, કમિટી, યુનિવર્સિટી વગેરે.

ઉમેદ, કબૂલ, કસૂર, કાનૂન, કૂચ, કૌશિય, કૌહિનૂર, ખુદ, ખૂન, ગુમ, ચાવૂશ, ચાણુક, જનૂન, જરૂર, જાસૂસ, તવા-રીખ, તાસીર, તુમાર, દસ્તૂર, દીવાન, નસીખ, નાખૂદ, નાણુક, પુલ, બહાદુર, બારીક, બદ્દક, સાજિત, અપીલ, કોટ, કેબલ, ચેન્સિલ, ખૂ, રફલ, બુક, રમર, સોડાવો-ટર, પાંસ ડોક્ટર, સ્ટેશન વગેરે.

આમ છતાં વિભાષા જેને ઇષ્ટ હોય તેઓ ગુજરાત-વર્તીકચુલર સોસાયટીના કાચા ખરડા પ્રમાણે નિષ્પ્રત્યય દશામા વિકલ્પે વ્યજન ખોડો સર્વત્ર લખી શકે. પ્રત્યયો અને જ-ય એ અવયો પહેલાં તો આ ઉમેરોને જ જોડણી કરે.

તત્સમ શબ્દોને માટે સર્વસાધારણ વિગત માત્ર ઉપર પ્રમાણેની છે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમા અનુસ્વારની શુદ્ધિ તેમ જ અરખી-દારસી-અગ્રેજી શબ્દોની ફટલીક ઝિણુવટ પણ જગાયે જતી કરાય તેમ નથી.

તત્સમ શબ્દોમા અનુસ્વાર અને માનુનામિક ઉચ્ચારણ

તત્સમ શબ્દોમા અનુસ્વારના વિષયમા ફટલીક ઝિણુવટ રહેલી છે એ તરફ પણ જ થોડા ગુજરાતી વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. આપણા લગભગ બધા જોડણીકારોએ આ વિષયમા ઉપેક્ષા સેવી છે. અનુસ્વાર અને માનુનામિક ઉચ્ચારણ એવા જે તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો ॥ તેઓના તરફ તો જોડણીમા જરૂરે ધ્યાન આપવામા આવ્યું નથી સદ્ભાગ્યે અત્યારે જે નવી લિપિ તૈયાર થાય ॥ એમા તદ્દન ભિન્ન એવા આ બંને ઉચ્ચારણોને વ્યક્ત કરતા ભિન્ન ભિન્ન સંકેતો નક્કી કરવામા આવ્યા છે. બ્યારે ૧૮૯૩મા દી બ કેસવલાલ ૬ ધ્રુવે જોડણીના નિયમો ઘડ્યા ત્યારે તેમણે સૌથી પ્રથમ આ બે ભિન્ન ઉચ્ચારણોને અલગ અલગ બતાવવા ભિન્ન ભિન્ન લિપિમા સ્થાન હોવું જોઈએ તેવું સમર્થન કરેલું. એ પછી

કોલેજનાં જૂતપૂર્વ પ્રિ શ્રી માધવલાલભાઈએ કોમળ ઉચ્ચાગ્ધ માટે પોલા મીંડાનો દિમાયત કરેલી પણ પછીથી તે તરફ ખાસ કોઈનું ધ્યાન ગયેલું જણાતું નથી, કેમકે એ પછીના નક્કી થયેલા જોડણીના નિયમોમા ક્યાય પણ એ વસ્તુનો ખાસ ઇશારો કરવામા આવ્યો નથી.

એ તો ૨૫૪ છેકે સને ૧૮૫૮ પછી વાચનમાલા તૈયાર કરનાગી શુકકમિટીએ જોડણીના નિયમો નક્કી કર્યા ત્યારથી જ એક મગખી રીતે એક નિયમ ધડવામા આવેલો છે કે 'શુદ્ધ સંસ્કૃત કે દ્વારશી શબ્દ આવે તો તેને અમન પ્રમાણે લખવા' અને તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાવ્યમ રાખવાનું ધોરણ એક સરખી રીતે સર્વામાન્ય થઈ ચૂક્યું આ વિષય તરફ ચતુર ભાષાશાસ્ત્રીઓએ બેદરકારી નથી સેવી, અને સ્વ કવિ નર્મદાચક્ર દી બ કેશવલાલ ધ્રુવ અને સ્વ નરમિહરાવ દિવેટિયાએ એ ઉચ્ચાગ્ધને વિશિષ્ટ રીતે બતાવવા તરફ મત પણ આપ્યા છે સ્વ નર્મદાચક્ર કવિએ તો ૨૫૪ સમર્થન કરેલું કે—

'લોકને વાચતા અધર પડશે તે માટે અનુસ્વારને વ્યજન રૂપે ન લખવું એના કરતા તેને તેના ખીજ ઉચ્ચારણથી નહિ પાડી દેખાડવાને વ્યજન રૂપે ન લખવું, ને અભ્યાસથી અધરાને સેજું કરીઆખવું એ જ ઉત્તમ પદ છે' [નર્મદાચ, ભૂમિકા પૃ ૬૫]

સ્વ કવિના આ મત તરફ આપણું વલણ ન વધ્યું એનું મુખ્ય કારણ શુકકમિટીના નિયમોનું અનુસરણ એ જ છે કેમકે હોપ વાચનમાલામા તત્સમ શબ્દોમા પણ અનુસ્વારને અનુસ્વાગના રૂપમા જ રાખવામા આવેલો.

દી બ કેશવલાલ ૩ ધ્રુવે આને આમ ચતાવી ન લીધું અને ૧૮૯૩મા કરેલા તેમના નિયમોમા આ બાતનું શાસન થ્યું —

"12 Nasal consonants should be preferred to the anusvara mark where the former clearly represent the nasal twang occurring in a word e g અન્તર, સ્વય, અર્જુ,

લખાઈ, અપૂર્ણ. [સ્વ. ન. બો. દિવેદિયા-કૃત 'જોડણી'—પરિશિષ્ટ ક]
 .[શબ્દમાં આવતા પૂર્ણ અનુનાસિક વ્યંજનને વ્યંજન કરવું ઉચ્ચારણ
 ન્યાં સ્પષ્ટ હોય ત્યાં અનુસ્વારને બદલે તે તે અનુનાસિક વ્યંજનને 'ખાસ
 ખસંદખી આપવી.]

તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ માટે આમ કરવું આવશ્યક હોવા છતાં
 વાચનમાત્રા રિવિજન કમિટીએ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં 'મનાઈ' કરમારી કે—

"૧. જોડાક્ષરને પહેલો અક્ષર અનુનાસિક હોય ત્યાં બધા શબ્દોમાં
 તેને બદલે અનુસ્વાર લખવો." (એનન, પરિશિષ્ટ જ.૧)

સ્વ. કમળાચંદ્રભાઈ અને સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેદિયા જે કે
 વિલાધામાં માનતા છતાં, પ્રાયઃ પોતાના લેખનમાં 'અનુસ્વાર જ
 પ્રયોજતા.

આ બધાને બરાબર લક્ષ્યમાં રાખી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
 મંડળે પ્રથમ સ્પષ્ટ વિકલ્પ સ્વીકાર્યો કે—

"૧૩. તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારને અને અનુનાસિકને વિકલ્પ
 લખવો. (જેમકે 'અન્ધ' 'અધ', 'અન્ધુ' 'અધુ', 'આનન્દ' 'આનંદ').
 જોડણીકાશમાં:—

"૮. અનુસ્વારના બિજા બિજા ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નનો વાપરવાં નહિ."

—આવો નિયમ છે, છતાં તે જ અંશમાં અન્ય સ્થળે છપાયેલી
 સૂચનામાં એમ પ્રાપ્ત થાય છે કે—

"છાપવાની સમગ્ર ખાતર અને શબ્દોની સંખ્યા ન' વધારવાના
 હેતુથી અનુસ્વારના વિકલ્પમાં અનુનાસિક વપરાય છે, તે વાપરીને જુદા
 શબ્દો આપેલા નથી. પણ ન્યાં ન્યાં અનુસ્વારને ઠેકાણે અનુનાસિક વાપરી
 શકાય ત્યાં ત્યાં તે વાપરવાની છૂટ છે; ઉદા. અંત-અન્ત, દંદ-દંડ.".

આમ છતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાયા ખરડામાં
 "૪. અનુસ્વારના બિજા બિજા ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નનો વાપરવાં
 નહિ." એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ મને લાગે છે કે આ
 જાતનું શાસન અનુસ્વાર (તીવ્ર) અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ કિવા
 અનુસ્વાર (ક્રોમલ)નાં બિજા બિજા ચિહ્ન ન વાપરવા માટે હોય.

સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો સાથે આનો ખાસ મંબધ હોવાથી સંસ્કૃત વ્યાકરણમાની તેની સ્થિતિ અભ્યાસીઓને અહીં આપું તે ઉપયોગી થઇ પડશે

સ્વ નરસિંહરાવભાઇએ આ ઉચ્ચારણને તીવ્ર ગણ્યું છે તેઓ જણાવે છે કે—

“(ક) In *tatsama* as well as *tadbhava* words an internal *anuswara* after a short vowel is always તીવ્ર (bard); e. g. અક, ફેંક, નિંદા, નમ, કુહલ, etc.

(જ) The *anuswara* after a long vowel in *tatsama* words is સ્તીવ્ર (bard), e. g. ક્વત, પદાત, એકાત, નરેંદ etc.

(These are generally written કાન્ત, નરેન્દ્ર, etc., in the form of a conjunct of a class nasal and the following consonant and so this is no case of *anuswara*)”

(The Guj Lang. & Lit. Vol. I, pp 325)

[(ક) તત્સમ તેમ જ તદ્ભવ શબ્દોમા હ્રસ્વ સ્વર પછીનો અનુસ્વાર તીવ્ર છે. (જ) તત્સમ શબ્દોમા લઘ્વ સ્વર પછીનો અનુસ્વાર સ્તીવ્ર છે — જો કે કાન્ત, નરેંદ્ર ને સ્થળે કાન્ત, નરેન્દ્ર એમ પાછળ આવેલા વર્ગચિ અક્ષર પહેલા તે તે વર્ગના અનુનાસિક રૂપે તે અનુસ્વાર લખાય છે, એટલે સ્થા આ ‘અનુસ્વાર’નો વિષય નથી રહેતો.]

ભાગેશું અથવા તે જોને જૂની પરિભાષામા “ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ ” કહેવામા આવતું તેનાથી જુદું પાડવાને માટે સ્વ. ન જો દિવેટિયાએ ઉપર મુજબ પૂર્ણ ઉચ્ચારણને “અનુસ્વારનો તીવ્ર” ઉચ્ચાર કહ્યો છે; જો કે પ્રાચીન પરિભાષા જોતા “અનુસ્વાર એટલે જ પોતે પૂર્ણ કિંવા તીવ્ર ઉચ્ચાર છે તે,” એટલે “આ અનુસ્વારને જો અનુસ્વારનો તીવ્ર ઉચ્ચાર છે” એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી .

આ જ તીવ્ર ઉચ્ચારણના સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ જે ભેદ આપેલા છે (૧) ર, ય, ષ, સ અને હ પૂર્વે મકાગ્નુ ઉચ્ચારણને મળતું

અને (૨) વર્ગોય વ્યંજનો તેમજ રકારવર્ત્ય અંતઃસ્થ પૂર્વે અનુક્રમે તે તે વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન જેવું અને સાનુનાસિક 'ય' વ 'લ' જેવું. આમાંના બીજા પ્રકારમાં કોઈ પણ શબ્દને છેડે અનુસ્વાર આવતો હોય અને પછી બીજો શબ્દ વર્ગોય વ્યંજનથી અને મદ્ય-લ-થી શરૂ થતો હોય તો મકાર જેવું ઉચ્ચારણ-સામાન્ય રીતે થાય છે એવો પ્રાચીન વૈયાકરણોએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. શુક્લયજુઃપ્રાતિશાખ્યમાં મહર્ષિ કાત્યાયન જણાવે છે કે-‘અનુસ્વારં રોમ્મસુ મકારઃ (ભ. ૪-૧), અન્તઃસ્થાનામન્તઃસ્થાસ્વનુનાસિકાં પરસંસ્થાનામ્ (ભ. ૪-૧૦), સ્પર્શો પરપદમમ્ (ભ. ૪-૧૨)-૨ અને ઉભાક્ષર પૂર્વે મકારના અનુસ્વાર થાય છે. ૨ વર્ત્ય અંતઃસ્થ વ્યંજનની પૂર્વે પછીના અંતઃસ્થના સમાન સ્થાનવાળો અનુનાસિક અંતઃસ્થ, એટલે ય પૂર્વે 'ય', વ પૂર્વે 'લ' અને લ પૂર્વે 'લ' થાય છે. ૨પદ્ય વ્યંજન પૂર્વે પછીના વ્યંજનના વર્ગનો પાંચમો થાય છે.

મહર્ષિ પાણિનિએ તો સ્પષ્ટ રીતે એમ જણાવ્યું છે કે, અનુસ્વારસ્ય યયિ પરસર્વળઃ (ભ. ૮-૪-૫૮), વા પદાન્તસ્ય (ભ. ૮-૪-૫૯)-અનુસ્વાર પછી અંતઃસ્થ અને ૨પદ્ય વ્યંજનો આવે તો પછીના વર્ણના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન થાય. આ અનુસ્વાર જો પદ-વિભક્તિ તેમજ કાળના પ્રત્યયો લાગી તૈયાર થયેલા રૂપ-અને અવ્યયને છેડે આવતો હોય અને તેના પછી ઉપર મુજબની રિયતિ હોય તો વિકલ્પે અનુસ્વાર તરીકે રહે.” આમ મ. પાણિનિના સમયમાં લૌકિક બાપામાં માત્ર પદાંત રિયતિમાં આ પ્રમાણે (પાણિનિના મદે અસિદ્ધ દશામાં) વિભાષા પ્રવર્તતી હતી, અપદાંતમાં નહિ.

પં. હેમચંદ્રસરિએ એમના સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં-“મ્તાં ધુઙ્વોઽન્યો-ડપદાન્તે (ભ. ૧-૩-૩૯) અને શિદ્ધેડનુસ્વારઃ (ભ. ૧-૨-૪૦)-મકાર અને નકાર જ્યારે પદને અંતે ન હોય ત્યારે તેના પછી જો વર્ગોય વ્યંજન અને ‘ર’ સિવાયનો અંતઃસ્થ આવે તો પરસર્વળ થાય અને ઉભાક્ષર આવે તો અનુસ્વાર થાય” એવું વિધાન કરેલું છે; છતાં

પ્રાકૃત વિભાગમાં 'વર્ગેડન્ત્યો વા (ભ. ૮-૧૦-૩૦) એ મૂળથી અનુ-
નાસિક વ્યંજનને રચણે અનુસ્વાર લખવાની વિભાષા સ્વીકારી છે.

જોડણીની એકવાક્યતા સાધવાને માટે ત્યારે આમાંથી કર્તવ્ય
શું થાય છે ? પરસવર્ણ કરવાની વ્યાકરણશુદ્ધ પદ્ધતિનો ત્યાગ તો
થોડો જ થઈ શકે તેમ છે ? જૂનાં લખાણોમાં ઝાઝે ભાગે અનુ-
સ્વારનો પ્રચાર છે; માત્ર ગુપ્તકાલીન લિપિ અને કુટિલ લિપિમાં
પરસવર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે; નાગરી લિપિના સિદ્ધાન્તોમાં 'વિભાષા
પ્રાપ્ત થાય છે અને જૂની ગુજરાતીના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં પ્રાચિ-
ન અનુસ્વાર જ જોવામાં આવે છે. બેશક સારથ્ય પણ અનુસ્વારમાં જ
છે; ત્યારે આવા સંયોગોમાં માત્ર અનુસ્વારનો જ સ્વીકાર કરવો ?
આનાથી 'મંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી' એ
પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ તો નથી થતો ને ? અને માત્ર કે સર્વત્ર અનુસ્વાર
સ્વીકારિયે તો સાનુનાસિક ઉચ્ચાર કેવા અનુસ્વારના કહેવાતા કામળ
ઉચ્ચારને જોડણીમાં વ્યક્ત કેવી રીતે કરવો ?

‘મિસો હિં હિં’ હિ (સિ. હે ૮-૩-૭) અકારે પછી આવતા તૃતીયા બહુવચનના મિસ્ પ્રત્યયને સ્થાને કેવળ હિં હિં અને સાનુસ્વાર હિં થાય છે.’ વળી ‘જસ્-શસ્-હ્-ફળ્ય સ પ્રાચીર્ણા (સિ હે. ૮-૩-૨૬) નપુંસકલિંગના નામ પછી પ્રથમા બહુવચનના જસ્ અને દ્વિતીયા બહુવચનના શસ્ પ્રત્યયને સ્થળે માતુનામિક હ્, સાનુસ્વાર હ અને જિ આદેશ થાય.’ ઉદાહરણથી ખાતરી થશે કે—

તાલા જાઅન્તિ ગુણા જાલા દે સહિઅર્ણહિં યેષ્વન્તિ ।

રઙ્કિરણાણુગહીઆ-હ્ હોન્તિ કમલાહ્ કમલાહ્ ॥

[આમા હિં, હ્ ૨૫૪ લઘુ જ ઉચ્ચારાય છે, મુજરાતીમાં અત્યારે ‘મંડ્યો’માં અને હિંદી ‘હંસના’માં જે ઉચ્ચારણ છે તે સરખાવો. ઉદા. કમલાહનું ઉચ્ચારણ સાનુસ્વાર છે એટલે હમ્ કરવો એમ પ હેમચંદ્રસરિતો અભિપ્રાય જણાય છે]

આ ઉપરાંત ‘દહિં’, મહું (જુઓ સિ. હે. ૮-૩-૨૫) અને તાહ્, તુમ્હાહ્, ઠમ્હાહ્, સરિઆહ્, કમ્માહ્ (જુઓ સિ હે. ૮-૪-૩૦૦). આ ઉચ્ચારણની વ્યાપકતાની ચર્ચા ૨૧ ન બો દિવેદિયાએ પણ કરી છે (જુઓ The Guy Lang & Lat I, ૫ ૩૧૬-૩૩.). ૨૧. દિવેદિયાએ જોકે ત્યાં આ ઉચ્ચારણને અનુસ્વારનો જ પ્રકાર માન્યો છે, તે રીતે આ ઉચ્ચારણના ‘અનુસ્વારના કોમલ-કોમલતર-કોમલતમ’ એવા બે પાડી ચર્ચા કરી છે, પણ વસ્તુસ્થિતિએ એ અનુસ્વાર જ નથી, કિંતુ અત્યંત પ્રાચીનકાલથી આદ્યું આવતું સ્વતન્ત્ર ઉચ્ચારણ છે.

હી જ કેશવલાલ દેવને આ ઉચ્ચારણનો બેદ પ્રથમ જણાયેલો જ અને એ માટે જ એમણે એમની જોડણીમાં નીચે મુજબનો નિયમ બાંધ્યો જણાય છે —

“1. The sharp nasal twang should be distinguished from the light nasalized sound, e. g., અર, ઔસ.”

[૨૧. ન. બો. દિવેદિયા-‘જોડણી’-પરિચિત્ર ક કોમલ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણી ત્રીજ અનુસ્વારના ઉચ્ચારનો બેદ]

એઓશ્રીએ એ નિયમો રચ્યા ત્યારે અનુસ્વાર માટે બિંદુ અને સાનુનાસિક ક્રિયા અનુસ્વારના કહેવાતા કામલ ઉચ્ચાર માટે સર્વિંદુ અર્ધચંદ્રાકાર સૂચવેલો; પરંતુ એમના 'પ્રાચીનગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ'માં અનુસ્વાર માટે સર્વિંદુ રેખા અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ માટે માત્ર ચાલુ બિંદુ જ પ્રયોજ્યું છે. સ્વ. પ્રિ. માધવલાલ લામ્બએ અનુનાસિકને માટે પોલા મીઠાની હિમાયત કરેલી. [જુઓ સ્વ. દિવેદિયાની—“ જોડણી ” પરિશિષ્ટ ૪, પૃ. ૧૭.]

જતાં લેખનમાં અને મુદ્રણમાં અનુસ્વારને સ્થળે જો કામલ પોલું મીંદુ ચોળવાની પહેલ કરી હોય, તો તે પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોરે, અને આ બંને બિન ઉચ્ચારણને સાર્વત્રિક રીતે અલગ ખતાવવા માટે જુદાં ચિહ્નોની અભિવ્યક્તિ માની હોય તો તે એક અખંડ રાષ્ટ્રલિપિની હિમાયત કરનારી હિંદી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી નિર્માયેલી “ લિપિ સમિતિએ. ” તેના તરફથી સ્પષ્ટ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે—

[૬] પૂર્ણ અનુસ્વાર કે સ્થાન પર ["] લગાયા જાય और चन्द्रबिन्दु की जगह केवल [°] लगाया जाय । उक्त अनुस्वार के लिए वज्ञानिक रूप से स्वरहीन ङ्, ञ्, ण्, नृ, म् भी लिखे जा सकते हैं.

ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોના વિષયમાં તો સાનુનાસિક ઉચ્ચારણનો પ્રસંગ અનુસ્વાર પછી ય, વ, લ આવે છે ત્યારે જ સાનુનાસિક ્ય, ્વ, ્લ યતાં આવે છે, જેવાં કે સંયોગ, સંસ્થાપ, સંસ્વાદ વગેરે. બાકીનો વિષય તદ્દભવ શબ્દોને માટે છે. એટલે તત્સમ શબ્દોના સંબંધમાં સાર્વત્રિક એકવાક્યતા લાવવાને માટે આ પ્રમાણે નિયમન હોવું જોઈએ:—

૪ (ગ). જ્યાં અનુસ્વારના ત્રીજા ઉચ્ચાર જેવું ઉચ્ચારણ હોય તેવા શબ્દોમાં વર્ગીય કોઈ પણ વ્યંજન પૂર્વે વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન લખવાની સંસ્કૃત વૈયાકરણો-

એ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ સ્વીકારવી. ઉદાહરણ, અગ્ર્યસ, કણ્ઠ, દન્ત, સન્ન-ધ, જઙ્ગ, તુન્દ, તન્દુરસ્તી, તન્નૂ વગેરે. વિકલ્પ સ્વીકારવો હોય તો અનુસ્વાર લખવો, અને ત્યાં અનુસ્વારનું ચિહ્ન ° પોણું મીઠું સ્વીકારવું. સંબંધ, નિબંધ વગેરે

(કા) તે જ સંયોગોમાં ય, વ, લ હોય તો તે પૂર્વે સાનુનાસિક ય, વ, લ કરવા એટલે આગલા સ્વર ઉપર સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ બતાવનાર ગુજરાતીમાં સર્વમાન્ય મિઠું સ્વીકારવું, અને ય, વ, લ, બેવડા લખવા. ઉદાહરણ સંયોગ, સંબન, સંઘાપ વગેરે. વિકલ્પ સ્વીકારવો હોય ત્યારે ઉપર મુજબ સંયોગ, સંવત, સંઘાપ.

(ક) તે જ સંયોગોમાં ર, શ, ધ, સ, હ આવે તો તીવ્ર ઉચ્ચાર દર્શાવવા પોણું મીઠું સ્વીકારવું ઉદાહરણ સંરમ્ભ, સંશય, સંશરણ, સિંહ વગેરે.

દરેક હાપખાનામાં ભૂમિતિ વગેરેનું હાપકામ કરવાને માટે બીબાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં અંશ કિંવા કિમીના ચિહ્ન તરીકે જે ચિહ્નવાળું બીબું હોય છે તે અનુસ્વારને માટે પ્રયોગ સકારો. મેં મારા કેટલાય ગ્રંથોમાં અનુસ્વારને માટે કિમીના ચિહ્નનો ઉપયોગ કર્યો છે બીબા ગોઠવનારાઓને પણ તેનાથી અમયનો બચ નથી; એટલે એને જ અપનાવી લેવું જોઈએ અને એ સાર્વત્રિક ન બને ત્યાં સુધી ચાલુ મિઠું પ્રયોગ્ય તે નિભાવી લેવાનું રહ્યું માર્ગત્રિક રાષ્ટ્રભિપિ એક યતા આ નવું ચિહ્ન મર્વસુનલ ચર્મ પડશે, અને તે પછી સર્વજન-સાધારણ પણ ટેવાઈ જશે.

વિદેશીય ઉચ્ચારણોની જિપ્પવટ

વાચનમાળા રિવિઝન કમિટીએ ફાગસી અને અગ્ની સબ્દોના વિષયમાં એક વિચિત્ર જાતનું વલણ બતાવ્યું છે ત્યાંનો નિયમ એ છે કે—

“ ૩. સંસ્કૃત, ઈંગ્લિશ કે બીજી પરમાધાના જે શબ્દોમાં કે તેમના કોઈપણ ભાગમાં જરાપણ ફેરફાર થયો હોય, તેવા બધા શબ્દોને અસલ શબ્દો ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલા ગુજરાતી શબ્દો ગણવા

ફારસી અને અરબી શબ્દોના ઉચ્ચારો ગુજરાતીમાં અસલ પ્રમાણે થઈ હોય કે તેમાં ફેરફાર થયેલો હોય, તે પછી તેમને અપભ્રંશ ગુજરાતી શબ્દો ગણવા આ પ્રમાણે વરસ, શુકન, ધન્સાદ, માગસર, મારમ, ખેતર, ધરાક, ઈજનેર, અક્ષર, વગેરે શબ્દોને ગુજરાતી અથવા અપભ્રંશ ગણવા ”

[સ્વ. ન ભો. દિવેદિયા-‘જોડણી’, પરિચિદ જ ૧]

આ નિયમનો અર્થ તો એવો જ થાય છે કે ફારસી અને અરબી શબ્દોમાં જગા જોડણી ફેર થતો હોય કે ઉચ્ચારણ એનું એ હોય છતાં પણ તે તદ્દભવ બની રહે, એ અપભ્રંશ ગણાય પરંતુ આ આવું વિધાન સર્વસ્વીકૃત બન્યું નથી, અને તેથી જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળનો ‘વિદેશીય શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં કેટલું ન દેખાય તેમ મૂળને અનુમંતા ગણવા,” એ ઠરો નિયમ વધુ બંધમેસતો થઈ પડે છે આ રીતે તે શબ્દોની તત્સમતા નષ્ટ નથી થતી, અને તેમ છતાં ગુજરાતી ભાષામાં સ્થાય એવા ઉચ્ચારણોને અનુકૂળ તેની જોડણી આવી રહે છે આનો ખુલાસો જોડણીકાગે ધણી ઉત્તમ રીતે આપ્યો છે કે—

“ ૩ જે બ્યજનાત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લેતા હોય તેમને અકારાત બદલીને લખવા

આ નિયમ અંગ્રેજી, ફારસી, અરબી વગેરે ભાષાના શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે ”

આ નિયમ અતમા અકાર ઉમેગાય છતાં તે તે ભાષાના શબ્દોની તત્સમતા અનાધિત ગણવા તરફનું વલણ બતાવે છે, આવી જ સ્થિતિ ફા-સી-અરબી શબ્દોમાં કેટલાય શબ્દોમાં વચ્ચે આવતા બ્યજનની પણ છે કે જેમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર ‘રલ્યમદલ છદ’ અને ‘દાન્દાદેપ્રમધ’ના સમયથી ઉમેરાયેલો પ્રાપ્ત છે. એને આપણે અપભ્રંશ કહી શકીએ તેમ નથી, કેમકે લઘુપ્રયત્ન અકાર જે ઉમેગાય છે

તેનાથી તેના ઉચ્ચારણને માધ નથી આવતો અને લખાણ જરાયે કઢગુ થઈ નથી પડતું અને તેથી જ તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિવિષયક ઉપર આપેલા ખીન્ન નિયમની નીચેની અનુકૂર્તિ આવશ્યક થઈ પડે છે

૨ (જ) આવા કેટલાય શબ્દોમાં મધ્યે લઘુપ્રયત્ન અકાર જેવો ઉચ્ચાર હોય ત્યાં તે શબ્દોમાં વ્યજન ખોટા ન લખતા, અકાર ઉમેરી જોડણી કરવી. ઉદા. અકબર, અખબાર, અફલાતૂન, અમલક, અરણ, અશરફી, આખકારી, આબરૂ, કસરત, કારકુન, કુહરત, ખુશખી, ખિલમત, ગિરદી, ચકમક, ચરખી, જાનવર, લકરાર, પરહેજ, ફારસી, બાદશાહ, બિલકુલ, ફરખીન વગેરે.

વિવૃત એ-ઓ જીંધી માત્રાથી પ્રદર્શિત કરવા અને Z જેક જેવું ઉચ્ચારણ 'જ' નુકતાસહિત લખી પ્રદર્શિત કરવું. ઉદા. ડોકટર, કોલેજ, એકટ, જેટ, હોલેન્ડ, રિવિજન, સિરીજ, વિજિટ વગેરે.

છાપવામાં નુકતાવાળા 'જ'ની જગા મુશ્કેલી છે, પરંતુ પારસી બાઇઓ નુકતાવાળા 'જ'થી કાર્ય ચલાવે છે. જોડણીની એકવાક્યતા સાધવા આવા શબ્દોમાં 'જ'થી ચલાવી લેવામાં આવે છે તે સ્થળે નુકતાવાળો 'જ' સ્વીકારાય, તે આવશ્યક છે, એમ ન કહવું હોય તો 'જ'થી ભેદ બતાવવા વચ્ચે ટપકાવાળો 'ઝ' ફેટલાક છાપખાનાઓમાં હોય છે, તેને માર્ગિક બનાવી લેવો જોઈએ. આ ઉચ્ચારણ ગુજરાતી શિષ્ટ શબ્દોમાં જ્યાં જ્યાં જ છે ત્યાં ત્યાં ગ્રામવિભાગોમાં Zના જેવું જ પ્રચલિત છે; એથી જ ગુજરાતી લિપિમાં એના સ્વતંત્ર સંકેતની જરૂર છે.

અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોમાંના ગુજરાતીમાં સ્વીકૃત તત્સમ શબ્દોમાં નકાગના વિષયમાં સાવચેતીની આવશ્યકતા છે. અત્યારે એ વિષયમાં બહુ જ અભ્યવસ્થા પ્રચલિત છે. એ વિષયમાં યથા અનુસ્વાર-અનુનાસિક વિષયની અનુપૂર્તિ તરીકે એક નિયમ નીચે સૂચવ્યું છે :—

૪ (૩). અંગ્રેજી શબ્દોમાં 'મ' અને 'ન' સ્પષ્ટ ઉચ્ચારિત થતા હોય ત્યાં તે અર્ધા મ-ન રૂપે લખવા, અનુસ્વાર તરીકે નહિ જ; ઉદા. પેન્સિલ, સમન્સ, ઠાન્ડે-ફટર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ઇમ્પીરિયલ વગેરે.

—માત્ર ing-ઇંગ અંતવાળા શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે સાનુનાસિક દીર્ઘ ઈ ઉચ્ચારાય છે તેવે સ્થળે સાનુનાસિક દીર્ઘ ઈ બિંદુ સાથે લખવી ઉદા. પ્લોટીંગ, ગિલ્ડીંગ, પ્રિન્ટીંગ, ડ્રેસીંગ વગેરે.

તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોમાં જ

જોકે હેલા સૈકા સુધીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં લેખનમાં અત્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચરિત થતો નિર્વામૂલીય 'જ' ક્યાય ખામ પ્રાપ્ત થતો નથી, આમ છતાં જોડણીના નિયમોના આરંભથી જ એ સર્વ-વ્યાપી 'જ' ને લેખનમાં અને મુદ્રણમાં સ્થાન મળી ચૂક્યું છે. એ ઉચ્ચારણ્ય અતિ જૂનું છે અને ઋગ્વેદમાં ફક્ત એ એક માત્ર શબ્દમાં સારી રીતે વ્યાપક છે. લકાગ્ને-સ્થળે બોલીમાં 'જ' થવા માત્રથી એને તત્સમ શબ્દોમાંથી બ્રહ્મ કરી નાખવાની જરૂર નથી. એ જ પ્રમાણે મૂર્ધન્યતર ૩-૬ ની રિયતિ છે ઋગ્વેદમાં તે ળ-ળ્હથી જ બતાવાનો; છતાં પ્રતિયાજ્ઞોમાં સૂચવામાં મુજબ એનું ઉચ્ચારણ્ય અર્ધતાવધ્ય અથવા તો સ્વ નરસિદ્ધગવ દિવેટિયાએ જેને મૂર્ધન્યતર કહ્યું છે તે છે, અને બે સ્વરોના મધ્યમાં આવેલા '૩-૬' ને એવા ઉચ્ચારણ્યને અધીન થવું પડે છે હી. બ કેસવલાલ ૬ મુવે પ્રથમ જોડણીમાં આ વિશે વિશિષ્ટ સંકેતની જરૂર બતાવેલી:

" 13 The double pronounciaton of ૩ and ૬ should be noticed "

[સ્વ. ન. લો દિવેટિયા 'જોડણી'-પરિશિષ્ટ ૪]

[૩ અને ૬ ના બન્ને ઉચ્ચાર જુદા ચિહ્નથી બચાવ કરવા]

એના વિષયમાં અત્યારે ગુજરાતીમાં પ્રાતીયતા છે, પણ તે તદ્દલવ શબ્દોના વિષયમાં છે, એટલે મંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં અવિ-ચિત્ત રીતે ઉચ્ચારાતાં એ ઉચ્ચારણ્યો જેમ દિંદીમાં બતાવાય છે તેવી રીતે હી બ કેસવલાલ ૬ મુવના બતાવ્યા પ્રમાણે નુકતાવાળા ૩-૬ થી બતાવાય એ બ્રહ્મ છે. એ સ્થળે નીચેના નિયમ માર્ગદર્શક થઈ પડશે

૫ (જ) સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાતોં કેટલાક શબ્દોમાં જ ને જ બને ઉચ્ચરતિ છે, તેવા શબ્દોમાં વિકલ્પ સ્વીકારવો ઉદા. ૬લ-૬ળ, મલ,-મળ, હયાલુ-

દયાળુ, કૃપાળુ-કૃપાળુ, માયાળુ, જલ-જળ, ખલ-ખળ, બલ-બળ વગેરે.

(બા) સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં જ્યાં જ્યાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ હોય ત્યાં ત્યાં તે નુકતાવાળા ૬-૬ થી બતાવવાં. ઉદા. પીડા, દદ, મૂદ વગેરે.

મૂર્ધન્યતર ૧-૬ ના સંબંધમાં ખાસ નિયમો પ્રવર્તે છે તે વિશે જાણવાની હિચાવાળાએ ૧૯૩૦ ના 'પ્રુદ્ધિપ્રકાશ' ના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં મારા તરફથી અપાયેલો 'મૂર્ધન્યતર ૬-૬ અને ત્રિધ્વામૂર્તીય યા' નામનો લેખ અવધારણ કરવો ઉપયોગી થઈ પડશે.

તત્સમ શબ્દોની જોડણીને એકધારી કરવાને માટે ઉપર મુજબ કરી લેવાથી ધણું સાંકર્ય પ્રાપ્ત થશે.

તત્સમેતર શબ્દોની શુદ્ધિ : સ્વરો

ત્યારથી ગુજરાતી બાપાની જોડણીને એકધારી કરવાના પ્રયત્નો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે ત્યારથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં વિદ્વાનોને જે કાંઈ પણ પ્રશ્ન સારી રીતે હેરાન કરી રહ્યો હોય તો તે તત્સમેતર શબ્દોમાંના ઈ-ઉ ના પ્રશ્ન, એ-ઔ અને વિવૃત એ-ઓ ના પ્રશ્ન એટલેા મૂંડવનારો નથી, કેમકે એમાં એટલી કિચવટ નથી; તેમ જ વિવૃત એ-ઓ ના પ્રશ્ન મોટે ભાગે પ્રાંતીય હોતાં એકદેશી જેવો છે. ઈ-ઉ ના મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન ગુજરાતી બાપાના આરંભથી જ છે. દરેક વખતે લલિયે! વિદ્વાન નથી હોતો, તેથી કરીને એકનો એક શબ્દ એક ઠેકાણે અમુક સ્વરૂપમાં સ્વરને સાંચવતો હોય ત્યારે બીજો જ સ્થળે બીજા સ્વરૂપમાં એ જ સ્વરને સાંચવતો હોય. કટલીક વાર આ જાતની છટ મંથકર્તાએ પણ લીધી છે; અને શ્રી મધુસૂદન મોદી જણાવે છે તે પ્રમાણે—

“(ખ) કટલીકવાર અપભ્રંશમાં દીર્ઘસ્વરનું હ્રસ્વીકરણ આવમેજ ખાતર કે કાંઈ અજ્ઞાત ઉચ્ચારપરંપરાને અનુસરીને પણ કરવામાં આવ્યું હોય છે.”

(અપભ્રંશ પાઠાવલીમાં અપ. નંબર ૫. ૨૬).

આ ઉચ્ચારપરંપરાના ભેદને લીધે જ એકના એક શબ્દની-
લિખિત લિખિત રથેજે લિખિત લિખિત રીતે જોડણી મળે છે. અપભ્રંશનું
વ્યાકરણ જ્યારે બંધાયું ત્યારે તે પૂર્વેનાં જ્યાં સ્વરૂપોને નિયમબદ્ધ
કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને પ્રાયઃ સર્વ વિકલ્પોને સ્થાન-
આપવામાં આવ્યું; પણ પછી છેક છેલ્લી સદી સુધી એવો કાંઈ શિષ્ટ
પ્રયત્ન ન થવાને કારણે મધ્યકાળમાં અરાજકતા અથવા શિષ્ટ શબ્દોમાં
કહિયે તો વિકલ્પસ્થિતિ પ્રવર્ત્યા કરી. છેલ્લા સૈકામાં ગુજરાતી ભાષાના
સ્વરૂપને વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. આ પ્રયત્ન
કરનારાઓ પાસે તુલનાત્મક અભ્યાસને માટે અત્યારે જેટલી સામગ્રી
મળે છે તેટલી ન હોવાને કારણે અમુક વાગ્વિવરક નિયમોને અનુસરીને
આદર્શ આવતા રૂપો અને અણુધડ લલિયાઓને હાથે ઘૂસી ગયેલાં
રૂપોનો વિવેક સમજવામાં ન આવ્યો, અને તેને કારણે કેટલાંયે સ્થળ
એવાં રહી ગયાં કે જ્યાં કૃત્રિમ નિયમનો લક્ષ્ય અર્થ; અને તેને જ
પરિણામે સ્વ. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી જેવાએ નીચેના નિયમ જેવા
નિયમોની હિમાયત કરી કે—

“(૭) લૌકિક સિપિને આધારે ગુજરાતી શબ્દોમાં ઈ હમેશા દીર્ઘ કરવી અને
ઉ હમેશાં હ્રસ્વ કરવું. આ નિયમમાં વ્યવસ્થા ન આવે માટે દીર્ઘ ઉ
સમેત કરી લખાતા કે ને પણ કે લખવું.”

[સ્વ. ન. ભા. દિવેદિયા—‘જોડણી’—પરિશિષ્ટ ગ]

આ પૂર્વે શ્રી. નવલરામભાઈએ બુકકમિટીના નિયમોમાં સુધારો
કરી એવો સુધારો સૂચવેલો કે:—

“૭ નાન્યતર જાનિના પ્રત્યયમાં ઉકાર હ્રસ્વ છે.

(૭ પ્રાયયમાં ઉપર જણે દેકાણે હ્રસ્વ જ છે.)

૮ શબ્દના છેડાનો ઉકાર દીર્ઘ અને ઉકાર હ્રસ્વ લખવો; પણ એકાક્ષરી
શબ્દમાંને ઉકાર દીર્ઘ લખાય છે.

૯ શબ્દને છેડે નહિ આવ્યા હોય એવો ઉકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ
એ છે કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ, અને ગુરુ અક્ષર
આવે તો લઘુ લખવા; પણ જો અક્ષરના શબ્દમાં પછીનો અક્ષર, ગુરુ
હોય તો પણ એ ધણી કરીને દીર્ઘ જ લખાય છે.

૧૦ મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ, પણ ઇકારાત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો હ્રસ્વ કરીને જોડેના સ્વરમાં ય ઉમેરાઈ શકે ' .

(એનન. પરિશિષ્ટ ક)

[ઉપરના ૮ મા નિયમમાં કાળા અક્ષરો માગ તગ્ધથી છે, મૂળ લેખકે આશુ અક્ષરો જ આપ્યા છે. કાળા અક્ષરો આપવાનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ જણાશે કે ઇ ઓટલા દીર્ઘ અને ઉ ઓટલા હ્રસ્વ કરવા જતા સ્વ નવસરામભાઈ જેવાને પણ ભાષામાં પ્રવર્તતી સાચી રિવાજ તગ્ધ સાચુ લક્ષ્ય આપવુ પડ્યુ છે એ જ પ્રમાણે હમા નિયમમાં એ અક્ષરવાળા શબ્દોમાં પૂર્વ સ્વર, પછીનો સ્વર દીર્ઘ હોવા છતાયે, દીર્ઘ લખાય છે એમ સ્વીકારવુ પડ્યુ છે આની પાછળ કુદરતી વાગ્વિષયક કોષ નિયમનો કામ કરી રહ્યા છે એવુ સ્વર્ગસ્થે સ્વીકારેલા આ અપવાદોથી પકડી શકાશે અમારે જોડણીને નિયમિત કરવામાં વપરાતા અકુદરતી નિયમો સામે આ માટે જ જોડાદ પોકારવી પડી છે]

અપભ્રંશમાં મોટે ભાગે ઇકાર-ઉકાર હ્રસ્વ જ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે મૂળ શબ્દોમાં જ્યાં દીર્ઘ ઇ-ઉ પડ્યા હોય અને અપભ્રંશની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાના તત્વને હાનિકર ન હોય તો તે દીર્ઘ પડ્યા રહે છે ખરા, જો એને એ લાક્ષણિકતાની અસર નીચે આવવાનું હોય છે, તો હ્રસ્વ બની જવુ પડે છે.—

“વિજ્ઞાર-મહુસ્મગીઝ-મગોહક

દેવસાવહિ મહુ પિમમમ મહિ-હક ॥ ૧૨ ॥”

(અપભ્રંશ પાઠાવલી, પૃ ૧૪૬)

આમાં મહુરોદ્ધીત ઉપગ્રથી આવેલો મહુસ્મગીઝ ઉપરની બને બાબતોને સાચવી લે છે ગૌત શબ્દનો જૂનો દીર્ઘ ઈ, મોઝમાં પશ્ચુ આશુ રહ્યો છે, ત્યારે મહુરોદ્ધીતમાં સધિ થયેલા ઓને અપભ્રંશની

લાક્ષણિકતાએ હ્રસ્વ હકારના સ્વરૂપમા આવી જવું પડે છે મહીષર.
પરથી આવેલા મહિ-અરમા અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાએ જ ફેકાર હ્રસ્વ
ચર્ધ ગયો છે

અને અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાને વટાવીને કેટલેક સ્થળે હ્રસ્વ
ધ દીર્ઘ ચર્ધ જાય છે; જેવાં કે —

“ સમ-રસ જાઈ સવલગે ” (એજન પૃ ૧૫૦)

આમા ચાતિ પરથી જાદ ને મદમે હદ જાઈ માગી લે છે

મધ્યકાલીન ગુજરાતીની બીજી ભૂમિકામાંથી ચરૂ થેના ફરદ ને
મદમે ફરિ એ વગેરે પ્રકાર અતિ જણીતો છે આ ફકાર હ્રસ્વ જ
છે, આમ છતાં દીર્ઘ તરીકે બાવળની કાદબરીમા કેટલેક ઠેકાણે-
આવે છે એનું દીર્ઘાત જૂનું સ્વરૂપ અપભ્રંશ કાળમા પણ કોઈ કોઈ
વાગ મળી આવે છે.—

“ ઘરહિં ઘરૂસી રીવા જાહી, કોળેહિં બરૂસી ઘઠા ચાલી । ”

(એજન પૃ ૧૫૧)

આમાં ઉવાલચિતિ-પ્રા જાલેહ અપ જાલદ પરથી જાલિ ચર્ધ
જાલી એ જ પ્રમાણે ચાલી

છતાં કેટલાક આવશ્યક વિકલ્પોથી અપભ્રંશનું નિયત સ્વરૂપ
લગભગ બધાઈ ચૂકેલું પ્રાપ્ત થાય છેજ. એ પછી મધ્યકાલીન
ગુજરાતીની ભૂમિકાઓમાં પણ જો શિષ્ટ લલિયાઓને હાથે નકલ
થયેલો હોય તો પ્રાયઃ આખા મથમા મગતચૂકથી અન્યથા ન
થયું હોય તો એક સરખી રીતે ઇ-ઉ સાચવતાં રૂપો મળી આવે
છે. આમા પણ વાગ્વિષયક નિયમો એક મગજુ કામ કરતા
હોય છે આ વસ્તુ તદ્દન વ્યુત્પત્તિને લગતો હોઈ તેને જ
પ્રધાન રાખી અહીં ચર્ચા કરતા વધુ લગાણ ચર્ધ જવાનો ભય રહે
છે, એટલે આટલું જ દિશાસૂચન કરી મુશ્કેલીભરેલા સ્થાનોએ
આવશ્યક વિકલ્પોથી નિયમન લાવવું ચકલ છે એ જનાની પ્રકૃત
નિષય પર આગળ વધું છું

અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાના અરૂપમધનમા ઇ-ઉ ના દૂર-દીર્ઘ હોવાપણાનો આધાર મુખ્યત્વે સ્વરભાર ઉપર જ છે. બ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચાર કે શાઅ એ કોઈ અલગ વસ્તુ નથી એ આ પૂર્વે માગ નરૂંથી ખતાનનામા આન્યુ જ છે, એટલે ઉચ્ચારણના અંગરૂપે રહેલો આ સ્વરભાર કોઈ બદાગની વસ્તુ નથી આ સ્વરભાર તરફ શ્રી નગસિદ્ધગવભાઈનું ધ્યાન વધે પહેલા ખેચાયેલું હતું એમણે એમના 'નોડણી' એ નિમધમા આ વસ્તુનો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે તેમજે ત્યાં બનાવ્યું છે કે —

'Accept (સ્વર) ખરે જોતા ગુજરાતીમા હ્રસ્વ યથા ગયા જોવા છે. પરંતુ છે જ નામુદ યથો નથી વૈદિક સંસ્કૃતમા સ્વર હતા તે શૌકિક સંસ્કૃતમા હ્રસ્વ યથા પરંતુ ગુજરાતીમા શબ્દોના બધારણ બનાવવામા ગૂંદરીતે પ્રવર્તીત તત્ત્વ એ accept છે તે હાલે કેહાણે સુદમરૂપે કાર્તિક દેખા દે છે અને હેનો ઉપયોગ આમ જોડણીના નિયામક બળતરીકે કરવાનો છે,"

(નોડણી-પૃ ૭૪)

વડોદરામા ઇ સ ૧૬૧૨ માં ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક યદ્ય તે પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી એક પ્રશ્નાવલી જોડણીના વિષયમા અન્યાન્ય વિદ્વાનેને મોકલવામા આવી હતી જે જવાબો આવેતા તે ઉપરથી દી બ કેલવનાલ હ. મુવ, સ્વ નગસિદ્ધગવભાઈ, સ્વ મર ગમણુભાઈ, દી બ કૃષ્ણનાલભાઈ અને ડો. આચાર્યશ્રી આનંદરાકરભાઈની મળેલી કમિટીએ એક નિયમાવલી તૈયાર કરી મેઠક મમક્ષ રજૂ કરી હતી ઇ-ઉકાગ મમધમાના તેમના નિયમો બહુ સ્નાભાવિક હોવાથી અને સ્વરભારના અતિ નૈસર્ગિક તત્ત્વને માન્યતા હોવાથી અહીં ઉતારુ છું —

"(૫) એક સ્વરવાળા તદ્દભવ શબ્દોમા ઇ બ દીર્ઘ કરવા (ઉદા. ધી જૂ, ઘ)

(૬) બહુ સ્વરવાળા તદ્દભવ શબ્દોની જોડણી કરવામા શિષ્ટ સમ્યાર ઉપર, અને જ્યાં બ્યુત્પત્તિનો આધાર મળી શકતો હોય ત્યાં વિરોધે કરીને બ્યુત્પત્તિ ઉપર, ધ્યાન રાખવું (ઉદા. દૂધ, શીખવું, લીડવું, ગઠવું, નીવડવું)

- (૭) પ્રાયમિક તદ્ભવ શબ્દો ઉપરથી ધડાતા શબ્દમા પ્રાયમિક શબ્દની જોડણી રાખવી (દૂધ, દૂધાળી, જૂલ, જૂલામણી, સીંખવાડતુ ઊડાવતુ, ઊડાવતુ)
- (૮) બહુ સ્વગ્વાળા ઈકાગન્ત, ઊકારાન્ત શબ્દોમા મૂળ શબ્દોને પ્રત્યય લગાડતા ઉચ્ચારમા વિકાર થતો હોય તો તે પ્રમાણે, અગર મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખીને—એમ જે રીતે જોડણી થત રહે, પરંતુ જોડણી એકધારી રાખવા માટે, અગે મૂળ શબ્દનું સ્વરૂપ કાયમ રાખીને જોડણી કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ (ઉદાહરણ નદી + એ = નદીગો, નદિયો. જૂ (જોડુ ધાતુનો આદેશ) + એ = જૂઓ. જુવો. પરંતુ જોડણી એકધારી રાખવા સાથે નદીઓ, જૂઓ ઇત્યાદિ રૂપો સ્વીકારવા ઠીક છે)
- (ચોથી ગુજ સા પરિ હેવાક, પૃ ૨૦-૨૧)

આ વિદ્વાનોના નક્કી કરેલા આ નિયમોમા સ્વગ્વારનું તત્ત્વ કેટલું સ્વીકૃત છે એ સમજી શકાય તેવું છે એકસ્વરવાળા શબ્દોમા ધ-ઉ ની દીર્ઘતા, તેમ જ બાકીના નિયમોમા પણ ધ-ઉકારની એક સરખી સ્થિતિ, આ ' તત્ત્વ 'ની પાછળ ' સ્વગ્વાર 'જ નિયામક છે. વસ્તુસ્થિતિએ ગુજરાતી ભાષાની સ્વરૂપગચનામા ઈકાર અને ઉકારની એક સરખી જ સ્થિતિ છે આવી જ્યાં પરિસ્થિતિ છે ત્યાં ' ધ ' એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા ઘૂસન ' એવો એકદો નિયમ આગળ કરવામા આવે તો એમા નૈમર્ગિકતા પર અવતળી રહેલા ભાષાતત્ત્વનો કુરમાની થઈ જાય છે એ વિગતો તરત જ સમજી શકે તેવી વાત છે

પરંતુ ભુક્કમિનીથી મોંઘી છેક જોડણીકાશની નિયમાવધી સુધીની લગભગ બધી નિયમાવધીઓમા ઈકારને અત્યદશામા—એ સાતુનાસિક હોય કે નિગ્નુનાસિક હોય—ઉભયવિધ દશામા—દીર્ઘ સ્વીકારવામા આવેલ છે, પરંતુ ઉકારના શા ભોગ લાગ્યા છે કે એક-સ્વગ્વાળા શબ્દો સિવાયના બાકીના બધા સંયોગોમા સાતુનાસિક કે નિરનુનામિક ઉકારને દૂરવ સ્વીકારવામા આવ્યો છે સ્વરભારની દૃષ્ટિએ ધ-ઉની એક સરખી દશા છે, આમ છતાં ઉપર મુજબ બનેને માટે વિભિન્ન સ્થિતિ સ્વીકારવી એ ઉચ્ચારજુના નૈસર્ગિક

તત્ત્વને હોમી દેવા જરાજર છે એવું સાચા અને નિષ્પક્ષપાત વિચારક-
ને તો જરૂર થયા વિના ન રહે આ નિયમનો વિરોધ મારી પહેલાં
આજ દિવસ સુધીમા બે કાષ્ટએ કર્યો હોય તો તે ઇ સ ૧૮૯૩-૯૪
ના સુમારમા થયેલા કલાભવનના ચાલુ બેઝણીના નિયમોમા. એમનો
ત્રીજો નિયમ એ હતો કે—

“૩ શબ્દોમા આવતા અત્ય સ્વર ૥ તથા બેને હમેશા દીર્ઘ લખવા, પણ
જો એ શબ્દો સંસ્કૃતમાથી લઇને તેવા ને તેવા જ ગુજરાતીમા મૂળી દીધા
હોય તો મૂળ રૂપે જ લખવા. જેમકે, લાકડી, મતિ, ચોપડી, ગતિ,
ખાતૂ, દારૂ, લાડૂ, વગેરે.”

[સ્વ. ન. ભો. દિવેદિયા-‘બેઝણી’-પરિચિદ્ધ સ]

આ નિયમમાનો ઉત્તરાર્થ તત્સમ શબ્દોના નિયમન માટે છે.
આ નિયમ વડોદરામા રચાયા છે એટલે ત્યાં મહારાષ્ટ્રીયોની અંત્ય
ઇ-ઉ અંબધી પરિસ્થિતિ લક્ષ્યમા લઈ કામ કરવામાં આવ્યું છે
મરાઠી ભાષાનો તો એક નિયમ જ છે કે શબ્દ તત્સમ હોય કે
તદ્ભવ, અંત્ય ઇ અને ઉ દીર્ઘ જ રહે હિંદીમા પણ તદ્ભવ શબ્દોને
માટે આવી જ પરિસ્થિતિ છે, માત્ર વિભક્તિઓના પ્રત્યયો લાગતાં
ત્યારે સ્વરભાર અંત્ય સ્વર પરથી ખસી પ્રત્યય ઉપર પડે છે ત્યારે
એ અંત્ય ઇ-ઉ ને હ્રસ્વ કરવામા આવે છે. કલાભવનના આ નિયમ
પાછળ સ્વરભાવનું તત્ત્વ જ નિયામક છે. આ જ સ્વરભાર અમુક
સંજોગોમા એટલે કે કોઈ પણ બ્યજનમા ન બળેલા ઇ-ઉ પૂર્વેના
સ્વર પર ભાર પડતો હોય ત્યારે હ્રસ્વ જ હોય છે આ વસ્તુ મેં
સ્પષ્ટ વિસ્તારથી બતાવેલી છે. (તે માટે જુઓ અગિયારમા
ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના અહેવાલમાંનો મારો “શાસ્ત્રોચ્ચાર-
પરિશુદ્ધ બેઝણી” નામનો નિબંધ, અને કૌમુદી-માર્ચ ૧૯૩૪-૫.
૧૯૩-૨૦૩) આ અપવાદ સિવાયના બધા સંજોગોમા અંત્ય સાત્ત્વ
નાસિક કે નિરનુનાસિક ઇ-ઉ ગુજરાતીમા દીર્ઘ ઉચ્ચરિત જણાય છે.
આની પણ એક વિસ્તૃત ચ “ચાં પદાત ઇ-ઈ, ઉ-ઊ” નામના

એક સ્વતંત્ર નિબંધમાં અન્યત્ર કરી છે. (જુઓ વસંત, વર્ષ ૩૦-અંક ૮ મો, પૃ ૨૬૦-૬૮)

આજ દિવસ સુધીની નિયમાવલીઓનું તારણ કાઢિયે તો અંત્ય ઇ-ઉની નીચે મુજબની પરિસ્થિતિ તેમાંથી તરી આવે છે:

૧. એક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઇ દીર્ઘ;
૨. એક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય નિરનુનાસિક ઉ દીર્ઘ;
૩. અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઇ દીર્ઘ;
૪. અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક ઉ દુસ્વ.

ત્યારે ખરી રીતે ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ખરી પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે રજૂ થાય છે:—

જ્યાં સ્વરભાર ઉર્ધ્વત્વ સ્વર ઉપર છે તેવા અસંયુક્ત ઇ-ઉ સિવાયના બીજા બધા પ્રશ્નોમાં તત્સમેતર શબ્દોમાં અંત્ય ઇ-ઉ દીર્ઘ છે.*

(આ વિષયમાં વધુ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ વસંત-વર્ષ ૩૧, અંક ૭-૮ નાં પૃ. ૨૧૬-૨૨૭ ઉપર જાણેલો “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની જોડણી” એ નિબંધ જોઈ જવો.)

આ વિષય ઉપર મારા તરફથી જુદે જુદે પુસ્તક લખવામાં આવ્યું હોવાથી એ સૌની અહીં પુનરુક્તિ કરી લેખાણ કરવા નથી માગતો.

અંત્ય ઇ-ઉ ની ઉપર મુજબની સ્પષ્ટ પરિસ્થિતિ છે. એવી જ

* પરંતુ પ્રત્યેક શબ્દોચ્ચારણને બાજુ રાખી વાક્યવનરિષિતિ તપાસતાં ગુજરાતી મળામાં આવતી ઉચ્ચારણસિધ્ધિતા બધા જ અંત્ય સ્વરોને દુસ્વ આપે છે, જોને જ પરિણમે તેવા અંત્ય એ-ઓ અર્ધચિહ્ન આવી રહે છે. એટલે સરખી રીતે તેવા અંત્ય ઇ-ઉ દુસ્વ જ સ્વીકારાય એમ દરે મને લાગે છે.

સરખી પરિસ્થિતિ અનત્ય એટલે કે શબ્દને છેડે નહિ, પરંતુ શબ્દના અંદરના ભાગમાં આવતા ઈ-ઉ ની છે, આમાં પણ સ્વરભાગનું તત્ત્વ નિયામક છે. સ્વ નવલગમભાષાએ બુકકમિટીનો નિયમ મુધારી જે નિયમ રજૂ કરેલો તે આ ચર્ચાના આગ ભાગે જ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે.

“શબ્દને છેડે નહિ આવ્યા હોય એવા ઈકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ. અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા.”

આ નિયમ લગભગ સાર્વત્રિક જેવો છે, પણ તે સ્પષ્ટ નથી. આ સ્થળે હી બ મુવના નિયમો વધુ સ્પષ્ટતા મળે કરે છે —

‘9 In *laddbhara* words wherever quality requires it, a long vowel is used e. g., લણ, ખૂણો.’

[સ્વ ન. ભો. દિવેદિયા-‘ જોડણી ’-પરિ. પ.]

[હ જમાં જ્યાં સ્વર આપોઆપ દીર્ઘતા માની લે છે તેવા વદ્મવ શબ્દોમાં દીર્ઘ સ્વર વપરાય છે.]

આથી આ નિયમને જગતે આગળ વધવા દર્ઢ શક્ય તેમ નથી, કેમકે મોટે ભાગે આવા શબ્દો જે ભાષામાંથી જીનરી આવેલા હોય છે તેના પારંપરિક અવતરણ ઉપર તેનો આધાર હોય છે; એટલે જ હી બં કેશવલાલ મુવ વગેરે પાત્ર વિદ્વાનોની કમિટીએ નક્કી કરેલો ૬ ટ્રો નિયમ-જે સિષ્ટ ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉપર આધાર રાખવાની દિમાયત કરે છે તે-વાજપી છે. વ્યાકરણ આ વસ્તુનું નિગડરણ આપી દેશે. આ વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખીને જ જોડણીકાચની નિયમાવલીએ નીચેના નિયમ જાખ્યા જણાય છે કે—

સ્વર જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય તેવા બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં લખાત્ય ઈ વયા ઊ દીર્ઘ લખવા તેમ જ રક જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય તેવા બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઈ કે ઉ પછી લઘુ અક્ષર આવે તો તે દીર્ઘ લખવો અને ગુરુ અક્ષર આવે તો હ્રસ્વ લખવા.

—ગુજ વર્ના સો. ના કાયા ખંડામા આ નિયમોને એક કરીને ૧૪ મો નિયમ આપ્યો છે તે પણ આ જ મતવનનો છે

મુદ્દે આમા કૃત્રિમતાને સ્થાન ન હોવું જોઈએ આ બધા કાર્યોમા કારણ-ભાવે સ્વરભાર રહેતો હોવાથી જે મૂળસ્વરૂપમાથી વિકાર થયે તે શબ્દ ઊતરી આવે છે તેમા જ એ તત્ત્વ એક મરખી રીતે કામ ક્યે આવે છે, એટલે ગુજગતીની જોડણીને માટે નવું નિયમન ખાસ કરવાની આવશ્યકતા ગ્રહેતી નથી જોડણીકાશની નિયમાવલીમાના ૨૦ મા નિયમના અપવાદમા કુવારુ, કુભાર, કુવર કુવરી, મુવાણુ એ શબ્દોમા અનત્ય ઉકારને સાનુનામિક દશામાથે હ્રસ્વ ગણવાનો જે પ્રયત્ન થયો છે તે એટલે જ અસ્વાભાવિક ચર્ષપડે ગુજરાતી ભાષાનું બધારણુ એવું જણાય છે કે આનુનામિક ઈ હોય કે ઉ હોય જ્યાં જ્યાં એ ઉચ્ચારિત થાય છે ત્યાં દીર્ઘ હોય છે કદાપિ એના પછી સ્વરભાર માયવતો સ્વ આવ્યો હોય તો ત્યાં એ અનગ પદો પડ્યે સ્વરભાર બને સ્વરો પર એક સગળી રીતે પડે? આના જેવી જ સ્થિતિ પ્રાથમિક શબ્દો ઉપ-થી ધડાતા શબ્દોમા તે પછી તદ્વિત પ્રત્યયો કૃતપ્રત્યયો કે કાગના પ્રત્યયો કે કર્મણિના-પ્રેરકના પ્રત્યયો લાગી ધડાતા હોય ત્યાં-પ્રત્યે છે સ્વ નનગમભાઈ, દી બ કેશવલાલ મુવ વગેરેની ચોથી ગુજ સા પરિ માટેની કમિગીએ એના નિર્ણયને અનુસરી, આઠમી ગુજ સા પરિ સમક્ષ ગળુ થયેલી નિયમાવલીમા સ્વ સગ રમણુભાઈએ, તેમ જ સ્વતત્ર રીતે સ્વ શ્રી નન-મિહગમભાઈએ કોષપણુ મંયેજોમા આમ સ્વગ ન ફેરવેલો એવો નિર્ણય આપેલો છે (આતી વિસ્તૃત ચર્ચા-‘શાસ્ત્રોચ્ચાગપરિશુદ્ધ જોડણી’ નામક ઉપર ઉક્તિખંપિત નિબંધમા કરી છે)-જોડણીકાશની નિયમાવલીએ એક જ

૧ આ વિધાન પણ એકલા શબ્દને લક્ષ્ય છે વાક્યગત સ્વરૂપમા અસ્વરિત ક્રુતિમા આવતા ધ-ઉ હ્રસ્વ જ ઉચ્ચારિત ગાય છે એમ અનુભવ ઉપરથી જણાય છે સાધિત શબ્દોમા આ વાક્યગત સ્વરૂપ લક્ષ્યમા બેધધે

તા

પ્રકારના આ નિયમના બે ભાગલાં પાંડી નાખી એક ઠેકાણે સ્વરને અવિદ્યુત રાખવાની દિશાવત કરી છે, જ્યારે બીજે સ્થળે દૂરવ કરવાનો મત આપ્યો છે. એના રહમા નિયમનો અપવાદ આ પ્રમાણે આપ્યો છે કે:—

‘અપવાદ ૧—વિશેષણ પરથી થતાં નામ તેમ જ નામ પરથી બનતાં લાવવાચક નામોમા મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખવી.’

જ્યારે ૨૫ મો નિયમ એવો આપ્યો છે કે:—

‘૨૫. પ્રાયમિક શબ્દો પરથી ઘડાતા શબ્દોમાં તથા ધાતુનાં પ્રેરક અને કર્મણિ પ્રયોજનાં રૂપોમાં પ્રાયમિક શબ્દ અથવા ધાતુની મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતાં ઉપર કલમ ૨૩ તથા ૨૪ પ્રમાણે જોડણી કરવી.’

—એટલે સ્વર દૂરવ કરી નાખવો. પ્રાયમિક શબ્દો પરથી ઘડાતા શબ્દોમાં જ તદ્દિત, કૃત, કાળના પ્રત્યયો, તેમ જ કર્મણિ-લાવે-પ્રેરકના પ્રત્યયો લાગી થતાં રૂપોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વિશેષણ પરથી નામો બને કે નામો પરથી લાવવાચક નામો બને એ થોડી ઠાઈ જુદી પ્રક્રિયા છે? આ વિષયમાં મારે અંગત મત એવો છે કે તેવાં સંયોગોમાં સ્વરમાં ફેરફાર ન કરવો; આમ છતાં એમ સ્વીકારિયે કે ફેરફાર કરવો જ તો વિશેષણ પરથી થતાં નામો અંતે નામો પરથી થતાં લાવવાચક નામોને પણ એક સરખી રીતે કામ કરતી એ પ્રક્રિયાની હેઠળ લાવવાં. ગુજ. વર્ના. સો. નાં દાંયા ખરડાએ તો આ વિષયમાં નીચે મુજબ વિકલ્પ સૂચવી જનતા સમક્ષ ન્યાયનું જાખકું રબ્દ કરી દીધું છે:—

હજી ત્યાગ થયો નથી. જોડણીકારો એ નિયમને સત્ય સ્વરૂપે સુધારી પ્રચારમાં મૂકી અરાજકતા દૂર કરી છે.

પ્રાકૃત કાળથી ચાલ્યો આવનો, ધ-ઉ ને જોડાક્ષરો પૂર્વે દ્વસ્વ રાખતો નિયમ પણ તત્સમેતર શબ્દોમાં સર્વસ્વીકૃત થઈ ચૂક્યો છે. આ પુરાણા નિયમોને અવલંબીને જ જોડાક્ષર દીધો જનતાં. પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવાપણું ગુજરાતીમાં જીતરી આવ્યું છે. આમ છતાં હજી કેટલાય શબ્દો રહી ગયા છે કે જેમાં જોડાક્ષર રહી ગયો છે. ‘ફિક્કૂં-ફીકૂં’, ચિટ્ટોં-ચીટી, ટિપ્પણ-ટીપણ’ જેવા શબ્દો એમ છતાં વિકલ્પે હજી પ્રચારમાં છે પણ ખરા. આ ઉપરાંત ત્રણ કરતાં વધુ સ્વરવાળા શબ્દોમાં ધ-ઉ નો આધાર વ્યુત્પત્તિ ઉપર અને વ્યુત્પત્તિની મદદ ન હોય ત્યાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઉપર નિયંત્રિત છે. આ ઉપરથી ધ-ઉ વિષયક નીચેના નિયમો તરી આવે છે:—

વીંછી, ફેાડી, વીજળી, વિન-તી-વીનતી, કળી, માંખી, માટી, સળી, ઓસરી; વરૂ, રૂ, બરૂ, ચરૂ, કે લૂ-ટૂ, કામરૂ, જૂ, ચાલૂ, લાગૂ, રજૂ, આજસૂ, લૂ, ટપૂ, બાળૂ, બાપૂ, વગેરે.

અપવાદ—અત્યંત અસંયુક્ત ઈ-ઉ પૂર્વે સ્વરભાર હોય તેવા શબ્દોમાં ઇ-ઉ હ્રસ્વ છે. ઉદા. બાઈ, કાઈ, ફેાઈ, રાઈ, પાઈ, બાઈ, જનોઈ, સાંઈ, ખાઈ; (ભાવવાચકનો ‘આઈ’ લાગે તેવા)—લડાઈ, ચડાઈ, મીઠાઈ, હુઆઈ, (‘ ઈ ’ની પહેલાં અન્યથ રૂપ કૃદંતોમાં પ્રકૃતિમાં ‘આ’ હોય ત્યારે) સમાઈ, મૂંઝાઈ, ફૂંગાઈ; ચડાઉ, લડાઉ, ખટાઉ, ચલાઉ, કમાઉ, ભાઉ, ગાઉ, વગેરે; તેમ જ થાઉ, ભાઉ, કમાઉ (થાજીં ભાજીં, કેમાજીં; તે સ્થળે મધ્ય કાલીન ગુજરાતીમાં લીધેતા છે તે વત્સમ લેખે વિકલ્પે સ્વીકાર્ય.)

અનુત્પત્તિનો આધાર હોય ત્યાં એ સુજન અનુત્પત્તિ ઉપર આધાર રાખવો; ઉચ્ચારલેહને લીધે વિકલ્પ સ્વીકારવો પડે તો સ્વીકારવામાં કશે બાધ ન હોય ઉદા. ઊપર-ઉપર, પીયર-પિયર-પીહર, હીયર-હિયર, ભીતર, વિન-તી-વિનતી, ઉછર્જી-ઉચ્છર્જી, સૂતાર, લુહાર, શુતાર, ચીતરવૂ, ઊતરવૂ, ઊધરવૂ, ગૂજરાત-શુજરાત, મિજલસ, સૂબેદાર, હીચકાર, હિલચાલ, કિલકિલાટ, ખિસકોલી, ટીપણિયો, વગેરે.

૧૦. શબ્દમાં આવેલા નોડાક્ષરથી નો અંગલા ઇ-ઉ-ને થકારો લાગતો હોય તો ત્યાં ઇ-ઉ હ્રસ્વ છે. ઉદા. કુહર, હિસ્સો, જુસ્સો, શુદ્ધ, બિલ્લો, શુદ્ધાઇ, નિર્જીડી, વાનિ-ત્ર વગેરે; પણ કિઠ્ઠ-કીઠ્ઠ, ચિઠ્ઠી-ચીઠ્ઠી વગેરેમાં જ્યાં નોડાક્ષર વિકલ્પે, ઉચ્ચરિત હોય ત્યાં વિકલ્પ એથી ઊદ્ભૂ લઘુપ્રચલન 'ય'કાર પૂર્વે સ્વર થકારો ખાતો નહિ હોવાથી ત્યાં સ્વરવિકૃતિ ન થાય ઉદા. હીસ્યો, પીસ્યું, વગેરે.

૧૧. હીઈ ઇ-ઊ વાળા પ્રાથમિક શબ્દો પરથી ઘડાતા શબ્દોમાં અનંત્ય હીઈ ઇ-ઊ અવિકૃત રહે ઉદા. ગરીબાઈ, વકીલાત, ચીકણાઈ, ચીકાચ, મીઠાઈ, મીઠાચ, જૂઠાણ, જૂલામણી, શીખામણ, ઊતરઠ, ઊઠાડે, શીખાડે, મૂકાવે, ચૂકાય, શીખાય; પીવડાવે, પીવાડે, ઊઠાડે, તેમ જ દૂધપાક, જૂલયાપ, બીજવર, હીણુ કમાઈ, એ વગેરે સામાસિક શબ્દો.

૧૨. શબ્દના બંધારણમાં ઇ પછી સ્વર હોય તો ત્યાં લઘુપ્રચલન યશ્રુતિ છે તે યશ્રુતિ વિકલ્પે બતાવવી; એવાં ત્રણોએ તેમ છતાં ઇ તો હ્રસ્વ જ છે ઉદા. દરિયો-

ઝો, ઢડિયો-ઝો રંટિયો-ઝો, ઘોડિયું-ઙ, ઘોતિયું-ઙ;
ઘડિયાળ-આળ, કાઠિયાવાડ-આવાડ, નાળિયેર-એર અથવા
નાળિયર-અર, રૂપિયો-ઝો, વગેરે.

ઉપર દૃષ્ટા અને ઉપર નિયમમા સાનુનામિક અને નિરનુનામિક
ઉકારને 'ધ'ની માફક જ દીર્ઘ રાખવાનો નિર્ણય રજૂ કરવામા
આવ્યો છે. વ્યુત્પત્તિ આવા સંયોગમાં દીર્ઘતા અર્થે છે એની
પુનરુક્તિ અદોષકરવા માગતો નથી; માત્ર એટલું કહેવા માગુ છું કે
નિરનુનામિક દીર્ઘ ઉકાર નૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની કિંવા મધ્યકાલીન
ગુજરાતી ભાષાની બધી જ ભૂમિકાઓ અને શુકકમિટીએ નિયમો
ક્યાં ત્યાંસુધી સિદ્ધ લઘિયાઓને હાથે લખાયેલાં લખાણોમાં પ્રયુક્ત
છે. નૂની ગુજરાતી પ્રતિઓ સાથે જે જે વિદ્વાનો બહોળા
મંપર્કમાં આવ્યા છે તેઓ આ વસ્તુસ્થિતિથી જરાયે અજાણ્ય નથી.
એ જ કારણે ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ વિદ્વાન દી. બ. કેશવલાલ
દુ. દુવે નીકરપણે પોતાના લેખનમાં દીર્ઘ ઉકાર પ્રયેજ્યો છે. સ્વ.
કવિ નર્મદાશરે તો વર્ષો પૂર્વે એમનાં અને એમણે સપાદિત કરેલાં
કાવ્યોમાં માનુનામિક દીર્ઘ ઉકાર પ્રયોજ્યો એ એમનાં એ પુસ્તકો
જોવાથી જાણી શકાય છે. ભાષામાં કામ કરતાં કુદરતી તરવોને
મચડી નાખવાથી ભાષાસ્વરૂપ નષ્ટ થાય છે એ વસ્તુ જરૂર અસંભ
હોવી જોઇએ જોડણીકાગે ધણાખરા નિયમોમાં ભાષાના અદલ
સ્વરૂપને માંચવી આપી ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી ભાષા-
ભાષીઓ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે તે ઉપકારને ભાષાનાં ઉપરિ-
નિર્દિષ્ટ ઉપયોગી તત્ત્વના સમાવેશથી પૂર્ણતાએ પહોંચાડશે એવી
આશા કર્યો હૃદયવાળો વિદ્વાન સેવે નહિ ?^૧

૧. છતાં આજે હવે હું અંત્ય ઉકારની દીર્ઘતાનું સમર્થન કરવા તૈયાર
નથી. વ્યુત્પત્તિથી એવો પ્રત્યેક શબ્દ સ્વરભારને કારણે દીર્ઘ ઉકારવાળો આવે
છે છતાં વાક્યઅંત સ્થિતિમા, અગાડ નવી પાદટીચોમા બતાવ્યા પ્રમાણે, એ

વિભક્તિજન્ય શ્રેષ્ઠરના નિયમો

વિભક્તિના પ્રત્યયોમાંના કે કાળના પ્રત્યયોમાંના સ્વરાદિપ્રત્યયો અંગને લાગ્યા બાદ અંત્યવર્ણ્યમાં સંયુક્ત નથી ચતા હોતા ત્યારે એવા એ પ્રત્યયોના આદિસ્વરને અવિકૃત રાખવાનું વલણ સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે. આમાં માત્ર સરળના સિવાય બીજું કંઈ પણ હોઈ ન શકે. 'જોડણીકાચ'માં આવા વિભક્તિજન્ય શ્રેષ્ઠરને માટે નીચે મુજબનું નિયમન પ્રાપ્ત થાય છે :

“૨૬. વિભક્તિ કે વચનના પ્રત્યયો લગાડતાં કે સમાસ બનાવતાં રાખ્દની મૂળ જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા. નદી-નદીઓ, નદીમાં ઇ. સ્ત્રી-સ્ત્રીઓ, સ્ત્રીને. ઇ. ખૂબી-ખૂબીઓ. બારીબારણું.

૨૭. ક. કરીએ, છીએ, ખાઈએ, ધોઈએ, સૂઈએ, જોઈએ, દોઈએ, મારીએ એવાં ક્રિયાપદોમાં રૂપો બતાવ્યા પ્રમાણે લખવાં. પણ થયેલું, મયેલું, સચવાયેલું, એવાં રૂપો દર્શાવ્યા મુજબ લખવાં.

દ. જુલો, ધુલો નહિ પણ જુલો, ધુલો લખવું. તેમ જ ખોડું, રોડું જેવા એકારાંત ધાતુઓમાં ખુલો, રુલો, લખવું. અને જુએ છે, ધુએ છે, ખુએ છે, રુએ છે, જોયેલું, જોલું, ખોયેલું, ખોલું, ધોયેલું, ધોલું વગેરે રૂપો દર્શાવ્યા મુજબ લખવાં.

મ. સૂડું, પીડું, જેવા ક્રિયાપદોમાં સૂએ છે, સૂઓ, સંડું, સૂતેલ, સૂનાર અને પીએ છે, પીઓ, પીડું, પીધેલ, પીનાર એ પ્રમાણે લખવું.”

આમાંના પ્રથમ ૨૬મા નિયમમાં આપેલા કિસ્સામાં નિયમન કરવાની આવશ્યકતા કેમ જોઈ થઈ વારુ ? જોઓ. ઉચ્ચારણથી વાકેફ છે તેઓ આ કિસ્સામાં સ્પષ્ટ નિહાળી શકે છે—અનુભવી થકે છે

હ્રસ્વ ‘ઉ’ બતાવે છે. માત્ર ‘ઉ’નું આ નથી, બધા સ્વરો હ્રસ્વ ઉચ્ચારિત થાય છે. સરખાવો, અર્ધવિચ્છત કિંવા હ્રસ્વ વિચ્છત એ—ઓ, અર્વાચીન ગુનાતીની દયારામ સુધીની પહેલી ભૂમિકામાં આ તત્ત્વ હવે એ અર્વાચીન બીજી ભૂમિકામાં આજ હ્રસ્વ સ્થિતિમાં ઉચ્ચારણ જોઈ છે એવું ભાષાનો વધુ હોડો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે એ મારે સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવું જોઈએ.

કે અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે નિયમમા આપેલી સ્થિતિ ક્રૂતા ક ધ વૃદ્ધિ ઉચ્ચારણ બ્યક્તા-અતિબ્યક્તા છે. આ ઉચ્ચારણ તે લઘુપ્રયત્ન યકાર છે. આ લઘુપ્રયત્ન યકાર આપણે મરદનના કાળથી વાગમામા સેતા આવ્યા છિયે એ સ્વરોનો ન્યારે પણ મયોગ નથી થતો, પ્રગૃણ દશા ગહે છે, ત્યારે વચ્ચે લઘુપ્રયત્ન યકારનું અને કેટલાક મયોગોમાં લઘુપ્રયત્ન વકારનું અસ્તિત્વ ગહે છે વૈયાકરણોએ એનું અસ્તિત્વ વિકલ્પે સ્વીકાર્યું છે આ નિમ્નધના આર્ગભમા જ દેવા હૃદ, દેવાયિહ એવા વિકલ્પનો નિર્દેશ કવ્વામાં આવ્યો છે પ્રત્યયોમા તો મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ખીજ ભૂમિકાથી પ્રત્યયોના આગભમા લઘુપ્રયત્ન યકાર અસ્તિત્વ ધરાવવા લાગ્યો હતો, અને એથી ભૂમિકામા તો એ ખૂન વ્યાપક થઈ ગયો હતો. મહાભાગત-પદબધ્ધ, અથ ૧ લામાં લીધેલા દગિદામના 'આદિપર્વ'ની મ ૧૭૧૭ વાળી પ્રતમા અનેક સ્થળે પ્રત્યયોમાં આ યકાર પ્રયોજાયેલો છે, એવી તો અનેક હાયપ્રતો પ્રત્યયમા લઘુપ્રયત્ન યકાર આપે છે

“કૃતરાટ્ટ રાયિ તેટયા મુનિવર પ્રેમિ પૂલ કાધી
અમ સેવક નહી આગિયિ હમ રાયિ આજ્ઞા હીધી ૧
રહો જામિ આશ્રમ્ય આપણી ભખાવો અમ તન
વિનય કરી મારિ કહ્યું નરપતિ માન્ય મુનિયિ વચન ૨
યે જોઈયિ તે મુજ્જુનિ માગયો એ હ અર તમારિ શાવય”

“ છકારાંત શબ્દને સ્વરઅત્યય આવે ત્યારે ॥ દીર્ઘ રાખીને તે સ્વર લખવો, પણ દ્વસ્વ ॥ કરીને ય ઉમેરે તેઝે ચાલે,—જેમ, નદી, નદીએ અથવા નદિયો. ”

[સ્વ. ન. લો. દિવેદિયા: ‘ જોડણી, ’ પરિશિષ્ટ ક]

સ્વ. નવલરામભાઈએ ભુક્કમિટીના ૭-૮-૯ એ નિયમને સુધારી જે ચાર નિયમ મૂક્યવેલા તેમાંના દસમા નિયમમાં ઉપરની મતલબનો જ વિકલ્પ મૂક્યવેલો. (જુઓ ત્યાં જ છેલ્લો નિયમ.)

સ્વ. નરસિંહરાવની અમલ પ્રણામાંથી આ વિષય છટક્યો નથી. એમણે ‘ જોડણી ’ એ નિબંધમાં પૃ. ૭૪-૭૬ પર આવશ્યક ચર્ચા વિસ્તારથી આપી છે. એમની આખી ચર્ચાનો સાર એ છે કે જો શબ્દના અંત્ય સ્વરને દીર્ઘ રાખવામાં આવે તો લઘુપ્રયાન ય-વની જરૂર નથી. અર્થાત્ જો સ્વરભાર અંગના અંત્ય સ્વર પર હોય તો પ્રત્યયમાં ય-વશ્રુતિ નથી; પણ ય-શ્રુતિ ઉચ્ચરિત થતાં જ પૂર્વનો અંત્ય દીર્ઘ ઇ-છી દ્વસ્વ થઈ જાય છે. કિર્ણપદના વર્તમાનકાળ પ્રથમ પુરુષ બહુવચનમાં તો ‘ લંખિયે ’ એમાં પ્રત્યય ‘ ઇયે ’ જ તેમજે સ્વીકાર્યો છે, ‘ લખીએ ’ એવો ‘ ઈએ ’ પ્રત્યય નહિ જ.

તૃતીયા-સપ્તમીના ‘ એ ’ પ્રત્યય પહેલાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે લઘુપ્રયાન વ્યજ્ઞુતિ આકારાંત નામો પછી પણ રહેલી છે એ ઉપર આપેલા અવતરણમાંના સંકારૂપ ‘ રાધિ-રાધિ-’ એ શબ્દથી સમજાય છે. એકારાંત-ઓકારાંત શબ્દો પછી એ જ સ્થિતિ છે; માત્ર ઔકારાંત શબ્દો પછી એ આવતાં વ્યજ્ઞુતિ જણાય છે.

દીર્ઘ ઈ-છી છેડે હોય એવાં નામોને દિંદી બાણમાં તો વિભક્તિના બંધો પ્રત્યયો લાગતાં એ અંત્ય ઈ-છી દ્વસ્વ કરી, નોંખવાનું વલણ છે. વજ્રુરિથિતિએ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગતાં જે રૂપો તૈયાર થાય છે તે સમસ્ત દયાનાં રૂપો છે. ‘ મનોમુકુર ’ (ભાગ ૧, પૃ. ૫૨૮-૨૪) માં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ આ વિધિને સ્પષ્ટ કર્યો છે. સમસ્ત દયાનાં રૂપોમાં ઐક્યસ્વ સ્વાભાવિક-અતિ સ્વાભાવિક છે.

પ્રત્યય લાગતાં સ્વગ્ભાગ છેક પ્રત્યય ઉપર આવી ગહે છે, એની અમરે અંત્ય સ્વર જો દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ થઇ જાય છે જો કે સ્વ નરસિદ્ધગવ 'વહ્ઓ' માસુઓ'માં બિકાગને હ્રસ્વ કરવાના વયણના નથી, સંખખ કે સ્વગ્ભાગ હી ઉપરથી નથી ખસતો એમ એઓ માનતા હતા મને તો જણાય છે કે આ ઉદાહરણોમાં પણ સ્વગ્ભાગ કુદરતી રીતે આત્મ ઓકાર ઉપર ચાલ્યો જાય છે, એને અંગે લઘુપ્રયત્ન વકારવાળા 'વહ્વો,' 'માસુવો' જેવા રૂપો ફક્ત થાય છે. જ્યારે એ જ નિયમે આ, ઇ, ઈ અતવાળા શબ્દો પછી સ્વગદિ પ્રત્યયોના આરભમાં યશ્રુતિ અનુભવાય છે

ક્રિયાપદોનાં રૂપોમાં પણ આવી સ્વાભાવિક ય-વશ્રુતિ, એ રૂપો સમસ્ત દશાના હોવાથી છેજ, અને એનું સમર્થન સ્વ શ્રી નરસિદ્ધરાવ બાઈએ સારી રીતે કર્યું છે. (જુઓ 'જોડણી,' પૃ ૬૧.)

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી પ્રથમમાં વિભક્તિના બહુ વચનના 'ઓ' પ્રત્યયને માટે ગુજરાતી ભાષામાં અતિ સ્વાભાવિક એવો નીચેનો નિયમ આવી રહે છે; પ્રચલિત રૂઢિને અધીન રહી સ્વ. કવિ નર્મદા-શકર અને કલાભવનની નિયમાવલીની જેમ, તેથી જગ વિશદ સ્વરૂપે લાગ્યારીથી તેમાં વિભાષા ગણવી પડે છે

૧૩. બ. નામિકી વિભક્તિનો બ. વ નો 'ઓ' પ્રત્યય લાગતાં હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઈકારાંત નામ પછી 'ઓ'માં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ છે તે વિકલ્પે બતાવવી ઉદાહરણો મતિયો-ઓ. દીર્ઘ ઈ-ઈકારાંત નામોને આ 'ઓ' તેમ જ તૃતીયા-સપ્તમીનો 'એ-એ' લાગતાં સ્વરભાર ઉપરથી હટી પ્રત્યયાંતર્ગત સ્વર પર જતો, હોવાથી ઈ-ઉ હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે, ત્યાં 'એ વિકલ્પે હ્રસ્વ કરવા. ઉદાહરણો નદીયો-ઓ તેમ જ નદિયો-ઓ. ઉકારાંત નામોમાં 'ઓ' પ્રત્યય લાગતાં વશ્રુતિ ૬

• તે એજ રીતે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા. વહુવો-ઓ,
વહુવો-ઓ.

વિભાષાદ્વારા બતાવવામાં આવેલાં ઉપરનાં રૂપો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય છે. એ જરાએ અશુદ્ધ નથી. બેસક લેખનમાં સર્વ-સાધારણતાને એ માફક ન આવે; પરંતુ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ કાંઈના તરફથી પણ પ્રયોજવામાં આવે તો એ જરાયે અપરાધી નથી; એવા પ્રયોગમાં સ્વેચ્છાચાર નથી; અને ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણમાં એનો નિર્દોશ-વ્યુત્પત્તિ વગેરે અચૂક આવવાનાં, કેમકે, પરંપરાગત-ઉચ્ચાર અત્યાર સુધી વિકલ્પ વિના ગુજરાતીઓના ઉચ્ચારણમાં સચવાઈ રહેશે છે.

તૃતીયા—સમ્પ્રીતો એકાર અને વર્તમાનકાળ (અને વિધ્યર્થ) પ્રથમ પુરુષ બહુવચનના પ્રત્યય ‘ ઇયે ’-માંના એકાર સાનુનાસિક પણ ઉચ્ચારિત થાય છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના અભ્યાસક્રોને આ ઉચ્ચારણ જરાયે અપરિચિત નથી. છેક અપભ્રંશ કાળથી એ ઉચ્ચારણ વિકલ્પ સ્વરૂપે મોજુદ છે. ચોથી વિભક્તિના અર્થના ‘ ને ’માં પણ એ જ રીતે એ જૂનું ઉચ્ચારણ છે. તળ ગુજરાતમાં મૂળે સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ લગભગ બધા જ સંયોગોમાં લુપ્તપ્રાય છે એટલે-એનો અનુભવ નહિ થતો હોય; પણ કાકિયાવાડમાં એ ઉચ્ચારણ સારી રીતે વ્યાપક છે. તૃતીયા-સમ્પ્રીતના ‘ એ ’ માનું સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ ફક્ત ન્યારે ઓકારાંત નરગતિ અને ઓકારાંત નાન્યતર ગતિના સમ્બંધે લાગતાં આ પ્રત્યય એમાં અંતર્ગત થઈ રહે છે, જેમકે ‘ ધોડે ’, ‘ ગાડે ’ વગેરે, ત્યારે જરાયે ઉચ્ચારિત, કાંઈ પણ સંયોગોમાં નથી થતું; અલગ રહેતાં ખાસ રહેતું છે; જેમકે ‘ ધોડાયે,’ ‘ ગાડાયે,’ ‘ ધોડાયે,’ ‘ ગાડાયે.’ સાનુનાસિક પ્રત્યયો તૃતીયા-અપ્રીતીના “મુખ્યલગ્નોષ્ઠ ઔક્તિક”માં છે તે અભ્યાસક્રોની જરાયે ગણ બહાર મંથી, અને છેક દયારામ સુધી એ ભાષામાં એક સરખા સ્વરૂપે પ્રયોગવા છે. ખુદ દલપતરામભાઈએ પણ એ બેદ નોંધ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ આ નિબંધના આગળમાં

‘વાણીઆને છોકરે લાકડી મારી’ અને ‘વાણીઆને છોકરે લાકડી, મારી’ એવા અર્થભેદવાળાં બે વાક્યથી ઠરવામાં આવ્યો છે. આમ એ ઉચ્ચારણની શક્યતા માટે જરાયે સંકોને સ્થાન નથી. વધુ વિસ્તૃત અર્થા મારા તરફથી સ્વતંત્ર રીતે અપાયેલા “અનુસ્વાર અને અનુનાસિક” એ નામના સ્વતંત્ર નિબંધમાં આપવામાં આવી છે, તે તરફ અભ્યાસકોતું ધ્યાન ખેંચું છું. (બુઓ ‘વસંત’ વર્ષ ૪૫, પૃ. ૧૮૧-૧૮૨.) આ ઉપરથી જે નિયમો તરી આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. આ ઉચ્ચાર અત્યારે હવે પ્રાંતીય છે એ નિર્વિવાદ છે, એટલે એને વિભાષાદ્વારા સ્થાન આપીને પણ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં જીવંત રાખવું જોઈએ:—

જા (૧) તૃતીયા તેમ જ સપ્તમીના ‘એ’ પ્રત્યય લાગતાં અલગ રહે છે ત્યારે પ્રત્યયમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ છે તે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા૦ રમાયે-એ, મતિયે-એ, નદીયે-એ તેમ જ નદિયે-એ, લીંબુયે-એ તેમ જ લીંબુયે-એ, ઘાયે-એ વગેરે.

(૨) ઓકારાંત શબ્દને લાગતાં યશ્રુતિને બદલે વશ્રુતિ છે તે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા૦ સૌવે-એ.

(૩) તૃતીયા-સપ્તમીના ઉપરના ‘એ’માં અપભ્રંશના વારાથી સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ ચાલ્યું આવે છે તે વિકલ્પે બતાવવું. ઉદા૦ નદીયે-એ, તેમ જ નદીયે-એ, નદિયે-એ તેમ જ નદિયે-એ; રામે-રામે; રયે-રયે,

નોંધ:—આ પ્રત્યય જેના અંતમાં છે તેવાં અભ્યયોમાં પણ તે તે સ્થળે વિભાષા સ્વીકારવી. ઉદા૦ માટે-ટે, જ્યારે-જ્યારે, વગેરે.

(૪) દ્વિતીયા-ચતુર્થીના ‘ને’માં પણ આ સાનુનાસિક

ઉચ્ચારણ છે તે વિકલ્પે બતાવવું ઉદાહરણને-ને, તેમ જ અન્યથોમાના મૂળ ઇકારવાળા અને-ને, ને-ને.

૬ આખ્યાતિકી વિભક્તિઓમા વર્તમાન (અને આનાથે તથા વિધ્યથે) પ્રથમ પુરુષ બહુવચનમા લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ તેમ જ અપભ્રંશકાલથી ચાલ્યું આવતું સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે તે બંને વિકલ્પે બતાવવા. જાણિયે-યે, જાણિએ-એ

નોંધ - 'જાણિએ' એમ હીઘ ઇકારવાળું રૂપ સ્વરભારના નિયમ મુજબ કેવળ અસિદ્ધ છે, એટલું જ નહિ, કોઈ પણ કાળે કોઈ પણ સંયોગોમા એ ઇકાર હીઘ ઉચ્ચરિત થતો નથી, તેથી એ સર્વથા અસ્વીકાર્ય છે. ' , , '

સ્વગત ક્રિયાપદોના સ્વાભાવિક રૂપો તરફ સ્વ નરસિંહરાવભાઈ સિવાય અન્ય જોડણીકારોએ તદ્દન ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ મેલી છે એમ કહિયે તો તેમા જગાયે વાંધાપડતું નહિ લાગે સ્વ ડવિ નર્મદાચક્રે 'જોવૂ' ક્રિયાપદમા જૂઓ-જુવો 'એવો વિકલ્પ જોયેનો, પણ એમનું એ વશ્રુતિનું દર્શન જરા વિકૃત હતું એમ એમણે 'જૂઓ - મા સ્વીકારેલા જિમ-થી મમઝાય છે ઉચ્ચારણમા ઉકાર તરફ જ છે. અને ખરું જોના જે જે પ્રમગોમા વશ્રુતિ અને વશ્રુતિ વ્યક્ત થાય થાય છે ત્યાં ત્યાં 'ય-વ' પૂર્વેના સ્વરમા 'ય-વ' થવાને કારણે સ્વરમા કોઈ પણ જાતની વિઙ્ઠિયા થતી નથી લેખનમા વિકલ્પકારી હોવાના સ્વીકારિયે છતાં સ્વર દ્વસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે એ વસ્તુ ખ્યાનમા રહે તો વાંધાપડતા ક્રિયાપદોના રૂપોમા 'ઝોકવાક્યતા' મેળવવામા જરા પણ મુશ્કેલી આવે તેમ નથી 'જોડણીકાર'મા ય-વશ્રુતિને સંમાનવામા નથી આવી, તેમ જ 'સૂ'- 'ધી' ક્રિયાપદોમા અસ્વાભાવિક હીઘતા રાખવાનો અનુરોધ કર્યો છે, એનો ત્યાગ કરવામા આવે તો વિસવાદ જિઓ થવાનો જગાયે બધ નથી ગ્રહેતો મરણતામાં જેમ કૃત્રિમતા ન જોઈયે તે જ રીતે સ્વીકૃત રૂપોમાં સરળતા

મારી પણ ન જવી જોઈએ એ તત્ત્વનો જરાયે અનાદર કરી શકાય નહિ આપણે જ્યારે આકાશના ક્રિયાપદોના આચાર્ય અને વર્તમાનકાળ ખીજા પુરુષના બહુવચનોના રૂપો ઉચ્ચારિયે છિયે ત્યારે આકાર ઉપર સ્વરભાર પડવાને કા-ણે પ્રત્યયનો ઓકાર દીર્ઘ ઓકારરૂપે ઉચ્ચારિત નથી થતો, એ દૂસ્વ બની જાય છે, એટલું જ નહિ પણ લઘુપ્રયાત્ન અકાર્યુક્ત લઘુપ્રયાત્ન વ-સ્વરૂપે ઉચ્ચારિત છે. એવી જ સ્થિતિ ઓકારાત ક્રિયાપદના વિકલ્પ રૂપોમાં છે. ઓકારાતના વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષમાં અને ખીજા પુરુષ એક વચનમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીના જોડ વગેરે રૂપો પરથી ઊતરેલા 'નેય' વગેરે રૂપોની જેમ જ આચાર્ય (અને વર્તમાનકાળ) દ્વિતીય પુરુષ બહુવચનના 'નેવ' વગેરે રૂપો વ્યુત્પન્ન થાય છે બધા જ ક્રિયાપદોના કર્મણિ રૂપોમાં પણ અગ્ર આકારાત બનતું હોવાથી 'મૂઝાય' વગેરે રૂપો સ્વાભાવિક ઉચ્ચારિત થાય છે એકાગ્રત ક્રિયાપદોમાં પણ વર્તમાનકાળના રૂપોમાં યુષ્ઠળ વિભાષા અને તે પણ સ્વાભાવિક પ્રવર્તે છે.

બધા જ ક્રિયાપદોના ભવિષ્યકાળ પ્રથમ પુરુષના બહુવચનમાં વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ આવી જ વિભાષા પ્રવર્તે છે, તે 'ઇથ્'-'ઈથ્'-'અથ્' પ્રત્યયની, એ જ રીતે દ્વિતીય ભૂત કૃદંતના 'એલ્' પૂર્વે અ-આ-ઓ આવતા યત્રિતિ છે. જે કે 'નેડણીદાશ'ના ત્યા યત્રિતિ જ સૂચિત છે, આમ છતાં ઉચ્ચારણ કેટલેક સ્થળે ઓકારસ્વરૂપે મૂળના ઓકારને લીધે થાય છે, એટલે ત્યાં પણ વિભાષા અનિવાર્ય છે સૂરત તરફના 'ગયલું' 'સમાયલું' વગેરે નોડણી કરે છે આવી નોડણી કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન 'એલ્' પૂર્વેના સ્વર પા ભાર આપવાને કારણે (અને દ્વિતીયિક સ્વરભાર 'લ્' પા જવાને કારણે વચ્ચેનો) ઓકાર દૂસ્વ ઉચ્ચારિત થાય છે તેમાં રહેલું છે એ ઉચ્ચારણ બહુ જ થોડા ભાગમાં હોવાથી નોડણી કદાચ ન સ્વીકારવામાં આવે, છતાં સૂરતી ઉચ્ચારણ તરીકે તેને બાકગણમાં સ્થાન મળતું તો નોંધવું જ. સ્વ ક્રમણાશકરભાઈએ આ ઉચ્ચારણને સંમા-યું છે, એને ઉવેખવાની

પણ કોઈ જરૂર ન હોય, દેશના મોટા ભાગમાં થતાં ઉચ્ચારણને લક્ષ્યમાં લઈ નીચે મુજબની નિયમાવલી આ ક્રિયાપદોના સંબંધમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. એમાંનું એક પણ ઉચ્ચારણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી એમ કોઈથી પણ કહી શકાશે નહિ:—

૩. જો, ઘો, હો, સૂ, લૂ, રો, જો, જો ધાતુઓનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપોમાં અંત્ય સ્વરનો એ-ઓ પ્રત્યય પહેલાં હ્રસ્વ ‘ઉ’ યાય છે, ત્યાં પછીના સ્વરમાં લઘુપ્રયત્ન વધુતિ છે તે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા. જુવે-એ, સુવે-એ, હુવે-એ; તે જ રીતે જુવો-ઓ વગેરે.

વિશેષ:—જો, ઘો, હો, રો, જો એનાં ‘હો’ જેવાં રૂપાખ્યાન પણ વર્તમાનકાળમાં યાય છે તે પણ વિભાષા દ્વારા સ્વીકારવાં: જોય, ઘોય, હોય, જોય; તેમ જ બીજાં પુરુષમાં (વર્તમાન અને આજ્ઞાર્થમાં) બહુવચનમાં જોવ, ઘોવ, હોવ, રોવ, જોવ. માત્ર ‘હો’ ને માટે બીજાં પુરુષ બહુવચનમાં ‘હો’ એવું એક રૂપ વધારવાનું સ્વીકાર્ય છે.

૪. આકારાંત ક્રિયાપદોમાં વર્તમાનકાળ (તેમ જ આજ્ઞાર્થ)નો હ્રસ્વ ‘ઓ’ પ્રત્યય સામાન્ય રીતે લઘુપ્રયત્ન ‘વ’-રૂપે દેખાય છે તેને વિકલ્પે સ્વીકારવો. ઉદા. જાવ-જાઓ, આવ-આઓ, મૂંઝાવ-મૂંઝાઓ.

૫. ‘દે’ અને ‘લે’નાં રૂપોમાં દિયે-દિએ-દે-દે, લિયે-લિએ-લે-લે, દિયો-દિઓ-દો-દો, લિયો-લિઓ-લો-લો; અને ‘પી’ તેમ જ ‘જી’નાં પિયે-પિએ, પિયો-પિએ, જિહ્યે-જિહ્યે, જિહ્યો-જિહ્યો.

વિશેષ:—‘પી’ અને ‘જી’નાં પિવે, પિવો, જિહવે, જિહવો એવાં વધુતિવાળાં રૂપો જતાં કરાય એમ નથી.

દ્વ. જૂતકૃદ્વ (દ્વિતીય)ના 'એલ્' પૂર્વે અ-આ-ઓ હોય ત્યારે લઘુપ્રયત્ન યથ્રુતિ છે, અને દેશના કાંઈ ભાગમાં ત્યાં 'યે' ને બદલે 'ય' ઉચ્ચાર પણ છે; એને વિભાષાદ્વારા સ્વીકારવાં. ગયેલું-ગએલું-ગયલું, સમાયેલું-સમાએલું-સમાયલું, ધોયેલું-ધોએલું-ધોયલું, વગેરે

'હો' અને 'લું'ના જ અથવા લઘુપ્રયત્ન દશગ્વાળો 'હો' ધાતુ બાકી રહે છે તેના 'હો-લું' જેવા રૂપો ઉપરાંત 'હોદ' જેવા રૂપો પણ ઉચ્ચારિત છે; એ રૂપો પણ વિભાષાદ્વારા સ્વીકાર્ય ગે.

વિવૃત્ત એ-ઓ

ગુજરાતી ભાષામાં થોડી પ્રાતીકતાને બાદ કરિયે તો કાઠિયાવાડમાના ગોહીનવાડ-ઝાલાવાડ ઉપરાંત તળ-ગુજરાતના મોટા ભાગમાં ઝાંઝે ભાગે અનાદિ દશામાં 'એ-ઓ'નું પહોળું કિંચા સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ જેને માટે 'વિવૃત' એવી મંચા વાંપરી છે તે ઉચ્ચારણુ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સોરઠ અને હાલારના વતનીઓ આ ઉચ્ચારણુથી જો કે પરિચિત નથી, છતાં ત્યાં પણ અમુક સંયોગોમાં વિવૃત ઉચ્ચારણુ 'એ'માં સમવાયેલું છે; બેશક એને તદ્દન વિવૃત ન કહી શકાય; પણ એ 'મંવૃત' નથી, એટલે એને 'અર્ધ વિવૃત' કહી શકાય. આ ઉચ્ચારણુ તે પ્રથમ પુરુષ બહુવચન-વર્તમાનકાળમાં તો 'હ્યે' સાનુનાસિક અંત્ય એકારવાળો પ્રત્યય, તૃતીયા સપ્તમીનો સાનુનાસિક 'એ', અને એ પ્રત્યય ધરાવતા અગ્રયો મોદે, જંપારે, ત્યારે' વગેરેનો અંત્ય સાનુનામિક 'એ', અને સાનુનાસિક અને-નેનો અંત્ય 'એ' 'અર્ધ વિવૃત' છે, છતાં એ 'એ' માહેલી સાનુનામિકતા પ્રાતીય હોવાથી—બેશક તે ઉચ્ચારણુ અપખશકાલથી ચાલ્યું આવે છે છતાં—ભેડણીમાં ખાસ મહત્વ અથવા તો વિચિત્રતા ધરાવતું નથી, પરંતુ અનંત્ય દશામાં એ જે પ્રાંત સિવાય દેશના મોટા ભાગમાં ઉચ્ચારિત થતું ઉચ્ચારણુ વ્યક્ત કરવાને માટે ચાનુ લખાણમાં જરા પણ

પ્રયત્ન નથી. 'જોડણીકારો' જે કે નિયમાવલીમાં એ ઉચ્ચારણુ બતાવવાની આવશ્યકતા નથી જોઈ, છતાં શબ્દકોશમાં એ ઉચ્ચારણુ ધરાવતા શબ્દોને એ ઉચ્ચારણુ દિનાના એક સરખા સ્વરૂપવાળા શબ્દોથી જુદા પાડવા તે તે શબ્દની બાજુમાં મોટા કૌસ કરી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ઉચ્ચારણુ તરફ સ્વ કવિ નર્મદાશંકરથી માંડી ખ્યાન ખેચાયુ છે એમણે એવા શબ્દોમાં પૂર્વાવસ્થામાં ઢકાગ હોવાની સંભાવના કરેલી, પણ એનું સ્પષ્ટ નિદર્શન તો સ્વ નરસિંહરાવે એમના મને ૧૮૮૮ માં લખેલા 'જોડણી' વિષયક નિબંધમાં પ્રથમ કરાવ્યું. એમણે એમના મને ૧૬૦૫ વાળા નિબંધમાં પણ આ વિષયની બહુ ઝુંદગ મીમાસા કરી છે. વ્યવસ્થિત રીતે આ ઉચ્ચારણુ યાય છે એ એમણે બતાવ્યું છે. શબ્દના પૂર્વ સ્વરૂપમાં અઙ અઙ હોય અને સ્વગભાગ જે અકાર ક્રિપા પડતો હોય તો તેવી રીતે થયેલા ઇ-ઓ વિવૃત ઉચ્ચારિત યાય છે. આ સામાન્ય નિયમ છે જે જ વિષયની વધુ સારી મીમાસા શ્રી ચૂનીલાલ વર્ધમાન સાહે કરી છે એક અતિ વ્યાપક છતાં કોઈના ખ્યાલમાં ન આવેલો નિયમ મોઢી આપવાનો. એમનો પ્રયત્ન ખરેખર પ્રશસ્ત છે એ નિયમ આ છે —

“એ અને ઐઃ શુભરાવી શબ્દોમાં છતાં હોય કે બ્યજનની સાથે મળેલા હોય પણ તેની સાથે જે કામલ અનુસ્વાર ગેડાયેલો હોય તો એ અને ઐઃ વિવૃત બને છે.

એ અને ઐઃ ઉપર, તેની પાછળ આવતા અનુનાસિક બ્યજનનું વળન (વાસ્તવિક રીતે કે ઉચ્ચારણુના દોષથી પણ) જે પડતું હોય તો તે વિવૃત ઉચ્ચારાય છે.

ઉદાહરણો.—ઐ ઘળ, 'પહોંચ-પોચ, વોગળ, હોં, સોળ, મોહો, ફેટ, સોપ, પોક, વેળ, (ઘ્યમ), રહેટ-રેટ, મોધ, મેસ ઇત્યાદિ”.

વેળ, રેળી, વોળી, ચેન, મોમ, સેન (સૈન્ય), જૈન (જૈન), નેન, વ્હેન, જૈન ઇત્યાદિ”

[બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૧૮૯૧, અ. ૨, પૃ. ૨૫]

માનુનાસિક ઉચ્ચારણની અક્ષર નીચે દખાવેલા 'એ-ઓ'ની વિવૃત્તના આમ પકડવી લગભગ સહેલી થઈ જાય છે. અરખી-દારસી ઉપરથી કીનરી આવેલા અને અપભ્રંશમાંથી દિંદી-ગુજરાતીમાં કીનરી આવેલા-જેમાંના દિંદી શબ્દોમાં મદ-મદ ઉપરથી આવેલા એ-ઐ છે તેવા શબ્દોના સાચે પણ કેટલાક ગુજરાતી શબ્દોમાં 'એ-ઓ' નો વિવૃત્ત ઉચ્ચાર 'પકડી' શકાય; તેમ જનાં પણ ધણા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અઘાપિ અનિશ્ચિત હોવાથી, સર્વસાધારણ રીતે એ ઉચ્ચારણ પકડી ન પણ શકાય. આવી સ્થિતિમાંથી ઉગાર ત્યારે જ થાય કે વ્યવસ્થિત રીતે લેખનમાં જુદા ચિહ્નથી એ ઉચ્ચારણ વ્યક્ત થવું હોય, 'જોડણીકાશ'માં પણ ભિન્ન ઉચ્ચારવાળો શબ્દ નથી તેની જોડણી તો ચાલુ એકારની માત્રાથી જ જતાવવામાં આવી છે. મારી જન્મભૂમિ સોરઠ (કાઠિયાવાડ) હોવાથી હું સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારું છું કે 'જોડણીકાશ'માં વિવૃત્ત ઉચ્ચારણજાળા શબ્દોની જોડણી શુદ્ધ ન કરવામાં આવી હોય તેવા કેટલાય શબ્દોમાં વિવૃત્ત ઉચ્ચારણ છે કે નહિ એ હું જાણી શકતો નથી. બાપામાં જહોળા પ્રમાણમાં વ્યાપક એવા ઉચ્ચારણનો ચાલુ લેખનમાં, પ્રચાર થઈ જાય, એટલું જ નહિ, પણ શબ્દકોશોમાં વિવૃત્ત 'એ-ઓ'ને સ્વતંત્ર વર્ણાનુક્રમમાં સ્થાન મળે તો જ આ ઉચ્ચારણ જળવી શકશે. થો. ચૂનીલાલ વ. શાહે સાચો જ ભય વ્યક્ત કર્યો છે કે—

“પહેલાં બાકી લોકોના ઉચ્ચારણના વારમારે જનતાને મળતી અને તેમાં કેળવણીથી બાપા-શુદ્ધિ આવતી. શિક્ષણ મોટે ભાગે મુખદ્વારા અપાઈ અને ઉચ્ચારણોનો વારસો -ઉછરતી પ્રજાને મળ્યા કરતો. હવે મોટે ભાગે પુસ્તકોના વાચનદ્વારા શિક્ષણ અપાય છે અને પરીક્ષાઓ લેખનદ્વારા લેવાય છે, તેથી ઉચ્ચારણનો સીધો વારસો જોગા યતાં વિવૃત્ત ઉચ્ચારો સંવૃત્ત તરફ દેખતા જાય છે. લેખનમાં વિવૃત્ત ઉચ્ચાર માટે અવળી કે હલકાનેલી માત્રા કાઢ કાઢી લેાય છે. પરંતુ હાલની ઝડપી છાપાકળા કદાચ એ પદ્ધતિને [આગળ વધવા નહિ દે એમ લાગે છે.” [એજન પૃ. ૨૬]

દી ન કેશનવાદ નુવે નો.ણીમા એની અવસ્થકતા
બતાવી જ છે —

10 The close and open sounds of the vowels
એ and ઐ should be distinguished = જુવે ન ૧ ૧ એક એમ "

[સ્વ ન ભો દિવેદિયા 'જે જી-પરિશિષ્ટ]

સ્વ નર્મ ભાષ્ય સ્વ નનનગમભાષ્ય અવ મંગનાવ શાસ્ત્રી અને
સ્વ પ્રિ માધવનાનભાષ્યએ પર્યુ એની નિશિગ્તા જણવાઈ રહે એ
માટે અવગ મિહ્નની આનસ્થંના માનેલી સ્વ નગમિદરાવ અને
વિદ્યમાન પ્રો 'બળનતગમ કોકો પળુ લેખનમા એની આનસ્થંના
સ્વીયગતાગ છે,^૧ માત્ર તત્ત્વન અગ્રેજી શબ્દોના જ નોધાર્થ ગ્રહે
એટલું પર્યાપ્ત નથી, પ્રાંતી બે લેખે વિભાષા છે તોત અત્યારે તો
ગણ છે એ ઉપગ્રી ફરિન થનો નિયમ આ છે —

૧૪. જે જે પ્રાતમાં 'એ-ઓ'ના વિવૃત ઉચ્ચારણ
છે ત્યાના વિદ્વાનો એ ઉચ્ચારણ લિધી માત્ર થી બતાવે.
જયા આ ઉચ્ચારણ નથી જ^૨ ત્યા સવૃત એ-ઓ રાખે.
ઉદાઁ વેર-વેર, પઠો-પેઠો, મેલ-મેલ, ઝહેદો-ઝહેદો,
ઝહેલ-ઝહેલ, નેલુ-નેલુ, વેલુ-વેલુ, ઝેલુ-રેલુ, ઘેન-વેન,
એલી-એલી, મોઁ-મોર, ઝહેળુ-ઝહેળુ, મોડ-મોડ, યોરસ

૧ સવૃત અને વિવૃતક ઉચ્ચારણ એ-ઓ ના અત્યંત મુધી એકવાકીર્ણ જ
નજીવામા આવ્યા છે, પણ જનત ભાવાનુ સ્વરૂપ તેના જે સ્વ પણ છે.
અહીં આપેલા ચારે પ્રકારના ઉદાહરણથી એ સ્પષ્ટ થશે કેમ્બુ, દેખામ્બુ,
વેમ્બુ, વેંચામ્બુ, યોમ્બુ, યોમામ્બુ, સોમ્બુ આપાયુ મજાતી ભાષાના
સ્વરૂપમા શબ્દને અતે આવતા એ-ઓ ટસર વિવૃત છે સિવાય કે ઉત્તર
ગુજરાતમા કિમાપદોને અતે 'એ નો 'ઇ નયો હોય & ૧૫ 'મરિ' નેમ
તા. ૧૨-૮-૪૪

—ચોરસ, ચોક-ચોક, ગોખ-ગોખ, કોઠ-કોઠ, કોડી-કોડી,
સોપે-સોપે, કોણ-કોણ, કોળિયો-કોળિયો, નોમ-નોમ,
નોખૂ-નોખૂ, ગેરત-ગેરત, ગેબ-ગેબ, એબ-એબ, હેરાન-
હેરાન, કોલ-કોલ, ઝેર-ઝેર, કેર-કેર, ચોપડી-ચોપડી,
વરેરે.

આને સ્વીકારાયેલી ચિકિત્સા જોડણી એક વખત એવો આવશે
કે અમે સોરઠના અને હાવારી કે કચ્છીઓ પણ લખી ચકીશું
ગુજરાતી ભાષાના વારસામાં ઉચ્ચારાયેલું આ ઉચ્ચારણ શબ્દકોશમાં
સ્પષ્ટ નોંધાય તો કેટલો ઉપકાર કર્યો કહેવાય ? શ્રી લલુભાઈ
ગોઝળદાસ પટેલે એમના ગુજરાતી કોશમાં આ ઉચ્ચારણવાળા શબ્દો
નોંધ્યા છે પણ તે તરફ ધ્યાન ગયું નથી

કેટલીક પ્રકીર્ણતા

લેખનની શિથિલતાને અંગે ઉચ્ચારણ ‘ઐ-ઔ’ એવું થતું
હોવા છતાં ‘અઇ-અઉ’ એવી જોડણી જનપદ્યે-અજનપદ્યે થયા કરે છે
ગુજરાતી માહિત્ય પત્રિકા મહાજ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી નિયમાવલીમાં
‘ઐ-ઔ’ સ્વરૂપે એવા શબ્દો લખવાનું વિધાન પ્રાપ્ત થાય છે એનું જ
અનુસરણ ‘જોડણીકોશ’માં અને ગુજ વર્ના સો ના કાગ્યા ખરકામાં
છે સગળતા પણ ‘ઐ-ઔ’ સાથે લખવામાં મદદગાર થાય છે આ
નિયમનું મપૂર્ણાંશે પાલન કરવાને માટે વર્તમાન પ્રથમ પુરુષ બ વ
નો ‘ઈયે’ લાગતા પૂર્વે અકાર હોય તો ત્યાં પણ ઐ જોડણી કરવી
આવશ્યક અને છે એમ ન કરવામાં આવે તો તેટલા પૂરતી અગ્વાપ્તિ
આ નિયમમાં બાધિત થાય એથી પ્રાપ્ત થતો સંપૂર્ણ નિયમ આ

જેયે-થેયે (માત્ર શ્દિ આમાં વિભાષા હધયે, જધયે, યધયે એટલી અર્થે.) જઈ, યઈ, હઈ, લઈ તેમ જ ગઈ તેમાં ઇકાર હ્રસ્વ ઉચ્ચારિત થાય ત્યારે જે, થે, હે, લે, ગે એવી જોડણી વિકલ્પે સ્વીકાર્ય હોય. તે જ રીતે વિકલ્પે હેં-અહીં, નહેં-નહીં, તહેં-તહીં, જહેં-જહીં, તેમ જ જોં (જજીં પછી, તે રીતે હોં-હજીં, લોં-લજીં, થાં-થજીં.)

તત્સમેતર શબ્દોમાં અનુસ્વારના કહેવાતા ત્રીજ ઉચ્ચાર (વસ્તુ-રિધિતિએ વૈદિક કાળથી આત્મા આવતા અનુસ્વાર)ને માટે સામાન્ય બિંદુ જ સ્વીકૃત છે. સુધારેલો નાગરી લિપિમાં અનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા કેમળ ઉચ્ચાર મટે અસંગ ચિહ્ન યોજવાની સરાહના કરવામાં આવી છે. અનુસ્વારને માટે બંગાળીમાં છે તેવું વર્ણની જમણી બાજુએ ૦ એ ચિહ્ન રાખવું એવી સલામણુ થઈ છે, છતાં સ્વ. પ્રિ. માધવલાલભાઈએ અનુનાસિક માટે સૂચવેલું અને વિદ્યમાન પ્રે. બળવંતરામ ક. દાકર અનુસ્વારને માટે વાપરે છે તેવું ૦ પોદ્ધ મોકું વધુ સરળ છે. તત્સમ શબ્દોમાં ક્યાં અનુસ્વાર અને ક્યાં પરસવર્ણ કરવો એ બતાવવામાં આવીયું છે. એ જ નિમમ તત્સમેતર શબ્દોમાં પણ સ્વીકાર્ય હોવો જોઈયે; તે જ એકવાક્યકતા પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ રીતે—

૧૬. તત્સમેતર શબ્દોમાં અનુસ્વાર (ના ત્રીજ ઉચ્ચાર)ની નિયમ ૪ (અ-જા-દ)માં જણાવ્યા મુજબની જોડણી કરવી. ઉદા૦ ગ-ઘ-ગંઘ, ઘઙ-ઘંગ, મણ્ડવૂં-મંડવૂં વગેરે. ‘મંડવૂં’માં સાનુનાસિક ઉચ્ચારણુ પણ છે, ત્યાં ‘મંડવૂં’ ‘મંડયો’ એવી જોડણી વિકલ્પે સ્વીકાર્ય. અનુનાસિક (કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા કેમલ) ઉચ્ચારણુને ચાલુ બિંદુથી જ વ્યક્ત કરવું. ઉદા૦ માંડવૂં, વાંચવૂં, હોંડવૂં, વગેરે.

૧૮ નારી-નતિના ગાગત શબ્દોમા આચાર્ય ખીજા પુરુષ એવચનમા અનમળ પ્રકૃતિમા મતમીનો દ્વ પ્રત્યય (જૂની ગુજરાતીનો) હોતો તેગ સ્થળે વિકૃત યમ્ વિતંત્રી આવેલો લઘુપ્રયત્ન યમ્ નિષ્ક્રમે ખતાવવો ઉદા- આખ્ય-ખ, ગત્ય-ત, ચાત્ય-ન માગ્-૧-હ્ય, લાભ્ય-૧, ગચ-૨ બચ્ચ-ચ કાલ્ય-૧ ધેગચ-૨ ગામ્ય-મ વગેરે. તેમ જ ઉપ યૂ-લૂ હેકંત્યૂ-લૂ નીચત્યૂ-લૂ વચત્યૂ-લૂમા વિભાષા સ્વીકારી

(દ્વિતીય જૂનકૃદતની વિભાષા માટે લુઓ ૧૩૩)

૧૯ ઉપર મિનાયના ખીજા મયોગોમા લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ દ્વાય તે યથી ખતાવવી ઉદા- ગચો હસ્યો ગયો જ્યેયૂ, ખેયૂ વગેરે

નોન-કેટના-શમ્નોમા ઇ-ગ-ક-ન-ળ ને બદલે યશ્રુતિની જ્ઞાતિ થાય છે ત્યા મૂળરૂપ જ લાયમ ગૌખલુ ઉદા- બામ્હડી, કાગ્ગો, ભમ્ગગો પાગલુ મારામ્ મ-ણી દોરડ, ખાડણી, ગગ્ગી-શેનડી, દગલુ ચારણી વગેરે (દગલુ, ચાળણી એ ઉચ્ચાર-વિરુદ્ધ છે. મૂર્ધન્યતર છું પૂર્વે લઘુપ્રયત્ન અમગવાળો નિર્દામૂનીય જ ઉચ્ચારવા અસંભવિત છે એથી જ જી ને સ્થળે ર સ્વાચ્ચાવિષ્ આવી જતું છે)

૨૦ તત્તમેતર શબ્દોમા સમગ પછી ઈ એ કે ॥ આવર્ત સંન-ગ હ-ચાગમ છે તેનો નિષ્ક્રમે સ્વીકારો ઉદા- હશી-સી, ખેશી-સી ખેગે એ, વસ્પો-ચ્યો ડોશી-મી માશી-સી, એશી-મી, એચારી-સી

૨૧ એ ઉપગત ખીજો જ્યા જ્યા વિષ્ણોચ્ચારણ છે ત્યા બધેય વિભાષા સ્વીકારવી ઉદા- દશમૂ-દમમૂ, બારશ-મ તેન્શ-સ, વીશ-મ ત્રીશ-મ ચાળીશ-સ પચાશ-મ છાત-મ રગેરે ૫ ॥ શામ મા રૂદ શ જ ગખવો

૨૨ જ્યા જ્યા હકાગ્નુ રપટ ઉચ્ચારણ છે તેવા તત્તમેતર શબ્દોમા હમગ પૂર્વેના બ્યજન અગ-હિન અથવા અમ-સહિત એમ અને રીતે લખવો ઉદા- ચ્હેરો-ચ્હેરો ત્હેના-ત્હેનાત,

તહેવાર-તહેવાર નહેર-નહેર નહાર-નહાર પહાડ-પહાડ, પહાણ-પહાણ,
 પહે વૂ-પહેવૂં, પહેરે-પહેરેગી, પહેલૂ-પહેલૂ પહોચવૂ-પહોચવૂ, પહેલ
 -પહેલ પહોર-પહોર, પહોળૂ-પહોળૂ, બહાનૂ-બહાનૂ, બહાર-
 બહાર, બહેડ-બહેડ બહેડવૂ-મહેડવૂ, બહેતર-બહેતર, બહેન-બહેન
 (બેન પણ) બહેરે-મહેર બહોળૂ-મહોળૂ, મહાલવૂ-મહાલવૂ
 (માલવૂ પણ) મહાવત-મહાવત, મહાવરો-મહાવરો, મહેણૂ-મહેણૂ
 (મેણૂ પણ), મહેતો-મહેતો, મહેનત-મહેનત, મહેમાન-મહેમાન,
 મહેર-મહેર, મહેલ-મહેલ, મહોબત-મહોબત, મહાર-મહાર, રહેમ-
 રહેમ હહાણ-હહાણ, હહાવો-હહાવો (હાવો પણ), હહેકો-હહેકો,
 હહેજત-હહેજત (હીજત પણ), હહેર-હહેર, બહાણ-વહાણ બહાણૂ-
 વહાણૂ, બહાર-વહાર, બહાલ-વહાલ, બહેણ-વહેણ, બહેમ-વહેમ
 બહેવૂ-વહેવૂ, બહેલૂ-વહેલૂ, બહેવાર-વહેવાર, બહેચવૂ-વહેચવૂ,
 બહોણૂ-વહોણૂ, બહોવૂ-વહોરવૂ, સહાય-સહાય (માથ પણ), રહેજ-
 સહેજ, રહેરો-સહેરો રહેલ-સહેલ, રહેલૂ-સહેલૂ વગેરે

—કહે, રહે, લહે, વહેનાં નીચે પ્રમાણે રૂપો સ્વીકાર્ય છે —

કહે-કહ, કહિયે, કહે-કહે કહો-કહો, કહૂ, કહેલૂ-કહેલૂ
 કહીસ, કહીચ પરણ કહેચ-કહેચ, કહેરો-કહેરો, કહેત-કહેત કે
 કહત-કહત, કહેવૂ-કહેવૂ, કહેનાર-કહેનાર, કહેવાનૂ-કહેવાનૂ,
 કહેજે-કહેજે, કહેવૂ કહેવૂ કહેવાવૂ કહેવાવૂ કહાવવૂ-કહાવવૂ, કહેવડા-
 (રા)વવૂ-કહેવડા (રા)વવૂ, અને કહે ઉપરથી કહાણી-કહાણી,
 કહેણ-ણી કહેણ-ણી, કહેવત-કહેવત [કહેવૂ વિષયે કીધૂ, અને
 લહેનું ચોક્કસ લીધૂ એવા રૂપ જૂ ક ના છે]

રહે, લહે, વહેના તેવા જ રૂપો ગહેના પ્રેરક રૂપો પ્રચારમાં
 નથી કહાવવૂ માફક રહે-લહેના ગહાવવૂ-નહાવવૂ નથી ગહેનું
 રહેનડાવવૂ પણ ચણ નથી કદત નામના પણ પ્રચલિત
 રૂપો જ સ્વીકાર્ય

૨૩ ચાહ, નાહ, માહ, દોહ અને લોહ એ ધાતુઓને અનિયમિત ગણી નીચે પ્રમાણે રૂપો સ્વીકારવા —

ચાહુ :—ચાહ, ચાહિયે ચાહે કે ચ્હાય-ચાહ, ચાહવા-ચ્હાવા-ચ્હાઓ, ચાહવૂ, ચાહેલૂ, ચાહીય, ચાહીય કે ચ્હાય-ચાહય, ચ્હાશે-ચાહશે, ચ્હાશે-ચાહશે, ચ્હાત-ચાહત, ચ્હાવૂ-ચાહવૂ, ચાહનાર, ચાહવાનૂ ચાહ, ચાહજે, ચ્હાવૂ-ચાહવૂ, ચાહના પ્રેરક રૂપો પ્રચારમા નથી કર્મણિ ચ્હાવૂ.

નાહુ -નાહ, નાહિયે ન્હાય નહાય, નાહે ન્હાવ નહાઓ, નાહૂ-ન્હાવૂ-નહાવૂ, નાહેલૂ-ન્હાયેલૂ-નહાયેલૂ, નાહીય, નાહીય કે ન્હાય-નહાય, ન્હાશે-નહાશે, ન્હાશે-નહાશે, ન્હાત-નહાત, ન્હાવૂ-નહાવૂ, ન્હાનાર-નાહનાર, ન્હાવૂ-નહાવૂ, નાહવૂ, ન્હા-નહા-નાહ, ન્હાજે-નહાજે, કર્મણિ ન્હવાવૂ નવાવૂ, પ્રેરક ન્હવકા(રા)વવૂ-નવકા(રા)વવૂ ન્હાણી-નહાણી

સાહુ .—ચાહ પ્રમાણે

દોહુ દોહ, દોહિયે દુહે-દોહૂ દુહો દોહા, દોહેલૂ, દોહીય, દોહીય કે દોહય, દોહશે, દોહશે, દુહત કે દોહત દોહવૂ, દોહનાર-દોહવાનૂ, દોહ, દોહજે (દોહના કર્મણિ પ્રેરક રૂપ 'દો' પ્રકૃતિ ઉપરથી દોવાવૂ દોનકા(ગ)વવૂ થાય છે)

લોહુ —દોહ મુજબ દોહુ અને લોહુ એ બંનેને સ્થળે સર્વત્ર દો અને લો એવી પ્રકૃતિ પણ પ્રચારમા છે

નોંધ —ચાહ અને નાહના ચ્હા પ્રકૃતિ રૂપે ઉપર કેટલાક રૂપો આપ્યા છે તે ઉપગત આકાગત ધાતુ ગણી જાના રૂપો જેવા રૂપો સ્વીકારનામા હુ કરો બાધ જોનો નથી

૨૪ મુજરાતના કેટલાક ભાગમા કેટલાક ચબ્દોમાં હકારનું ઉચ્ચારણ છે, જ્યારે કેટલાકમા નથી, આવા ચબ્દોમાં ચિન્હનું રાખવો. ઉદા ૩૬૫ષ્ટ-૩૫ષ્ટ, ૩૬૦ળવૂ-૩૦ળવૂ, ૩૬૦ળો-૩૦ળો, નહાર-નાર, પહારો-પારો, વહેરા-વેરા, ખોહ-ખો, ચાહ-ચા, જોહ-જો, તેહ-તે,

એક-એ, એક-એ ૨૨ ૮-૨૮ એક-એ એક-શા, એક-એ, કુદાડો-
કુદાડો, બુદાડો-બુદાડો, કુદાડો-કુદાડો બુદાડો-બુદાડો ૧૦૦

અપ ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં વૃત્તપ્રતિભિદ લઘુપ્રયત્ન
 દ્વારાનું કેટલાક સંખે મ અગત્ય છે પરંતુ બીજા કેટલાક ભાગમાં
 એ લઘુપ્રયત્ન હ-નું વ્યવહાર નથી થતું, તેના સંખેમાં વિદ્ય
 રવીકાન્વા વિદા ન્દ નૂન્નાનૂ પ્દાની-પાની પ્દાનો-પાનો, ર્દાન-
 દાન પ્દરોજો પગોજો વ્દેવે, વ્દેત-તેત ન્દાટ્ટ-મોટ્ટ, વ્દાવન-વાલમ,
 ર્દહોણી-ગોણી ર્દહણી-ફણી વ્દાણૂ નાણૂ, દ્દનૂ-ગીનૂ દોજર-ઓજર,
 હવેડો-અવેડો, દનાડો-અવાડો, હેકડી-એકડી, હેલી-એલી, હવાન-
 એવાતન હોનવવૂ-ઓલવવૂ, દોજવૂ-ઓજવૂ, દગવૂ-અનવૂ દ્દરો-
 દ્દરો, કોઈ-એલૂ, ર્દે-મે, ર્દાપ-વાપ (લાલ પથ્થ) વગેરે, તે જ
 રીતે ન્દા-ન્યા ર્દા-દ્યા, ત્દા-ત્યા, ન્દારે-ન્યારે ર્દારે-અરે,
 ત્દારે-ત્યારે દ્દ, નૂ જે, તેની રૂપોમાં હું નું સ્થાનઃ—

-દ, મ્હને-મને મ્હાડે-મારે, મ્હારાથી-માગથી, મ્હાડ-માડે, મ્હારામા-મારામા હમે-અમે, હમે-અમે, હમને-અમને, હમારે-અમારે, હમારાથી-અમા-થી, હમાડે-અમાડે, હમા-મા-અમાગમા

- 'તુ' ના તે જ મુજબ

—જે-જેઠ જડે-જેને, જેણે જહેથી-જેવી, જડેનાથી-જેનાથી
જટેનૂ-જટેનૂ, જહેમા-જેમા, જાનામા-જેનામા, જહેની-જેની બહુ-
વચનની જહે-જે પ્રતિ ક્વીકારી કેપો કયા. માત્ર ‘મ’ પહેલા ‘જે’.

૨૬ મૂળ પ્રકૃતિમાં શ્વેદ હોય અને તે ઉપરથી જે તાપન
શક્તિ આવે છે, તે ઝ છે. ઉપર મીઠવૂં, સૂઝવૂં, ખૂઝવૂં, મમઝવૂં,
સાઝ વગેરે, તે જ રીતે મઝા-ગોઝાડમાં ઝ છે [સોઝવૂં, સૂઝવૂં,
ખૂઝવૂં, મમઝવૂં, માજ વગેરે જોડણી ઉચ્ચારણથી વિરુદ્ધ છે.]

૩. પ્રકીર્ણ

૨૭ તત્ત્વમ્ શબ્દોમા તેમ જ અ-છ અને દ-ધ નો નયોગ છે તેવા તત્ત્વમેત્ત્વ શબ્દોમા અપ્રાપ્ત અને મહાપ્રાપ્ત એવી રીતે જોડણી કરવી તત્ત્વમેત્ત્વ શબ્દોમા અ, છ, અને દ, ધ મિનાયના સંયોગોના

૨૨. જોડણીની ઝાંઝાચકતા

વિકટપ સ્વીકારવો. ઉદા૦ અંશતઃ, 'ઉત્થાન,' વિદ્યુત્, સ્વચ્છ, છુદ્ધિ,
અચ્છેર, અદ્ધર; પરન્તુ ચિંહો-હો, ચોદખૂં-ખૂં, પત્થર-પથ્થર વગેરે.

૨૮. કવિતામાં કોઈ પણ અંગેઓમાં હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ શિટનાને
ધોક્કા પહોચાડનારી દોષાથી સ્વીકાર્ય ન જ હોય.

૪. શબ્દો છૂટા પાડવા ન પાડવા વિશેના નિયમો

૧. નામિકો તેમ જ આખ્યાતિકો વિકસિતના અને કૃદંત તેમ જ
તદ્વિતના પ્રત્યયો-અનુગો છૂટા પાડવા નહિ. ઉદા૦ હાથથી, હાથને,
કરશે, કરે, શીખનાર, ઘોડાવાળો.

૨. નામયોગી તેમ જ સાહાત્મકારક ક્રિયાપદ છૂટાં જ રહે. ઉદા૦
હાથ કેરે, હાથ માટે, હાથ વડે; કરે છું, કરનો હતો, કર્યું છે, વગેરે.

૩. સૂધી, લગી, લગણુ-આ નામયોગી-અવ્યયો સમ્પ્રતીતો.
અર્થ ખતાવનારાં અવ્યય સાથે જોડાયેલ હોય ત્યારે સાથે જ લખવા.
ઉદા૦ ત્યાંસૂધી, ત્યાંસુધી, જેટલેસૂધી, તેટલેસૂધી, ત્યાંલગણુ વગેરે.
પરંતુ અત્યાર સૂધી-લગણુ-લગી.

૪. સમાસાંત શબ્દોમાં પદો છૂટાં પાડવાં નહિ. ઉદા૦ દૂધપાક,
ગથાણુદિ, મદાખાદુ વગેરે. સ્પષ્ટાર્થ ખાતર મંધિ છૂટો ખતાવવો હોય
તો વચ્ચે લઘુરેખા કરવી. ઉદા૦ અતિ-આદર કે અત્યાદર.

૫. જ, ય, મે-એ આ શબ્દો જેની સાથે આવેલા હોય તેની
સાથે જ લખવા, જુદા ન પાડવા. જ અને ય પૂર્વે આવતો લઘુપ્રયત્ન
અકાર પૂર્ણપ્રયત્ન થઈ જાય છે. (જુદા રહેલા જ-ય માં કેવી રીતે
આંત્ય અકાર લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારી શકાય ?). ઉદા૦ જૂંજ, જૂંય, રામજ,
રામય; આમ જ-ય આગળ શબ્દના અંતમાં એકરૂપ બની જાય છે.

૬. લીટી પૂરી થતાં શબ્દ તોડતાં એટલું ધ્યાન રાખવું કે
ઉચ્ચાર કરતાં શબ્દનો જેટલો ભાગ સાથે બોલાવો હોય તેને ન તોડી
ત્યાં ભાગ જુદો પડતો હોય ત્યાં તોડવો. ઉદા૦ દરિયા-કિનારો, નદિ
કે દરિ-યાકિનારો કે દરિયાકિ-નારો; મુગલ-માન, નદિ કે મુમ-લમાન;
તળાવ-માં, નદિ કે ત-ળાવમાં કે તળા-વમાં; ઉપ-કાર, નદિ કે
ઉ-પકાર કે ઉપકા-ર; વગેરે.

અપભ્રંશકાલથી આત્મા આવતાં ઉચ્ચારણોને ખ્યાલમાં રાખી ઉપર પ્રમાણે યથાશુદ્ધિ શિષ્ટ ગણમાં પ્રતીત થતી જોડણી બતાવવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જે જે વિકલ્પો પ્રચલિત જોડણી ઉપરાંત બતાવવામાં આવ્યા છે તે બધાય વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ છે એમ જૂની ભાષાનો અભ્યાસી જોઈ શકશે. જોડણીમાં ચાલુ ધષ્ટ ગયેલા કૃત્રિમ નિયમોને ખરા નિયમો ખ્યાનમાં આવતાં લોહિ આપો-આપ છોડી દેશે; પરિણામે ભાષાનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ તરી આવશે. આ ફેરફાર કાંઈ તરત જ ન થાય; કાલે કરીને રૂપ સંપૂર્ણ સ્થાપિત થઈ જશે.

ખડું જોતાં આ વિષયને ગમે તેટલો કૃત્રિમ નિયમો બાંધી દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે, તોય જ્યાંસુધી ખડું સ્વરૂપ છેવટને માટે નક્કી નહિ થાય ત્યાંસુધી વારંવાર સમુદ્રની ભરતીઓટની માફક એ જોભો ઘેરો અને વિલીન થશે. ભાષાસ્વરૂપને અસલ સ્થિતિમાં જોવાને ક્યો ગુર્જરી-પુત્ર હિત્સુક ન હોય ?

વિકલ્પોથી કદાપિ ડરવાનું નથી. પ્રાકૃત ભાષાઓનાં વ્યાકરણો જોઈએ છિયે ત્યારે આપણને ખરા ખ્યાલ આવે છે કે આપણે કણ જ નસીબદાર છિયે. આપણે ત્યાં પ્રાકૃતમાં જે અરાજકતા હતી તેવી છે ? સામાન્ય પ્રાકૃત, જૈન પ્રાકૃત અને અર્ધભાગધીનાં સ્વરૂપો જોવા પછી આપણી ગુજરાતી તરફ જોઈએ, ત્યાં ખરી મુશ્કેલી છે એ તરત જ જણાઈ આવશે.

આ પ્રયત્નને સહાય સાક્ષરો પૌતાના ખ્યાનમાં લેશે તેટલાથીય નહીં મારી મહેનતને સફળ માનીશ. ખરેખર:—

(આર્વા)

વિદ્યાને ખોલેલું મુલ તલું ચિત્ત જીતવું સ્વેલું;
સુખક ખેત્રે નક્કી, લોહ જ ને હોય ચોલેલું.

સુલેપુ કિં ઘણા ? इति शम् ।

માંગરોળ-કાઠિયાવાડ } [માનસી પ્ર. ૧, અંક ૨ જો]
તા. ૩-૬-૨૫

૨૩. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકાશ^૧

સૌથી પ્રથમ ૧૯૨૯માં ગુજરાતી ભાષામાં જોડણીમાં પ્રવૃત્તી અરાજકતાને નિયમમાં લાવવા માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તંત્રી “જોડણીકાશ”ના મથાળા નીચે એક વિસ્તૃત શબ્દસૂચી બહાર પાડવામાં આવી હતી. એ કાશના આરંભમાં, તે પૂર્વેના છ-સાત દાયકામાં જોડણીને નિયમમાં લાવવા માટે થયેલા અન્યાય પ્રવર્તનોના પરિણામે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી નિયમાવલીઓનો મેળ સાધી સર્વસામાન્ય જોડણીના નિયમો આપવામાં આવ્યા હતા. એ તો સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવું, જોડણી કે એ પૂર્વેના પ્રવર્તનો જરા પણ સાર્વત્રિક થઈ શક્યા નહોતા. એનું કારણ પણ અતિ સ્પષ્ટ છે કે એની પાછળ બ્યવસ્થિત પીડબળનો અભાવ હતો; એટલે વસ્તુસ્થિતિએ નિયમો નિયમાવલીઓમાં જ હટાઈ ગૂંચળાઈ ગયેલા હતા. વિદ્યાપીઠે તો માત્ર નિયમાવલીથી ન અટકતાં એ નિયમાવલી મુજબ સિદ્ધ થતા ચાવત્રાખ્ય શબ્દોની સૂચી જ બહાર પાડી નાખી; એટલે એકધારી જોડણી લખવાની ચીવટવાળા લેખકોને કાશની મદદથી જોડણીને એકધારી કરવાની સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ, એ કાશની નકલો અપોઅપ ઊપડી ગઈ અને ૧૯૩૧માં, મૂળ પહેલી આવૃત્તિના ૪૩૭૭૩ શબ્દોમાં ઉમેરો કરી ૪૬૬૬૧ શબ્દો આપી એ શબ્દોના અર્થો સાથેની ખીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી. અર્થો અપાયાને અંગે એ કાશનું મહત્ત્વ અત્યંત વધી ગયું. પરિણામે એની છપાયેલી ૨૧૦૦ નકલ થોડા જ સમયમાં અપ્રાપ્ય થઈ પડી. એ પછી રાજકીય ક્ષણને અંગે વિદ્યાપીઠના કાર્યકરો રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં રોકાઈ જવાથી નવી આવૃત્તિ તરતમાં જ પ્રકટ ન કરી શકાઈ. આજ છ વર્ષે પણ એ કાશની સુધારાવધાગવાળી નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે એ

૧ (ત્રીજી આવૃત્તિ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, સેપ્ટેમ્બર ૮ પેજ, ૫, ૨૪+૧૧૬, ડી. ૩. ૪-૦-૦)નું અવલોકન.

પણ એક દર્પની વાત છે. મીઠા અવૃત્તિ કરતાં આ આવૃત્તિ અનેક રીતે નવી જ્ઞાન યાત્રા રી છે એ નિર્ણય છે. પ્રથમ તો માધિન શબ્દોને અને મામાગિક શબ્દોને તે તે શબ્દોના મૂળ શબ્દના પેટામાં પ્રાય એવી લેવામાં આવવા હોતા હતા. ૫૬૮૩૦ જેટલા શબ્દોનો મગ્ધ આ નવી અવૃત્તિમાં આપવામાં આવ્યો છે, નિદમાવલીમાં પણ મદિગ્ધના દૂર દૂરી અવૃત્તિના કવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, કેટલાક વધુ વિકલ્પો પણ ઉમેરવામાં આવ્યા છે, અને જે ખામ મદરતો ફેરફાર છે તે તત્ત્વમ શબ્દોની તોષ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે છે.

આ આવૃત્તિમાં આપેલી નિયમાવલોને શબ્દોના સ્વરૂપ ઉપરથી પણ નિલામમાં નિલકત કરવામાં આવી છે, તે અનુક્રમે ૧ તત્ત્વમ શબ્દો, ૨ હશ્રુતિ તથા યશ્રુતિ અને ૩ તદ્ભવ શબ્દો. તત્ત્વમ શબ્દોના વિષયમાં આગળી આવૃત્તિમાં આઠ નિયમો હતા, તેમાંનો પાંચમો નિયમ આ આવૃત્તિમાં ૩૬ કરવામાં આવ્યો છે આ નિયમની

પગલું-અને તે પણ મારે મતે તો તદ્દનવાજબી છે તે-નિયમ બીજામાં લેવામાં આવ્યું છે; અને ને એ છે કે નેમાં સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે જ દ્વંદ્વ-આબેદન, ફર્શ-ફરમ એ બે સંસ્કૃતેતર શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિયમ પ્રમાણે ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્દંત્ય બંને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બંને સ્વીકારવાં એ ફક્ત માય છે. કે જે નિયમ બેજાનાં શબ્દો માટે છે અને એને તો પ્રથમ આવૃત્તિથી જ સંસ્કૃતેતર ભાષાઓના શબ્દો માટે વ્યાપક રાખવામાં આવ્યો છે. માત્ર અદો ધ્યાન બેંચે છે તે જો અને ચોથો નિયમ છે. એ બંને નિયમો સ્વતંત્ર પ્રથમ આવૃત્તિથી જ આપવામાં આવ્યા છે અને એ માત્ર સંસ્કૃત શબ્દો પૂરતા. ખરું જોનાં એ સ્વતંત્ર નિયમો ન હોવા જોઈએ, કેમકે શુદ્ધિની ભાષામાં માત્ર સંસ્કૃત શબ્દો જ લેવામાં નથી આવતા, પરંતુ અન્યાન્ય અનેક ભાષાઓના શબ્દોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે; એટલે કદાચ સંસ્કૃત શબ્દોને માટે કાંઈ વિશિષ્ટ આપવું હોય તો તે મદાનિયમના પેટામાં આપવું જોઈએ. ખરું જોતાં પ્રથમના નિયમમાં લખેલો “સંસ્કૃત” એ શબ્દ જ અનપેક્ષિત છે; ‘તત્સમ શબ્દોની જોડણી મુજબ પ્રમાણે કરવી’ એટલું જ પર્વાસ છે. સંસ્કૃતેતર અને એમાં પણ બિજા વિદેશીય ક્ષિપિમાં લખાતા શબ્દોની જોડણી કેમ કરવી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તેનું સમાધાન નથી આવૃત્તિનો પ મો નિયમ-“આરબી, ફારસી, તથા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો લખતાં તેને ભાષાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો ન વાપરવાં,” એ આપી દે છે.

તત્સમ ગદ્યા જ પ્રકારના શબ્દોના વિષયમાં કેટલીયે ઝિજ્વલ છે તેને સ્પર્શવાની જરૂર હજી “જોડણીકોશ”ના મંપાદકોને જણાઈ લાગતી નથી; માત્ર “જોડણીકોશ”માં અપાયેલા તેવા શબ્દોના સ્વરૂપ ઉપરથી જ આપણે એ નિયમો ઉપગમી લેવાના રહ્યા. નવી આવૃત્તિમાં આમ બંને નિયમોમાં નહિ, પરંતુ “નિષેદન”માં શ્રી દેસાઈએ સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોને લગતી કેટલીએક ઝિજ્વલને સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન

કર્ચો છે તે પ્રચલ્ય છે. એઓ જણાવે છે કે “આપણી ભાષામાં ધણી સંસ્કૃત શબ્દો તેમના પ્રથમાના રૂપે જિતરી આવે છે, અને જેમાં અતિ વિસર્ગ હોય છે તેના તે વિસર્ગનો લોપ થયો હોય છે.” પણ આ વિધયને—આ નિયમને સારી રીતે વિસ્તૃત સ્વરૂપે સમજાવવાની આવશ્યકતા રહે છે. હું અહીં “કૌમુદી”ના આશુ વર્ષનાં પૃથ્વ ૨૭૫-૨૭૬ તરફ ‘જોડણીકોશ’ના સંપાદકનું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે—“૧૯૩૫માં આ આવૃત્તિનું કામ શરૂ કર્યું ત્યારે જોડણીના નિયમોને અંગે કાંઈ નવું વિચારણીય હતું કે કેમ એનો પણ ખ્યાલ કરી લીધો હતો. એ બાબતમાં કરી શકેલા મહત્ત્વનો ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાઈ નથી.” એ વિધાન શ્રી. દેશામણે કર્યું છે. જોડણીના નિયમોમાં નિયમત્વે અભ્યાસિનો હોય ન હોવો જોઈએ એવું તો હરકાઈ સમજી બંધિત સ્વીકારે જ. મારો કહેવાનો આશય એ જ છે કે નિયમો એવા હોવા જોઈએ કે જે આખા સમજી આવતાં તે તે નિયમોના લક્ષ્યમાં સંપૂર્ણપણે બાપક હોય.

આ દષ્ટિએ વિલોક્તા તરીકે આવૃત્તિના છદ્દ નિયમનો પૂર્વાર્ધ તત્સમ શબ્દોને માટે નથી, છતાં તત્સમ શબ્દોને માટે હોય એમ ઉપર આપેલા મહાબાધી વાચક ભાંતિમાં પડી જાય ખરો કે નહિ? એનો પૂર્વાર્ધ જે પ્રકારના નિષેધ માટે પ્રયોજાયેલો છે તે તદ્દમ શબ્દોના પ્રકરણમાં જ આવવો જોઈએ અને ઉત્તરાર્ધ માત્ર આ પ્રકરણમાં હોવો જોઈએ.

આ તો માત્ર શાસ્ત્રદષ્ટિએ નિયમોની લાક્ષણિકતાનો, આ શાસ્ત્રમંથ હોવાથી, નિર્દેશ કર્યો છે; બાવહારિક દશાએ એમાં વાંધો નહિ.

ચોથો નિયમ તો શાસ્ત્રદષ્ટિએ કે બાવહારિક દષ્ટિએ પણ ઠીક નથી. શા માટે પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, કવચિત્ એ ચાર શબ્દોને એકલા આવતા હોય ત્યારે બંજનાંત લખવાનો આગ્રહ કરવો જોઈએ? મને તો સંસ્કૃત શબ્દોને માટે અપવાદ રાખવાની ખાસ આવશ્યકતા જણાતી નથી; સખખ કે શુભરાતીમાં આવતાં સંસ્કૃત, અરણી, કારસી, અંગ્રેજી

વગેરે ભાષાના બ્યંજનાંત અનેક શબ્દોની માફક જ એની ભોક્ષી યરી ભોધયે. સમાસમાં હોય ત્યારે તો એ આખો સમાસ જ તત્સમ શબ્દસ્વરૂપે હોય છે, એટલે પૂર્વપદ તરીકે આવતા એ ચારે શબ્દોની ભોક્ષી કેમ લખવી એ પ્રશ્ન જ ઉપરિચિત થતો નથી. ખરું જોતાં ઠગ્ગ નિયમનો અપવાદ કરવાનું કાઢ જ કારણ નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળના “ગુજરાતીમાં આવેલા બ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દોની ભોક્ષી સ્વરાંત કરવી,” એ નિયમ પ્રમાણે જ વર્તવું હિતકર છે. ગુજરાતી ભાષા પણ સ્વતંત્ર ભાષા છે એ જુલાવું ન ભોધયે.

અનુસ્વારનાં લિખલિખ ચિહ્નો ન વાપરવાના નિયમને આપણે નવી લિપિ પ્રચારમાં ન આવે ત્યાંસુધી તો સંમાર્નવાનો જ છે; નવી લિપિ પ્રચારમાં આવતાં એનો નિકાલ થશે જ, કેમકે વસ્તુસ્થિતિએ અનુસ્વારનાં લિખ ઉચ્ચાર એ વસ્તુ જ અસ્તિત્વ નથી ધરાવતી; કહેવાતો તીવ્ર ઉચ્ચાર તે અનુસ્વાર અને કામલ ઉચ્ચાર તે અનુનાસિક છે. અને એ જ કારણે એ બંને ઉચ્ચારોને માટે અલગ અલગ ચિહ્નનું હોવાપણું અનિવાર્ય છે.

હ્રસ્વતિ અને યશ્રુતિ

ગુજરાતી ભાષામાં લઘુપ્રયત્ન ‘હ’ અને ‘ય’નું અસ્તિત્વ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. સદ્ગત કવિ નર્મદાસંકર, શ્રીનવલરામભાઈ, શ્રીગોવર્ધનરામભાઈ, શ્રીનરસિંહરાવભાઈ અને વિદ્યમાન દી. બ. શ્રી. કેસવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ વગેરેએ હકાર અને યકારને કોઈ અને કોઈ રીતે બનાવવાની હિમાયત કરી છે. હોપવાચનમાળાના પ્રતાપે અંતર્ગત લઘુપ્રયત્ન હ ની જે સ્વર પૂર્વે એનું ઉચ્ચારણ રહેલું છે તેની પૂર્વે હકાર પૂર્વેનાં બ્યંજનમાં અકાર ઉમેરી ભોક્ષી કરવાનો ચીલો પડી ગયો; અને એ જ ચીલે વાચનમાળા રિવિઝન કમિટી ચડી. આ સામે સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈએ યોગ્ય સ્વરૂપે મોરચો માંડ્યો; પણ મોરચો નિષ્ફળ જ નીવડ્યો એમ કહિયે તો એમાં બંધાયે ખોટું ન મળ્યા.

બેશક હકાર અલગ લખવો એમાં સારવ્ય છે, પણ ઉચ્ચારણ્યુદ્ધિ જરાયે નથી. અત્યારે જે પદ્ધતિએ હકાર લખાય છે તે પદ્ધતિ હોપવાચનમાલાથી જ અમલમાં આવી છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીનાં શિષ્ટ લખાણોમાં હકાર પૂર્વ સ્વરમાં લખવાને બદલે કટલીયે વાર અકાર ઉમેરાતાં જુદા લખાતો; જેમકે તેહને, જેહનું, તહમે વગેરે. અહો, તહો વગેરે પણ મળે છે; બાકી મોટે ભાગે તો તેહેને, જેહેનું એવી જોડણી સાર્વાત્રિક હતી. ઉચ્ચારણ્યુમાં તો એ સ્વરૂપ પણ વધુ. ઉચ્ચારણ્યુસમય લેતો નથી; બદલે એ- ઔરસ્મ હકાર-સ્વરૂપે સ્વર સાથે જ ઉચ્ચરિત થાય છે.†

આ જ રથને ૧૦ માં નિયમમાં ક્રિયાપદોના વિષયમાં જે રૂપબદ્ધ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તે વધુ સરળ છે, બેચક્ર તેમાં ૮ માં નિયમનો જ અમલ પ્રધાનપણે રહેલો છે, પણ સારસ્વ આતર એ નિભાવી લેવાનું રહ્યું અમેા વિકલ્પવાદીઓ તે તે રથજમાં જે જાતની વિભાષા સ્વીકારિયે છેયે તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે તો અમારું ચોક્કસ માનવું છે કે હુકાર-સંબંધી ઝઘડો કાયમને માટે શાત યર્ધ જામ મદ્દાન વૈયાકરણ પાણિનિ અને હેમચંદ્ર જેવાઓએ પણ ભાષામાં ભારોભાર વિકલ્પોને સ્થાન આપ્યું છે એનાથી સંસ્કૃત ભાષાં કે પ્રાકૃત ભાષાઓ નિદાય છે ખરી ? સ્વાભાવિક અને આપણા શુજરાતીઓના સોદીમાં વહેતા વિકલ્પોને સ્થાન આપવામાં થોડી હીનતા છે ?

૧૧ માં નિયમમાં 'ચડવુ-ચઢવુ'માં આ નવી આવૃત્તિએ એક પગલું આગળ ભરી વિભાષાવાદીઓનાં દિવ્ય ખેતરનો પ્રવલ્ન કર્યો છે એ જરૂર અભિનંદનાર્હ છે આમ આશા રાખવાનું કારણ મળે છે કે જોડણીકોશના વ્યવસ્થાપકોને કાંઈ ચોગ્ગ વ્યક્તિઓ તરફથી સત્ય દિશાસૂચન કરાવવામાં આવે તો એઓ એવા સૂચનો ન સ્વીકારવાની નિષ્ઠ જાળવી રાખે એવા નથી

યશ્રુતિ ન બતાવવી એમ ૧૨ માં નિયમ આપણને જણાવે છે એ ઉચ્ચારણ બ્યુત્પત્તિસિદ્ધ છે, પણ જૂતકૃદતો સિવાય ખીજા રથજોમાં આજે ઉચ્ચારણમાંથી પણ લગભગ લુપ્ત થઈ જવા આવ્યું છે, હોપવાચનમાળા અને વાચનમાળા ગિવિજન કમિટીએ બાળ-માનસોમાં રેડેના સતત અસ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોના પ્રવાહના પ્રતાપે, આને પણ નકારવાને બદલે વિભાષાદ્વારા સમાનવામાં આવે તો કશો હાનિ નથી દ્વિતીય જૂતકૃદતોમાં આ-અ-ઓ ઉપધામાં હોય તેવા 'એહુ' પ્રત્યયમાં લઘુપ્રવલ્ન ચક્ર રહેનો છે, અને સરત માળૂ તો તે યે હ્રસ્વ જ ઉચ્ચારિત થતો હોનાથી ગયવું સમાયતું જેના સ્વરૂપે આવેલો જણાય છે, એ યહુ રૂપમાં તો નથી જ, પણ હ્રસ્વ એકાર-

વાળો છે. આટલો જ બેદ ગણિયે તો ગએલું-ગયેલું, સમાયેલું-મમાએલું એમ વિકલ્પ સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વીકાર્ય હોવો જોઈએ. આ મંત્રમો જોડણીકાચ તદ્દન મૌન સેવે છે. વ્યાકરણનો વિષય છે એમ માની એને ગતિબદ્ધિષ્ટ પશુ ન કરી શકાય, કારણ કે દિંદની બાધાએ મારે વ્યાકરણ અને જોડણી એ જુદાં ન હોઈ શકે, કિંતુ વ્યાકરણથી સિદ્ધ થતાં રૂપો જ એ જોડણી; એટલે આવી કોઈ પણ ખૂચોને જતી ન કરી શકાય. ૨૫ મો 'ઈ+ય'વાળો નિયમ પણ અહીં જ અર્થાવો-લખાવો યુક્ત છે. એનું મમાધાન પણ વિભાષાથી શક્ય છે; અને પ્રમંથમાં આમ છતાં ઈકાર હ્રસ્વ જ છે.

તદ્ભવ શબ્દો

૧૩ મો નિયમ અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણનું દિત્વ હોય ત્યાં તદ્ભવ શબ્દોમાં મહાપ્રાણ જ લખવાની કિમાળત કરે છે અને માત્ર અર્ધ સંયોગને બાકાત રાખે છે. નિયમ સ્વયં અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણના જોડાકરણવાને યુખરિત કરી પછી મહાપ્રાણત્વનું સાક્ષન કરે છે. જો કે વિકલ્પ એ જ આનો માયો હિપાય છે, છતાં તેમ ન કરવું હોય તોય 'ધ્'ને બદલે 'હ' એવો તદ્દન સ્વીકૃત સંયોગ નકારવો ન જ જોઈએ મંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણોએ વિભાષા સ્વીકારી જ છે. આપણે વિભાષા સ્વીકારિયે તો તેથી શુભરાતી બાધાના મહત્ત્વને હીણપ નથી લાગવાની.

૧૪ મો નિયમ ર, ડ, ણ, લ ને બદલે હિતાવળે બોલતાં જે યકારોચ્ચારણ જણાય તેવા સ્થળે મૂળ ર, ડ, ણ, લ રાખવાની ભલામણ કરે છે, હું અને બાઈડી જેવા ઈકારવાળા શબ્દ પણ ઉમેરવાનું સૂચવે છે. તેમાં ઈ-ર-ડ-ળ-લ લખાય એ યુક્ત છે. આમ છતાં શબ્દકોશમાં કવચિત્ આ નિયમનો ભગ થતો મારૂમ પડ્યો છે.

નિયમોનો જરોજર અમલ થયો છે કે નહિ તે જોવા ન અક્ષર નીચે આવતા સમગ્ર શબ્દો 'જોઈ' ગયો છું એમાં નરાણુ-નરેણુ એ

વાળદના, નખ ઉતારવાના હથિયાળને માટે નેયણી શબ્દ નિષ્ક્રમે
 આપવામા આવ્યો છે શબ્દ નેરણી છે, છતાં નેગણી નથી અપાયો
 અને નેયણી અપાયો છે એ શબ્દમા રમગજ છે એની ખાતરી
 નરાણ-નરેણ શબ્દો આપે છે

૪૫૪-વિષયક નિયમન યોગ્ય આે સ્વીકાર્ય છે જોડણીકાશ
 આવશ્યક સ્થળાએ વિકરપ સ્વીકારી શામરવિષયક ઝવડાનો અન
 આણ્યો છે એમ દહેવુ જગાયે વધુ પડતુ નહિ લાગે

ધંકાર અને ઉકાર

૧૮ થી ૨૭ સુધીના ૧૦ નિયમો ધ-ઉના નિયમો તરીકે
 આપવામા આવ્યા છે ૧૮ માં નિયમમાં એમણરી શબ્દોમાના નિરતુ-
 નાસિક ધ-ઉને બાદ કરતાં સામાન્ય નિયમ તરીકે આ ગતતુ વિધાન
 ગ્રામ થાય છે કે— તદ્દશવ શબ્દોમા અંત્ય ધ તથા ઊ માતુન્વાર કે
 નિરતુસ્વાર એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને ઋસ્વ લખવા આ નિયમમા
 સાતુસ્વાર કે નિરતુસ્વાર એ શબ્દોનો અર્થ માતુનાસિક અને
 નિરતુનાસિક એટલે કે “અનુન્વારનો ઉચ્ચાર પોચો થનો હોય”
 તે ધગવતા અને ન ધગવતા શબ્દો સમજવાના છે આ નિયમ, અત્ય
 ધંકાર એટલા દીર્ઘ અને અત્ય ઉકાર એટલા ઋસ્વ એવો જ સ્પષ્ટ
 અભિપ્રાય ૨૦૦ ૨૭ છે હોપવાચનમાળા માટે તૈયાર થયેલી નિયમા-
 વલીએ આ વિચિત્ર અને અસ્વાભાનિક ચીસો પાડી દીધો છે અને
 ગુજરાતી ઉચ્ચારણમા ધંકાર-ઉકારનો એક સંગ્રહો જ ઉચ્ચાર મર્વત્ર
 ચતો હોવા છતાં આના કૃત્રિમ નિયમથી આપણને નિયમના ભોમ
 ચતુ પડતુ છે આ કૃત્રિમ નિયમથી જયવાને ૨૮ આવારે વિભાષા
 સ્વીકારવામા આવે તો તેમાથી કાયમી ઝવડો પતી જાય

પ્રાથમિક શબ્દોમાં તેમ જ સાધિત શબ્દોમાં એક સરખી રીતે દીર્ઘ રહે છે આના અપવાદ તરીકે રાખવામાં આવેલા કુંવાર, કુભાર, કુનર, કુંવરી સુવળ એ શબ્દોમાં જો સાનુનામિક ઉકાર હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થતો હોય એમ માનવામાં આવતું હોય તો 'લૂટાવતું' અને હોડાડતું મા તેવા ઉ-ષ દીર્ઘ ઉચ્ચરિત થઈ શકે ખરા? કુંવાર વગેરેમાં સ્વરભારને આ ઉપર માનવામાં આવતો હોય તો 'લૂટાવતું' વગેરેમાં પણ સ્વરભાર 'આ' ઉપરથી ખસવાનો નહિ જ. આવી સ્થિતિમાં ઉચ્ચારભેદ મંજૂરિત છે ખરો? મંજૂર કે આવા શબ્દોમાં સાનુનાસિક ઉ અને પછીનો આ, એ બંને ઉપર ઓછાવતો સ્વરભાર ગણો છે, એટલે જ એવો સાનુનામિક ઉ દીર્ઘ લખાવતો પાત્ર હશે ?

નિયમ ૨૧ થી ૨૩ નાં વિધાનો બ્યુત્પત્તિને દસ્તક છોડી દેવા જોઈએ, અને તેમ જતા સંધર વ્યાકરણના અભાવે જોડણીકાશના આ નિયમોને માન આપવામાં વાંધો ન હોય એટલે આવશ્યક સંયોગોમાં વિભાષાનો સમાદાર વધુ આસીર્વાદપૂર્ણ થઈ પડે

અનત્ય માનુનાસિક ઈ—ઉ ને સાધિત શબ્દોમાં પણ અવિકૃત રાખવાનો સ્વાભાવિક નિયમ જોડણીકાશે ૧૬ માં નિયમમાં સ્વીકારી લીધો છે, પણ નિરનુનામિક તેવા ઈ—ઉ ને સાધિત શબ્દોમાં—તે પણ માત્ર કર્મણિ લાવે અને પ્રેરકના રૂપે પૂરતા—હ્રસ્વ કરવા તરફ વળગતું હજી ચાલુ ગાખ્યું છે ૨૪ માં નિયમનો અપવાદ ૧ જો અલગ આપવાની જરૂર જ નથી રહેતી, કેમકે અસલ ૨૪ મો નિયમ જ તે વસ્તુ બતાવો દે છે અપવાદ બીજો કૃદ્વ કૃતા મૂળ જોડણીને કાયમ રાખવાની ભવાર્મણ માટે છે સાધિત ધાતુઓમાં તો ૨૪ માં નિયમને અધીન બની થયેલા સાધિત અમને કૃદ્વના પ્રત્યયો લાગે

૧ આ વિષયમાં સમાધાન તો એ છે કે જે સ્થિતિ નિરનુનાસિક ઈ-ઉ ની તે જ સાનુનાસિકની આમ થતા સાનુનાસિક ઈ-ઉ હ્રસ્વ થાય તો એવા દેવા

છે અને કોશ ફેરફાર કરવાપણું રહેતું નથી, ઝઘડો જીતો થાય છે પ્રાથમિક ધાતુઓના વિષયમાં જ, કેમકે ખાસ કરીને એલું વગેરે પ્રત્યયો એવા છે કે જે ઉચ્ચારભેદનો પ્રસંગ રજૂ કરે છે. મુકાય, મૂકેલું, મુકાનાર આ ત્રણ શબ્દો લઘયે તો, જો કે મુકાય અને મુકાનારમાં નિયમ મુજબ હ્રસ્વતા પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં મૂકેલુંમાંનો અનંત્ય 'ઉ'નો ઉચ્ચાર પેલા શબ્દો કરતાં જુદા પ્રકારનો થાય છે ખરો ? બધા જ પ્રસંગોમાં સ્વરભાર આ કે એ ઉપર તો અચૂક જ છે. એવી જ રીતે ૨૨ મા નિયમમાં અપવાદ ૧ લાગી છે. ત્યાં પણ પ્રત્યયો આવતાં પૂર્વ સ્વરના હ્રસ્વત્વ તરફ પ્રક્રિયા જે વલણ બતાવે તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ખરું જોતાં પ્રાથમિક ધાતુઓ જ નહિ, પણ પ્રાથમિક શબ્દો ઉપરથી ધડાતા સમગ્ર સાધિત શબ્દોમાં ઉચ્ચારણુ પ્રમાણે કોઈ પણ લિજ પ્રક્રિયા અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી; એટલે આ નિયમ જ નિરર્થક થઈ પડે છે. સદ્ગત નવસરામભાઈ, શ્રી નરસિંહરાવભાઈ, શ્રી રમણભાઈ અને વિલ્લમાન દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ, ડૉ. આચાર્ય શ્રીમાન આર્નલ્ડચંદ્ર ધ્રુવ વગેરે વિદ્વાનો આવા આવા સંયોગમાં અવિકૃતતા ઈચ્છે છે. સારથ્ય પણ સ્વરને અવિકૃત રાખવા તરફ ખરું; એટલે જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના જોડણીના નિયમોના કાચા ખરડામાં એ ઝઘડો ટાળવા વિકલ્પ આપવામાં આવ્યો; આ તરફ જોડણીકોશના સંપાદકોએ જરૂર દૃષ્ટિ આપી નથી આવૃત્તિમાં યોગ્ય વલણ અખત્યાર કરવા તત્પર થવું જોઈએ.

આ નિયમનું શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ રીતે આમ છતાં ખુદ જોડણીકોશ પણ પાલન નથી કરી શક્યો. જોડણી, જોડણી-આમાં ૨૨ મા નિયમનું અનુસરણ છે. ૨૪ મો નિયમ આવા સંયોગોમાં અનુકૂળતા પ્રમાણે ૨૧-૨૨-૨૩-૨૪મા નિયમ મુજબ જોડણી કરવાનું સૂચવે છે. એ જ નિયમ પ્રમાણે ૨૩ મા નિયમમાં અંતર્ગત ચર્તા 'જિયલવું' પરથી ચતો

‘ઉચ્ચલાવતું’ ચાર અક્ષરોનો બનતાં ૨૨ માં નિયમ પ્રમાણે ન ફરતાં ૨૩ માં નિયમ પ્રમાણે ફરી ઉકાગતું હ્રસ્વત્વ આપે છે. આ નિયમ આગળ ખરું જોતાં ઉકાર પછીના વ્યંજનમાં આકાર હોય ત્યાં જ હ્રસ્વ થાય એટલું જ તાત્પર્ય વ્યક્ત કરે છે. આમ જ હોય નો ૨૪મો નિયમ જ વસ્તુસ્થિતિએ નિર્ણયક થઈ પડે છે. ૨૧-૨૨-૨૩થી જ એ સમજાઈ જાય છે. પણ ખરું જોતાં આવા કાંઈ પણ નિયમોને અધીન બનવાની જરૂર નથી. માધિત ધાતુઓમાં મરળતા માટે ફેરફાર ન થાય એ ગમતું છે. આ તરફ જોડણીકાશના નિયામકોની દૃષ્ટિ ખેંચવા રજા લઉં છું.

વિભક્તિ અને લાળના પ્રત્યયો

૨૬ માં અને ૨૭ માં નિયમમાં લેખન-સારસ્વની જ દ્વિમાયત છે. એ સ્વીકારવામાં હાનિ નથી. આમ છતાં કરીએ નહીંએ જેવાં કદી કયાંય કાંઈના મુખમાંથી ન બોલાતાં રૂપોની દ્વિમાયત જોડણીકાશની શાસ્ત્રપ્રિયતામાં કાંઈક ઊણુપ વ્યક્ત કરે છે. કંઈક પડે ત્યાં વિભાષા જ ઔપધ છે. એવી વિભાષા એ લાળાનું દૂપણુ નથી, પણ મૂપણુ છે.

જ-ઝ ના વિધયમાં આ વખતે વળી એક શબ્દ પૂરતો જોડણી-કાશ આગળ વધ્યો છે. અને એ શબ્દ તે મળ-ઝા નવી આદૃતિ હવે થાય તેમાં જોડણીકાશના ચાલુ વલણથી ‘સમજ’ને ‘સમઝ’વાના સ્વરૂપમાં જોડણીકાશ આવી રહેશે એવી આશા જોડણીકાશના ચાલુ વલણથી જરાયે નિરાશામાં પરિણત નહિ થાય.

આ નવી આદૃતિનું પ્રસરણ પગલું તે બહોળા પ્રમાણમાં સ્વીકારેલી વિભાષા ગણી શકાય. જોડણીની એકવાક્યતા સાધવાને, કન્ઝ-કાંઠિયાવાક, તલ ગુજરાત, ઉપરાંત ગુજરાતી થઈ ચૂકેલાં મુંગઈ અને કરાચી એ સમગ્રના બનતાં એક મહાગુજરાતનાં એક જ શબ્દનાં જિન્ન લિન્ન હિન્નચારણોને ન્યાય આપવો હોય તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત લાળાઓમાંની વિભાષાની માફક વિભાષા સ્વીકાર્યે જ . એ સત્ય વસ્તુનું દર્શન જોડણીકાશના મંપાદકોને ઉત્તરોત્તર થતું

રહે છે એ ખરેખર દર્પની વાત છે. આમ છતાં આપવામાં આવેલા શબ્દોના બધા જ વિકલ્પો અપાયા નથી; જેવા કે એકલા નવર્ણમાં નવાજેશ, નાખોડી, નોઝણું, નીધણું, એ શબ્દો; નાપડીની વિભાષામાં ના શબ્દ તેમ જ નીંભાડો શબ્દની વિભાષામાં નીંભાડો વપરાય છે. આ બંને શબ્દકોશમાં પ્રાપ્ત થતા નથી. નિર્માલ્ય શબ્દ પણ આમ વિકલ્પે લખાવો રહી ગયો છે, જો કે નિર્માલ્યતા-રૂપે છે ખરો.

ચીભડાં વગેરેના વેત્તાઓમાં કૂલ ખરી જતાં નીચે જે કળ લાગ્યું હોય છે તેને નહિયું, નયું, નૈયું કહેવામાં આવે છે. નહિયું શબ્દ તો અપાયો છે, પણ આ બીજો અર્થ તેમ જ વિકલ્પો નોંધાયેલા નથી.

બ્યુત્પત્તિથી પ્રાપ્ત નીસરણી જેવા શબ્દો ૨૩ માં નિયમના અનુસરણે નિસરણી જેવાં રૂપોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ન્યોછાવર અને નેગ જેવા શબ્દોમાં વધુ થતા અર્થો નોંધાવા રહી ગયા છે. ન્યોછાવર—કીમત, નેગ—મંદિરોમાં દેવને પ્રતિદિન નૈવેદ્ય તરીકે ધરવાને નક્કી થયેલી સામગ્રી.

કેટલાક શબ્દોના અર્થ અધરા બની ગયા છે; જેમકે નારું એનો ભોધિતા અર્થ ‘વાળો નીકળ્યે પડેલું ધારું’ એ છે.

નાંદ—કોઠી, જેવા શબ્દો નોંધાવા રહી ગયા છે. નાખુદા—ખારવો ઓઝારાંત પણ છે, છતાં માત્ર નાખુદા તરીકે નોંધાયો છે.

દોષો જોવાની શુદ્ધિથી આ અહીં બતાવવા નથી મામતો; નવી આશ્રિતિ દ્વે પછી થાય ત્યારે આ કાશને સર્વવ્યાપક બનાવવા કંઈ કંઈ વસ્તુ તરફ સાવધાન રહેવું જોઈએ એનું આ દિશાસૂચન માત્ર છે.

ગુજરાતી ભાષાનાં વિશિષ્ટ હિચ્ચારણોમાંનું વિવૃત્ત એ-આ એક સ્વરૂપવાળા છતાં જિજ્ઞાસુ એવા શબ્દોમાં નોંધવામાં આવ્યું છે. ત્યાં ભિન્નનાર્થ શબ્દ નથી જ તેવા શબ્દમાં વિવૃત્ત એ-આ નોંધવામાં નથી આવ્યા. આ જાતનો સ્વીકાર નિવેદનમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે.

ગોહોલવાડને બાદ કરતાં કચ્છ-કાઠિયાવાડ-મુંબઈ અને કરાચીના ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓ પ્રાયઃ આ વિવૃત ઉચ્ચારણથી અપરિચિત છે. ગુજરાતી કોશને વધુ વ્યાપક બનાવવાને માટે ગુજરાતી ભાષાના વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અને મૂળે તળ ગુજરાત અને ગોહોલવાડના જ છતાં આ વાળખી ઉચ્ચારણથી અન્વ પ્રતિના વતનીઓને પણ પરિચિત કરવા કોઈપણ જાતના બેદલાવ વિના કૌંસમાં આપવાને બદલે એ-ઓ ને અલગ સ્વર મળી તેના ક્રમે એટલે મંદ્રત એકાર પૂરા થતાં વિવૃત એકાર એ ક્રમે શબ્દો ગોઠવી આપવા જોઈએ.

એ જ પ્રમાણે લઘુપ્રયત્ન હશ્રુતિ વશ્રુતિ અને વશ્રુતિ, આ શબ્દકોશ હોઈ, વિશિષ્ટ સંકેતથી નોંધાવી જોઈએ.

ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ ઉપયુક્ત વસ્તુ લઘુપ્રયત્ન અક્ષર છે. અત્યાર સુધીના એકપણ કોશમાં કે એકપણ વ્યાકરણમાં લઘુપ્રયત્ન અક્ષર નોંધાયો નથી. નાક-સૂર, ના-કસૂર નો બેદ બતાવવા લેખનમાં કોઈ સાધન ખરું ? આજુ લેખનમાં તો તેની શક્યતા સુદૂર છે, પણ શબ્દકોશમાં તેને કોઈ વિશિષ્ટ સંકેતથી ન સૂચવી શકાય ? વિદેશીઓ ગુજરાતી કોશોનો ઉપયોગ કરે સારે આવા ઉચ્ચારણો સમજવા તેઓને શક્તિમાન બનાવવા શબ્દકોશોમાં વિશિષ્ટ સંકેતો આપવાની આવશ્યકતા છે.

આવ્યું છે કે—“ હવે પછી કોઇને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી. ” આ ફરમાનની અવગણના કરવી એ મહાત્માજીનો અપરાધ કરવા ખરોખર છે. ત્યારે એ શંકા થાય કે કેટલાકો આમ જતાં જુદી જોડણી કેમ કરે છે? એનો ખુલાસો અતિસ્પષ્ટ છે: જેઓ સમઝયા વિના જુદી જોડણી કરે છે તેમને માટે તો એ ફરમાન આવશ્યક છે. જેઓ સમઝીને ચળવણીની પોતે માનેલી જોડણીના ખરા પધ્ધતી સંપૂર્ણ ખાતરી કર્યા પછી જ જોડણીકોશથી ક્યાંક જુદી જોડણી કરે છે તેઓ કદાપિ અપરાધખાત્ર નથી કરતા. જોડણીકોશનો પણ એવો તો દાવો નથી જ કે નક્કી કરવામાં આવેલી જોડણી એ અંતિમ છે, કેમકે જો એમ હોય તો નવી નવી આવૃત્તિઓમાં નવા નવા જોડણીવિષયક ફેરફાર કરવાપણું ન જ હોય. એમ તો નથી જ. એ જ. જતાવે છે કે હજી નિશ્ચિત જોડણી સુધી બધા જ કિસ્સાઓમાં નથી પહોંચ્યાં. દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ અને મારા લખાણોમાં સાતુનાસિક અંત્ય જીકાર હીર્ષ હોય એ થોડો અમે અમારા ધરનો દાખલ કર્યો છે? તેમ સહ્યત નરસિંહરાવ હ-ય માટે આગ્રહ ધરાવતા અને પોતાના લખાણોમાં પોતાના ધોરણે હ-ય પ્રયોજતા, એ થોડું એમના ધરનું હતું? સમઝીને જુદી જોડણી કરનારાઓ અપરાધી કદી નથી. એઓ આંગણીને ટેરવે ગણી શકાય એટલા છે, અને એઓએ નક્કી કરેલી જોડણી પ્રાયઃ સ્વાભાવિક છે, એમાં ભ્રાજ્યે-જ કોઈ વિમત થઈ શકે એમ છે; અને સમય આવતાં સાચા વિચારકો તેને વિદ્વાનના બ્રાહ્મ મતને અવગણવાના પણ નથી.

જોડણીકોશ એકંદરે તો કાર્ય સારું કરી જતાવ્યું છે. એ માટેનો બધો ધન્યવાદ મહાત્માજીને અને કાકા થી કલેલકરને ધટે છે. એ કાર્ય યશસ્વી અને ઉત્તરોત્તર આવશ્યક સુધારાઓ દાખલ થયે અસર કરનારું ન નીવડે એમ કાણુ ઇચ્છે?

[હુદ્દિપ્રકાશ: વર્ષ ૮૪, અંક ૩, જુલાઈ સપ્ટેમ્બર, સને ૧૯૩૭, પૃ. ૩૧૬-૩૨૫]

૨૪. ગુજરાતી શબ્દોની વ્યવહારુ જોડણી

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નિયમોનું વિવરણ]

પ્રાસ્તાવિક

કેવિ નર્મદાસંકરના સમયથી ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોની જોડણી વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નો ચરૂ થયેલા અને અનેક વિદ્વાનોના પ્રયત્નો પછી લગભગ આઠ દાયકે મ. ગાંધીજીના આશ્રય નીચે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી જોડણીના વ્યવહારુ નિયમો અને શબ્દાવલી પ્રસિદ્ધ થયાં. છેલ્લાં દસ વર્ષમાં આ શબ્દાવલીનાં નાનાં મોટાં ચાર પાંચ સંસ્કરણ થઈ ગયાં છે; એ દરમિયાન નિયમોમાં પણ સુધારાવધારા થયા છે. "જોડણી માટે ખિરસાકાશ"ની નવી આવૃત્તિમાં આપણને છેલ્લામાં છેલ્લું એ સુધારાવધારાવાળું સ્વરૂપ મળે છે. અહીં મુખ્યત્વે તેા એ નિયમોનું ટૂંકું વિવરણ આપવાનો જ પ્રયત્ન છે; પરંતુ સુધારાનાં દ્વાર કાયમને માટે બંધ રાખવામાં નથી આવ્યાં એ સત્યને આધારે કેટલાંક આવશ્યક સૂચન અને સુધારાનો નિર્દેશ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. "શાસ્ત્રોચ્ચારપરિશુદ્ધ જોડણી"ના મારાં ચોદાં વર્ષો ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલા નિયમોના જોગે મારા તરફથી સ્વરૂપ જ અપવાદે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણીના નિયમોનો સર્વથા સમાદર કરવામાં આવ્યો છે. એ મુખ્યત્વે બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખપદેથી મ. ગાંધીજીએ "આથી જોડણીમાં સુધારાનાં દ્વાર બંધ થતાં નથી" એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા એ આશ્વાસનથી, અને જોડણીકાશની નવી નવી આવૃત્તિઓમાં નિયમોમાં તેમ જ છૂટક શબ્દોની જોડણીમાં દરવખતે સુધારા કરવામાં આવ્યા છે એ સદૃશ્ય વૃત્તિના દર્શનથી. હું જે સુધારા સૂચવવા ચાહું છું તે મારા નિયમોની તદ્દન ઉપેક્ષા કરી, છેલ્લાં આઠ વર્ષમાં "ભાષાંશાસ્ત્ર"ના અધ્યયન-અભ્યાસને લીધે આ વિષયને અનેક રીતે જોવાગળણવાનો જે લાભ

મળ્યો તેના જ ફલરૂપે. મારા જૂના મતનો હું તેમાં લેશ પણ આમલો નથી એ કાંઈ પણ સંજ્ઞાન જોઈ શકશે.

લિપિમાં દેશના સ્વાભાવિક બધા જ ઉચ્ચારણો જાળવી રાખતા સંકેતોનો અભાવ હોવાથી, વળી પ્રાતિક ઉચ્ચારણોમાં એકનો એક શબ્દ અનેક રીતે વ્યક્ત થનો હોવાથી, અને ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રનો પ્રાતીય બોલીઓના નિવર્ણ માથેનો એક પણ અથ નહિ હોવાથી ગુજરાતી શબ્દોની આખરી જોડણી નક્કી કરવાનું અત્યાર સુધી બની શક્યું નથી, એટલે જ વ્યવહારુ જોડણી-નિયમોની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ છે. એમાં થોડા અપવાદો શુદ્ધિની નજીકમાં નજીક જવાનો સતપ્રયત્ન છે, અને એથી જ એ સતપ્રયત્ન સમાદરણીય છે સુધારાવધારા યથુ શુદ્ધિની વધુ અને વધુ નજીક લઈ જવાને માટે જ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી અવારનવાર આપવામાં આવે છે, અને એથી જ દેશના કોઈ પણ ભાગમાં જે ઉચ્ચારણ કદી પણ જાણીતું ન હોય તેવું ક્વચિત્ જોડણીમાં પેસી ગયું હોય તો તે સર્વથા ત્યાજ્ય બને છે.

નિયમો

૧. તત્સમ શબ્દો

[સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો]

૧. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી. ઉદા. મતિ, યુરુઃ વિદ્યાર્થિની
  ૨. ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ બને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બને સ્વીકારવા. ઉદા. કલિન-કકણ, રાત્રિ-રાત, દશ-દસ કાલ-કાળ, 'નહિ-નહી, દૂબલ-આબેદૂબ, કુર્ચ-કુરસ.
  ૩. જે બ્યજનાત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લેતા હોય તેમને અકારાન્ત ગણીને લખવા. ઉદા. વિદ્વાન, જગત, ખનિદ.
- આ નિયમ અંગ્રેજી-કુરસી, આરબી વગેરે ભાષાના શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે.

૪. પશ્ચાત્, ક્રિયિત્, અર્થાત્, કવચિત્, એવા શબ્દો એકલા આવે અથવા બીજા સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે બંજનનાંત લખવા. ઉદા૦ ક્રિયિતકરે, પશ્ચાત્તાપ.

આવા અવ્યયો પછી જ્યારે 'જ' આવે ત્યારે તેમને બંજનનાંત ન લખવાં. ઉદા૦ કવચિત જ.

આ ચાર નિયમોમાં સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી કેવી રીતે કરવી એનો નિર્ણય આપવામાં આવ્યો છે. આમાંનો માત્ર બીજો નિયમ જોડણીનો નિયમ નથી. એ તો માત્ર એવું એક વિધાન નોંધરૂપે જ કરે છે કે પ્રચલિત બાપામાં મૂળની બાપામાંથી અવિકૃતરૂપે સ્વીકારાયેલા શબ્દોની સાથેસાથ વિકૃત સ્વરૂપે પણ તેના તે શબ્દો રૂઢ યથા ગયેલા હોય એનો પણ સ્વીકાર કરવો. અને ઉદાહરણોથી એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. અને એથી જ સ્પષ્ટ થાય છે કે શિષ્ટ બોલીમાં ન સ્વીકારાયેલાં 'સુખ'નું 'સખ' 'કુખ'નું 'કખ' વગેરે રૂપોનો અસ્વીકાર કરવાનો છે. પણ આ વસ્તુ લખનારની ચક્તિ અને શૈલી ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રયોગમાં કયાં કયું રૂપ : તત્સમ કે તદ્ભવ સ્વીકારવું એ લખનારની મુનસફીનો વિષય છે. બાકી રહે છે ૧ અને ૩-૪ એ નિયમો. આ નિયમોની સમમૂલી વધુ જરૂરનો છે. નિયમોથી કેટલીક વસ્તુ સંદિગ્ધ રહે છે.

એમ તો ૧ લો નિયમ ચોખવટ કરી આપે છે કે "સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી." અને અરેખર મોટા જામના સ્વરાત શબ્દોમાં આવી કોઈ ખાસ મુશ્કેલી નથી; (ખાસ કરી હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'ઘ' અંતે હોય તેવા શબ્દોનો જ પ્રશ્ન જરા વિકટ છે; પણ તેનું નિરાકરણ શબ્દકોશ આપી દે છે. જેમાંથી સંસ્કૃતમાં જે રૂઢ હોય તે 'ઘ' સ્વીકારી લેવી. જોડણીકાસમાં "સતાબ્દી" જેવો શબ્દ હ્રસ્વ 'ઘ' થી છપાયો છે એવી જૂલો મુધારી લેવી.) પણ સંસ્કૃતમાં જે બંજનનાંત શબ્દો છે અને સ્વરાતમાં પણ એનું વિભક્તિ રૂપ જુદું થાય છે તેવા શબ્દોના વિષયમાં ચોખવટ જરૂરી બને છે.

૩ જ નિયમમાં વ્યંજનાંત વિશે કાંઈક ચોખવટ કરવામાં પણ આવી છે, પણ તે કાંઈક અપૂર્ણ છે. ખરી સ્થિતિ એ છે કે સંસ્કૃત શબ્દોની પ્રથમાવિભક્તિનાં એકવચનનાં રૂપો, વિભક્તિના પ્રત્યય જે કાંઈ એમાં હોય તો એનો લોપ થયો હોય એવા સ્વરૂપમાં સ્વીકારવાનાં છે. સંસ્કૃત તૂ, બન્, દન્, વિન્, વષ્, વત્-મન્, અને સ્ છેડાવાળા શબ્દોનાં પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં નેતા, કર્તા, માતા, પિતા, આત્મા, બ્રહ્મા, નામ, વિદ્યાર્થી, હસ્તી, યશસ્વી, મનસ્વી, વિદુષી, ભગવતી, શ્રીમતી, અને સુના લોપે ચંદ્રમા, યશ, મન, એવા સ્વરૂપ રૂપો વપરાય છે એ આપણે તત્સમ તરીકે સ્વીકારવાનાં છે. વ્યંજનાંત બનતાં વિદ્વાન્, ભગવાન્, શ્રીમાન્ અને ખાડીના વ્યંજનાંત ખીજા બધા શબ્દો—મરુત્, જગત્, વાક્, પરિપદ્, સંસદ્, ધનુષ્, આશિષ્, આયુષ્, અકસ્માત્ એ બધા શબ્દો એકલા વપરાય ત્યારે અંત્ય વ્યંજનમાં ‘અ’ ઉમેરી જોડણી કરવાની છે: મરુત્, જગત્, વાક્, પરિપદ્, સંસદ્, ધનુષ, આશિષ, આયુષ, અકસ્માત એ રીતે. “આયુષ” ઉપરાંત “આયુ” અને “વપુષ”ને જદ્દે તો “વપુ” સ્વીકાર્યે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

વસ્તુસ્થિતિએ ૧ લા અને ૩ જ નિયમથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતીમાં નામ તરીકે કે વિશેષણ તરીકે જે કાંઈ પણ સ્વીકારાયેલા છે તે સ્વરાંત હોય કે વ્યંજનાંત હોય તે સ્વરાંત તરીકે સ્વીકારવાના છે. સુદિ, વદિ જેવાં સ્વરાંત અબ્ધયો પણ ગુજરાતીમાં વપરાય છે ત્યાં એ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ આવે. એનું તદ્દભવ રૂપ સ્વીકારવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં ‘સુદ’ ‘વદ’ એમ સખી રાકાયે. બેશક પ્રચલિત ઉચ્ચારણમાં લઘુપ્રપત્ન યકાર સાથે ‘સુઘ’ ‘વઘ’ એવાં રૂપ વ્યાપક છે, પણ નીચે ૧૨ મા નિયમમાં સર્વસામાન્ય વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે “૧૨. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં યન્ત્રિતિ યાય છે x x x પણ તે લખવામાં દર્શાવવાની જરૂર નથી.” એટલે પ્રચલિત વ્યવહારુ જોડણીમાં લઘુપ્રપત્ન યકાર સ્વીકારવામાં નથી આવ્યો.

અશ્ન રહે છે કેટલાક વ્યજનાત અન્યથો ગુજગતીમાં વપરાય છે એનો 'પશ્ચાત્,' 'મિથિત્,' 'અર્થાત્,' 'કવચિત્,' એવા શબ્દો એકલા આવે ત્યારે શુ કરવું ? ['અકસ્માત્' અંસ્કૃત પ્રમાણે અન્યથ (પચમી વિભક્તિનું રૂપ) છે, પણ ગુજગતીમાં એ નામ તરીકે પણ સ્વીકારાઈ ગયેલો છે, એટલે નામ હોય ત્યારે 'અકસ્માત્' એવી સ્વરાત બોડણી સ્વીકારવામાં આવી છે, અન્યથ તરીકે તો 'અકસ્માત્' છે] અશ્ન ઉપરના જોવા અન્યથો એકના આવે ત્યાગનો છે યથા નિયમમાં એ વિશે સૂચન છે કે એને વ્યજનાત લખવા, માત્ર 'જ' અન્યથ ઉમેગાય ત્યારે જ તેને સ્વગત લખવા, જેમ કે કવચિત્ જ^૧ ઉચ્ચારણુ જ અહીં અનુ ઉમેરણુ કરી લે છે "અકસ્માત જ મારુ આવવું થયું" વગેરે.

[અન્સ્કૃત ત્રિવાચની ભાષાના તત્સમ શબ્દો]

- ૫ આરબી, ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો લખતાં તે તે ભાષાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો ન વાપરવા લઘાં બિદમત્, વિહિત, નજર
૬. એ તથા એનાં સાકડા તથા પહોળા ઉચ્ચારની વિન્નતા દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવા નહિ પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દોના એ-એના ઉચ્ચારમાં ભ્રાંતિ ન થાય માટે, તે દર્શાવવા ઠધી માત્રાનો ઉપયોગ કરવો લઘાં કોર્સી એઝરટ, કોલમ

સ્વરૂપોની જોડણીનો પ્રશ્ન વિકટ નથી, કેમકે આપણે ત્યાં જે રીતે ઉચ્ચારણ થતું હોય તે રીતે તદ્દલવ શબ્દોના નિયમોને અનુસરી એની જોડણી સંસ્કૃત તદ્દલવની જેમ કરવાની હોય છે. પણ મુશ્કેલી શુદ્ધ શબ્દો પૂરતી છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં જ્યાં જ ઉચ્ચારણો ગુજરાતીને જાણીતાં અને વારસામાં મળેલાં હોઈ મુશ્કેલી નથી; ત્યારે આ ભાષાઓનાં કેટલાંક ઉચ્ચારણો ગુજરાતીને તદ્દન અપરિચિત, તે કેટલાંક પ્રાંતીય ઉચ્ચારણોને મળતાં છે, એ શિષ્ટ જોડણીમાં સ્થાન પામી શક્યાં નથી; અને સ્વરૂપ અપવાદે પામી શકવાની સ્થિતિમાંએ નથી. આવાં ઉચ્ચારણોને ખ્યાલમાં રાખી ગુજરાતીમાં નજીકનું નજીક ઉચ્ચારણ હોય એ સ્વીકારવામાં આવે છે. અરબી ફારસીનાં અ ક ખ ગ જ વગેરેને માટે આપણે ત્યાં સાદા અ ક ખ ગ જ થી ચલાવી લખ્યે છીએ; એ જ રીતે અંગ્રેજી ફ વ જ વગેરેને માટે સાદા ફ વ જ થી ચલાવી લખ્યે છીએ. માત્ર વિવૃત એ-એ. સાંચવતા શબ્દો આપણે ગુજરાતીમાં લખ્યે ત્યારે એ બતાવવાની જરૂર સ્વીકારાઈ છે અને એ જોધી માત્રાથી. આ ઉચ્ચારણ તળપદા ગુજરાતી શબ્દોમાં પણ જાણીતું છે, પણ એ સમગ્ર ગુજરાતમાં સર્વત્ર વ્યાપક નહિ હોવાથી ગુજરાતી જોડણીમાં સ્વીકારાયું નથી; પણ પરિચિત હોવાને કારણે અંગ્રેજી શબ્દો પૂરતું સ્વીકારવામાં આવે છે એ ખાસ અનુકૂળ નથી. (જે કે મને પાકો ભય છે કે આમજનતા એને સમજવામાં મુશ્કેલી અનુભવશે જ.)

અરબી ફારસી અંગ્રેજી ઉપરાંત હિંદી પોર્ચુગીઝ ફ્રેંચ વગેરે શબ્દોની જોડણીમાં સ્વરના વિષયમાં તો મુશ્કેલી નથી. જે પ્રમાણે સ્વરનાં તે તે ભાષામાં ઉચ્ચારણો થાય છે તે પ્રમાણે આપણે અપનાવી 'લઈ જોડણી કરી શકીએ છીએ,' પણ મુશ્કેલી શબ્દોના મધ્યમાં આવતા જોડાક્ષરો અને અંત્ય વ્યંજનના વિષયમાં જિભી થાય છે. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોના વિષયમાં ડ જો નિયમ આપી વ્યંજનાંત શબ્દોમાં અ ઉમેરી એવા સં. વ્યંજનાંત શબ્દોની જોડણી સ્વીકારી લેવામાં આવી છે તે જ પ્રમાણે આ વિદેશી શબ્દોમાં પણ અંતે અક્ષર ઉમેરી જોડણી કરી શકાય

છે, અને એ જ પ્રમાણે આજે ચાલુ છે પણ શબ્દના મધ્યમા આવતા
 નોડાક્ષરોના વિષયમા કટલીક અગવડ છે એ વિશે મમમૂતી જરૂરી બને
 છે ઉપગના પ મા નિયમમાં એ વિશે કાંઈ પણ સૂચન નથી આ
 વિષયમા નીચેની ચોખવટ ઉપયોગી થઈ પડશે

અકમર, અખમાર, અદનાતૂત, અખલક, અરછ, અરાંશી,
 આબકારી આખર, આસમાન, ધલકાખ, કસગત, કારકુન, કુદરત,
 ખુશમો, ખિદમત, ગિરદી, ચક્રમક, ચરખી, જાનવર, તકંગાર, તદખીર,
 તસવીર તોહમત, દરછ, દરદી, દિલગીર, પરહેજ, ફારસી, ખાદશાહ,
 ખિલકુલ, દૂરખીન, વર્ડ્ઝવર્થ, શેકસપીવર (જેવા અગ્રેજ સમામાન
 શબ્દોમાનો પૂર્વશબ્દ વ્યજનાત હોય છે ત્યાં)-આ શબ્દોમા મોટા
 હાપેલા અક્ષરો મૂળે અકાર વિનાના છે એમા 'અ' ઉમેરી નોડણી
 કરવી પડે છે અહીં સર્વત્ર અત્ય વ્યજનમાનો અ ઉમેરી લેવામાં
 આવ્યો જ છે, જે વિશે ઉપર સૂચન આવી ગય છે, ઉપરાત વધુ
 મોટા હાપેલા વ્યજનોમા પણ 'અ' ઉમેરી નોડણી કરી લેવામા આવી છે

આ નિયમથી તદ્દલ્લ શબ્દોના વિવચમાં તો ચોખવટ આપમેળે જ થઈ જાય છે કે માત્ર બિદુથી જ આ ઉચ્ચારણો બતાવવા, અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો એ પારિભાષિક દૃષ્ટિએ કાંઈક જામક છે એ વિશે વિચાર નીચે ૧૮-૧૯ માં નિયમોના વિવરણ વખતે થશે. અહીં તો માત્ર અનુસ્વારનો જ પ્રશ્ન સ્પષ્ટ હોઈ એ વિશે જ ખુલાસો આવશ્યક બને છે.

સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં તો સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે એક જ શબ્દમાં પરસ્પર્યં અનુનાસિક વ્યંજન નિત્ય થાય છે; માત્ર એ જુદા શબ્દો જોડાતાં એવા પ્રસંગમાં જ તે વૈકલ્પિક છે. એ રીતે અન્ત, દષ્ટ, સાન્ત, એ જ સાચી જોડણી તત્સમ લેખે છે. પણ સૈકાંઓ થયાં આમાં બ્યાઠરણુશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ જઈને પણ સરળતા ખાતર અનુસ્વારનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તો એથી જ વિકલ્પ સ્વીકારાયો છે. આપણે પણ એ જ વાત ખ્યાલમાં રાખી વિકલ્પ સ્વીકારવા તૈયાર હિયે. આમાં સરળ માર્ગ આવા બધા જ પ્રયોગોમાં અનુસ્વાર લખવો એ છે. આજે મોટે ભાગે એ જ રીત પ્રચારમાં છે. પ્રશ્ન જિમો થાય છે તે સંસ્કૃત સિવાયની ભાષાઓના એવા ઉચ્ચારણવાળા શબ્દોને વિશે.

મૂર્ધન્ય વર્ણ પૂર્વે સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે અનુસ્વારને સ્થાને છૂ થાય, નહિ કે નૃઃ કંઠ્ય પૂર્વે હ્ થાય, નહિ કે ન્ આવી સ્થિતિમાં બેન્ઠ, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, હોલેન્ડ વગેરેમાં નિયમની મુસોલી જિમી થાય છે. આ માટે સરળ માર્ગ તો એ છે કે ઉચ્ચારણમાં જરા પણ સંદેહ રહેતાં, યા સંદેહ ન હોય તોપણ અનુસ્વાર કરવો. એથી જંગ, તુંદ, તંદુરસ્તી, તંજૂ, ખાંજુ જેવા શબ્દો પણ અનુસ્વારથી જ લખાશે. અંગ્રેજી શબ્દોમાં નકાર અને મકાર સ્પષ્ટ સમજાતા હોય ત્યાં એ લખવામાં ખાધ નથી. સંદેહમાં તો સર્વત્ર અનુસ્વાર લખાય એ સરળ યોગ્ય.

૨. તદ્ભવ શબ્દોઃ હ્રશ્રુતિ તથા યશ્રુતિ

[હ્રશ્રુતિ]

૮. બહેન, વહાણું, વહાણું, પહોણું, મહાવત, શહેર, મહેરવાન, મહાવરો, મહેર જેવા શબ્દોમાં તથા હહે, રહે, પહેર, પહોચ જેવા ધાતુઓમાં હ બુદ્ધિ પાડીને લખવો.

૯. નાનું, મોટું, બીડ, સાથું, ઊનું, ગોર (આંખાનો), મોં, મોઝું (ઘાટનો), જ્યા, ત્યાં, ક્યારે, જ્યારે, મારું, તમારું, તારું, તેનું, અમારું, આરું, વગેરેમાં હકાર ન દર્શાવવો.

એટલે કે, હ જ્યાં દર્શાવવો ત્યાં બુદ્ધિ પાડીને દર્શાવવો અને ન દર્શાવવો ત્યાં મુદ્દસ ન દર્શાવવો. હ ને આગલા અક્ષર સાથે જોડવો નહિ.

આ બેઉ નિયમો બે વિભાગ પાડી આપે છે. એનું વિવરણ એ હ મા નિયમ નીચેની નોંધ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે ૮ મા નિયમમાં જતાવેલા શબ્દોમાં લઘુપ્રયત્ન 'હ' જતાવવો. અને એ એવી રીતે કે જે વ્યંજનમાં એ હોય તે વ્યંજનમાં 'અ' ઉમેરી લખવો અને હકાર મૂળ સ્વર સહિત લખવો. હ મા નિયમમાં કયાં ન લખવો એ જતાવવામાં આવ્યું છે; એટલે એ નહાનું, મહોટું, મહોર, મહોં, જ્યહાં, ત્યહાં, ક્યહારે, જ્યહારે, મહારું, તમહારું, તહારું, તહેનું, અમહારું, અહારું એમ જોડણી કરવાની સ્પષ્ટ મનાઈ કરવામાં આવી છે. જોડણીની દૃષ્ટિએ બધા જ સંયોગમાં શકા થતાં જ "હાથ" જેઈ

ભાષામાં હકાર સ્વીકારાયો તો છે જ. એમાં જ્યાં છેલ્લાં ૮૦ વર્ષોમાં ૩૬ થઇ ગયો છે ત્યાં ૮ માં નિયમમાં હકાર સ્વીકારાયો છે; ૩૬ નથી ગયો ત્યાં ૬ માં નિયમમાં નથી સ્વીકારાયો. જોડણીની એકવાક્યતા કરવા આ પ્રકારની જે બાંધછોડ કરવામાં આવી છે તે ખાસ ગેરવાજબી નથી. ૬ માં નિયમમાં અપવાદ આપવામાં આવ્યો છે એવા શબ્દો ભાષામાં બહુ જ જૂજ છે એટલે યાદ રાખવા મુશ્કેલ નથી. શંકામાં “કાશ” જોઇ, લેવો.

૧. જોડણીના આરંભથી માંડી અત્યાર સુધીમાં હકારને જોડણીમાં વ્યક્ત કરવાની અનેક રીતો બતાવાઇ છે. સ્વ. કવિ નર્મદાશાંકરે પ્રથમ અર્ધાં વ્યંજન, કે સ્વર જ માત્ર દોષ તો ‘અ’ અર્ધાં લખી સ્વર સાથે ‘હ’ લખવાનો ઉપાય બતાવી, પછીથી ‘હ’ને સ્થાને તે તે વ્યંજન કે સ્વર નીચે લુકતો કરવા સૂચવેલું. સ્વ. નવલરામ પંડ્યાએ સ્વર પછી વર્ણસોપર્યંક ‘ચિહ્ન’ (apostrophe) લખવા નિર્દેશી; પછી ‘હ’ને રાખવા તરફ વલણ થયું. સ્વ. ગોવર્ધનરામે નર્મદા-શાંકરની પ્રથમની પદ્ધતિ સ્વીકારી. એ ફરી જુનવાણી બન્યું અને સ્વ. નરસિંહ-રાવે પેલા અર્ધાં ‘અ’નો અસ્વીકાર કરી ‘અહમે’ને સ્થાને ‘હમે’ વગેરે રીત સ્વીકારી. આ બધામાં બાંધછોડની નીતિએ છેવટ “જોડણીકાશ” આવ્યો અને ૮ મા-૬ મા નિયમ પ્રમાણે અમુક શબ્દોમાં ‘હ’ લખવો અને એ ૮મા નિયમ-માં બતાવ્યા પ્રમાણે, અને અમુક શબ્દોમાં ન જ લખવો, ૬ મા નિયમમાં બતાવ્યા પ્રમાણે. આમાં લિપિની મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન પણ મૂંઝવતો બતાવાયો છે. એ વિશે શ્રી. કાકાસાહેબે “જોડણીકાશ”ની પ્રસ્તાવનામાં નિર્દેશ કર્યો પણ છે. હકાર સ્પષ્ટ બતાવવા પૂર્વેના વ્યંજનો અર્ધાં જ આપવા પડે. હવે જેમાં કોનો જ તેવા વ્યંજનો તો અર્ધાં મળે જ છે, પણ ‘જ’ સિવાયના કાના વિનાના ક, ટ, ડ, દ, ર એ વ્યંજનો ખોડા મૂકવા જોઈએ, તો જ સાચી રીતે એ ચોખ્ખા અને તેમ છતાં આ બધાં સ્થાનોમાં એ લઘુપ્રયત્ન હકાર છે, એ તો સમજાય જ નહિ. આનો સરળ ઉપાય એક જ છે. હકારનું એ લઘુપ્રયત્ન કે સ્વરિત સ્વચ્ચારણ બતાવવા સંસ્કૃત ભાષામાં વિસર્ગ બતાવવાને વપરાતું [:] ઉપર નીચે બિંદુવાળું ચિહ્ન સ્વીકારી લેવામાં આવે તો આ આખો પ્રશ્ન સરળ થઇ પડશે. માત્ર આપણે ત્યાં લઘુવિરામ (કોલન)નું ચિહ્ન [:] એવું છે એ ગુજરાતીમાં છોડી દેવું જોઈશે. પૂર્વે એના વિના ચાલ્યું હતું અને અત્યારે

[હકારવાળાં ક્રિયાપદો]

૧૦ નાહ, ચાહ સાહ, મોહ, લોહ, દોહ, કોહ, સોહ એ ધાતુઓને અનિષે-
મિત ગણી તેમના નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે રૂપો સંધિન કરવા —

નાહ — નાહુ છુ નાહીએ છીએ નહાય છે, નાહો છો, નાહો, -હા, -હી, -
હુ, -હા, નાહીશ નાહીશુ, નહારો, નહારો, નહાત, નહાતો, -તી, -ડ નાહનાર,
નાહવાનો અથવા નાવાનો, નાહેલો, -લી, -હુ, નહા, નહાને, નાહવું.

નવડા(-રા)વડ નવાડ નવાય, નાવણ, નાવણિયો, નવેણ, નવાણ.

ચાહ — ચાહુ છુ ચાહીએ છીએ, ચાહે છે, ચાહો છો, ચાહો, -હા, -હી, -
હુ, -હા, ચાહીશ ચાહીશુ ચાહરો ચાહરો, ચહાત, ચહાતો, -તી, -ડ, ચાહનાર,
ચાહવાનો, ચાહેલો, -લી, -હુ ચાહ, ચાહને, ચાહવું

ચહવડા(-રા)વડ, ચહવાડ, ચહવાય એ રૂપો સમ્ય અને વ્યાકરણશિષ્ટિએ
પ્રામાણિક હોગે કે ખલ આવે પ્રયોગો પ્રચલિત નથી

સાહ — સાહુ પ્રમાણે.

સવડા(-રા)વડ, સવાડ સવાય

મોહ — મોહુ છુ મોહીએ છીએ, મોહે છે, મોહો છો, મોહો, -હા, -હી, -
હુ, -હા, મોહીશ મોહીશુ મોહરો, મોહરો, મોહત, મોહતો, -તી, -ડ મોહનાર;
મોહવાનો, મોહેલો, -લી, -હુ, મોહ, મોહને, મોહવું

મોહડા(-રા)વડ, મોહાડ મોહાય

લોહનાર, લોહવાનો અથવા લોવાનો લોહોલો, -લી -લુ લોહ લોહને લોહવ
લોવડા(-રા)વડ લોવાય, લોવણિયુ

લોહ —લોહ હું લોહીએ છીએ ફુદે છે ફુદો છા લોહો, -હા, -હી, -
હુ -હા લોહીય લોહીયું, લોહયો ફુદત અથવા લોહત લોહતો -તી -તું
લોહનાર લોહવાનો અથવા લોવાનો લોહોલો, -લી, -લુ લોહ લોહને

લોવડા(-રા)વડ લોવાવડ લોવણ લોવી

લોહ —લોહ પ્રમાણે

લોવડા(-રા)વડ લોવાવડ, લોવાય, લોહવાણ, લોહવાટ

લોહ —લોહ પ્રમાણે

આ ૧૦ મો નિબંધ નાહ, ચાહ, સાહ મોહ, લોહ, લોહ કોહ
અને સોહ એ આઠ ક્રિયાપદોનાં રૂપો પૂરતો છે બધા જ રૂપો કેવી
રીતે લખવાં એ આપી દીધું હોવાથી એમાં વિશેષ મૂલ્યન અપેક્ષિત
નથી ગ્રહેતું એક વસ્તુ આ બધા રૂપોમાં ધ્યાનમાં રાખવી જ જોઈએ
કે મર્ત્ય દ્વાર લઘુપ્રવાળ એટલે કે સ્વર્ગમાં અતર્હિત રીતે જ ઉચ્ચગતિ
છે, બધેકે એમ કહીએ તો ખોટું નથી કે તે તે સ્વર્ગ મહાપ્રાણિય
ઉચ્ચાગ્રવામાં આવે છે અને એથી જ અગાઉ મતાવ્યું એ પ્રમાણે
લેખનમાં કવચિત્ ભુલો બતાવાય છતાં માત્રાની દૃષ્ટિએ હમરતું જુદું
સ્થાન નથી ?

૧. એટલે જ એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે કે 'નાહુ' હું કહેવાથી એનું
ઉચ્ચારણ 'ના' ઉ પુનઃનવાહ હું જેવું જ છે આ ક્રિયાપદોના આરંભ બધા
રૂપો ભુલો ભુલો રીતે વાદ રાખવા પડે એવી સ્થિતિ છે ત્યાં આ વિસર્જન
ચિહ્નથી આખો પ્રથમ સ્વરગ વર્ધિ જાય એમ છે અને હીંચે 'હ' વિનાના
રૂપો નવાનો, નવ ૧(-રા)વડ નવાવડ, નવાય, નાવણ નાવણિયો, નવેણ,
નવાણ સવડા(-રા)વડ સવાવડ સવાય લોવાનો લોવડા(-રા)વડ, લોવાય,
લોવણિયુ લોવાનો, લોવડા(-રા)વડ, લોવાવડ, લોવણ લોવી, લોવ ૧(-ગ)વડ,
લોવાવડ લોવાય, એ વર્ગોમાં અનન્ય વિસર્જન એવી જગ્યા એવા સદિવ્ય
રૂપોની લેખનમાં જરૂર નહિ રહે

[મૂર્ધન્યતર ૬]

૧૧ કેટલાક ૬ ને બદલે ૬ અને ૬ છટા પાડીને લખે છે જેમકે, કદાહુ.
તેમ ન લખતા કાઠ, વાઠ, કદી, ટાઠ, અઠાર, કઠણ જેમ લખવું. પરંતુ
સઠણ, દાઠમ ન લખતા સઠણ, દાઠમ જેમ લખવું.
ચઠણ, ચઠણ બંને માન્ય ગણવા.

આ નિયમ બીજી રીતે ખૂબ સરળ છે. કાઠિયાવાડના ઉચ્ચારોમાં
આ મૂર્ધન્યતર ૬ ને સ્થાને શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ૬ જ ઉચ્ચારાય છે જ્યાં જ્યાં
કાઠિયાવાડમાં શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ૬ છે ત્યાં જોડણીમાં પણ ૬ જ પડતાવે.
કાઠ, વાઠ, કદી, ટાઠ, અઠાર, કઠણ, લોઢું મોઢું, સઠણ (સઠણ
ક્રિયાપદ=ટેવ પકષી), ટેલ દોલ, અદી, રઢ, દાઢ વગેરેમાં ૬ જ
લખવે. જ્યાં નથી એટલે કે મૂર્ધન્યતર ૬ જ ઉચ્ચરિત થાય છે
કાઠિયાવાડમાં, ત્યાં સર્વત્ર ૬ જ લખવે. એને લીધે આપોઆપ ‘ચઠણ’
જોડણી નિરર્થક થઈ પડશે. કાઠિયાવાડમાં મર્વત્ર ‘ચઠણ’ જ ઉચ્ચરિત
થાય છે મૂર્ધન્યતર ‘૬’થી એ રીતે ‘ગાઠ’ નહિ, પણ ‘રાઠ’,
શેરડીનો ‘વાઠ’ નહિ, પણ ‘વાઝ’ વગેરે

[યદ્યુતિ]

૧૨. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં યુજ્જરાતના કેટલાક ભાગમાં યદ્યુતિ થાય છે
જેવાં નલ, આખ, લાખ, દયો, ઘો, ઘ-, પણ તે લખવામાં ફરીય
વાળી જરૂર નથી નલ, આખ, લાખ, લો, દો એમ જ લખવું

નારી જાતિના બધાજ અકારિત શબ્દો અને આદ્યાર્થ બીજા
પુરુષ એકવચનના રૂપોમાં મૂળમાં હ્રસ્વ હ પ્રત્યય પડે છે, જેની
અપ્પાધિત હાયા સમગ્ર દેશમાં પ્રાયઃ સર્વત્ર વ્યાપક છે. યુજ્જરાતના
કેટલાક જ ભાગમાં એ યદ્યુતિ છે એ કહેવું જરૂર નથી જેવી
સ્થિતિ આ થ ની છે તેવી જ કર્મણિ ભૂત કૃદના યું—ઘો—ચી
પ્રત્યયની પણ છે જ્યાં આ લઘુપ્રવાન યકાર નથી ત્યાં ‘ગયો’નું
‘ગો’, ‘કયો’નું ‘કરો’ જેવાં જ ઉચ્ચારણ છે ઉપરના અત્ય
લઘુપ્રવાન યકારને અને ‘લ્યો—લો’ અને ‘લ્યે’, ‘લે’, ‘જાયા-’

માના વકારને દૂર કરવામાં માત્ર લેખનસારસ્ય એ જ મુખ્ય કારણ કહેવું વાજબી છે. અને એ જ કારણે એ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ જોડણીમાંથી કાયમને માટે છુટ થયું છે.†

૩. બીજા તફાવત શબ્દો

[અલ્પપ્રાણ + મહાપ્રાણ]

૧૩. અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તફાવત શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ મરતું. ઉદા. ચોખ્ખું, ચિઠ્ઠી, પથ્થર, ઝમ્મો, ચોધો, મુઘ્ધાં, સ્વભર. પણ એ તથા છનો યોગ હોય તો અલ્પપ્રાણ, છૂછ નહિ. ઉદા. અચ્છર, પચ્છમ, અચ્છું.

“જોડણીકાર”ના જોષ્ઠો-યોષ્ઠો સમાયેલ જ એવા રીતે જોધો-યોધો સમાવા જોઈએ.

આ નિયમ માત્ર સરળતા ખાતર જ છે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આ નિયમ વૈકલ્પિક છે અને અલ્પપ્રાણ+મહાપ્રાણ એ રીતે જોડણી એ એ મ ભાષાઓમાં વધુ સંમાનિત થયેલી છે. એનું જ ગુજરાતીમાં અનુસરણ હોવાથી નિયમના આરંભમાં “અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તફાવત શબ્દોમાં” એમ કહેવું જ પડ્યું છે. આ નિયમની ખાસ તેથી ઉપયુક્તતા નથી સાગતી.

[યદ્યુતિની પ્રાંતિ]

૧૪-જેઠલાલ શબ્દોમાં (ઉદા. પાણું, બાણું, રોરડી, રોરડું, ખાંડણી, જળણું, ચાળણી, ચોલડી) ર, ડ, જ, લ ને બદલે ચ ઉચ્ચાર થાય છે; ત્યાં મૂળ ૩૫ જ લખ્યું.

આ નિયમમાં “ચ ઉચ્ચાર થાય છે” એમ કહેવા કરતાં “હડપથી બોલનાં ઉચ્ચારણમાં યદ્યુતિની પ્રાંતિ છે” એમ કહેવું વધુ યોગ્ય છે.

૧. આ ઉચ્ચારણ ભાષામાં અવિચ્છિન્ન જ અને એથી વ્યક્ત થતું જ જોઈએ; તેથી એમ મૂર્ધન્યવર “ફ ફ” તુજાથી બતાવવા વાજબી છે તેમ આ લઘુપ્રયત્ન વકાર પણ બ્યાપક રીતે ‘ચ’ ના રૂપમાં નીચે તુજા સાથે પ્રયોજાય એ હજી છે.

“જોડણીકાચ”માં ધણી શબ્દોમાં વિકલ્પ છે; ખાસ કરીને ‘ર’ —વાળા શબ્દોમાં. આ બધે ઠેકાણે ‘ર’ રાખીને વા ‘ર’ ઉડાડીને જોડણી યથા છે. ઉતરડવું, —ઉત(તિ)ડવું, આસડવું વગેરે. આ શબ્દોમાં ‘ર’ સચવાઈ રહે એ વધુ વાજગી છે.

[સ-શ નાં ઉચ્ચારણ]

૧૫. અનાદિ શ ના ઉચ્ચારની બાબતમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાંતિક ઉચ્ચાર-ભેદ છે. હદાઠ ડોચી-ડોસી; મારી-માસી; ભેશ-ભેસ; છાશ-છાસ; બારશ-બારસ; એંશી-એસી. આવા શબ્દોમાં શ અને સ નાં વિકલ્પ રાખવો.

૧૬. શક. શોધ, શું માં રૂઠ શ રાખવો; પણ સાકરમાં સ લખવો.

૧૭. વિશે અને વિષે એ બંને રૂપો ચાલે.

સામાન્ય રીતે પ્રાંતીય ભેદે છતાં તાલબ્ધ સ્વરના યોગમાં સંકારને સ્થાને શકાર ઉચ્ચારવાનું વલણ છે. એ રીતે આ શબ્દોમાં વિકલ્પે તાલબ્ધ શકાર છે. છાશ બારશ વગેરેમાં તાલબ્ધ સ્વર દેખાતો નથી, પણ તેમાં લઘુપ્રયત્ન વકાર છે જ, જે નારી જાતિના હ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે, એથી જ ઉચ્ચારણમાં તાલબ્ધ સ્વરને સ્થાન મળે છે. આં વિકલ્પ કાંઈક સમાદરણીય બને છે. એ રીતે વીશ—સ, અને વીશ—સ —અંતવાળા, પચીશ—સ, છવીશ—સ, ત્રીશ—સ અને ત્રીશ—સ —અંતવાળા, આળીશ—સ અને ચા(-તા)ળીશ—સ અંતવાળા, ઓગણપચાશ—સ, પચાશ—સ વગેરે બધામાં વિકલ્પ સ્વીકાર્ય છે. પણ શકારની પ્રાંતીયતાને કારણે આ બધા શબ્દોમાં સકાર વખવો વધુ પ્રામાણિક છે.

તેમ એ તત્સમ નથી, કેમકે તત્સમ તો 'વિષયે' છે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં 'વિષિ'—ઉચ્ચારવાળું વિષિ રૂપ લખાયેલું મળવાથી અને 'વિષે'—ઉચ્ચારવાળું વિષે' પછી પણ પ્રયોગમાં હતું એટલે માત્ર સ્વરૂપ ઉપરથી 'વિષે' આપણે ત્યાં સ્વીકારાયેલું, પણ આજે તો કદાચ 'વિષે' ઉચ્ચાર કરતું જ નથી, એટલે જૂના 'વિષે'—ઉચ્ચારવાળા 'વિષે'ની જરૂર આપોઆપ ગઈ છે સ્વાભાવિક રૂપ 'વિસે' ઉપગત તાલબ્ય એકાગ્રને કાગણે 'વિશે' એવું વૈષ્ણિક રૂપ છે, એટલે જો વિકલ્પ જોઈતો જ હોય તો 'વિસે' 'વિશે' એવા જોઈએ નવીનતા ન જ જોઈતી હોય તો 'વિશે' મંમાનિત થવા યોગ્ય છે, 'વિષે' તો નહિ જ આ બે રૂપોમાંથી એથી હવે 'વિરો' એ એક જ રૂપ સ્વીકારી લેવું વાજની છે આ જ રીતે 'દુભાષિયો' નહિ પણ 'દુભાષિયો' સ્વીકાર્ય જાને છે

[સાનુનામિક નિરનુનામિક ઇ-ઉ]

૧૮ તદ્ભવ શબ્દોમાં અત્ય ઈ તથા ઉ, સાનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને દ્વસ્વ લખવા ઉદાહરણ ધી ડી ડુ ઈ ઈઊ વીંછી, અહીં દહીં ચિયુ લાડુ જુદું

નોંધ—સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમાં કે અથવા કે લખવાનો રિવાજ નથી, કે વિરોધ પ્રચલિત છે પરંતુ ત્યાં નિમમ પ્રમાણે દ્વસ્વ કે લખવાનું હોય ત્યાં કે અથવા કે લખવું ઉદાહરણ—છાકરે-છાકરે બેરે-બેરે

અપવાદ—એકાક્ષરી શબ્દોમાં નિરનુસ્વાર ઈ દીર્ઘ લખવો ઉદાહરણ—લ, યૂ, બૂ, ઈ

૧૯ અનત્ય ઈ તથા ઊ પર આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર યોગ્ય થતો હોય ત્યારે ઈ કે ઊ દીર્ઘ લખવા ઉદાહરણ—હીંડાડ ગૂચવાય સંચિણ્યું, પીંછુ લૂટ પૂછડું, વસ્ત્રૂદ મીંચામણ

અપવાદ—ડવાર, કંવાર, કવર કવરી, સુવાડું

'માનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર' એ મત્તાથી સાનુનાસિક' અને 'નિરનુનાસિક' ઈ-ઉ મમજવાના છે સ્વ નરસિંહગવે પણ આ શૂલ કર્યા પછી એમને માલૂમ પડેલું કે અનુસ્વાર અને અનુસ્વાગનો કામજ

ઉચ્ચાર એ જુદી વસ્તુ છે અનુસ્વાગનો કહેવાતો કામળ ઉચ્ચાર તે અનુનામિક-કે કાષ્ઠ 'નાસિક્ય' કહે છે-ને છે અનુસ્વાર એ સ્વર પછી વધી પડતું ઉચ્ચારણ છે, જ્યારે માત્રામા કાષ્ઠ પણ વૃદ્ધિ ન કરતો નાકમાંથી બોલાતો હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર એ સાનુનામિક છે, એટલે ૧૮-૧૯ એ બેઉ નિયમોમા અનુસ્વારથી સાનુનામિક ઉચ્ચાર જ સમજવાનો છે અને એની જ અહીં વાત છે ? ૭

૧. ગુજરાતી શબ્દોના ઉચ્ચારણમા વધુમા વધુ મૂળવનારો પ્રજા દ્રૂસ્વ કે દીર્ઘ 'ઘ-ઘ' નો છે ક્યા એ દ્રૂસ્વ ઉચ્ચારાય છે અને ક્યા એ દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે એ પ્રચલિત ઉચ્ચારણો ઉપરથી સંમાન્ય રીતે નક્કી કરવું વિષય [ ] ખાસ કરીને દીર્ઘ ક્યા એ નક્કી કરવું તો ખૂબ જ મુશ્કેલ છે અહીં ૧૮ મા નિયમમા અત્ય સાનુનાસિક 'ઘ-ઘ' મા ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ લેરા પણ બેઠે નથી, એટલું જ નહિ, 'ઈ' કે 'ઉ' પોતે સાનુનાસિક હોય કે નિરનુનાસિક હોય, એઓના ઉચ્ચારણમા ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કાંઈ પણ ફેર પડતો નથી. નિયમો કરવામા આવ્યા છે એ માત્ર લેખનમા સરળતા લાવવા મટે બ્યવહાર પૂરતા [ ] અને તેથી જ આપણી સામે એ બ્યવહારે નિયમો પ્રમાણે અત્ય સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક 'ઈ' દીર્ઘ અને એવો 'ઉ' દ્રૂસ્વ આવે છે એ જ 'ઘ' ને નિરનુનાસિક હોય અને એ એકાક્ષરી શબ્દમા હોય તો "અપવાદ મા બતાવ્યા પ્રમાણે દીર્ઘ જ લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અનત્ય દશમા તો સાનુનાસિક 'ઈ ઉ'નું સરખાપણ તેમ એનાથી સ્વતંત્ર રીતે નિરનુનાસિક 'ઈ-ઉ'નું સરખાપણ લેખનમા બ્યક્ત કરવાનું નીચે ૧૯ થી ૨૪ સુધીના નિયમોમા વિધાન છે

૧૮ મો નિયમ એ અત્યંત સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે એકાક્ષરી કે એકથી વધુ અક્ષરવાળા શબ્દોમાં અંત્ય 'ઇ' દીર્ઘ જ લખવો, નંપારે એકાક્ષરી શબ્દોમાં માત્ર નિરનુનાસિક 'ઉ' દીર્ઘ લખવો; એવા શબ્દોમાં સાનુનાસિક 'ઉ' હ્રસ્વ જ લખવો. એકથી વધુ અક્ષરવાળા શબ્દોમાં અંત્ય સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક 'ઉ' હ્રસ્વ જ લખવો. માત્ર સ્વરણતાના ઉદ્દેશ ઉપર રચાયેલા આ નિયમની સામીયતા વિશે શંકા કરવાની નથી. જોડણીના નિયમમાં આ 'ઇ-ઉ' વિશેનાં નિયમો એ માત્ર કામચલાઉ છે એ વાત કોઈ પણ સમજુ વિદ્વાન ભૂલી નહિ શકે, કેમકે એમાં ઉચ્ચારણનો વિષય ઉપેક્ષિત થયો છે.

નિયમ તરીકે આ નિયમ અત્યંત સ્પષ્ટ છે, એવો જ ૧૯ મો નિયમ પણ સ્પષ્ટ છે. ૧૮ માં નિયમમાં અંત્ય 'ઇ-ઉ' નો પ્રશ્ન પતી જાય છે ને માત્ર અનંત્યનો જ રહે છે. એવા અનંત્ય સાનુનાસિક 'ઇ-ઉ' દીર્ઘ જ લખવાનું ૧૯ મો નિયમ વિધાન કરે છે અને કોષ્ટ પણ સંયોગોમાં એમાં ફેરફાર ન કરવાનો પણ આદેશ કરે છે. અપવાદમાં જે પાંચ શબ્દો છે તે જ યાદ રાખવાથી લેખનમાં આવા

જોડણી"માં મને આ તરફ પક્ષપાત પણ હતો, પ્રાંતીયતાને કારણે; પછી તો ઉલ્લાં આઠ વર્ષના વધુ બ્યાપક અનુભવથી તે તરફની સમર્થક સુધ્ધિ યોગ્યરી પણ મળે છે.) એ રીતે અનંત્ય 'ઇ-ઉ' અસ્વરિત દશામાં હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે. અને જ કારણે ૧૬ માં નિયમમાં અનંત્ય 'ઇ-ઉ' સાનુનાસિક હોય ત્યારે દીર્ઘ કહ્યા છે એ અસ્વરિત દશામાં હ્રસ્વ છે કે જેવા નિરનુનાસિક એ 'ઇ-ઉ' હ્રસ્વ છે. "અપવાદ"માં કુંવારું, કુંભાર, કુંવર, કુંવરી, કુંવાળું આપવામાં આંખા છે તે સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે. એ રીતે એવાં "હોડાડ"માં 'હો' દીર્ઘ નહિ, પણ હ્રસ્વ જ છે. "રિસામણું" અને "સોંચણિયું" કે "મોંચામણું"માંના આદિ ક્રિતિમાંના નિરનુનાસિક 'ઈ'માં કાંઈ પણ વફાવત નથી; એ જ રીતે "ઉતારક" અને "મૂંઝવણ"માંના નિરનુનાસિક કે સાનુનાસિક 'ઉ'માં પણ. અને ત્રિકૃતિ શબ્દોમાં "ચિતાર" "મીડાઈ" "મૂંડણું" "ઉતાર" અને "જૂડાણું"માં આદિ ક્રિતિના ઉચ્ચારણમાં ફેર છે એમ કોણ કહી શકે એમ છે ?

અન્ય સાનુનાસિક 'ઘ—ઉ'નો પ્રશ્ન નિગદ્યત થઈ જાય છે પણ એટલાથી પૂરતું નથી 'જોડણીકારો' દીર્ઘ અને ઋસ્વ 'ઘ—ઉ' હોય એવા અખ્યાબધ વિકલ્પો આપ્યા છે એવા શબ્દમા સ્વગ્ભાર 'ઘ—ઉ' ઉપર ન હોય અને પછીની શ્રુતિમા હોય છે એવા એ બધાજ શબ્દો ઋસ્વ સાનુનાસિક ઘ—ઉ થી લખાય એ વાજગી છે ઉદર, ઉમ્મ, નિગોડી, સિંગાળી વગેરે અહીં અનુસ્વાર છે એમ બચાવ કરવો નિરર્થક છે

[યડકાતો ઇ—ઉ]

૨૦. શબ્દમા આવતા યુક્ત ક્ષરથી જ્યાં આનલા સ્વરને યડકો લાગતો હોય ત્યાં ઈ કે ઊ જે હોય તે ઋસ્વ લખવો. અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક જેવો થતો હોય ત્યાં યુક્તાક્ષર ગણવો ઉદાહરણ કિસ્તી, સિસ્ત, હકર ભૂસ્તો, ચુસ્ત, છેતરપિંડી, નિદગી, નિગોડી, લુગી, કુદ, વગેરે.

નોંધ—સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમા નિ લખવાનો રિવાજ નથી છતાં વિશેષ પ્રચલિત છે પરંતુ જ્યાં નિયમ પ્રમાણે ઋસ્વ નિ લખવાનું હોય તો નિ લખવું ઉદાહરણ નિદગી નિતાડવું, નિવાડવું

જોડાક્ષરની પૂર્વેના યડકાતો સ્વર ઋસ્વ લખવો યડકાતો સ્વર ન હોય તો એ અમત જે સ્વરૂપમા હોય તેમ લખવો 'કર્ચો', 'સ્ફુર્ણ' આ શબ્દોમા ભૂતકાળનો ય લાગે છે, જોડાક્ષર પણ બને છે, પણ પૂર્વના સ્વગ્ભાર કાંઈ પણ યડકારો નથી, એથી "કર" ને 'ચો' લાગતાં છતાં 'ક'મા અમર લધુ જ છે. એ જ રીતે 'સ્ફુર'મા ઉકાર લધુ જ છે

આ નિયમ અત્યંત સ્પષ્ટ છે, પણ એ તદ્દલવ પૂરતો જ છે, એ ન જુલાવું જોઈએ મંદકૃત તત્ત્વમ શબ્દોમા જોડાક્ષરમાના પૂર્વેના ઇ—ઉ દીર્ઘ જ સામાન્ય રીતે હોય છે કીર્તિ, પૂર્ણ, ચૂર્ણ, વીર્ય વગેરે સંસ્કૃત સિવાયની લાપાઓમાથી આવેલા શબ્દોમા ઋસ્વ લખવાનું જ પવણ છે, જેમકે કિમી, ઉર્દૂ વગેરે

નોંધમાં 'નિ' વિશે જ છે, ત્રણમાનું પહેલું ઉદાહરણ તત્ત્વમ શબ્દ છે, બીજું—ત્રીજું ઉદાહરણ ૨૪ માં નિયમ પ્રમાણે છે

[દ્વિશ્વતિવાળા શબ્દોમાં અનંત્ય ઈ-ઉ]

૨૧. જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય ('જેમ કે, હંદુ, ડિલ, જુદું') તેવા જે અક્ષરના શબ્દોમાં ઉપાંત્ય ઈ તથા ઉ દીર્ઘ લખવાં. હદાં ચૂક, ચૂર્ષ, વૃત, સૂત્રો, ઝીણું, જનો.

અપવાદ—સુધી, ફળ, જુઓ.

નોંધ—મુઠાણું, બુલાણું, મિચાણું, એવાં કર્મણિ રૂપોમાં હ્રસ્વ યાય છે. જુઓ નિયમ ૨૪ મો.

વ્યુત્પત્તિને આધારે ઉપાંત્ય ઈ-ઉ માં હ્રસ્વતા જ મળતી હોય એ સિવાયનાં સ્થાનોમાં પ્રાયઃ વ્યુત્પત્તિથી જ આ 'ઈ-ઉ' દીર્ઘ મળે છે, એટલે આ નિયમ માત્ર વ્યુત્પત્તિને જ વસવર્તી રખાયે છે; એથી માત્ર વ્યવહારદશાનો છે. આપણને સ્વરિત કે અસ્વરિત અનંત્ય 'ઈ-ઉ' ઉચ્ચારણની રીતે પ્રાયઃ હ્રસ્વ મળે છે એ અનુભવનો જ માત્ર વિષય છે.

અપવાદ ૧—વિશેષણ પરથી થતા નામો તેમ જ નામ પરથી બનતા જાવવાયક નામોમા મૂળ રાખ્દની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા० મરીચ—મરીનાય, વક્રીલ—વક્રીલાત, ચીકલુ—ચીકલૂર્ષ, ચીકારા, મીકું—મીકાસ, મીકાણ, જૂકું—જૂકાણું, પીળું—પીળાસ, ચીણું—ચીણવટ.

નોંધ—વેધિ-વેધિત્વ, અભિમાની-અભિમાનિત્વ, એવા રાખ્દો તત્તમ સ્કૃત દોષ ફેરફાર કરવામા આવે છે.

અપવાદ ૨—કેટલાક શબ્દો યોગતા ઉપાત્ત્ય અક્ષર ઉપર ભાર આવે છે ત્યાં ધ કે ઉ જે હોય તે દીર્ઘ કરવા. ઉદા० ગોઠીડો, દાગીનો, આકૂસો, કવલી વગેરે.

નોંધ—જેમા આ નતનો ભાર નથી આવતો એવા શબ્દો. ટડો, ફેડી, મહડ.

નિયમમા એથી વધારે અક્ષરોથી ત્રણ અક્ષરો-શ્રુતિઓ સમજવાની છે, કેમકે ચાર અક્ષરવાળા માટે ૨૩ માં નિયમ છે જ. અહીં ઉદાહરણમા “તકુકાવ” ચાર અક્ષરનો અપાયો છે એ નિયમમા રહેલા બાપક તત્ત્વને આભારી છે. આ નિયમથી જે કાંઈ મમજાય છે તે એ જ છે કે જે દીર્ઘ સ્વરો લાગલગાટ શ્રુતિમા આવી શકતા નથી. એ જ પ્રમાણે ઉદાહરણો બરોબર અપાયા છે. “તકુકાવ”મા એથી આપણે “તકુકા-” અંગ પૂરતું લક્ષ્ય આપવાનું રહે છે.

અહીં “તકુકાવ”મા ઉકાગ રપષ્ટ હ્રસ્વ નિર્ણીત થયા પછી ત્રીજે ૨૪ માં નિયમની નોંધમા “તકુકાવ(વ), તકુકા(વ)” નોંધાયા છે એ પ્રમાદ જણાય છે.

આ નિયમમાં સ્વરભારનું તત્ત્વ એકદરે નિયામક છે. જે શબ્દોને છેડે લઘુપ્રયત્ન અકાર છે તે શબ્દોમા અમુક રીતે ઉપાત્ત્ય શ્રુતિ ઉપર ભાર પડે છે. ખુશાલ, વિમાસ, દુકાળ, સુતાર, કિનારો, બુલાવ, મિચાવ એ એનાં આખા ઉદાહરણો છે ત્યારે ‘નીકળ’ ‘મૂલવ’મા સ્વરભાર કયા છે? ઉચ્ચારણ જોતાં ઉપાત્ત્ય અકાર ઉપર છે, અને એથી કરી આદિ શ્રુતિના ધ-ઉ અસ્વરિત બનતાં દીર્ઘ ટકી શકતા નથી અને એથી જ નિકળ, મુલવ, ઉતર, નિપજ, ઉપજ જેવાં ક્રિયાપોમાં

જોડણીમાં પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર સ્વીકારાયેલો. આજે તો એ દીર્ઘ શ્રુતિ સાથે ન આવે, તેમ જો હ્રસ્વ પણ એવી માન્યતાથી આ શબ્દોમાં આદિ શ્રુતિમાં ઇ-ઉ દીર્ઘ માત્ર વ્યવહારપૂરતા જ સ્વીકારવા છે એ જ રીતે અપવાદ ૧ માં સાધિત નામ અને વિશેષણોમાં જોડણી ન ફેરવવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે ૧

૧ અહીં પણ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ એટલે કે સ્વરભારના સિદ્ધ તત્ત્વને ધ્યાનમાં આણ્યું છે. આપેલા ઉદાહરણોમાં કયાય પણ 'ઈ-ઉ' માં દીર્ઘ ઉચ્ચારણ રહ્યું નથી. વસ્તુસ્થિતિએ ૧૪માં નિયમમાં આ અપવાદ ૧ નો પણ સ્વાભાવિક સમાવેશ છે, અને સ્વરભાર પૂર્વની શ્રુતિમાં જો 'ઈ-ઉ' આવી જતા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ હ્રસ્વ સ્વરૂપમાં જ એ ઉચ્ચરિત છે. અહીં જો પણ લક્ષ્યમાં લેવા જોયું છે કે જો શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં અગાઉ જતાંયું તેમ સ્વરભાર છેડે હોય તો ઉપત્ય 'ઈ' જ હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે એના ઉપરથી પાઞ્ચ ધડાતાં જો હ્રસ્વના હ્રસ્વ જ રહે છે તથા શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં તો, ચાર શ્રુતિવાળા શબ્દોની જેમ જ, દ્વિતીય શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર હોય કે પ્રથમ શ્રુતિનાં જો ઇ-ઉ ઉપર સ્વરભાર હોય, એ દીર્ઘ ઉચ્ચારી શકાતા નથી એથી પણ આ સાધિત સ્વરૂપમાં ઈ-ઉ ની લક્ષણ જ રહે છે.

અપવાદમાં આપેલાં ઉદાહરણોમાં 'ઝીણું' ઉપરથી "ઝીણવટ" આપવામાં આવ્યું છે, જ્યાં આદિ શ્રુતિનો 'ઈ' દીર્ઘ જ રાખવામાં આવ્યો છે. ઉચ્ચારણમાં શી સ્થિતિ છે એ અહીં બતાવવા પ્રયોજન નથી, કેમકે માત્ર વ્યવહાર જ અહીં લક્ષ્ય છે. અહીં તેથી જ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે "નોંડણીકાશ"માં "જૂનું" ઉપરથી "જૂનવટ" અપાયું છે તે વાજબી કે આ ? "-વટ" અનુગ બેયમાં જુદો તો નથી જ. "ઝીણું+વટ" અને "જૂનું+વટ" એ આપણને ભુદાં રૂપ આપી શકે ખરાં ? એટલે મને લાગે છે કે "અપવાદ ૧"માં મુકાયેલ આ "ઝીણવટ" શબ્દને દૂર કરવો જોઈએ, જે નોંડણીની દૃષ્ટિએ "ઝીણવટ" થઈ રહેશે. ૨૪મા નિયમમાં ક્રિયાપદો ઉપરથી આવેલા સિખામણ જુલામણી ઉદાહરણ વગેરે જેવી જ આની સ્થિતિ છે.

‘ધ-ઉ’ને લગતા નિયમોમા સ્વાભાવિકતાની નજીકમા નજીક આવતો જો કોઈ નિયમ હોય તો આ છે. લાગ્યા શબ્દોમા સ્વગિત કે અસ્વગિત ધ-ઉ દીર્ઘ ઉચ્ચારી શકાતા નથી, અને એથી જ વ્યુત્પત્તિથી એક મતે આવતો “ગૂજરાત” શબ્દ વિકલ્પે સ્ત્રીકારાયો છે મને લાગે છે કે ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ અને એ શબ્દની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતેતજ મૂળ “ગુજ્ઞાત” ઉપરથી ‘ગુજરાત’ એવી વ્યુત્પત્તિ વધુ સ્વાભાવિક હોવાથી એ શબ્દ અત્યારે ઉચ્ચારણમા છે એવી જ રીતે “ગુજરાત” તરીકે જ માત્ર સ્વીકારાય એ વધુ વાજખી છે; એટલે ‘ગૂજરાત’ એ વિકલ્પ છોડી દેવો જોઈએ.

નોંધ ૧લી મહાસાત શબ્દને માટે છે એ વિગે કાંઈ વિશેષ સ્પષ્ટતા અપેક્ષિત નથી માત્ર તત્સમ હોઈ પ્રાચિનવિદ્યા, સ્વામિદોહ* જોઈએ.

નોંધ ૨જી માત્ર બ્યનહારપૂરતી છે ઉચ્ચારણથી આદિ શ્રુતિમા દીર્ઘતાની કાંઈ સંભવિતતા નથી.

જેમકે, ભલનાર, ભલેલું, બુલાવનાર, બુલાવેલું; મૂકનાર, મૂકેલું; મુકાયેલું, મુકાવનાર, મુકાવડાવેલું.

આ નિયમનો મુદ્દો બહુ સ્વાભાવિક છે. સ્વરભારના નિયમ પ્રમાણે સ્વાભાવિક ઇ-ઉની હ્રસ્વતા આમાં અભિપ્રેત છે, એટલે જ “ધાતુની મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતાં” એ શબ્દો નિયમમાં અપાયા છે. આ નિયમોમાં ૧૯ મી કલમ સ્નાનુનાસિક ‘ઇ-ઉ’ને દીર્ઘ રાખનારી જણાવવામાં આવી નથી, એટલે નિયમથી તો એવા ‘ઇ-ઉ’ની હ્રસ્વતા આવી જાય છે; પણ જ્યારે ઉદાહરણો જોઈએ છિયે ત્યારે જ માલૂમ પડે છે કે “ધાતુની મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતાં” ને બદલે “કાયમ રાખતાં” એવો વિકલ્પ પણ ઇષ્ટ રહ્યો છે, ચૂંચલું, ચૂંચાલું, ચૂંચાવલું વગેરેમાં ‘ઈ’ અવિકૃત રાખ્યો છે ૧૯મા નિયમ પ્રમાણે તે.^૧

ઉદાહરણમાં 'નીકળ' ઉપરથી 'નિકાલ' બતાવ્યું છે એ વાજબી નથી. એક ગુજરાતી શુદ્ધ શબ્દ છે, બીજો સ્વતંત્ર હિંદી તત્સમ છે. આવી ઝીણી વાતો સમજાવી અનિવાર્ય છે.

"નોંધ"માંનું સૂચન નિયમની સ્પષ્ટતા માટે છે, જ્યારે "અપવાદ ૧" એ ખરી રીતે અપવાદ નથી. એ ૨૧મા નિયમથી પ્રાપ્ત દશા સામે સૂચન માત્ર છે, જે ૨૪મા નિયમથી "જોડણી કાયમ ન" નાખવાની વાતમાં એકરૂપ થઈ જાય છે.

"નોંધ"માંના "તફાવ(તું), તફાવ(તું),"માં ઉકાર ૨૨મા નિયમ અંશો હસ્ત જોઈએ એવું સૂચન ઉપર થઈ ગયું છે.

"અપવાદ ૨જો" માત્ર વ્યવહારુ છે.^૧

[૪-૬ વિશે કેટલીક પ્રકીર્ણતા]

૨૫. શબ્દના બંધારણમાં ઈ પછી સ્વર આવતો હોય તો તે ઈ ન હસ્ત, કરી સ્વરની પહેલાં ય ઉમેરીને લખવું. ઉદા. દરિયા, કડિયા, ધોતિયું, આળિયું, કાઠિયાવાડ, પિયર, મહિયર, દિયર, સહિયર, પિયુ.

અપવાદ—ખીયો; તથા જુઓ પછીનો નિયમ.

વિરુદ્ધ—પિયળ-ખીયળ.

૨૬. વિકલ્પિત કે વચનના પ્રત્યયો લખાઈતાં કે સમાસ બનાવતાં શબ્દોની મૂળ જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા. નદી-નદીઓ, નદીમાં ઇ. સ્ત્રી-સ્ત્રીઓ, સ્ત્રીને ઇ. ખૂબી-ખૂબીઓ; બારીબારણાં.

૧. "અપવાદ ૨ જો" પ્રમાણે ધાતુ ઉપરથી બનતાં ફદ્દોમાં જોડણીમાં ૪-૬-૮-૧૦ દોષ એમાં ફેરફાર ન કરવાનું સૂચન છે એ અસ્વાભાવિક છે. ફદ્દ-પ્રત્યયમાં સ્વરભાર હોય તો એ પૂર્વશ્રુતિમાંના ઇ-કની હસ્તતા જ માની લે છે, "મૂકયો" "મૂકેલું" જેમ; "મૂકયો" "મૂકેલું" માં ઇ દીર્ઘ રહી શકતો જ નથી.

સ્વરભાર જેવા ભાષાના નિયમક તત્વના અભાસને અભાવે જોડણીમાં કેટલીક અસ્વાભાવિકતા પેસી જાય છે એ આવા પ્રસંગોથી વધુ સારી રીતે સમજાયે.

રજ ક કરીએ, છીએ, ખાઈએ ઘોઈએ, સૂઈએ, જોઈએ, દોઈએ, મારીએ એવા ક્રિયાપદના ગ્ણો જતાગ્યા પ્રમાણે લખવા પણ થયેલું, ગયેલું, સન્વયેલું એવા ગ્ણો દર્શાવ્યા મુજબ લખવા

આ ત્રણ નિયમો ‘ધનસ્વર’ વિશે મુખ્યત્વે છે માત્ર ૨૭ કર્માં દ્વિતીય શૂલકૃદ્તો વિશે લખ્યું છે તે માત્ર લઘુપ્રયત્ન યમાર પૂરતો એકદેશ જ આપે છે આ આખો પ્રશ્ન યકાગ્ના લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચાર સાથે મનુષ્ય ધરાવે છે ૨૫ માં નિયમમાં આપેલા સંજ્ઞામાં એ લઘુપ્રયત્ન યકાગ્ ઉચ્ચરિત થાય છે અને સ્વગભાગ અંત્ય શ્રુતિ ઉપર હોવાને કારણે પૂર્વ શ્રુતિમાની ‘ધ’ ધ્રુસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે અને અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે આ, નિયમથી કાયમને માટે ગુજરાતી ભાષામાં સ્થાપિત થઈ જાય છે “પીયો (=એપડો)” અપવાદમાં અપાયો છ એ ખામ મહત્વનો નથી, તેમ જ વિકલ્પ ‘પિયળ-પીયળ’ આપ્યો છે એ પણ મહત્વનો નથી આપણે બ્યવહારપૂરતો “પીયો” સ્વીકારીએ અને “પિયળ-પીયળ”માંથી-“પિયળ”ને કાયમ માટે સ્વીકારી લઈએ પણ મહત્વનો અપવાદ તો ૨૬મો નિયમ છે. સ્વ નનલરામ પંડ્યાએ સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય લાગતા અલ ‘ધ’ને ધ્રુસ્વ કરવાનો નિયમ ઉચ્ચારની સ્વાભાવિકતાને કારણે સ્વીકારેલો ‘નદીઓ’ કોઈ ઉચ્ચારતું નથી, એ ‘નદિયો’ ઉચ્ચારાય છે છતાં સગળતા ખાતર આ અપવાદ

૨૭ ક તરીકે નોંધાયેલો નિયમ પણ અપવાદ જ છે, પણ એ અપવાદ તદ્દન વિચિત્ર જાતનો છે. ૨૬મા નિયમમાં તો 'ઓ' પ્રત્યય છે અને એ પૂર્વેના 'ઈ'ને હ્રસ્વ કવો કે નહિ એ ચર્ચાનો વિષય હોય છે, જ્યારે અહીં તો અસ્વાભાવિક 'ઈએ' એવો પ્રત્યય માની લેવામાં આવ્યો છે એવો પ્રત્યય શક્ય જ નથી મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં કર્મણિફ કૃપરથી આવેના ક્રીડ ચોલીદ એવાં રૂપો પૃથી દ નો. ૧ થયે વસ્તુસ્થિતિએ વચ્ચેની ઈ કૃપથી સ્વભાગ ખસી ૧ કૃપ જતા લઘુપ્રયાતન યકારવાળુ રૂપ કરિય, ચોલિયે આવ્યુ, અશુદ્ધ લખાણોમાં કરીય ચોલીય એવા પણ રૂપો લખાયેલા હોય વાચનમાળાએ એ આધળિયા કરી સ્વીકાર્યા અને પછી તો વ્યુત્પત્તિ કે ઉચ્ચારણ કાઢના પણ આધાર વિનાનો " ઈએ " પ્રત્યય જ જાણે કે છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું. ૨૫ મા નિયમમાં પ્રાપ્ત સરકૃત રૂપ પ્રત્યય જેવી જ આ સ્થિતિ છે એમાનો ઈ જેમ હ્રસ્વ બની ગુજરાતીમાં રૂપ-ઈ-રૂપો તરીકે આવ્યો તેમ જ પેસો મધ્ય-ગુજરાતીનો રૂદ પ્રત્યય રૂપે તરીકે ગુજરાતીમાં અમાધિત રીતે વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારની એકતાથી વારસામાં મળ્યો છે, એટલે વર્તમાનકાળ ૧ લા પુરુષ બહુવચનનાં રૂપો કરિયે, છિયે ખાઈયે, ધોઈયે, સૂઈયે જોઈયે, હોઈયે મારિયે એવા જ સ્વીકારવા જોઈયે હિંદીમાં આ પ્રકારના કર્મણિરૂપો છે તે મરખાવે.

વહેલામાં વહેલી તકે આ અસ્વાભાવિક રૂપનો ત્યાગ કરી નિરપવાદ રીતે, જગ પણ પ્રાતીયતાના ગધ વિનાનો, 'ઈયે' પ્રત્યય આ રૂપોમાં સ્વીકારવાની દૃ બનામણ કરુ છુ ૨૫ મા નિયમને અનુસરી ભેરા પણ અપવાદ વિના ગુજરાતી બોલતી સમગ્ર પ્રગ્નના કંઠમાં આ જ રૂપ સ્વાભાવિક.

(૨૭) જ જુવો, જુવો નહિ, પણ જુઓ, ધુઓ લખવુ તેમ જ જોવુ, રોવુ, જેવા એકાશત ધાતુઓમાં જુઓ, રૂઓ લખવુ, અને જુએ છે, જુએ છે, જુએ છે, રૂએ છે, જોયેહુ, જોયે જોયેહુ, જોયે, ધોયેહુ, ધોયે વગેરે રૂપો દર્શાવ્યા મુજબ લખવા.

ગ સૂવુ, પીવુ જેવા ક્રિયાપદોમાં સૂએ છે સૂઓ સૂવુ, સૂતેલ, સૂતાર, અને પીએ છે, પીઓ, પીવુ, પીધેલ, પીનાર એ પ્રમાણે લખવુ.

૨૫ મા નિયમમાં જે વાતનું વિધાન છે તેને જ મળતું આ સ્વ-ગ નિયમનું વિધાન છે, પણ એનાથી ઊલટું, એટલે નકારન છે 'ઘ' પછી વ્યુત્પત્તિ જતાવતી આવશ્યક માનવામાં આવી છે, એથી ઊલટું અહીં 'ઉ' પછી સ્વાભાવિક આવતી વ્યુત્પત્તિનો અવરોધ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે આ નિયમ માત્ર બ્યવહારપૂર્વક જ છે, ઉચ્ચારણથી વિરુદ્ધ છે

૨૭ ક-વમાં દ્વિતીય ભૂતકૃદતમા સ્વગત ધાતુઓ પછી 'એલું'નું 'યેલું' થાય છે એ જતાવનાનું વાજની વિધાન થયું છે આ સાથે એટલું ખ્યાલમાં રાખવું કે ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ આ 'યે' હ્રસ્વ છે સ્વરત બાજુ 'એયલું'ને નજીકનું ઉચ્ચારણ ॥

૪ મા જતાબ્યા પ્રમાણે રૂપો પણ બ્યવહારપૂર્વક જ છે, એને પણ ઉચ્ચારણ સાથે મેળ ખ નથી

પ્રથમ તો તદ્ભવ ગુજરાતી શબ્દો વિશેનો છે. આ શબ્દોમાં 'જ' છે કે 'ઝ' એનો નિર્ણય ઉચ્ચારણુ તો આપે જ છે. 'સ્થમજ' એવી જૂની એકદેશી જોડણીને ધ્યાનમાં લેતાં માતૃમ પાસે કે શબ્દમાં ક્યાંક મદાપ્રાણુ ઉચ્ચારણુ છે. પણ એ શા માટે છે? મૂળમાં 'ઘ' ઉપરથી 'જ્ઞ' ઘર્ષ એ શબ્દો ગુજરાતી ઉચ્ચારણુમાં આવ્યા છે; એટલે વસ્તુસ્થિતિએ 'જ'નો વિચાર જ આવશ્યક નથી. સમઝ, મોઝાર, સાંઝ, સૂઝ, ખૂઝ, વાંઝણી, એ સૌ શબ્દોમાં 'ઝ' જ છે. અહીં બ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારણુ બંને એક જ વસ્તુ આપે છે.

[કેટલાક વિકલ્પો]

૩૦. આમલી-નાંબલી, લીમડો-લીંબડો, તૂમડું-તૂબડું, કામળી-કાંબળી, હામણું-હાંબણું, પૂમડું-પૂંબડું, ચાંદ્યો-ચાંદ્યો, સાંદ્યો-સાંદ્યો એ અને રૂપો વ્યાપ્તિ.

૩૧. કહેવણવું-કહેવણવું, બવણવું-બવણવું, લડાણવું-લડાણવું, બેસાણવું-બેસાણવું, જેવાં પ્રેરક રૂપોમાં ૬ અને ૨ નો વિલક્ષ્ય રાખવો.

૩૦ માં નિયમમાંના વિકલ્પો સ્વીકાર્ય છે; બંને રૂપો વ્યાપક ગ્રહ ચૂક્યાં છે.

૩૧ માં નિયમમાં દ્વિત્વપ્રેરક રૂપોમાં તેમ જ થોડાં સાદાં "આડ" પ્રત્યયવાળાં પ્રેરક રૂપોમાં વિલક્ષ્ય છે એ સ્વીકાર્ય જ છે.

[ઈ-ઉ વિશે શેષ પ્રકીર્ણતા]

મોંચાવવું' એવી ઉચ્ચારણુ વિરુદ્ધ જોડણી કરવાથી કેવું વિચિત્ર વક્ષ્ય અપત્યાર કરવું પડે છે !

‘કરીએ શું આવે ? ઝડપ સહ પાણી પ્રવહતા

નદીઓ વોંઝાતી મગન સહ વાતે વળમતા’

આમા ‘કરીએ, નદીઓ, વોંઝાતી’મા અર્નત્ય “છ”નું દીર્ઘ ઉચ્ચારણુ કાનને મારુ લાગે છે ખરું ?

આ જ વસ્તુ જોડણીને વધુ સ્વાભાવિક કરવાનું નિમત્રણુ એટલું જ નહિ, નિયત્રણુ પણ માગી લે છે; માત્ર વ્યવહાર રાચક થઈ શકતો નથી.

૩૩. જે શબ્દોની જોડણી કે ઉચ્ચારને વિષે એકરૂપતા આવતી હોય તે શબ્દોની, ઉપરના કોઈ નિયમો અનુસાર જુદી જોડણી થતી હોય છતાં, પ્રચલિત જોડણી કાયમ રાખવી ઉદાહરણ મુજ, ઘુજ, ઢુકડો, ઢુચડો, મુજમ, પૂંજરી, મુદત, કુમળું, કુસઠી, ગુઠકો, કુચડી

માત્ર “મુજ-મુજ” અને “પૂંજરી” શબ્દ મિત્રાય બાકીના અ બધા શબ્દોમા ઉચ્ચારણુ પ્રમાણે સ્વગભાર અત્યંત કે પછીના સ્વર ઉપર હોવાને કારણે જ આદિ શ્રુતિમાં ‘ઉ’ હ્રસ્વ જ છે આમ થવાનું સાચું કારણુ શોધી પૂર્વે થયેલા વ્યવહારુ નિયમોમાના વિધાનોને સ્વાભાવિકતા તરફ લાવવાનો પ્રયત્ન આવશ્યક બને છે

ઉપસહાર

‘ જોડણીમાં સુધાગતા દ્વાર હજી બધ થયા નથી, થઈ કે હોઈ પણ ન શકે, કેમકે ગુજરાતી ભાષાને હજી શાસ્ત્રીય બ્યાકરણુ મળ્યું નથી. શાસ્ત્રીય બ્યાકરણુ મળ્યા પછી જ આખરી નિર્ણય મેળવી શકાશે અને જોડણીનો જટિલ વિષય નક્કી કરનારા ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્રના અંતરમા કોતરેલા માણસો જોઈએ કહેવાની જરૂર નથી કે નિર્ણય લાવનારો એવો વિદ્વાન કે વિદ્વાનો ન હોય ત્યાંમુધી આ વિષય આખરી શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક રૂપ ન પામી શકે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નિયમોમાના જે જે સ્વાભાવિકતાની વધુ નિકટ છે એ સ્વાભાવિક છે તે જતાવવાની ઉપર એક પણ તક જતી કરવામા આવી નથી જે નિયમોના વિધાન મને અસ્વાભાવિક લગ્યા

છે તે પણ, સૂચવવાની ફરજ સમગ્રી, આપ્યાં છે. આ વિષય બાપ-
ચાત્રીઓનો છે અને એઓ જ આ વાતને સમગ્રી શકશે. ગુજરાત
વિદ્યાપીઠ જેવો જવાબદાર સંસ્થા એ જવાબદારી સમજે જ છે અને
તેથી દર આવૃત્તિએ કાંઈ અને કાંઈ સુધારા સ્વીકાર્યા છે, જે વસ્તુ-
સ્થિતિએ ઉચ્ચારણની સ્વાભાવિકતા તરફ વધુ અને વધુ આવતા
જાય છે. એ માર્ગદર્શક પ્રયત્નોના ઝાણ નીચે જ વધુ સુધારા સૂચવવાનો
આ નમ્ર પ્રયત્ન મારા તરફથી થયો છે. આ સત્ય સ્વીકારતાં હું
ગૌરવ લઉં છું. [મંચ અને મંચકાર, પુ. ૯, સને ૧૯૪૪, પૃ. ૧-૨૭]

૨૫. જોડણીની સહેલી ચાવીઓ

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશને ચુસ્તપણે અનુસરી]

નિયમો

અ પરબાપાના શુદ્ધ (તત્સમ) શબ્દોની જોડણી

(૧) સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે બાપાના શુદ્ધ
શબ્દોની જોડણી ગુજરાતી બાપામાં જણીતાં ઉચ્ચારણોને ધ્યાનમાં
રાખી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી, સંસ્કૃત પ્રત્યય વિનાનાં પહેલી
વિભક્તિ એકવચનનાં ૩૫ લખવાં; જેમકે, મૂળ સંસ્કૃત મતિઃ;
એ ઉપરથી મતિ લખવું. એ જ રીતે ગુરુ, હરિ, શાંતિ, નીતિ,
નિધિ, સ્થિતિ, શ્રીયુત, પાશ્ર્વાત્ય, પૌરસ્ત્ય, પ્રામાણિક, કર્તા, પિતા,
વિદ્યાર્થી, દસ્તી, યજ્ઞસ્વી, મનસ્વી, વિદુષી, ભગવતી, શ્રીમતી, સુદિ,
વદિ; આગાહી, અમીરી, ઉર્દૂ, કાબૂ, કાશુલી, કિરસો, કીમતો, ખૂબી,
ગિરો, ચાકુ, જાદુ, જામસૂતી, તંજુ, તૂતી, તૈયારી, દારૂ, દાવૂદી, પીલૂ,
ખાજૂ, રજૂ, રખડું; મ્યુનિસિપાલિટી, કમિટી, મુનિવર્સિટી, વગેરે.

વિશેષ-જેને છેડે વ્યંજન હોય તેવા શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યય
લેતા હોય તેઓને અકારાત ગણીને લખવા: જગત નહિ પણ જગત.
એમ જ-વિદ્વાન, ભગવાન, પન્નિદ. સંસદ, ધનુષ, આશિષ, આયુષ,
અકસ્માત; અકીક, અજળ, અંગૂર, અંજીર, આલિશાન, ઈશ્વર,
ઈમારત, ઇલાજ, કજૂતર, કજૂલ, કસર, કાનૂન, કૂચ, કોશિસ, કોહિનૂર,
ખુદ, ખૂત, ગુમ, ચાણુક, જરૂર, જાસસ, જનૂન, તવારીખ.

દરતૂર, દીવાન, દીવાલ, સાબિત; અપીલ, કોર્ટ, કેબલ, પેન્સિલ, ખૂટ
રફલ, બુક, ડોક્ટર, સ્ટેશન, વગેરે.

અપવાદ-પશ્ચાત્ કિંચિત્ અર્થાત્ કવચિત્ સાક્ષાત્ અક
સ્માત્ (અવ્યય) એવા શબ્દો એકલા આવે ત્યારે છે તેમ જ વ્યંજનાંત
લખવા; જેમકે કવચિત્, સાક્ષાત્. પણ આ શબ્દો પછી ન્યારે 'જ
અવ્યય આવે ત્યારે એ વ્યંજનાંત લખવા; જેમકે કવચિત્ જ
સાક્ષાત્ જ, વગેરે.

સૂચના—(અ) અંગ્રેજી શબ્દોમાં નવાં નવાં પહોળાં એ કે એ
હોય ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીમાં એ બીધી માત્રાથી નોંધણીમાં ખતાવવાં
જેમકે ડોક્ટર, ફોલોજ, એક્ટ, બેંક વગેરે.

(આ) અરબી, ફારસી શુદ્ધ શબ્દોમાં મધ્યે લઘુપ્રયત્ન જ જેવો
અચ્ચાર હોય ત્યાં તે શબ્દોમાં વ્યંજન. ખોડો ન લખતાં અક્ષર
ઉમેરી નોંધણી કરવી: અખ્ખાર નહિ પણ અખખાર. એ જ રીતે
અફલાતૂન, અરજી, અસરશી, કુંદરત, ખુશખો, ગિરદી, અરબી, તકરાર,
તરુવીર, દરદી, બિલકુલ, દૂરબીન વગેરે.

ટલા દરવ લખવાં: ઘી, ધણી, વિનંતી-વિનંતિ વગેરે; તથા પિયુઃ
હિ, ચાહુ, લાગુ, ગાહુ વગેરે.

આપવાદ—જોડાક્ષરી શબ્દોમાં એવો ઇ દીર્ઘ જ સખનો: જૂ,
યૂ, બૂ, છૂ, રૂ વગેરે.

(૫) તદ્વચ્ચ શબ્દોમાં આવતા જોડાક્ષરથી જ્યાં આગલા સ્વરને
ડોકા લાગતો હોય ત્યાં ઈ કે ઉ ને હોય તે દ્વસ્વ લખવો; દા. ત.
સ્ત, હુસ્ત, ચુસ્ત, જુસ્તો, છુટું (છટું પણ), બુક્કો (બુક્કો પણ),
મિસ્તો, મિસ્તો, ઉતરપિંડી, મિલ્ગી, મિલ્ગોડી, કુંક, વુંકાર્ક વગેરે.

(૬-અ) જે અક્ષરના ને શબ્દોમાં ઉપાંત્ય (છેડે ન આવતા
પણ એવા) ઇ અને ઉ હોય તે દીર્ઘ લખવાં: હુખું નેહિ, પવુ સખું.
પણ રીતે ખીડી, ખીલી, સીડી, ઝીણું, રીડું, ચીક, સીકું, ઈચ્છું,
નો, ચૂનો, ચૂનું, રૂકું, પૂલી-કું, કવ. સવ-મુઝે-મુઝો વગેરે.

ચીકાચ, મીઠું-મીઠાચ-મીઠાઈ-મીઠાણ, જુઠું જુઠાણું પીણું-પીણાચ

અપવાદ—(૪) ક્રિયાપદોના મૂળ ઉપને કે માધિત રૂપને
 પ્રત્યયો લગાડવા હોય ત્યારે ઉપર મુજબ મૂળ તેમ જ માધિત
 બોડણો સિદ્ધ કર્યા પછી જ પ્રત્યયો લગાડવવા, જેમકે જૂલ(તું)
 જૂનનાગ, જૂલેલું પણ સાધિત રૂપ જુતા(તું) પરથી જુલાનાગ, જુ
 બવાવડાવેલ વગેરે

પ્રજીર્ણ વ્યંજનો

(૧૧) જોડાક્ષરોમા નિઃશ્વના અપ્રાણ અને મહાપ્રાણ ન લખતા મહાપ્રાણ જ એવડા લખવા ચોક્કસ નહિ પણ ચોખ્ખુ એ જ રીતે પથર, ઝંબો, ઝોખો, સુખા, મજાગ વગેરે

અપવાદ—માત્ર એ જ ના મેયોગમા એ લખવાઃ અઠે, પઠમ, અધુ વગેરે

(૧૨) જેમાં વની ભાતિ છે તેવા શબ્દોમા ય ન લખતા મૂળ શુદ્ધ રૂપ લખવું ચામણી નહિ, ચાળણી એ જ રીતે પારણુ બાણુ, શેરડી-શેતડી, દોગડું બગણી, ખાડણી, દળણું શમ્ભાર્ધ એમ લખવું

(૧૩) નીચેના શબ્દોમા પતાવ્યા મુજબ બને જોડણી કરવી

(અ) ડોશી-ડોસી, માશી-માસી, બેશ-બેમ, છાશ-છાટ, બારશ-બારસ, એશી-એસી, વિશે-વિષે વગેરે

(બા) પણ શોધવું (સોધવું નહિ) શસ્ત્ર એમ જ લખવા

(ક) સજા અને સમજ નહિ પણ મજ સમજ રાખવું, પજો જોઝાડું, મોઝાર એમા ઝ રાખવા, છતાં માઝ-સાજ, મઝા-મઝા-

(દ) આબલી-આમલી, લોબડો-લોમડો, હોમરો-હોમરો વૂબડું-વૂમડું, કાબળી-કામળી, ડાબવું-ડામવું પૂબડું-પૂમડું ચાલો-ચાલો, કડલા-કલ્લા, સાડલો-સાલ્લો માડલું-માલ્લું વગેરે બને રાખવા